

પ્રસ્તાવના

જગતનો મર્વોત્તમ દેશ તે સ્વદેશ. ઇતિહાસકાર આ કથનને પડકારશે પરંતુ દેશભક્ત તેને સદર્પ સ્વીકારશે. પારસીઓ! આજે ભારતને સ્વદેશ તરીકે સ્વીકારવામાં ગૌરવ લે છે, પરંતુ તેર સૈકા પૂર્વે તેમના પૂર્વજોનું માદરવતન ધરિન હતું. પારસીઓની ઐતિહાસિક કીર્તિ પ્રાચીન ધરિન સાથે હમેશ સુધી સંકળાયેલી રહેશે. તેમના ધર્મ, ફિલસૂફી, મંસ્કૃતિ, પ્રાચીન તવારીખ અને કામાભિમાન માટે આવશ્યક અનેક ગુણો સારુ તેઓ એ જ પ્રિય પ્રાચીન ભૂમિના ઝણી રહેશે. પરંતુ આ પુસ્તક ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ લખાયેલું હોઈ તેમાં લાગણીવચ્ચતાને સ્થાન નથી, અથવા “જેટલું ધરિનનું તેટલું ઉત્કૃષ્ટ” એમ માની લઈ એના લખાણમાંથી શુદ્ધિનો બહિષ્કાર થયો નથી. સ્વદેશ ઉપર લખવું એ પોતાની માતાના ગુણદોષ વિશે ચર્ચા કરવા સમાન નાણુક કાર્ય છે. ગુણનું વર્ણન તો આનંદપૂર્વક થઈ શકે પરંતુ અત્યપ્રિયતા અને આત્મસંયમ કેળવ્યા વિના દોષોને યોગ્ય ન્યાય આપી શકાતો નથી. આ પુસ્તકમાં ઉભય પક્ષને ન્યાય અપાયો છે કે કેમ તેનો તોલ કરવાનું કાર્ય અલબત્ત વાચકની મુનસફી ઉપર છોડવું તે જ હજી છે.

જગપ્રસિદ્ધ આંગ્લ નાટકકાર ગેકસ્પિયર એના એક નાટકની નાયિકા દ્વારા પૂછે છે કે એક નામમાત્રમાં એટલું બધું તે શું છે? ગુલામને કોઈ બીજું નામ આપીએ તો શું તેની સુવાસ ઓઝી થઈ જશે? ગુલામની સુવાસ કદાચ ઓઝી નહિ થાય, પરંતુ ધરિનની ખુશખો અને એના નામથી સૂચિત થતા પ્રેમ, આનંદ અને ગૌરવમાં છેક જ ઘટાડો થઈ જશે. ખાસ કરી જે માણસના વડીલો ધરિનના અસલ વતનીઓ થઈ ગયા હોય, જેનો ધર્મ પ્રાચીન ધરિનમાં જ જન્મ પામી ત્યાં જ પ્રથમ દેલાયો હોય, જેણે બાળપણથી ધરિન ઉપર મનનચિંતન કરી ધરિનનાં જ સ્વમાં સેવ્યાં હોય તેના મત પ્રમાણે ધરિન નામમાં જે જાદુ બધું છે તે બીજા કોઈ નામથી દર્શાવી શકાય એમ નથી. ઈશ્વર એક છે જોકે અનેક નામે તે અનેક કેમોમાં ઓળખાય છે: એમ છતાં મહાત્મા ગાંધીજી કહેતા કે રામનામથી જે બાવો એમના મનમાં સ્ફુરી આવતા તે પ્રભુના બીજા કોઈપણ નામથી ઉત્પન્ન થતા નહિ. ધરિનના નામથી જે ઉમળકો એક

પારસીને: થાય છે તેનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી, પરંતુ કાવ્યદષ્ટિએ જ તે કદપી શકાય છે. ઈરાનના માત્ર નામથી જ અતિ પ્રાચીન કાળના ઈરશાસપ અને ઝાઘનાં શૌર્ય અને પરાક્રમો, રુસ્તમ અને અસફન્દયારનાં વીરતા અને સાહસ ક્રમો, સ્વાવશ અને ક્યપ્રુસરની પવિત્રતા અને પયગમ્બર ઝરથુશ્ત્રની અપોર્થ હૈયે ચડી આવે છે. ઐતિહાસિક સમયના જરથોસ્તી ઈરાનમાંથી સાઈરસની સહનશીલતા, દરાયસની મહત્તા, નૌશીરવાનની ન્યાયવૃત્તિ, “તખ્તે જમશીદ” અને “ તાકે ખુસ્તાન ” ના બગનાવશેષો, પરસિપોલિસનાં ખંડેરો અને મદાર્ધનના મહેલો રમરણમાં તરી આવે છે. મુસ્લિમ ઈરાનના સમયમાં શાહ અખ્વાસ સફવીની ખુઝુર્ગી, રઝાશાહ પહેલવીની દેશમંકિત, બગદાદની બબ્બતા, ઈસફહાનની રમણીયતા, મશહદના મકબરા, અને તૂસ, નીશાપૂર અને શીરાઝની સાહિત્યવાદીઓની સૌરભ એ સૌ ઈરાનના નાનકડા નામથી સૂચિત થઈ દિમામ અને દિલને તર કરે છે. આ સૂચનોની સંખ્યા એટલી વિશાળ હોય છે કે ઘડીબર ખુદિ પણ થીજી જાય, જિંદગી પણ નિશ્ચેતન બને, કલમ પણ ગ્નિહીન બની સ્થિર થઈ જાય: માત્ર હૃદય જ જાગ્રત બની ઈશ્વરની આ અપાર લીલાનો ભેદ ઉઠેલવાને પ્રયાસ કરે છે.

પરંતુ આ પુસ્તક ઈરાનની મમત્ર સંસ્કૃતિ (civilization) ઉપર નહિ પણ તેની સંસ્કારિતા (culture) ઉપર લખાયું છે. સંસ્કૃતિ શબ્દ બહુ વિશાળ અર્થ ધરાવે છે અને જંગલીપણાની સ્થિતિમાંથી જે વૈજ્ઞાનિક સાધનો વડે એક દેશે પોતાનો વિકાસ સાધ્યો હોય, અને શરીરસુખ અને સગવડની ત્રિપુલ્લ સામગ્રી થોજી સમૃદ્ધ બન્યો હોય તે સમગ્ર સંસ્કૃતિમાં ગણાવી શકાય. પણ સંસ્કારિતા તે સંસ્કૃતિનું બૌદ્ધિક સ્વરૂપ છે, અને તે મનુષ્યની સમૃદ્ધિ નહિ પણ શુદ્ધિ, સખ્યતા, સહિષ્ણુતા, સજ્જનતા, કોમળતા, ઉદારતા વગેરે ગુણો ખિલવે છે. સંસ્કૃતિમાં બહુધા દેશની ભૌતિક પ્રગતિનું ધ્યાન આવી શકે, જ્યારે સંસ્કારિતામાં તે પ્રગતિને કારણે વિકસેલા શિષ્ટ ગુણોનું વર્ણન આવે છે. સંસ્કારિતામાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને કળા જેવા અતર્જવનને ઉન્નત કરનારાં બળો ગણાવી શકાય. સંસ્કારિતા તે સંસ્કૃતિની પ્રકૃદ્વત્તા સમાન છે. સંસ્કૃતિ પુષ્પ છે, જ્યારે સંસ્કારિતા તેનો સુવાસ છે. માટે ઈરણ સંસ્કારિતા ઉપર પુસ્તક લખવું લગભગ અશક્ય છે, કેમકે સંસ્કૃતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપ્યા વિના સંસ્કારિતા વિશે ચર્ચા થઈ શકતી નથી. જેમ ઇતિહાસનાં કાંઈક આલેખન વિના સાહિત્યસર્જન અશક્ય છે તેમ દેશની સંસ્કૃતિનો થોડોક વિચાર ન થાય ત્યાંસુધી તેની સંસ્કારિતા વિશે સ્પષ્ટતા થઈ શકતી નથી.

આ કારણસર આ પ્રજાકર્તૃ બીજું, બારમું અને તેરમું પ્રકરણ ધર્મનાં અને તત્ત્વજ્ઞાન વિશે છે. છઠ્ઠું, ચૌદમું, પંદરમું, સોળમું અને ઓગણીસમું પ્રકરણ ધર્મનાં બાપા અને સાહિત્ય ચર્ચે છે, બ્યારે સત્તરમું પ્રકરણ ધર્મનાની કળા ઉપર છે. ધર્મનાના મહાકવિ દ્વિદૌસીએ મૃતપ્રાય જરથોસ્ત્રી ધર્મનામાં “શાહનામા” દ્વારા પ્રાચ્ય કૃષ્ણ તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. પારસીઓના મત પ્રમાણે શાહનામા એટલે જ પ્રાચીન ધર્મના હોવાથી તેની અગત્ય જોતાં આખું છઠ્ઠું પ્રકરણ એ મહાગ્રંથ અને તેના કતો ઉપર લખાયેલું છે. ઐતિહાસિક ભૂમિકા વિના સંસ્કારિતાની યોગ્ય ચર્ચા ન થઈ શકતી હોવાથી પહેલા, ત્રીજા, ચોથા, અઠારમા અને વીસમા પ્રકરણોમાં ધર્મનાની તવારીખની રૂપરેખા અને સમાજજીવન રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. ધર્મના અનેક દેશોની વચમાં આવ્યું હોવાથી તેને બીજા દેશો માથે અયથામણમાં જીવરવું પડ્યું હતું. તે અનેકવાર કામચાલ થયું હતું, અને અનેકવાર દાર ખમી તે પરેશાન હાલતે પહોંચ્યું હતું. સાચી સંસ્કૃતિ કૃપમંડુકની નીતિ ઉપર રચાયેલી હોતી નથી, પણ કાકાસાહેબ કાલેલકરે કહ્યું છે તેમ તે સમન્વયકારી હોય છે. ધર્મને અનેક દેશોનો સંપર્ક સાધ્યો; તેના લોકોમાં સમયાનુકૂળતાનો ગુણ હોવાથી તેઓએ અનેક સંસ્કૃતિઓ પચાવી તેમાંથી પોતાની સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિ રચી, અને વળતી સાંસ્કૃતિક અસર બીજા અનેક દેશો ઉપર કરવામાં તેઓ સફળ નીવડ્યા. ધર્મનાનો અનેક દેશો અને કોમો માથેનો સંબંધ અને તે દ્વારા ઉભય ઉપર થતી સાંસ્કૃતિક અસર પાંચમા, સાતમા, આઠમા, નવમા, દસમા અને અગિયારમા પ્રકરણોમાં જોઈ શકાશે આ રીતે પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ધર્મનાની ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા તેમજ તેની ભૌગોલિક અને સામાજિક સ્થિતિ અને વાતાવરણનો વાચકને સિલ્લસિલાખંધ ખ્યાલ

સંસ્કૃતિ ઉપરથી તેના દેહનો, અને તેની સંસ્કારિતા ઉપરથી તેનાં મન અને આત્માનો આપણને લાસ થઈ શકશે. હિંદમાં વસતા પારસીઓના વડીલોની પ્રાચીન માતૃભૂમિ ધરિાન છે, તે કારણે પણ એ દેશ વિશે હિંદીઓ જ્ઞાન ધરાવે તે ધૃષ્ટ કહેવાય.

હિંદને સદ્ભાગ્યે તેની ધરિાન દિશાએ ગમનસ્પર્શી ગિરિરાજ હિમાલયની શાશ્વત યોડી છે, જેથી તે ખુલ્લેથી હિંદ ઉપર હવાઈ હુમલાની પણ શક્યતા નથી. કોઈ દેશને હિંદ ઉપર ઉત્તરથી ચડાઈ કરવી હોય તો પહેલાં હિંદની વાયવ્ય દિશાએ આવેલા ધરિાનને જીતીને તેમ કરી શકે છે. ધરિાન હિંદની દાક્ષ છે, અને એક પ્રકૃતિરચિત “ચીનાઈ દીવાલ” અથવા “સીગ્રીડ લાઈન” ની તે ગરજ સારે છે. જ્યારે આ દાક્ષ બેદાઈ છે ત્યારે હિંદ ઉપરનો આક્રમણમાર્ગ ખુલ્લો થયો છે. સિકંદર અને તૈમૂરને હાથે ધરિાન ફના થયું તે પછી જ એ વિજેતાઓ હિંદ ઉપર ઉતરી પડ્યા. ધરિાને રોમનોને અનેકવાર મારી કાઢી પોતાનું રક્ષણ કર્યું, એટલું જ નહિ પણ તે બળવાન પ્રજાને હિંદ ઉપર આક્રમણ કરતાં પણ સફળતા-પૂર્વક ધરિાને જ રોકી હતી. ધરિાન અને હિંદ વચ્ચે કાયમની મૈત્રી રહેવા પામે એની ખરી જરૂર છે. પરંતુ જ્ઞાન વિનાની મૈત્રી પાયા વિનાના ધર સમાન લાખો સમય ટકતી નથી, અને તેથી ધરિાન વિશે અનેક દિશા-એથી માહિતી મેળવવી એ હિંદ માટે લાભકારક ગણાવું જોઈએ. જગતની સંસ્કૃતિમાં ધરિાનનો ફાળો કેટલો મહત્વનો છે તે બતાવવાનો આ પુસ્તકમાં નામ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, અને વાચકવર્ગને તે ઉપકારક થઈ પડે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

ધરિાનનો સાંસ્કૃતિક પરિચય આપતું એક પુસ્તક યુજરાતીમાં લખવાની સૂચના મારા .માનવંત મિત્ર અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક તરફથી મને ડિસેમ્બર ૧૯૪૬માં થઈ હતી. ખુદ આ પુસ્તકનું નામ પણ એઓ-શ્રીએ જ સૂચવ્યું હતું. આખા પુસ્તકનો કાચો ખરડો લગભગ દોઢ વર્ષ પછી મેં ૧૯૪૮ને દિવસે — પૂરો થયો, જ્યારે તેની પાછી નકલ દસમી ઓક્ટોબર ૧૯૪૮ને દિવસે સંપૂર્ણ થઈ હતી. પ્રાચીન સ્વદેશ ઉપર લખવું એ પણ જીવનનો એક લક્ષ્યો છે, અને આ પુસ્તક લખતાં જેવો આનંદ મને થયો તેવો બીજા કોઈ પણ લેખનપ્રવૃત્તિ પ્રસંગે થયો હોય એમ યાદ નથી. એ અધ્યાપક રા. વિ. પાઠક દ્વારા આ વિચાર ન સ્ફુર્તો હોત તો ધરિાન ઉપર પુસ્તક લખવાનું સ્વતંત્ર રીતે અને સ્વયં કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. જેમ કોલેજમાં ફારમીના અધ્યાપક થવાની ઠોંશ મનમાં જ રહી ગઈ તેમ કદાચ ધરિાન ઉપર મંચ લખવાની ઉમેદ પણ મારા

દિલ્હીમાં જ દફન થઈ જાત. તેમ ન થયું અને ઈરાન વિશે જે કાંઈ વાંચ્યું વિચાર્યું હોય તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની પ્રેરણા શીયુત પાઠકે અને આપી તે માટે એઓનો હાદિક આભાર માનું છું.

અમદાવાદમાં ઈરાન ઉપરનાં પુસ્તકો મળવાં દુર્લભ હોય એ સમજી શકાય છે, પરંતુ વર્ગી સુધી ગુજરાત કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી જરૂરી મળે અને મળી શક્યા એ હું મારું સહભાગ્ય સમજું છું.

૧૯૪૮ના અંતમાં આ પુસ્તક પૂરું થયેલું હોવા છતાં પ્રતિકૂળ સંજોગોને કારણે તે છેક ૧૯૫૦ની અધવચમાં પ્રકટ થાય છે. અમદાવાદની પ્રસિદ્ધ “ગુજરાત વિદ્યામંડળ” ના “શેઠ ભોળાભાઈ જોશિંગભાઈ અધ્યયનન્સંશોધન વિદ્યાભવન” તરફથી આ મંચનું પ્રકાશન થાય છે તે માટે તેના વિદ્વાન અધ્યક્ષ શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ અને અન્ય અધિકારીઓનો હું ઋણી છું. “નવજીવન” મુદ્રણાલયે આ મંચ છાપવાનું કાર્ય જે કુશળતા અને ત્વરાથી, ધાર્યો કરતાં અડધા સમયમાં, પાર ઉતાર્યું છે તે માટે તેના વ્યવસ્થાપક અને કાર્યકરોનો પણ હું આભાર માનું છું.

અમદાવાદ; ખાનપુર
૨૧મી માર્ચ: ૧૯૫૦

ફીરોઝ કા. દાવર

“ ઈન બુદ્ધ જોલવારેએ સાસાનીયાન,
 બુનગેહ તારીખીએ ઇરાનીયાન;
 કુદરતે ઈદમો હુનર આબાદશ કંઈ,
 અર્ધો જલ્લો ઠાહેલી ખરખાદશ કંઈ.
 અય મદાઈન વ અય કસ્ત્રાએ ખરાબ !
 ખાયક ઇરાની ક ખજલત ખરક આખ.

ઈન ખરાબેએ કસ્ત્રાતાન ન ઇરાને માસ્ત,
 ઇન ખરાબેક ઇરાન નીસ્ત : ઇરાન કુજસ્ત ?”

એ જ ઇરાન સાસાની રાજ્યવંશનું જન્મસ્થળ હતું; એ જ ઇરાન સમસ્ત ઇરાનીઓનું તવારીખી માદરવતન હતું; રાજસત્તા બુદ્ધિબળ અને કળાકૌશલ્યથી તે આબાદ બન્યું હતું, પરંતુ કુર્બળતા અગ્નિતા અને સુસ્તીને કારણે તે ખરખાદ થયું. હે મદાઈનની રાજધાની અને હે ખરાબ થયેલા શાહી મહેલો ! તમને જોઈને દરેક ઇરાનીએ શરમથી પાણી થઈ જતું જોઈએ. . . .

આ ખરાબેલાલ પડોએલું કસ્ત્રાતાન તે અમારું ઇરાન નથી; આ વેરાન પ્રદેશ ઇરાન ન હોય; ઇરાન ક્યાં છે ?

(ઇરકી)

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧. ઇરાનની સંસ્કૃતિનો આરંભ — શાહ જમશીદ	૩
૨. ઇરાનના ચેરાગનુ મુદ્દતમ સ્વરૂપ — અયો અરથુરન	૧૦
૩. ઇરાનનો કીર્તિધ્વજ — શાહ હારવયુથ વિસ્તાર	૨૦
૪. ઇરાનનો કીર્તિકળશ — શાહ નેશીસ્વાન	૩૩
૫. ઇરાન અને અરણ	૬૦
૬. કિંગ્દોસ્તી અને અરથોરતી ઇરાનનું નવજીવન	૮૮
૭. ઇરાન અને હિંદ	૧૧૭
૮. ઇરાન અને એસીરિયા	૧૪૬
૯. ઇરાન અને મિસર	૧૬૧
૧૦. ઇરાન અને ચીન	૧૬૭
૧૧. ઇરાન અને મહૂદીઓ	૧૭૪
૧૨. ઇરાનનો મિથપથ	૧૮૫
૧૩. ઇરાનનો સૂફીવાદ	૧૯૬
૧૪. ફારસી ભાષાની ઉત્પત્તિ	૨૧૮
૧૫. ફારસી સાહિત્યનું મુલ્યન	૨૨૭
૧૬. ફારસી સાહિત્યની ઉર્ફ અને તુર્ફ સાહિત્યો ઉપર અસર	૨૫૬
૧૭. ઇરાનની કળા	૨૭૨
૧૮. ઇરાનની રાજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિ	૨૬૬
૧૯. ઇરાનનું આધુનિક સાહિત્ય	૩૩૨
૨૦. ઉપસહાર	૩૫૨

મહત્વના મુદ્રણ દાખા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	છેલ્લેથી ૪	ધર્મને	ધર્મનો
૩	છેલ્લેથી ૩	સવા	દાવો
૬	૧૬	બી	બીમ
૧૪	૩	રહેનાનો	રહેવાનો
૪૬	છેલ્લેથી ૧૬	દળ	દેવળ
૬૭	૧૭	નવા	જૂના
૬૩	છેલ્લી	ડિ.	ડો.
૬૬	છેલ્લેથી ૧૨	મોગલોની	મોંગોલોની
૯૫	૧૧	પામેલા	પામે
૧૦૦	૧૦	દેહકન	દેહકન
૧૦૦	છેલ્લેથી ૬	અહેશાન	અહેસાન
૧૦૬	છેલ્લી	શયામાન	શાયમાન
૧૧૧	છેલ્લેથી ૯	સુલમાન	સુલતાન
૧૧૨	૨	અહેશાન	અહેસાન
૧૧૬	૧૧	મહાત્રાસ ને	ને મહાત્રાસ
૧૧૯	છેલ્લેથી ૧૪	હખામીઓના	હખામનીઓના
૧૨૦	છેલ્લેથી ૯	પશુ	પશુ
૧૨૪	છેલ્લેથી ૧૦	ખેલે	ખેલે
૧૨૬	છેલ્લેથી ૧૫	મેગેસ્થનીસે	મેગેસ્થનીસે
૧૩૦	૩	હથ	હથ
૧૩૩	છેલ્લેથી ૫	સરેશ	સરેશ
૧૪૬	૧૩	સગ્ગન	સંગ્ગન
૧૫૦	છેલ્લેથી ૮	જળ્યાબ્ધું	જળ્યાબ્ધું
૧૫૭	છેલ્લેથી ૧૦	એસીરિયનોનો	એસીરિયનો
૧૭૬	૧૩		“પશુ” પછી આવ-
			તરથી ચિહ્ન મૂકે
૧૭૮	૧૬	અકસિસ	અર્કસિસ

૧૮૩	કપી	ress	Press
૧૮૬	૧૬	માલાના	મીલાના
૨૧૨	હતેથી ૮	મુદિદ	મુદિદ
૨૧૮	હેતેથી ૧	જરુખ	જરુખ
૨૧૯	૧૭	પરત	પરત
૨૨૦	હાલેથી ૦		“લિપિમાં” પછી
			હમેરે અને અગ્રી
			શબ્દોથી
૨૩૦	હતેથી ૮	હમિ	હમિ
૨૩૪	હેતેથી ૩	માદિત્યે	માદિત્ય
૨૩૫	૧૪	તે	હેતી નાખે
૨૪૧	હેતેથી ૫	શલી	શલી
૨૪૬	૧	અમદાડટ	અમદાડટ
૨૫૪	હતેથી ૧૩	ચચેલા	ચચેલા
૨૫૪	હેતેથી ૧૧	લખતું	લખાતું
૨૬૨	હેતેથી ૧૧	ઉપરનું	ઉપરના
૨૬૭	૪	નકમખની	નકમખની
૨૭	હેતેથી ૬		“હતે” પછી હમેરે
			— એવી દત્તધા છે
૨૮૦	હેતેથી ૧૩	નકસે	નકસે
૨૮૨	૯	ભાગોલિક	ભાગોલિક
૩૦૬	૧	ધર્મો પ્રોએ	ધર્મો પ્રોએ
૩૦૬	હેતેથી ૨	Wolf	Wolf
૩૧૨	૬	શસ્ત્રા	શસ્ત્રો
૩૨૧	૧૪	પરિયા	પરિયા
૩૩૩	૪	કાઆની	કાઆની
૩૩૪	૩	લાગ્યા	લાગ્યો
૩૫૪	૪	પચિત	પરિચિત
૩૬૧	૩		“અને” પછી હમેરે
			— તેઓએ
૩૬૬	હેતેથી ૧૪	અરખાએ	અરખાએ

ઈરાનનો ચેરાગ

ધરિનની સંસ્કૃતિનો આરંભકાળ — શાહ જમશીદ

જેમ જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય લોકગીતામાંથી ઉદ્ભવ પામે છે, તેમ સૌથી પ્રાચીન ઇતિહાસ દંતકથામાં વિલીન થઈ જાય છે. ઋગ્વેદની હજારો વર્ષ પહેલાં જમશીદ થઈ ગયા. એટલે એના સમયના બનાવોના સમર્થનમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો રજૂ કરવાં અશક્ય બને છે. ધરિનીઓના ચાર જાણીતા બાદશાહી વંશો થઈ ગયા — પેશવાદી, ક્યાની, હખામની અને સાસાની — તે પૈકીના પેશવાદી વંશનો ચોથો રાજપૂત તો જમશીદ હતો. યશનના દેમા પ્રકરણ પ્રમાણે ચાર પુરુષોએ હોમ (સોમરસ) ન પાન કર્યું હતું, અને તેથી તેઓ ચાર મહાપ્રતાપી વીરોના પિતા થઈ શક્યા હતા : વિવંધહાનને ત્યાં જમશીદ જન્મ્યો, આયબ્યાનને ઘેર ફરીફુન પેદા થયો, ધ્રીત અથવા અસરત પહેલવાન કેરશારપનો પિતા થયો, જ્યારે પૌરુષરૂપને ઘેર અયો ઋગ્વેદ જન્મ પામ્યા. આપણા મંથની રાજઆતમાં જુદે જુદે સમયે થઈ ગયેલા ચાર જાણીતા વીરો વિશે પહેલાં ચાર પ્રકરણોમાં આપણે વિવેચન કરીશું તો જુદા જુદા યુગોમાં ધરિનની સંસ્કૃતિનો કાંઈક ચિતાર આપી શકાશે, અને આવા પુસ્તકને આવશ્યક ઐતિહાસિક ભૂમિકા પણ ફેટલેક દરજ્જે રજૂ કરી શકાશે.

વિવંધહાનનો પુત્ર યમક્ષેત (જમશીદ) તે જ ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલો વિવસ્વાનનો પુત્ર યમ. વેદનો યમ અને અવસ્તાનો યમ (જમશીદ) મળતા છે એટલું જ નહીં પણ વસ્તુતઃ બન્ને એક જ છે. બન્નેના પિતાનું નામ એક જ છે : બન્નેને એક યમી નામની બહેન હતી. જમશીદના વખતમાં એક ભારે નાશકારક હિમપ્રલય આવ્યો હતો જેમાંથી જમશીદે ધરિનને બચાવ્યું હતું : હિંદુઓ પ્રમાણે એ જળપ્રલય હતો અને તે યમના બાઈ મનુના વખતમાં આવ્યો હતો, અને મનુએ જગતને તારવ્યું હતું. જમશીદ ધરિની સંસ્કૃતિનો પિતા ગણાય છે; યમના બાઈ મનુને હિંદુ જાત અને હિંદુ ધર્મને એક આગેવાન સ્થાપક ગણી શકાય. જમશીદે ખુદા હોવાનો દાવા કર્યો, યમ તમામ મનુષ્યોમાં સૌથી પ્રથમ મરણશરણ થયેલો હોવાથી તેને હિંદુઓ તરફથી મૃત્યુનો દેવ ગણવામાં આવ્યો. ઋગ્વેદ (૧૦-૧૪-૧૧) પ્રમાણે

પરલોકમાં મમને ચાર ચાર આંખવાળા બે કુતરા છે, જ્યારે અવસ્તા પ્રમાણે પશુ મીનોઈ દુનિયામાં પ્રવેશતાં જ ચાર આંખવાળા કુતરાઓની ચોટી રહે છે. જમશીદ અને યમ પારસી અને હિંદુ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલા હોવા છતાં એક જ છે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કેમકે બીજા એવા અનેક વીરોનાં, સરખાં વર્ણનો વેદ અને અવસ્તામાં આપણને મળવા મળે છે.^૧

તે સમયનો જમશીદનો મુઝક ઈરાનમાં નહિ પણ પ્રથમ તો ઈરાનની છેક ઉત્તરે આવેલો હોવો જોઈએ. તે આયોની પ્રાચીન જૂમિનું નામ અવસ્તા પ્રમાણે “અઈરાનવએજો” હતું. કેટલાક વિદ્વાનો તેને એશિયા-માર્ધનરમાં મૂકે છે, જ્યારે લોકમાન્ય દિળક તો તે મુઝકને ઉત્તરમુવના હિમપ્રદેશમાં મૂકી ગયા છે તેનું વર્ણન વંદીદાદના બીજા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી આપાયેલું છે. ત્યાં આયોની વસ્તી વધી પડવાથી જમશીદે ત્રણ ત્રણ વાર પોતાના મુઝકનો વિસ્તાર વધાર્યો, અને ત્રણ ત્રણ વાર તે પોતાની રૈયતને ઈશ્વરની આગાથી દક્ષિણ દિશાએ દોરી ગયો. છેવટે એક અતિ નાશકારક બરફનું પૂર આવી ચડ્યું, પણ તે આબ્યાની આગાહી ઈશ્વરે પડેલાથી જમશીદને આપી હતી; અને જમશીદનો આયો ઉપરનો સૌથી મહાન ઉપકાર તે આ આફતમાંથી તેમને ઉગારવાનો હતો. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જે જળપ્રલય વિશે આપણે વાંચીએ છીએ તે આ જ બરફનું પૂર હતો એમ માનવાને કારણ રહે છે. છેવટે જમશીદ પોતાની પ્રજાને એક સજામન પ્રદેશમાં દોરી ગયો, અને તે મુઝકને પણ અસલ નામ “અઈરાનવ-એજો” આપ્યું. તે પ્રુણ જૂમિ તે આજનું ઈરાન.

વંદીદાદ પ્રમાણે જમશીદે એક “વર” અથવા ગ્રહ ખાંધી અને તેમાં પોતાની પ્રજાની રક્ષા કરી. અહીં ગ્રહને કેકાણે “કોલોની” અથવા “સંરથાન” શબ્દ વધુ બધએસતો થઈ પડે. જમશીદના મુઝકમાં ન દુ.ખ હતું કે ન પાપ, ન દુકાળ દેખાતો કે ન મરકી, ન તૃદાવરથા જણાતી કે ન અશક્તિ. ૫૦ વર્ષનો ઔઠ પણ ૧૫ વર્ષના પદ્મા જેવો માલૂમ પડેલો. મોન પણ જમશીદે જમાનાથી દૂર ભાગતું. એના રાજ્યના બીજા ચમત્કારો વર્ણવવા આપણે ચોખ્ખીયું નહિ. માત્ર એટલું જ કહીયું કે હિંદુઓમાં જેમ રામરાજ્ય તેમ ઈરાનીઓમાં જમરાજ્ય એ એક સુવર્ણયુગ મનાય છે. જમશીદ એટલો મહાન હતો કે અહુરમઝ્દે તેને પવનખર બનાવવા બાંધ્યું.

૧. જુઓ Zarathushtra and his Contemporaries in the Rig Veda by S. K. Hodirwala.

પણ નમ્રભાવે જમશીદે પયગમ્બર નહિ પણ પ્રમપાત્રક બનવામાં જ પોતાનું અહોભાગ્ય માન્યું. ઈરાની ધર્મગ્રંથો પ્રમાણે નવ “સોશયંતો” થઈ ગયા. ‘સોશયંત’ નામ જે માણસે જગત ઉપર કોઈ મહાન ઉપકાર કર્યો હોય તેને જ અપાય છે : એ નવમાંથી જમશીદ ચોથો હતો. “આતર-ફરોબા” નામનો એક મહાન અગ્નિ જમશીદે સ્થાપન કર્યો. તે વખતે મંદિરો હતાં નહિ, એટલે જમશીદે તે અગ્નિ એક પવર્તના શિખર ઉપર સ્થાપ્યો. જમશીદ એક બાદશાહ હતો અને ધર્મશુરુનું પણ કાર્ય બજાવતો. ફિરદોસી તેના મુખમાં આ શબ્દો મૂકે છે : —

“મનમ ગોશ્ત બા ફરરેએ મંઝદી
હમમ શહેરવારી વ હમ મોબેદી”

યાને “તેણે કહ્યું કે — હું ખુદાઈ તેજ ધરાવું છું : હું બાદશાહ પણ છું અને મોબેદ પણ છું.” પારસીઓ આજે પણ “સુદરેહ” નામનું ઘોળું વસ્ત્ર પહેરે છે, અને તે ઉપર “કુસ્તી” નામની જનોઈ બાંધે છે. કેટલાક અબ્યાસીઓના મત પ્રમાણે કુસ્તીની ઉત્પત્તિ હોમ પયગમ્બરથી થઈ હતી. પણ ફિરદોસી મુજબ સરોશ નામના ફિરેનાએ જમશીદને સૌથી પ્રથમ જનોઈ બાંધવાની પ્રેરણા આ શબ્દોમાં કરી હતી : —

“તુ કુસ્તી હમી બર મયાનન બબન્, ‘
તુરા હીચ નાયદ ઝ દીવાન મઝન્દ”

યાને તું તારી કમર ઉપર કુસ્તી બાંધ, અને આમુરી શક્તિઓ તરફથી તને કોઈ પણ નુકસાન પહોંચશે નહિ.

જમશીદે પોતાની પ્રજાને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી દીધી, જે હિંદુ-ઓના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ને કેટલેક દરજ્જાએ મળતા આવે છે. સૌથી પહેલો વર્ગ “આઘ્રવન” અથવા ધર્મશુરુઓનો હતો; બીજો વર્ગ હતો “રથેસ્તાર” અથવા સૈનિકોનો : ત્રીજા વર્ગમાં “વાસ્તયોશ” અથવા ખેડૂતો સમાઈ જતા, ન્યારે ચોથો વર્ગ “ફુતોક્ષ” અથવા કારીગરોનો હતો. આ રીતે ઈરાનીઓમાં શૂદ્ર કોઈ નથી અને જન્મને કારણે કોઈને નીચ કહેવાતું પણ નથી.

જમશીદના વખતમાં શરાબની પણ શોધ થઈ હતી, જે કે તે વિશે ફિરદોસીમાં કોઈ લખાણ નથી. પણ પરાપૂર્વથી એક દંતકથા ચાલી આવી છે કે જમશીદના મહેલમાં એક વખત એક મોટા વાસણમાં દ્રાક્ષ બરવામાં આવી. લાંબા વખત સુધી તે તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું નહિ તેથી તે દ્રાક્ષનો

દાર બની ગયો જમશીદે તે થોડો પીધો તો તે કહેવો જણાયો, એટલે ઠાઈ પીએ નહિ તે સાડુ તે વાસળ ઉપર “ઝેર છે” એમ લખવામાં આવ્યું. એકવાર શાહી મહેલની એક દામી શિરોવેદનાથી પીકાતી હતી અને ડૂમે કરતાં તેણે માથાનું કુંખ મટણું નકોણું. છેવટે આત્મહત્યા કરવાના વિચારે તેણે તે વાસળમાનો શરાબ ઝેર સમજી પીવો; તેથી તે નિદ્રામાં પડી અને તેણે કુંખ દફે થઈ બચ્યું. આ વાત બાદશાહની જાણમાં આવી અને દાઢ તે દયા છે એમ મનાયું. લોકોને હવે લગ્ય કે આ તો “દવાઈકી દવાઈ” હય આર મિઠાઈકી મિઠાઈ હય” આ રીતે ઈશાનમાં શરાબ-ખાત્રીનો દોર શરૂ થયો, અને આજે પણ, ઈસ્લામી રાજઅમલ છતાં તે ચાલુ રહ્યો છે.

જમશીદ એવો પ્રતાપી હતો કે દૂર બનના બનાવોની એને આગાહી થતી, અથવા અપ્રત્યક્ષવિષયદર્શન (clairvoyance) દ્વારા તે દૂર બનતા બનાવો જોઈ શકતો તે ઉપરથી એમ મનાયું છે કે તેની પાસે એક જામ હતી; ઠાઈ પવિત્ર દિવસે પ્રાર્થના કરી જમશીદ તે ખાલામાં જોતો તો જે બાબતની તે ખમર મામનો તે તેને તે જામમાં દેખાતી. જેમ ભીમને અક્ષયપાત્રમાંથી અખૂટ ખાદ્ય પદાર્થો મળતા તેમ જમશીદને તે જામમાંથી તેની માગી મુશ્કેલ પ્રમાણે જ્ઞાન મળતું. આ-
“જામે જમશીદ” ને ફિરદોસ્તી “જામે અખ્તરનુમા” એટલે સિનારાઓ બતાવતી જામ કહે છે; તે ઉપરથી કેટલાક અભ્યારીઓ અનુમાન કરે છે કે તે એક પ્રકારનું દૂરબીન હાતું જોઈએ. જમશીદને ખગોળવિદ્યા અથવા ગણિતનું જ્ઞાન પણ હતી જ, કેમકે વસંત ઋતુમાં દિવસ અને રાત્રિ સરખા થાય છે તે દિવસ તેણે નવા વર્ષના પ્રથમ દિન તરીકે મુકરર કર્યા તે દિવસે જાણે કુદરત તમામ નવા ચક્રગાર સજો છે. ઝાડપાન, પશુપક્ષી અને મનુષ્યોમાં તે દિવસથી એક નવીન ચેતન, એક અનેકા ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તે દિવસ ખ્રિસ્તી તારીખ પ્રમાણે ૨૧મી માર્ચે આવે છે, અને આજે જો કે પારસીઓ ખોટી રીતે નવું વર્ષ સપ્ટેમ્બર મહિનામાં પાળે છે તે છતાં તેઓ “જમશીદી નવરત્ન” બહુ મુશ્કેલીથી ઊજવી જમશીદની પવિત્ર પાદને તાજ કરે છે. ઈશાનમાં તો આજ મુધી, પારસી રાજ્ય હોય અથવા મુસ્લિમ, આ તહેવાર અતિ ઉત્સાહ અને આનંદથી કેટલાક દિવસ મુધી ઊજવવામાં આવે છે.

૧. આ નામ ધરાવતું એક પારસી વર્તમાનપત્ર બહુ જાણીતું છે એની મદદથી પણ જમશીદની જામ પ્રમાણે દુનિયાની દરેક બાબત આપવાની છે.

કેટલાક ચમત્કારો પણ જન્મશીદને લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે. યહૂદીઓના બાદશાહ સોલોમનની પાસે એક વીંટી હતી જેની ખરકતથી દેત્યો તેની તાબેદારી કરતા; તેમ જન્મશીદની વીંટીને પ્રતાપે તેની પ્રજા તેની આજ્ઞાકિત રહેતી. જન્મશીદના વખતમાં હવાઈ વિમાન તો શક્ય ન કેમ હોય ? તે છતાં એમ મનાય છે કે હાથમાં જન્મ પકડી જન્મશીદ તખ્ત ઉપર બેસતો અને યહો તે સિંહાસન ઉપાડી હવામાં ફરતાં એવી જ હકીકત ઉપર્યુક્ત રાજા સોલોમનની “ ફર્શો સુલેમાન ” (સોલોમનની શેઠંજી) વિશે નોંધાયેલી છે. છેક અદારમી સદી સુધી ઇંગ્લાંડમાં કંઠમાળને King's disease કહેવામાં આવતું કેમકે એવા રોગથી પીડાતા બાળકને રાગનો સ્પર્શ થાય તો તેનો રોગ તરકાળ મટી જતો એમ માનવામાં આવતું; તેમ જન્મશીદ માટે કહેવાય છે કે તે પોતાના હાથ ઉપર એક બાળજૂથ પહેરતો અને રોગીઓને પણ પહેરાવી તેમનું દરદ મટાડતો.

દરેક દેશના મહાપુરુષની સ્તુતિ કરતાં અતિશયોકિત થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. જન્મશીદ ઈશાની સંસ્કૃતિનો પિતા હતો માટે (અનેક દેશોના આદિ-પુરુષોના સંબંધમાં બન્યું છે તેમ) મનુષ્યોને ઉપકારક એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓનો જથ્થો એને જ અપાયો છે. એના વખતમાં જ રૂમાંથી કાંતવાનો અને વણવાનો કુન્નર લોકો શીખ્યાં. એણે જ ઈંટો પકવી તેમાંથી ઘર બાંધવાનું જ્ઞાન પ્રજાને આપ્યું. સમુદ્ર ઉપર હોડીમાં સફર કરવી, પાણીમાં તરવું, અને છીપમાંથી મોતી શોધવાનું કાર્ય પણ જન્મશીદના અમલમાં જ પહેલવહેલું શરૂ થયું. એના જ સમયમાં ખેતીવાડીનો વિકાસ થયો, લોખંડનાં હથિયારો બનાવાયાં, સોનું રૂપું જવાહિરો વગેરેનો ઉપયોગ થયો, સગીતનાં વાદ્યોની શોધ થઈ, કૂલોમાંથી અત્તર બનાવવામાં આવ્યું, અને અલ્પબીડની પ્રમાણે શેરડીમાંથી ખાંડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ જન્મશીદે જ પોતાની પ્રજાને શિખવાડ્યો. અગ્નિની ઉત્પત્તિનું માન એના પુરોગામી શાહ હોશંગને મળે છે; મૂળાક્ષરની શોધનો યશ હોશંગ અને જન્મશીદની વચ્ચેમાં રાખ્યું કરી જનાર શાહ તેહમુરસને ધટે છે; જ્યારે વૈદ્યકશાસ્ત્રનો ખરો વિકાસ જન્મશીદના અનુગામી શાહ ફરીદુનના સમયમાં થયો હતો. કોઈ પણ દેશમાં પાકા રસ્તા ન હોય ત્યાંસુધી તે સુધરેલો કહેવાતો નથી, અને જન્મશીદે પાકા રસ્તાની પણ પહેલ કરેલી કહેવાય છે. દૂકમાં બટકતી જિંદગી ગુજરનાર પ્રજાને સ્થિર અને ફરીદામ જીવન ગાળના શિખરાડનાર, તેમનામાં સંસ્કૃતિની જ્યોત જગાવનાર અને તેમને સદ્ગુણને પંથે પ્રેરનાર તે શાહ જન્મશીદ હતો.

ઈસ્તિઝ અથવા પરસીપોલિસ ચહેરની પાસે “તખ્તે જમશીદ”નાં ખડેરા આજે પણ મુસાદરોનું ખાન જેવે છે. એ મહેલો અને શિલ્પોનો બનાવનાર જમશીદ નહિ પણ તેની હઝારો વર્ષ પછી થઈ જનાર હખામની બાદશાહો હતા. પણ ઈરાનમાં જમશીદનું નામ એટલું માનીતું છે કે કોઈ પણ મહાન ખડેર જણાય તો તેને જમશીદના નામ સાથે જોડી દેતાં ઈરાનીઓને વાર લાગતી નથી. તેજ પ્રમાણે એક પર્વત ઉપર કાતરાયેલા “નક્ષે રુસ્તમ”નો જરા મરાહર જહાંપહેલવાન રુસ્તમને ફાકડનો અપાયેલો છે, કેમકે તે કાતરાવનાર તો ઈસ્વી ૩૭ થી ૭મી સદીમાં થઈ ગયેલા સામાની બાદશાહો હતા. જમશીદનું રાજ્ય ફિરહોમી પ્રમાણે ૭૦૦ વર્ષ, અવસ્તા પ્રમાણે ૧૦૦૦ વર્ષ અને હુનદેહિસ્ત્ર નામની પહેલવી કિનાજ પ્રમાણે ૧૧૬ વર્ષ ચાલ્યું હતું. આટલી લાંબી મુદત સુધી એક માણસ રાજ્ય કરે એ અસંભવિત લાગે છે. કેટલાકોના મત પ્રમાણે એ વર્ષો દરમ્યાન એ જ વંશના ઘણા રાજાઓ થઈ ગયા હશે કે જેમનું નામનિશાન રહ્યું ન હોય; માટે તેમનામાંના સૌથી જાણીતા રાજાકર્તાએ જ આટલો લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું એવી માન્યતા લોકોમાં પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ. આજના લોકશાસનયુગમાં પણ જો વીરપૂજા દેખાતી હોય તો જમશીદના સમયમાં અને ને પછી પણ તે અધિક પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ.

જમશીદનાં છેવટનાં વર્ષો બહુ દુઃખમાં પસાર થયાં. ફિરહોમી પ્રમાણે જ્યારે જમશીદે પોતાની બેઠક સત્તા જોઈ ત્યારે તેનું મસ્તક ફરી ગયું, તેણે ખુદાઈ દાવો કર્યો; અને પોતે જ ખુદા હોય એવી રીતે પોતાની પૂજા કરવા સૌને આજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી જ તેનું ખુદાઈ નર, તેનું ખોદેહ (દિવ્ય પ્રકાશ) જે તેની આસપાસ ઝગહગતું હતું, તે તેને છોડી ગયું, અને તેની પછી આવનાર ફરીદુન અને ફરહાસ્પ વચ્ચે વહેચાઈ ગયું. જમશીદે મગરૂરીયી અને સખ્તાઈથી વર્તવા માંડ્યું, અને તેની પ્રજા અસંતોષી અને દુઃખી બની ગઈ. આ તકનો લાભ લઈ ખૂરાઈના અવતાર સમો, રાજા રાવણને હુલાવે એવો જૂડો અને જળવાન બાદશાહ

ઝોહાકે ઈરાન ઉપર ચડી આવ્યો. ફિરદોસ્તી પ્રમાણે ઝોહાકે "તાઝી" અથવા અરબ હતો, બ્યારે બીજા લખનારાઓ તેને "બાબુલી" અથવા બેબિલોનિયાનો વતની ગણે છે. જમશીદ તેની સામે એક મોટી લડાઈમાં હાર્યો અને સો વર્ષ સુધી તે છુપાઈ રહ્યો. તે અરસામાં તે સેંકડો વર્ષના વૃદ્ધ પુરુષે સીસ્તાનની રાજકુમારી સાથે લગ્ન કર્યું કરેવાય છે. આ લગ્નથી થયેલાં ઔલાદમાં કેરશાસ્પ, ઝાલ, દુસ્તમ વગેરે નામીયા પહેલવાનો અવતરણો હતા. પરંતુ આ સો વર્ષ તેણે ક્યાં કાઢ્યાં તેનો વિશ્વાસપાત્ર ખુલાસો જડતો નથી. મિ. સોહરાબ જ. બલસારાના^૧ મત પ્રમાણે તે સો વર્ષ દરમિયાન જમશીદે હિંદ આવ્યો હશે અને અહીંના આર્યોનો આગેવાન બન્યો હશે. કદાચ તેને લગી કયાઓ અને તેના બાઈ મનુને લગતી કયાઓની અહીં બેળસેળ પણ થઈ હોય. આ તો માત્ર મિ. બલસારાનો એક તર્ક છે, કે જેને કોઈ બીજા સાધનથી અનુમોદન મળતું નથી. આપણે જોઈ જયા તેમ હિંદુઓએ પોતે યમને ખુદાઈ પદ આપી તેને યમલોકનો દેવ બનાવ્યો હતો; પણ ઈરાનમાં જમશીદે ખુદાઈ દાવો કર્યો તે એક અભિમાની કાર્ય ગણાયું અને તેથી જ તેનું પતન પણ થયું. આખરે જમશીદે શ્રવતો પકડાવે અને નિર્દય ઝોહાકે તેને કરવતથી વહેરી નખાવ્યો એમ શાહનામામાં વર્ણન છે. ઝમયાદયસ્ત પ્રમાણે જમશીદ પોતાના જ બાઈ સ્પીતિયુરને હાથે કતલ થયો હતો.

એનાં હેતુમાં વર્ષો બાદ કરતાં જમશીદના જેવો પ્રતાપી રાજાકતો ઈરાનમાં બીજો થયો નથી. એણે જેટલાં લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કર્યાં તેટલાં બીજા કોઈ ઈરાની તાજપતિથી થયાં નથી. પોતાની પ્રજાને હિમ-પ્રલપમાંથી ઉગારનાર, "અઈરાનવએજો" (ઈરાન)માં દોરી જઈ તેની રક્ષા કરનાર, રામરાજ્ય જેવો સુખી સુવર્ણયુગ સ્થાપનાર, પ્રજામાં સંસ્કૃતિનાં બીજ રોપનાર તે યમ વૈરસ્ત, અથવા વિવંધહાનનો પુત્ર જમશીદ. ખૂબી તો એ હતી કે આ બળવાન રાજાકર્તાને શાહીવાદનો એવ લાગ્યો ન હતો. એણે કોઈ રાજ્ય શ્રી લઈ તેની મરજી વિરુદ્ધ પોતાની સત્તા તેની ઉપર ચઢાવી હોય એવું દેખાતું નથી. એ વિજેતા નહોતો, પ્રજાસેવક હતો. એ બલો અને એનું ઈરાન બહુ પોતાની પ્રજાને સુખી કરવી એ જ એનું પરમ ધ્યેય હતું. ઈરાનના અનેક તાજપતિઓ

1. Mr. Sohrab J. Balsara's article on "The Religion of Zarathushtra among Non-Iranian Nations" in the K. R. Cama Institute Journal, No. 35

યર્ષ ગયા પણ જમશીદ જેવો વનપરસ્ત,^૧ કામપનાહ,^૨ રેયતપરવર^૩ અને ગરીબનવાઝ બીજો કોઈ બાદશાહ થયો નથી. હમરો વર્ષ પછી આજે પણ પારસીઓ પોતાના આ જખ્તાવર શાહની યાદમાં મસ્તક નમોવી પ્રાર્થના કરે છે — “યીમહે વિવંધહનહે અયોનો કૂવધીમ યજમઈદે” (ફરવરદીન યસ્ત : ફકરો ૧૩૦) વિવંધહાનના પુત્ર જમશીદના પવિત્ર આત્માને અમે આરાધીએ છીએ.

૨

ઈરાનના ચેરાગનું શુદ્ધતમ સ્વરૂપ—અપો ઝરથુસ્ત્ર

કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિ જાણવા પહેલાં તે દેશના ધર્મ વિશેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું આવશ્યક હોય છે, કેમકે તે દેશની નીતિ, ત્યાંનું તત્ત્વજ્ઞાન, ત્યાંના કાયદા, રીતરિવાજ, સામાજિક શક્તિઓ અને છેવટે સાહિત્ય પણ ત્યાંના ધર્મે આપેલા અમુક વસ્તુ ઉપર જ આધાર રાખે છે. શાહ જમશીદ પેશદાદી વંશમાં યર્ષ ગયો. તે પછીનો કયાની વંશ શાહ કપકોઆદથી ચર થયો, અને તેના રાજ્યો કયાની વંશના હોવાથી પોતાના નામ આગળ “કય” શબ્દ મૂકતા. બાદશાહ કય વિસ્તારપ અથવા ગુસ્તારપના રાજ્ય અમલમાં પદમંજર ઝરથુસ્ત્ર યર્ષ ગયા. એમના જીવનચરિત્ર અને તે સમયનાં ઈરાન વિશે અહીં અર્ચા યર્ષ થકે એમ નથી, પરંતુ એમણે દેલાવેલા ધર્મનાં ગ્રુખ્ય લક્ષણો ઉપર જ આપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું. કેટલાકો એમને ઈ. પૂ. ૮૦૦૦ વર્ષ ઉપર મૂકે છે; બીજાઓ માત્ર ઈ. પૂ. છઠી સદીમાં તેઓ યર્ષ ગયા એમ માને છે. પરંતુ ગાથા અને વેદની બાધાઓના સામ્ય ઉપરથી, તેમાં દર્શાવેલા દેવો, ફિરસ્તાઓ અને ક્રિયાઓના સામ્ય ઉપરથી, અને છેવટે ઝરથુસ્ત્રના કેટલાક સમકાલીનોના નામ વેદમાંથી મળી આવે છે તે ઉપરથી પદમંજર ઝરથુસ્ત્ર વેદકાળના અંતભાગમાં યર્ષ ગયા હોય એમ માનવા કારણ રહે છે. ઝરથુસ્ત્રે વેદના અમુક મિલ્લતો સામે વિરોધ ઉઠાવી એક બુદ્ધો જ ધર્મ સ્થાપ્યો. તે પહેલાં હિંદુઓ અને પારસીઓનો એક જ ધર્મ હતો જે હિંદ ઈરાની (Indo-Iranian) ધર્મને નામે ઓળખાય છે.

વેદમા અનેક દેવાનું વર્ણન મળે છે. વેદમા એકેશ્વરવાદ પણ છે. સત્ એક છે પરંતુ વિદ્વાનો તેને અનેક નામે ઓળખે છે એવા મત ઋગ્વેદમા જ છે (૧ ૧૬૪ ૪૬). પરંતુ વેદનો એકેશ્વરવાદ ઓછો છે, અને અનેક દેવાની માન્યતા આગળ તરી આવે છે ઋચ્યુસ્ત્રે આમા સુધારે કર્યો અને જગતના સઘળા ધર્મોમા ઋચેસ્તી ધર્મ સોથી પડેલો છે કે જેમા એકેશ્વરવાદ ખુદના અને ચોક્કસ શબ્દોમા અનેક વાર વર્ણવાયેલો છે. વેદમા જે એકેશ્વરવાદ પ્રતિપૂજામા ગૂચ્ચાર્પ પડેલો છે તે ઋચ્યુસ્ત્રના ગાયામા સોળે કલા પ્રકાશી નીકળે છે, જે કે જે વૈદિક દેવાનો ઋચ્યુસ્ત્રે બહિષ્કાર કર્યો તે આગળ જતા દ્વિસ્તાઓ રૂપે અવરનામા દાખલ થવા પામ્યા. વેદ પ્રમાણે પશુઓના બલિદાન આપવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે એવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી જગતના ધર્મોના ઇતિહાસમા પડેલી જ વાર ઋચ્યુસ્ત્રે આના યજ્ઞ બધ કરાવ્યા અને ગાય વગેરે જનનવરોની કુરબાનીને એમણે પાપ માની વખોડી કાઢી (યજ્ઞ ૩૦, ૧૨) તે સમયમા સોમરસ પુષ્કળ પીવામા આવતો હિંદુઓ અને પારસીઓના પૂર્વજોમા સોમપાન સાધારણ હતું સોમપાનના ફાયદાઓ પણ હશે, પણ કેટલાક અવિચારી શખ્સો વધારે પ્રમાણમા સોમપાન કરી છાકટા બનતા અને મસ્તીની ધૂનમા ગેરવર્તણૂક ચલાવતા જગતમા પડેલી જ વાર ઋચ્યુસ્ત્રે છાકટાપણાનો નિરોધ કર્યો (યજ્ઞ ૪૮, ૧૦) અનમત પાછલા ઋચેસ્તી ધર્મપુસ્તકો પ્રમાણે હંમા ગ્વી શરામ પીરાની છૂટ અપાર્ધ છે, પણ છાકટાપણાની બની તો ગાયામા જ ઋચ્યુસ્ત્રના શ્રીમુખે પોકારાર્ધ છે.

હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે જેણે માયાને વશ કરી સાચું જ્ઞાન મેળવ્યું તેના મોક્ષનો માર્ગ ખૂલ્યો. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે તૃષ્ણાઓના ઉચ્છેદ કરવાથી જ ફરીફરી જન્મો લેવાની ઉપાધિમાથી બચી શકાય છે, જેન બાર્ધ ઓ દરેક પ્રકારની હિંસાનો સામનો કરે છે, જ્યારે મુઝિમો કુદ અથવા જોગી માન્યતાને પડકારે છે. ઋચ્યુસ્ત્રને મને જગતનો મહાપ્રભ એ હતો કે પ્રભુની આ મુર સૃષ્ટિમા પાપ પેદા કેમ અને એનું નિવારણ શી રીતે થાય? ઋચ્યુસ્ત્ર પ્રમાણે અદુરમજ્દે જ સકળ સૃષ્ટિ પેદા કરી તેણે સૃષ્ટિના આરંભથી જ બે શક્તિઓ માથે ઉત્પન્ન કરી — એક બહાર્ધ અને વિકાસની શક્તિ (સ્પેન્સિવિટી) અને બીજી જૂઝાર્ધ અને વિનાશની શક્તિ (અડમેન્સિવિટી) જગતના અત મુરી આ શક્તિઓનું ઘર્ષણ રહેશે, પણ છેવટે જૂઝાર્ધ નો નાશ અને બહાર્ધનો વિજય જ છે. માટે ઋચેસ્તી ધર્મના દરેક અનુયાયીએ બહાર્ધનો માથ કરવો અને જૂઝાર્ધથી હંમેશ દૂર રહેવું. આગળ જતા ખુદ પડેલવી પુસ્તકોમા જ અદુરમજ્દને બહાર્ધની

શક્તિ સાથે ઐકરૂપ કરી દેવામાં આવ્યો, અને તેને જૂરાઈની શક્તિના હરીફ ગણવામાં આવ્યો. તેથી જાણે જરથોસ્તી ધર્મમાં જે ખુદા હોય — એક ભક્ષાર્થનો અને બીજો જૂરાઈનો — એવી કેવળ ખોટી છાપ ધણાંના મનમાં રહી ગઈ છે. જે ખુદા તો હોય જ કયાથી, કેમકે ભવાઈ અને જૂરાઈ બન્ને શક્તિઓને પેદા કરનાર એક જ અદુરમજૂદ ગણાયો છે.

દરેક જરથોસ્તી સાચનો સિપાહી છે, અને જૂરાઈ અને પાપ સામે લડવાની એની પહેલી ફરજ છે અદુરમજૂદના અનેક ગુણોની નકલ કરી, દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરી હૌર્વાતાત (સંપૂર્ણતા)ને પહોંચવા પ્રયામ કરવો. એવો પયગમ્બર સાહેબનો ઉપદેશ છે. જરથોસ્તીઓનું ધ્યેય સુખ નથી, સંપૂર્ણતા છે તેઓ જીવનમાં આનંદ નહિ પણ ફરજને મુખ્ય સ્થાન આપે છે. હિંદુઓ આ જામતને જુગી દષ્ટિએ જુએ છે. તેઓ માને છે કે ઈશ્વરની નકલ કરવાની જરૂર નથી કેમકે મુખ્ય પોતે જ ઈશ્વર છે, અને માનવી અગ્નિ અને માયાના પડળો દેહી દઈ પોતામાં રહેના ઈશ્વરત્વનો અનુભવ કરી શકે છે. હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે મોક્ષની સ્થિતિમાં માનવીનો આત્મા પ્રભુમાં ભળી જાય છે. જરથોસ્તી દષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે માનવી ત્યારે સંપૂર્ણતાને તમકકે પહોંચે છે ત્યારે તે ઈશ્વરના કાયમના સાનિધ્યમાં

સ્વાર્થ હોય એમ જરથુસ્ત્રને લાગ્યું. પયગમ્બર સાહેબના મન પ્રમાણે એક વ્યક્તિએ પોતાના જ સ્વાર્થો મોક્ષનો વિચાર કરવાને બદલે લોકકલ્યાણનો અપાલ રાખવો જોઈએ. હિંદુઓ બ્રહ્મને સત્ય અને જગતને મિથ્યા માને છે : જરથુસ્ત્ર તો ત્યાંસુધી આ ક્ષણભંગુર જગત અને દેહ છે ત્યાંસુધી તેમને પણ સત્ય માનવા તૈયાર છે. જગત અને દેહને જો મિથ્યા માનીએ તો તેવા જગતમાં અને તેવા શરીર વડે કાર્ય કરવાનું મન જ કેમ થાય ? માટે જીવનને એક અમૂલ્ય તક માની, જગતને પણ તે છે ત્યાંસુધી સત્ય સમજી સેવા અને પરાપકારનાં કાર્યોમાં જોડલો. શ્રમ લેવાય એટલો લેવો જોઈએ. જરથુસ્ત્ર સંન્યાસની વિરુદ્ધ હશે પરંતુ તેઓ ત્યાગભાવનાની વિરુદ્ધ નહોતા. નિષ્કામ કર્મો એમને પ્રિય હતા; બિનસ્વાર્થી કાર્યોની ઉચ્ચતા તેઓ સમજતા હતા, અને નીતિનો પાયો જ સ્વાર્થરહિત હોતોઓ ઉપર રચાયેલો છે એમ તેઓ માનતા. એટલે સંન્યાસી બન્યા સિવાય સંન્યાસીની ત્યાગભાવના કેળવી સમાજમાં રહીને જ સમાજની સેવા છેવટ સુધી કરવી એવી તેઓની આશા હતી.

અમારા ધર્મમાં કોઈ પ્રકારનો અતિરેક નથી, અને એના નૈતિક સિદ્ધાંતો પણ નિશ્ચય બળવાળા દરેક માણસ પાળી શકે એવા છે. અમુક વય પછી અમને લક્ષ કરવાનું ફરમાન છે, અને સંતાનોવાળા એક માણસ સંતાનો વિનાના માણસ કરતા પ્રભુને વધુ પ્રિય હોય છે એવું વદીદાદ ૪, ૪૭ માં લખાણ છે. અમારા ધર્મમાં ઉપવાસ કરવાનું ખામ ફરમાન નથી. જો કે દરેક કાર્યમાં સયમ અને મધ્યમપૂર્ણ જાળવવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. સેવા અને પરાપકારના કાર્યો માટે સારા આરોગ્યની જરૂર રહે છે. વિના કારણે ઉપવાસ પાળવાથી અથવા દેહકષ્ટ કરવાથી સેવા અને પરાપકારનાં નિષ્કામ કર્મોમાં ફેગટનો વિક્ષેપ પડે છે, માટે પયગમ્બર સાહેબે ઉપવાસ અને દેહકષ્ટની બંધી ફરમાવી છે. કેટલાકેને અમારો ધર્મ આત્મ કારણથી જડવાટી લાગશે, પણ એ માન્યના જૂલમરી કહેવાય. અમારા ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ જ પ્રભુપરાયણતા છે. એક હાથે ઈશ્વરને ઝાલી બીજા હાથે જીવનના અંત પર્યંત બલાઈનાં કાર્યો કરવાનાં છે. એક સાચો જરથોક્તી જાગતા જોધ જેવું અંતઃકરણ ધરાવે છે, અને રખે એનું કોઈ પણ કાર્ય ઈશ્વરને અપ્રિય થઈ પડે તેની એને હરધરી ચિંતા રહે છે. પવિત્ર મન (ખેહમન) ધરાવવું એ એની પ્રથમ ફરજ છે, કેમકે ત્યાંસુધી શુદ્ધિ નિર્માણ અને મન પવિત્ર થવું નથી, ત્યાંસુધી મલિન ઇચ્છાઓ, જુરસાઓ, વાસનાઓનું નેર છે ત્યાંસુધી તે માણસથી બધાં કાર્યો થવાં મુશ્કેલ છે.

એક જરથોસ્તીના જીવનમાં ભક્તિ (આરમ્ભતી) મુખ્ય ભાગ બન્યું છે. દિવસમાં પાંચ વાર તે ભક્તિ દ્વારા ઈશ્વરનું શરણ લે છે, તેની મહાત્મા ભાગે છે, બૂધચૂકોનો પથ્થાતાપ કરી ફરીથી સાવચેત રહેનાનો કોણ આપે છે. જેમ શરીરને સ્નાનની જરૂર તેમ આત્માને ભક્તિની આવશ્યકતા રહે છે. કર્મ અને જ્ઞાનથી ઈશ્વરને પહોંચતાં વાર લાગે છે પણ ભક્તિથી હૃદયનાં દાર ખૂલે છે અને ઈશ્વરની હાજરીનો અનુભવ થાય છે. ઈશ્વરને પહોંચવાનો દૂંકામાં દૂંકો માર્ગ તે ભક્તિનો. ભક્તિ દ્વારા ત્યાંસુધી ઈશ્વરનો પ્રકાશ હૃદયમાં રેડાતો નથી ત્યાંસુધી બધાં કાર્યો સતત કર્યા જવાનું મનોમગ્ન અને પ્રેરણા મનુષ્યને મળતાં નથી. જેમ વનસ્પતિને ઊંચવા માટે વરસાદની જરૂર રહે છે તેમ નેહાનીતિમાં પ્રવૃત્ત રહેવા સારું બંદગી મારફતે ઈશ્વરની પ્રેમપ્રસાદીની આવશ્યકતા રહે છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ દરેક જરથોસ્તીએ પાપનો સામનો કરવો જોઈએ. તે સામનામાં તેનું મુખ્ય હુકિયાર અપોઈનું છે. માથામાં અને સમસ્ત જરથોસ્તી ધર્મમાં 'અપ'ના જેવો સર્વગ્રાહી અને અર્થસૂચક શબ્દ બીજો કોઈ ન હોય. 'અપ' વૈદિક શબ્દ 'ઋત' સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એનો ધાત્વર્થ રાસતી, સીધાપણું, સત્ય છે; એનો અર્થ પવિત્રતા અને મન ને હૃદયની સદ્ધર્મ પણ થાય છે. જરથોસ્તી શાસ્ત્રો પ્રમાણે અપનો ઈશ્વરી નિયમ સમસ્ત વિશ્વ અને બ્રહ્માડ કરતાં પણ અવ્યય છે, અને સ્વર્ગ અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વર્ષ ત્યારનું એનું અસ્તિત્વ છે અને તે અમર રહેશે. અપમા જ જરથોસ્તી ધર્મના તમામ સદ્ગુણો સમાર્પ જાય છે. મનશની (સુચિત્તાર) ગવશની (સુચાચા) અને કુનશની (સુવર્તન) દ્વારા અપ પ્રકટ થઈ શકે છે. અપોઈ જ અમારા ધર્મનો મહાન અક્ષર નૈતિક સિદ્ધાંત છે. એ જ અમારો Moral Law છે, અને મર જહાગીર કોયાજીના મત પ્રમાણે એ જ અમારો Categorical Imperative છે. જે અપોઈ ખાતર અપો છે, જે બધાઈનાં કાર્યો ધન કે કીર્તિ માટે નહિ પણ નિષ્કામ વૃત્તિથી કરે છે તેનું જીવન ધન્ય છે.

વેદમાં જે અગ્નિપૂજા હતી તે ઋશુસ્ત્રે ચાતુ રાખી, પણ અવસ્થામાં આતર (અગ્નિ) તે અગ્નિનો દેવ નહિ પણ અગ્નિનો દિવસ્તો છે. ઈશ્વરનો ખ્યાલ દરેક મહાન કે પવિત્ર વસ્તુથી આવી શકે, પણ પ્રકાશથી સ્વાભા-

વિક રીતે જ તે પરમાત્માનું સ્મરણ થઈ જાય છે. માટે અમારા ધર્મમાં અગ્નિને પવિત્ર ગણ્યો છે. તેને ખુદા ગણ્યો નથી પણ ખુદાના એક ચિહ્ન તરીકે ઈશ્વરની યાદ આપનાર એક પરમ પવિત્ર વસ્તુ તરીકે તેને માની લેવામાં આવ્યો છે. અથા અને અગ્નિ જુદી જુદી રીતે બન્ને મહાન હોવાથી પાછળના જમાનામાં બનેને એક જ ફિરસ્તા (અરબી બહેસ્ત) માં મૂર્તિમંત કરી એક સમાન ગણવામાં આવ્યા છે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં પ્રેમ પણ છે પરંતુ તે ગૌણરૂપે; મુખ્ય ભાર સત્ય અને અપોઈ ઉપર જ મુકાયો છે. સત્ય સાથે કોઈ પણ પ્રકારની બાંધછોડ પણ જરથુસ્ત્ર સહન કરતા નહિ. જરથોસ્તી, યહૂદી અને ઇસ્લામી મંત્રહોમાં ઈશ્વરનાં સત્ય, મહત્તા, બળવતા અને ન્યાયપ્રિયતાનું વર્ણન છે. ઈશ્વર એક અચક્ષ કાયદો છે અને કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને તે એક અપક્ષપાત ન્યાયાધીશ પેઠે સજા કરે છે એવો આ ત્રણે ધર્મોનો પ્રધાન સૂર છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની ગોપીઓની ભક્તિ દ્વારા ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ પણ છે એમ જગતે જણાયું. વગી ઈસુખ્રિસ્તે આવી પ્રશુ એક પ્રેમાળ પિતા છે, એની મહોબ્બત અપાર છે, એની ક્ષમાશક્તિ બેહદ છે એવો ઉપદેશ આપ્યો. જરથોસ્તી, યહૂદી અને ઇસ્લામી ધર્મોમાં પ્રેમ ગૌણરૂપે રહ્યો છે તે ભગવાન ઈસુના ધર્મમાં પ્રધાનપણે બેવાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જે કામળતા છે (જેને ધણા લખનારાઓ કુર્બાના પણ કહે છે) તે જરથોસ્તી યહૂદી અને ઇસ્લામ ધર્મોમાં નથી. જરથુસ્ત્રે તો કહ્યું છે કે બધાઈનો બદલો બધાઈથી વાગે, પણ ખૂરાઈનો બદલો આપો — ન્યાયથી. પાપની આગળ નમી જવું, પાપ માફ કરવું અને તે અધારી લેવું તે પાપને ઉત્તેજન આપતો બરાબર છે, બ્યારે પાપનો તો સામનો જ કરવાનું અમારા ધર્મનું ફરમાન છે. જરથુસ્ત્ર તો એવી હદ સુધી કહે છે કે દુષ્ટ અને આક્રમણકારી મનુષ્યોને હાથપાડના બગથી ભારી હાલવા. (ધરન ૩૧,૧૮)

ભગવાન શુદ્ધ, ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન ઈસુ આપણને અપાર પ્રેમ, દયા અને ક્ષમાશક્તિ કેળવવાનો ઉપદેશ આપી ગયા છે; તેમને મુકાબલે જરથુસ્ત્રનું કષન સખ્તાઈભર્યું લાગશે. પણ જરથુસ્ત્રના ઉપદેશ સમયે આંતરિક શુદ્ધની રિયતિ પ્રવર્તતી હતી તે બૂલવું જોઈતું નથી; માટે જોમ શીરામ, શ્રીકૃષ્ણ અને હઝરત મુહમ્મદને ન છૂટકે તલવાર ઉપાડવી પડી હતી, તેમ અમુક કપરા સંજોગોમાં જરથુસ્ત્રને પણ જરૂરી હિંસાનો ઉપયોગ વાસ્તવિક લાગ્યો. વગી એક વ્યક્તિ અપાર પ્રેમ કે દયા રાખી રહે, પણ એક રાજાથી તેમ થઈ શકતું નથી. રાજાને તો

ગુનેગારોને સજા ફટકારવી જ પડે અને ચડી આવના સત્તુઓનો સામનો કરવો જ પડે. આપણી હાલની હિંદો સરકાર અહિંસાનો ધ્વજ ફરકાવે છે પણ ગુનેગારોને છોડી મૂકતી નથી: જો છોડે તો એ સરકારે પોતાની ફરજ બજાવેલી કહેવાય પણ નહિ. એક માણસ પણ સૌ સાથે પોતાના વ્યક્તિગત સંબંધમાં અતિ પ્રેમાળ અને દયાળુ હોઈ શકે; પણ જો તે એક ન્યાયાધીશ હોય અથવા કોઈ ખાતાનો વડો અધિકારી હોય તો પોતાની ગમે તેવી નામરજી છતાં તેણે અપરાધીઓને સજા કરવી જ પડે છે. વળી તે પ્રેમાળ અને દયાળુ માણસ, સખળી રીતે સચક્રત હોવા છતાં, જો પોતાની જોની આજરની રક્ષા ન કરી શકે અથવા પોતાનાં બાળકોને કતલ થતાં ન બચાવી શકે, પણ દયા અને અહિંસાનું બહાનું કાઢી જે થતું હોય તે નિષ્ક્રિયાથી જોયા કરે તો તે અહિંસાવાદો નથી પણ કાયર છે; તે બક્ત નથી પણ બીરુ છે. તે પ્રસંગ અહિંસાનો નહિ પણ ન્યાય-ધુરંસર હિંસાનો છે, અને એ અણુગમની ફરજ તેણે બજાવ્યા સિવાય ફૂટકો નથી. ખુદ ઈશ્વર પણ પરમકૃપાળુ હોવા છતાં સજા તો ક્યાં વિના રહેતો જ નથી. માટે ઋષ્યુરજના ચર્મદો સપ્તાર્ધભયાં હશે પણ તેમાં સત્ય તો સમાયેલું છે જ. કદાચ તેમાં કહ્યું સત્ય હશે પણ જરૂર પડે ત્યારે તેડું સત્ય પણ ઉચ્ચારવાની તેમનામાં હિંમત તો હતી જ.

જરથોસ્ત્રી ધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે, અને ભગવાન શુદ્ધના અદ્વિધિ માર્ગને બહુ મજબૂત આવે છે. અમારા ધર્મમાં પડેલું સ્થાન સત્યને મળે છે કોલકરાત્ન પાલન, પાકદિની, ન્યાયશુદ્ધિ, પ્રામાણિક-પણું, હંદાપણું તે મર્યાદાશીલતાને પણ વખાણવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે અમસ, કામ, ક્રોધ, લોભ, ઈર્ષ્યા અભિમાન અને આળમનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. સુખના વખતમાં શાંતિ અને સંયમ, અને આપાતના સમયમાં ધૈર્ય અને સંપૂર્ણ ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાન રાખવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે. વડીલો પ્રત્યે માન અને ગૌરવ પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનો ભોધ આપવામાં આવ્યો છે. પશુઓ તરફ પણ દયા રાખવી જોઈએ, પણ મનુષ્યોને ત્રાસ આપનાર પ્રામન્યરો (હિંમક પ્રાણીઓ) નો નાશ કરવા ફરમાવ્યું છે. કિસમન ઉપર બરોસો મૂકી હાથ જોડી જેમી રહેવા કરતાં ઉલ્લોમ, ખંત અને સ્વાત્રય ખીલવી પ્રયત્નશીલ જીવન ગુજારવાનો અમતે ઉપદેશ અપાયો છે, અને વંદીદાદ ૩, ૩૧માં તો કહ્યું છે કે જે અનાજ વાવે છે તે અપોઈ વાવે છે. સ્વધર્મીઓ કે વિદ્યાર્થીઓ સાથે વચનભંગ કરવું એ મહાપાપ મનાયું છે (મકેર યસ્ત ૨): સખાવતને વખાણવામાં આવી છે પણ તેમાં વિવેકશુદ્ધિ રાખવી જોઈએ એવું સૂચન છે. તનની અને મનની સફાઈની

જરૂર દેખાડવામાં આવી છે, અને સૌની સાથે પરોપકાર અને ઉદારતા-ભર્યા વર્તનની ફરજ નાખવામાં આવી છે. કંબુસાર્થ, ઉડાઉપણું અને કરજ ભરી દેવામાં બાણી જોઈને થતી દીધને વળોડવામાં આવ્યાં છે. છાકટપણનો નિષેધ કર્યો છે, કેમકે તેની પાછળ હિંસા આવે છે (યસ્ન ૧૦, ૮). બદ્દેશી અને ઝનાકારી તો અતિ ધિક્કારને પાત્ર ગણ્યાં છે, કેમકે વંદીદાદ ૧૮, ૬૨, પ્રમાણે એક વ્યભિચારી માણસ અહુરમઝદનો કદો શત્રુ છે.

અમારો ધર્મ જગતની પ્રગતિ, વૃદ્ધિ અને આગ્રાદોની આકાંક્ષા રાખે છે, અને દરેક કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિને ઉત્તજન આપે છે. તે વિજ્ઞાનને પોતાનો વિરોધી નાંહ પણ મિત્ર માને છે. કૃષિ, તળાવ, નહેરો વગેરે ખોદાવવાં, અને મુસાફરખાનાં, આશ્રમો, ઇસ્પતાલો વગેરે અનેક લોકોપયોગી સંસ્થાઓ ઊભી કરવી તે પ્રશંસાપાત્ર ગણાયું છે. આ ભૌતિક પ્રગતિની સાથોસાથ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ રહેવી જોઈએ. નીતિ અને ધર્મ વિનાની સંસ્કૃતિ ઝરથુસ્ત્રને સ્વીકાર્ય નથી. ઈશ્વરપરાયણતા અને આધ્યાત્મિકતા વિનાનો વિજ્ઞાનનો વિકાસ સર્વનાશ તરફ દોરી જશે, જગકલ્યાણ તરફ નહિ. ઈશ્વરની સાથોસાથ રહી, તેની આજ્ઞાનું અપોઈથી પાલન કરી જગતમાં ક્ષયવૈય (ઈશ્વરનું બળવાન સામ્રાજ્ય) સ્થાપવાની જરથોસ્તીઓની ઉમેદ છે. અમારો ધર્મ મનુષ્યની નૈતિક સ્વતંત્રતા સ્વીકારે છે, અને નીતિના ક્ષેત્રમાં માણસ પોતાની જવાબદારી સમજી વર્તવાને છૂટો છે એમ તે જણાવે છે. દોષ પણ વ્યક્તિએ કહ્યું અથવા અમુક ગ્રંથમાં લખાયું તે દેવવાણી મમાન સાત્ય માની લેવું એવું અમારા ધર્મમાં ફરમાન નથી તેથી જરથોસ્તી ધર્મમાં વહેમ, અધશ્રદ્ધા અને ધર્મોઘ્તા હોવાં જોઈએ નહિ. યસ્ન ૩૦, ૨ માં ઝરથુસ્ત્ર ખુશ્તું જાહેર કરે છે કે — હું કહું છું તે સાંભળી તમારી રોશન અક્કલ વડે વિચાર કરો; પછી હેવટની પસંદગી તમારી છે. આ કહેનાર પયગમ્બર આજના બુદ્ધિગ્રધાન યુગમાં નહિ પણ એક વેદકાળના હતા તે યાદ રાખવું જરૂરી છે.

અમારા ધર્મમાં છૂટાછવાયા ઈશારાઓ સિવાય પુનર્જન્મ હોય એમ દેખાતું નથી. અમારામાં કાયમનું દોઝખ નથી. પણ ગાથામાં જ માત્ર “ લાંબા સમયનું ” દોઝખ રહેશે એવું ઝરથુસ્ત્ર કહે છે (યસ્ન ૩૦, ૧૧; અને ૩૧, ૨૦). મરણ પામવાને ચોથે દિવસે જ મીનોઈ દુનિયામાં ન્યાય ચર્ચ જશે, અને મરનાર જીવ પોતાની કરણી પ્રમાણે “ લાંબા સમયવાળા ” બહેસ્ત અથવા દોઝખમાં જશે. આ બહેસ્ત અને દોઝખ આનંદ અથવા

અશાંતિની માનસિક સ્થિતિ છે, શારીરિક મુખ્ય અથવા ત્રામ ભોગવવાનાં રથળો નથી. જગતના અંત સમયે ત્રણ મહાપુરુષો એક પછી એક આવી અગોઈનો દેશાવેશ કરશે. તેમાંના સૌથી છેલ્લા મહાત્મા સોશયોસ આવશે અને તેમના રાજ્યમાં ખૂબાઈનો સંપૂર્ણપણે પરજય થશે. ત્યાર બાદ “રસ્તાખીઝ” અથવા ક્યામન આવશે અને પૃથ્વીનો આરંભ થયો ત્યારથી જે કાંઈ મરણ પામ્યા હશે તેઓ જન્મત થશે. તે પછી “દશાકરેતી” (જગતની પુનરુત્થના) શરૂ થશે. અહુરમઝ્દ સૌને સમૂહગત ન્યાય આપશે. પાપી માણસોની સખત અભિપરીક્ષા થશે, પણ છેવટે તેઓ પણ સવાળીઓ પેઠે નિર્મળ જની નીકળશે. હવે પાપ, મોત, દુઃખ, બદી જેવું કાંઈ રહેશે નહિ અને પુણ્યનો જ સર્વથા વિજય થશે. પડેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે આ જ તબક્કો છેવટનો હશે; સમસ્ત માનવજન અમર થશે અને તેને સાચું સનાતન મુખ પ્રાપ્ત થશે.

અમારો ધર્મ જેટલો નીતિપ્રધાન છે તેટલો તત્ત્વચિંતનપ્રધાન નથી. એનામાં બેશક દ્વિધમુદ્દી છે, પણ તે હિંદુ ધાર્મિક દ્વિધમુદ્દી જેટલી જાંડી નથી. અમારો ધર્મ સહેલો, સાદો, બ્યવહારુ છે : તેણે અનુભવાતીન યાન (transcendentalism) ઉપર ભાર ઝાઝો મૂક્યો નથી. અમારા ધર્મમાં અગમ્યવાદ (mysticism) નું પ્રમાણ પણ ઓછું છે, જે કે તે છે તો ખરું જ. ઋશુસ્ત્ર પોતે એક મહાન અતરૂતાની અને યોગી હતા, અને ગાથામાં તેઓ અહુરમઝ્દની સાથે ક્યારે એક થાય તેની ચાહુ ઝખના આપણે જોઈએ છીએ. વળી જરથોસ્તી ધર્મે પાછલા જમાનામાં સૂફીવાદ જેવા અગમ્યવાદી ધર્મ ઉપર સારી અસર કરી હતી, તે જોના અમારા ધર્મમાં અગમ્યવાદનું તત્ત્વ તો રહેવું જ જોઈએ, પણ તે આગળ પડતું નથી. જરથોસ્તી ધર્મમાં યોગ, સમાધિ અને સંન્યાસ પણ નથી. અમારા ધર્મની મુખ્ય ખૂબી તેના કેટકૃષ્ટ નીતિસામ્રમાં સમાયેલી છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું છે કે — ‘આપણે જાણીએ છીએ ત્યાંમુખી ધર્મને ચોક્કસ નૈતિક દિશામુચન અને ઝોક આપનાર વ્યક્તિઓમાં ઋશુસ્ત્ર સૌથી પડેલા હતા.’ આ શબ્દો કાંઈ પાસરીયેથી પક્ષપાતનું પરિણામ નથી, આ કાંઈ મરત કવિની કલ્પના પણ નથી, પરંતુ એક વિદ્વાન ચિંતકે ઉચ્ચારેલું નમ્ર સત્ય છે. જરથોસ્તી ધર્મ પછી યનારા અનેક ધર્મોએ અમારા ધર્મ ઉપરથી જ સઘળું લીધું છે એમ કહેવું વધારે પડતું ગણાય; પણ એટલું તો ખરું કે અમારા ધર્મે સૌથી પ્રથમ આપેલા નૈતિક ઝોક અને પ્રતિપાદન

કરેલા અમુક મિદ્ધાતોની અસર પાછલા ધર્મો ઉપર અનેક રીતે પડેલી છે. ડૉ. એલ. એચ. મિલ્સ^૧ કહે છે કે ખ્રિસ્તીઓએ જરથોસ્તી ધર્મનેા અભ્યાસ કરવો જોઈએ, કેમકે તે ધર્મમાંથી, યહૂદી ધર્મ દ્વારા, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ વિચારો દાખલ થવા પામ્યા છે.

જરથોસ્તી ધર્મ તેના અનુયાયીઓમાં આશાવાદ અને આનંદ સ્ફુરાવે છે, અને તેમનામાં ચેતન અને ઉત્સાહ જગાવે છે. અમારો ધર્મ વાસ્તવિકતા ઉપર રચાયેલો છે. વ્યક્તિનો આત્મિક ઉત્કર્ષ અને જગતનું કલ્યાણ એ એવડી મિદ્ધિ જરથોસ્તી ધર્મનું પાલન કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા ધર્મમાં રસિક કાવ્યમયતા અથવા મહન તત્ત્વચિંતનની જે ગળુપ છે તે તેના ઉત્કૃષ્ટ નીતિશાસ્ત્રથી મારી રીતે પુરાઈ જવા પામી છે ડૉ. માર્ગર^૨ કહે છે તેમ આવા ધર્મમાંથી કદાચ મહાન કવિઓ ન પાકે, પરંતુ તેમાંથી ઉચ્ચ ચારિત્ર્યમળવાળા વીરો તો નીકળશે જ એ જ વિદ્વાન કહે છે કે યહૂી ધર્મના અપવાદ સિવાય બીજો એક પૂર્વનો પ્રાચીન ધર્મ નથી કે જેના ધાર્મિક વિચારોમાં આવી શુદ્ધતા અને બલ્યનાના દર્શન થતાં હોય. વળી અમારા ધર્મે પુરવાર કર્યું છે કે ઈશ્વર પ્રત્યેનો પ્રેમ મનુષ્યમેવા દ્વારા જ પ્રકટ થઈ શકે છે. કેમકે એક તાલકા અથવા પ્રજાને જ નહિ પણ સમસ્ત જગતને સ્વીકાર્ય અને સર્વમાન્ય થઈ પડે એવા મીઠાં, સાદા, વ્યનહારુ અને ઉદાર એના શિક્ષણો છે ડૉ. એચ. એચ. મિલ્સ^૩ કહે છે તેમ દરેક પારસી તો શુ પણ દરેક ધર્મપ્રેમી માણસે ઝરથુસ્ત્રના ગાથાનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, કેમકે ગાથામાં વિશ્વધર્મનું સ્વરૂપ તેના પ્રાચીન અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આપણને જાણના મળે છે આ મહાન ધર્મ ચડતીપડતીના અનેક તમ્બાઓમાંથી પમાર થયો છે, એક વખત કરોડો માણસોને પ્રેરણા આપતો આ ધર્મ હાલમાં માત્ર એક લાખ અને અગિયાર હજાર વ્યક્તિઓનું માર્ગદર્શન કરે છે પણ ધર્મના ઇતિહાસમાં જરથોસ્તી ધર્મનો ફાળો બહુ મગીન અને અવિચરભરપૂર છે દરેક મઝકબ-પરસ્ત પારસીના દિલમાં જેમ ધરિાન પ્રત્યે મહોમત તેમ જરથોસ્તી ધર્મ પ્રત્યે જાનકેશાની છે, અને એ ચાતુ છે ત્યામુધી ધરિાનના યેરાગનું આ શુદ્ધતમ સ્વરૂપ અમારા આત્માને સદા અજવાળતુ રહેશે. હઝારો વર્ષ

1. 'Zoroaster and the Bible' by Dr L. H. Mills

2 "Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times" by Dr. W. Geiger translated by Dastur Darab P. L. Sanjan

3 "The Hymns of Zoroaster for Familiar Use" by Dr. L. H. Mills

ઉપર આ ચેરાગ રોશન થયો હતો, અને તે રોશન કરનાર પયગમ્બર માટે હજુ અમે અહુરમઝ્દનું અદેસાન માની પ્રાર્થના કરીએ છીએ : — ઉસ્તાનો જાતો આયન, ચેરિપતામો ઝરયુસ્ત્રો " (ફરવરદીન યસ્ત, ફકરો ૯૪) — જયજયકાર હો ! અમારા માટે સદ્યુરુ રિપતમ ઝરયુસ્ત્રે જન્મ લીધો.

૩

ઈરાનનો કીર્તિધ્વજ — શાહ દારવયુશ વિરતારપ (દરાયસ હિતારપીસ ઉફે દારા પહેલો)

આપણે જોયું તેમ અમે ઝરયુસ્ત્ર ક્યાની શાહ કય વિચનારપના રાજ્યમાં થઈ ગયા. વિસ્તારપ પછી ક્યાની વંશનું શું થયું તે વિશે ફિરદૌસીના શાહનામામાં અને પહેલવી પુસ્તકોમાં ગંભીર ગોટાળો છે, જે વિશે અહીં ચર્ચા થઈ શકે એમ નથી. ગણીતા ઇતિહાસકાર મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ^૧ પ્રમાણે વિસ્તારપ પછી પંચ ક્યાની વંશ બીજી પાય સદીએ સુધી ચાલ્યો અને ડેરટે એસિરિયાના બાદશાહ નાર્મનસને હાથે છેલ્લો ક્યાની રાજા દુક્ષધ દાર પામ્યો, અને શુમારે ઈ. પૂ. ૨૦૬૮માં ઈરાનમાં પરદેશી એસિરિયન અમલ શરૂ થયો, કદાચ આ અમલ નામનો જ હોય, કેમકે પાંચે દુઆક્રોદ વંશના ઈરાની શાહોનો દાર ચાલતો જણાય છે. આ લાખી મુદત દરમ્યાન વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસના અભાવે અંધકાર ફેલાયેલો છે. છતાં એટલું નક્કી છે કે તે સમયમાં ઈરાન અખંડ અને એક પાદશાહના કાબૂ નીચે એકત્રિત થયેલું નહોતું. પણ તે જુદા જુદા તાવકાઓમાં વહેંચાયેલું આવડું પડે છે. અને એ વિભાગો પડી મથેલા હોવાથી જ ઈરાન એસિરિયા જેવા પરદેશી રાજ્ય સામે સંયુક્ત સામનો કરી શકતું નહોતું.

આ તાવકાઓમાંનું એક તે મીડ નામનું ટોળું હતું જે દિનપ્રાતદિન બળવાન બનતું ગયું અને ઈ. પૂ. ૭૧૦માં એસિરિયાથી સ્વતંત્ર પણ થયું. હજારો વર્ષો પહેલાં જ્યારે મધ્ય એશિયામાંથી આપણા આર્યપૂર્વજો નીચે ઝીનરી આવ્યા ત્યારે એક ટોળું, જે મીડ નામે ઓળખાતું, તે ઈરાનનાં વાયવ્ય ખૂણામાં મીડિયામાં જઈ વસ્યું. બીજું ટોળું શુદ્ધ ઈરાનીઓનું

૧ મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ દ્વારા "તારીખે શાહાને ઈરાન" : ૬૬૫ પહેલું

હતુ અને તેણે ઈરાનના પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં વસવાટ કર્યો, જ્યારે એક ત્રીજી ટોળાં છેક નીચે ઊતરી આવી સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં ગોડવાયું અને તે હાલુઓ તરીકે ઓળખાયું. મીડિયાના વનનીઓ પણ આર્યો જ હતા, અમ્નિપૂજક હતા, તેમનો ધર્મ પણ જગ્ગેસ્તી હતો, અને તેમનો પોશાક અને તેમની રીતભાત ઈરાનીઓને મળતી જ હતી તેમની રાજધાની હમદાન (એકમદાના) હતી. મીડિયાનો પ્રાત એ વિભાગમાં વહેચાયેલો હતો. મોટા વિભાગનું નામ ઈરાકે અજમી હતું, જ્યારે નાનો ભાગ આઝરબૈજાનના નામે ઓળખાતો. આઝરબૈજાનનું એક મોટું નગર 'રય' હતું જે અરો ઝરયુસ્તનું જન્મસ્થળ મનાય છે. મીડ ધર્મગુરુઓ "મેનઈ" નામે ઓળખાયા અને પોતે જગ્ગેસ્તી હોવાથી તેઓએ અમારા ધર્મ ઉપર મોગી અમર ઉપજાવી આ જ કારણોને લીધે પશ્ચિમના ઇતિહાસકારો મીડ અને ઈરાનીઓ વચ્ચે ઝાઝો ફેર જોઈ શક્યા નહિ, અને બાર્દનન પ્રમાણે મીડ અને ઈરાનીઓના કાયદા જાણે એક જ પ્રજાના કાયદાઓ હોય એમ મનાય વાગ્યું (જુઓ એથર ૧, ૧૯ અને ડાન્ઝ ૬, ૧૫) ઈરાનીઓ પણ આજ સુધી મીડોના પરાક્રમે ગૌરવ લઈ વર્ણવે છે.

હિરોડોટસ પ્રમાણે મીડોના ચાર રાજ્યપ્રતી વર્ધ ગયા — ડીઓમીસ, ફેએરગીસ, સાયેક્ષારીસ અને એસ્ટાઈઝસ. આ ચારેમાં સાયેક્ષારીસ, જે ઈરાનમાં હુવક્ષત્રને નામે ઓળખાય છે, તે મહાપ્રતાપી હતો, અને તેણે ઈ પૂ ૬૨૫થી ૫૬૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. હુવક્ષત્ર રાજ્યે એમિયોનના રાજા નેમોપોયેઆરની મદદથી ઈ પૂ ૬૦૬માં નિર્નિવેહ ઉપર વિજય મેળવી એમીરયન શહેનશાહતનો અંત આણ્યો. એમીરિયાને માન્દશાહ માર્ડાનેપલસ પોતાની રાણીઓ અને ગજ ખજાના સાથે ઝેવ્ઝાએ બગી મરણ પામ્યો. મીડ લોકોની હતેહમાં ઈરાનીઓ કેટલું ગૌરવ માને છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે આપણા સમકાલીન ઈરાની કવિ અને વિદ્વાન આગાપૂરે દાઉદે આર્ય પ્રજાના સેમેટિક લોકો ઉપરના આ મહાન વિજય ઉપરથી ઈરાની રાષ્ટ્રિય અને શર કરવાનું એકવાગ્ મૂચન કર્યું હતું. મુગ્નિમે પોતાનો અને હઝરત મુહમ્મદની મજ્જાથી મળીના તારકની ઈ મ ૬૦૦ માતની હિજરત ઉપરથી મળે છે, પણ આગા સાફેમના આ મૂચન ઉપરથી અધુનિક ઈરાનની દૃષ્ટિ કેટલી રાષ્ટ્રિય વર્ધ મર્જ છે તે આપોઆપ જણાઈ આવે છે.

હવે આ વખતે પરસિસ અથવા ફાર્સ નામના પ્રાંતમાં ખાલેમ (શુહ) ઈરાનીઓ વસતા હતા. એ ફાર્સ પ્રાંત ઉપરથી જ અમે ફાર્સી અથવા પારસી કહેવાઈએ છીએ એ પ્રાંત જદું અમલ્યનો હતો અને

નામીયા હખામની શાહીનંશનુ તે ઉત્પત્તિમ્થાન હોવાથી આગળ જતા આખા દેશનું નામ ફાર્મ, અથવા મીક ઇતિહાસકારો લખે છે તેમ “પરસ્યા” પણ, જોકે ખરું જોતા ફાર્મ એક પ્રાતનું જ નામ છે. એ પ્રાનના પારમી ઇરાની રાજાઓ મીડિયાને ખંડણી આપતા એ ઇરાની રાજાઓનો યજ્ઞ તેમના એક હખામનીય નામના પૂર્વજ ઉપરથી હખામની કહેવાતો. એ હખામની વંશના એક કુરુશ (જેને મીક ઇતિહાસકારોએ સાર્ધરસના નામે અમર બનાવ્યો છે) નામના વીરે મીડોના હજના રાજા ઈસ્તુવેગુ (એન્ડાર્થીસ)ને ઈ. પૂ. ૫૫૮માં પાર્સીગર્દની સ્વાર્ધમા હરાવી ૧૫૧ વર્ષની મીડ શહેનશાહત ખતમ કરી નાખી. ક્વાની વંશ પછી ખાલેસ (શુદ્ધ) ઇરાનીઓનું જો બીજું રાજ્ય આખા ઇરાનમાં રથપાથુ હોય અને તેને ઇતિહાસનો પણ ટેકો હોય તો તે મહાન માર્ગરસે ગ્થાપેલુ હખામની રાજ્ય હતું. તે અતિ લાંબી મુદ્ત દરમિયાન ખાલેસ ઇરાનીઓનું રાજ્ય જો થઈ ગયું હોય તો તે અમર ઇરાનમાં ન હોય, અથવા તે રાજનની સ્થાપનાના સમર્થનમાં ઇતિહાસનાં પ્રમાણ રમૂ થઈ શકતા નહોય. સાર્ધરસનું હખામની રાજન ફાર્મનાં પ્રાતમાં શરૂ થઈ આખા દેશમાં ફેલાયું અને દેશને પણ તે પ્રાતનું નામ મળી ગયું.

સાર્ધરસે ઈ. પૂ. ૫૫૮થી ૫૨૬ સુધી રાજન કર્યું જગનના મહાન વિજેતાઓમાં એની ગણતરી થઈ શકે, જોકે તેની સાથે અપણુને અહીં કામ નથી એના પુત્ર ક્યુશ્ચ (કેમગાર્ધસિમ) ના મરણ પછી ગૌમત નામનો એક કુતારો ખેલુ નામ ધારણ કરી ગાળી પચાવી બેઠો સાન મહિનાના રાજ પછી સાત ઇરાની અમીરોએ મહેનમાં દાખલ થઈ તેના જન લીવો એ સાનમાનો એક તે ફાર્સ પ્રાનના હાકેમ હિસ્તાસ્પીમનો પુત્ર દાગ્નસુશ (દરાયસ) હતો, અને હવે તે ૨૬ વર્ષની વયે ઇરાનની

ગાદી ઉપર આવ્યો અને ઈ. પૂ. ૫૨૧થી ૪૮૬ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું. જેમ બાબરશાહે હિંદમાં સુધસંચનો પાયો નાખ્યો પણ તે વંશનું કીર્તિશિખર અકબરના રાજ્યમાં જોવાય છે, તેમ સાર્ધસે હખામની વંશની શરૂઆત કરી પણ તે વંશની પૂરેપૂરી જાહોજલાલી દરાયસના રાજ્યમાં જોવાય છે. સાર્ધસ બાબરની પેઠે એક વિજેતા હતો; દરાયસ અકબરની પેઠે વિજેતા હોવા ઉપરાંત એક કુશળ વ્યવસ્થાપક પણ હતો. દરાયસે ઈ. પૂ. ૫૧૨માં સિંધ અને પંજાબ ઉપર પણ વિજય મેળવ્યો. જ્યાં એ ફર્યો ત્યાં એને વિજય જ સાંપડ્યો, પણ ગ્રીસ દેશમાં એનું લક્ષ્મી ઈ. પૂ. ૪૮૦માં મેરેથોનની લડાઈમાં હાર્યું. દરાયસ બહુ મહત્વાકાંક્ષી અને દઢ મનોબળવાળો હતો, અને શક જેવા બળવાન શત્રુએને સર કરવા ડેન્યુબ નદી એળંગી છેક રશિયા સુધી તે એક વખત પોતાનું લક્ષ્મી દોરી ગયો. પણ રશિયામાં તો જેવી નેપોલિયનની અને હિટલરની વલે થઈ તેવી તેની થઈ હતી, અને પોતાનાં સૈન્યનો દસમો ભાગ ખોઈ તે પાછો ફર્યો હતો. એણે નાના મોટા ત્રીસ મુલકો ઉપર રાજ્ય કર્યું એમ તેણે કોતરાવેલી તખ્તીએ ઉપરથી જણાય છે. જ્યોર્જ રૉલિન્સન કહે છે તેમ હખામની રાજ્ય એસીરિયન શહેનશાહન કરતાં ચાર ગણું અને બેબિલોનિયન શહેનશાહન કરતાં આઠ ગણું મોટું હતું. પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી હખામની રાજ્યની લંબાઈ ૩૦૦૦ માઈલ, અને ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ૫૦૦થી ૧૫૦૦ માઈલ હતી. ટૂંકમાં તેના રાજ્યનો વિસ્તાર મિસરથી કાકેસસ પર્વત સુધી અને ડેન્યુબથી સિંધ નદી સુધી ફેલાયેલો હતો. આ અતિ વિશાળ એશિયાઈ રાજ્યના માલિકો એક વખત પારસીઓ હતા. જર્ગાવળેતા સિંહદરના આગમન પહેલાં એશિયા ઉપર અબૂનપૂર્વ સ્વામિત્વ જમાવનાર દરાયસ હતો. પણ આપણને એની ફતેહો સાથે કામ નથી; માત્ર ઈરાની સંસ્કૃતિમાં એનો ફાળો શો હતો અને એણે પોતાનાં દેશ અને પ્રજાની કેવી સેવા કરી તે જ આપણે તપાસીએ.

દરાયસની પાદશાહતનાં પ્રથમ વર્ષો તો જે અનેક બળવાઓ એની સામે થયા તેને દાખી દેવામાં પસાર થયાં. આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે વખતના કાયદાઓ અત્યંત કૂર હતા. દરાયસ પોતે બેહિસ્તુનના પર્વત ઉપર કોતરાવેલા લેખોમાં જાહેર કરે છે તેમ કેટલીક વાર બળવા-ખોરાની આંખો ફોડી નાખવામાં આવતી, અથવા તેમનાં નાક, કાન, ઇંધ કાપી નાખવામાં આવતાં, અથવા તેમને વધસ્તંભ ઉપર ચડાવવામાં આવતા. એમ છતાં મશહૂર ઇતિહાસકાર કર્નલ પરસી એમ. સાર્ધસ^૧ કહે છે તેમ

મધ્યયુગના યુરોપના કાયદાઓ કરતાં આ મીઠા અને ઈરાની કાયદાઓ વધુ દુર નહોતા. એ જ સેબક આપણને યાદ આપે છે કે મહારાષ્ટ્રી વિદ્યોત્સાહના તાજપોશી (૧૮૩૭) પછી પણ એક પેઢું યોરનારને ઈંગ્લાંડમાં દેવાંદગીની મળી હતી. હખામની રાજ્યસત્તા એકદમથી અને વંશપરંપરાગત હતી. શહેનશાહ પોતાને અદુરમહૂંના નીમેસો માનતો, અને અદુરમહૂં ચિત્રાય તે પોતાને કોઈનો જવાબદાર ગણતો નહિ. તે પોતાને પોતાની મરજીને માલિક ગમજતો; જે કોઈ તેની હાજરીમાં જતું તેને જમાન ઉપર પડી શહેનશાહને માઈંગ નમરદાર કરવા પડતા. દસ્તૂર ડો. ધાલા પોતાની "Zoroastrian Civilization" માં ખુશ્નાં દિલે દહે છે કે પરિણામમાં બે પ્રકારના ગેરસાબ થતા : એક હાય ઉપર મત્તાના મદથી બાદશાહ તુમાખી બનતો અને મજરીથી તેનું માથું ફરી જતું; બ્યારે બીજા હાય ઉપર કોઠો ખુશામનખોર અને ગુલામ મનોદયાવાળા થતા. એથી ત્રિવર્તુ શ્રીમ દેશમાં જોવામાં આવતું, જ્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું અને લોકની મરજી મુજબ રાજ્ય ચાલતું. કોઠાના ચારિત્ર્યમાં ખામીઓ હતી પણ તે જુદા પ્રકારની હતી. ઈરાનીઓ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતા કે તેમને એક બસો રાજ્યકર્તા મળે, બ્યારે શ્રીકો રાજ્યકર્તાની નહિ પણ અતંત્રતાની જ ઝંખના કરતા.

દરાયસ ધીમેધીમે પોતાનું રાજ્ય ફેલાવતો ગયો અને તેનો કુશળ વહીવટ પણ કરતો ગયો. આટલા પ્રાચીન સમયમાં આવી ઉત્તમ રાજ્ય-વ્યવસ્થા આપણને બાગ્યેજ ક્યાંય જોવાની મળે. મિ. પાલનજી બ. દેમાષ્ટ્ર પોતાની "તવારીખે હખા-નિયાન"માં એ રાજ્યવ્યવસ્થાનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરે છે, તેમાંથી આ બાબતનો ખરો ચિતાર આપણને જાણવા મળે છે. તેઓના સખવા મુજબ દરાયસ દરેક પ્રાંત ઉપર પોતાના નામે રાજ્ય ચલાવવા મારુ વિશ્વામુ શત્રપો (satraps) અથવા હાકેમે મોકલતો. પરંતુ તે હાકેમે જુલમમાર ન ચર્ષ જન્ય તેટલા સારુ કોઈ પણ વખતે પહેલાથી જાણ્ય ક્ષો વિના તે સરકર સાથે પોતાના કોઈ ખેશીને મોકલતો, અને રાજ્યકારભારમાં બે શિયિલના જણાય અથવા રૈયન નારાજ હોય તો તેને ઉપાય કરતો. દરાયસની વ્યવસ્થા એવી હતી કે દરેક પ્રાંતમાં એક હાકેમની સાથે તે એક સેનાપતિને પણ નીમતો, એવા હેતુથી કે તેઓ એકબીજા ઉપર અંકુશ રાખે અને સઘળી સત્તા કોઈપણ એક જણ પચાતી પાડી સ્વતંત્ર ચર્ષ શકે નહિ. કેટલીક વાર જીતેથી પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવા તેમનામાંથી જ એકને એ હાકેમ નીમતો, પરંતુ સેનાપતિની નિમણૂક તો બનતાં સુધી પોતાના નજીકના સંબંધીઓમાંથી જ તે કરતો.

વળી દરેક પ્રાંતમાં દરાયસ એક વિશ્વાસુ મંત્રી પણ મોકલતો, જે રાજ્યમાં કાંઈ જુલમ કે અન્યાય થતો જોતો તો તેની નોંધ કરી આદેશોને મોકલતો. દરેક પ્રાંતનું ન્યાયખાતું “ શકેનચાહી ન્યાયાધીશોની અદાલત ” ને નામે ઓળખાતા એક મંડળના હાથમાં હતું. જે કોઈ ન્યાયાધીશ લાંચ લેતો જણાતો તો તેને મોતની શિક્ષા મળતી.

દરાયસની દરેક યોજનામાં તેની કાર્યક્ષમતા તરત દૃષ્ટિએ પડે છે. દરાયસને લાગ્યું કે જે પૂરતી ઝડપથી તેને અથવા તેના અધિકારીને એક-બીજા તરફથી સંદેશ ન મળી શકે તો આવા વિશાળ સામ્રાજ્યને સફળ બંદોબસ્ત શક્ય અને નહિ. માટે એણે દર ચૌદ માર્શલે લે થોડાઓ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સંદેશ લઈ જનાર સવાર ચૌદ માર્શલ એક થોડા ઉપર પૂરા કરી નવો થોડો લેતો, અને એ રીતે બની શકે તેટલા થોડા સમયમાં તે આખું અંતર પૂરું કરતો. ચોથા કેકાણે સુમાદરખાનાઓ બાધવામાં આવતા અને નદી ઉપર પુલો નાખવામાં આવ્યા હતા. તેના રાજ્યમાં ત્રણ રાજધાનીઓ હતી—સુસા, પરસીપોલિસ અને સાર્ડિસ. પાકા રસ્તાઓની પણ ગોઠવણ હતી, અને દેશના કોઈ પણ ભાગમાં બનતા બનાવની ખબર ટૂંક સમયમાં પાવતખત ઉપર પહોંચી જતી. દરાયસે પોતાના રાજ્યને ૨૦ શત્રુપીઓમાં વહેંચી દીધું હતું અને દરેક શત્રુપી તરફથી એને ચોક્કસ ખડણી મળતી; માત્ર તેના હાર્સ પ્રાંત કરમથી મુક્ત હતો. હિંદુસ્તાનમાંથી તેને ૩૬૦ સોનાના “ ટેલન્ટ ” મળતા. ડો વિલિયમ રિમચ^૧ના કહેવા પ્રમાણે સિક્કાઓ પડાવવામાં દરાયસ સૌથી પહેલો ધરાની રાજા હતો, અને એના નામ ઉપરથી એના સોના ચાંદીના સિક્કાઓ “ દારિક ” કહેવાતા. સિક્કાઓ પાડવાનું કામ દરાયસ લીડિયાના પ્રાંત ઉપરથી શીખ્યો હતો, કેમકે લીડિયામાં જ સૌથી પ્રથમ સિક્કાઓ પડ્યા હતા. પોતાના સિક્કાઓ માટે દરાયસ સૌથી ઉચ્ચ પ્રકારનું સોનું વાપરતો અને એ સિક્કાઓ વેપાર વગેરેમાં બહુ છૂટથી વપરાતા. શમ્સ-ઉલ-ઉલમા દસ્તૂર ડો ધાલા^૨ જણાવે છે તેમ તે વખતે દુનિયામાં આ સિક્કાઓ સિવાય બીજા સોનાના સિક્કાઓ હસ્તી ધરાવતા નહિ.

સર જહાંગીર કોયાજી^૩ કહે છે કે હખામની વંશની રાજ્યવ્યવસ્થાની કૃતેહની ચાવી તેનાં વિકેન્દ્રીકરણ (decentralization)માં સમાયેલી

૧. “History of Greece” by Dr. William Smith

૨. “Zoroastrian Civilization” by Shams-ul Ulama Dastur Dr Maneckji N. Dhalla

૩. “Pax Achoemenica” an article by Sir Jehangir C. Coymaji in the “Jame Jamshed Centenary” Volume

હતી. રોમન શાહીવાદ સરકાર ઉપર આધાર રાખતો, ગિતાયેલી પ્રજાનું આર્થિક શોષણ કરતો. અને તમામ સત્તા પોતાના જ હાથમાં રાખી કરતો, ત્યારે હખામીઓ ઉદારતા જનારી જનતાં મુઠ્ઠી ચાસિત પ્રજાઓમાંથી જ હાથેગો ગૂંટતા અને તેમને રીતસરનું છટાપણું અને સત્તા આપતા, તેથી ગિતાયેલી પ્રજા હખામીઓને વધારા રહેતી, જે સિકંદરની ચક્રાઈ વખતે ઈરાની સામ્રાજ્યના પ્રાંતોએ તેના કરેલા મજબૂત મામના ઉપરથી માલુમ પડે છે. જ્યારે રોમન સામ્રાજ્યની પડતી આવી ત્યારે તેના પ્રાંતો તરફથી તેને ઝાઝી મદદ મળી રહી નહિ, કેમકે રોમન સરકારે જ શોષણ કરી કરી એ પ્રાંતોને સાધનરીત અને નમજા બનાવી મૂક્યા હતા; પણ સિકંદરની ચક્રાઈ વખતે હખામી સામ્રાજ્યના પ્રાંતો સમૃદ્ધ અને આઝાદ માલુમ પડ્યા, અને તે વિજેતા વિરુદ્ધ તેમજ વધારાથી ટક્કર પણ ત્રીસી હતી.

ગિતાયેલી પ્રજા અને રાજાઓ સાથે દરાયમનું વર્તન ઉદારતાબધુ હતું, અને સમજા કારણ નહોત્ય ત્યાંસુધી તે હમેશાં તેઓ તરફ રહેમદિલી બતાવતો. સાર્ધરમે યહૂદીઓ પ્રત્યે બતાવેલી કૃપા વિશે આપણે ૧૧મા પ્રકરણમાં વાંચીશું; પરંતુ દરાયસ પણ સાર્ધરસ કરતાં નવાનિશ કરવામાં ઊતરતો હતો નહિ. સાર્ધરસે યહૂદીઓને જેસેધમમાં પોતાનું મંદિર બાંધવાની પરવાનગી આપી હતી તે દરાયસે ચાલુ રાખી; એટલું જ નહિ પણ યહૂદીઓ ઈરાન અને હખામી વંશની આઝાદી માટે પ્રાર્થના કરતા રહે એવી ચરતે રાજ્યની નિજેરીમાંથી તમામ યહૂદી ધર્મક્રિયાઓના ખર્ચ પણ તેજે મજૂર કર્યો. એમારિયન અને એબિસોનિયન રાજ્યઅમલ દરમ્યાન યહૂદીઓ ફિતૂરી કહેવાતા (બાઈબલનું “એઝરા” નામનું પુસ્તક ૪, ૧૫), પરંતુ તેના દોષ તેમના કૂર વિજતાઓને મળે ઓળખવો જોઈએ પણ દરાયસે યહૂદીઓ ઉપર જે કૃપા કરી તે “એઝરા”ના છઠા પ્રકરણમાં જોઈ શકાશે, અને તે બાદ યહૂદીઓ ફિતૂરી મરી એક વધારા પ્રજા બની ગયા. મિસરની પ્રજા તરફ પણ દરાયસની વર્તણૂક બહુ મમતાભરી હતી, અને દરાયસના પુરોમામી કેમનાઈમિસે મિસરીઓ તરફ જે નાધાયકી બતાવી હતી તેનું કથંક દરાયસે ધોઈ નાખ્યું હતું. મિસરીઓ દરાયસને બહુ માન આપતા, અને પોતાના પવિત્ર ગોધાઓની કબર ઉપર તેઓએ દરાયસનું નામ માન સાથે કાતરાખ્યું હતું. મિસરીઓનું મેમફિમ ખાતે આવેલું “ટાહ”નું મંદિર પણ દરાયસે આપેલી આર્થિક મદદથી બાંધાયું હતું. વળી મિસરના દેવ “એમન-રા”ના માનમાં દરાયસે પોતાને ખરચે ઈબિસનું મંદિર ખારાહના ઉપવનમાં

ખંધાવી આપ્યું હતું, અને એ રીતે તે મિસરીઓનાં અફેસાન અને વખાણુ જીતવા પામ્યો હતો. મિસરીઓ દરાયસને પોતાની દેવી " નીટ " નો પુત્ર માનતા એમ મિસરના એક લેખમાં લખાયેલું છે.

દરાયસને નાનાં ગ્રીક સરથાનોએ યુક્તજ્ઞ ત્રાસ આપ્યો હતો અને શાહી લશ્કરને મેરેથોનની લડાઈમાં હાર પણ આપી હતી, તે છતાં દરાયમનું નામ મોટા માન સાથે " મહાન શહેનશાહ " તરીકે ગ્રીકોમાં લેવાતું. હિરોડોટસ અને એનોફોન જેવા ગ્રીક ઇતિહાસકારો તેનું નામ માન સાથે લેતા. ઇસકિલસ નામના જાણીતા ગ્રીક નાટકકારે પણ, પોતાનો નિયમ તોડી, ગ્રીક દત્તકથા ઉપર નાટક લખવાને બદલે પારસીઓએ પોતાના દેશ ઉપર કરેલી ચડાઈ વિશે એક " પરસે " નામનું નાટક લખ્યું, અને તેમાં દરાયસનું બહુ માન સાથે વર્ણન આપ્યું. દરાયસનાં શૌર્ય, ન્યાયવૃત્તિ અને દયાની સૌ કોઈ કંઈ કંઈ કરતું. શત્રુઓ પણ જેની ઇજાજત કરે એવો વીર દરાયસ કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસને શોભાવે એવા ઉચ્ચ લક્ષણો ધરાવતો.

પણ હજી દરાયસની કારકિર્દીની એક બાજુ આપણને બતાવવી રહી છે. તે મુદ્દ સમયે એક થરો સરદાર અને શાંતિકાળમાં એક કુશળ વ્યવસ્થાપક હતો, પણ તે સાથે તેને ઇમારતો બાંધવાનો અને લેખો કોતરાવવાનો પણ શોખ હતો. જ્યારે મહાન નેપોલિયન મિસરમાં ગયો ત્યારે રાતા સમુદ્ર અને જૂમખ્ય સમુદ્રને જો એક નહેર દ્વારા જોડી શકાય તો તે વેપાર વગેરેને યુક્તજ્ઞ લાભદાયક થઈ પડે એમ તેને લાગ્યું. પછી મોં. ફરાડનાન્ડ લેસોસે બારે મોટા ખર્ચે સુએઝની નહેર ૧૮૬૯માં ખોદી તે આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ એ જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે આ નહેર પ્રાચીનકાળમાં બંધાવનાર દરાયસ હતો. તે વિશેનું વર્ણન ડૉ. જીવનજી જ. મોદી^૧ અને મિ. પેસતનજી પી. બક્ષસારાએ^૨ પોતાનાં પુસ્તકોમાં વિસ્તારથી આપેલું છે. હિરોડોટસ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ વાર મિસરના રાજાઓએ સુએઝની નહેર બાંધવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. મિસરના રાજા સેટી પહેલાએ, રેમિસિસ બીજાએ અને નિકો બીજાએ આ ભગીરથ કાર્ય ઉપાડેલું, પણ તે કોઈ પૂરું કરી શક્યા નહિ. નિકો બીજાએ શુભારે ઈ. પૂ ૬૦૦માં એ કાર્ય પાછળ એક લાખ વીસ હજાર માણસો

1. ' Asiatic Papers " : Part II by Shams-ul-Ulama Dr. Sir Jivanji J. Modi

2 " Ancient Iran : its Contribution to Human Progress " by Mr. Pestanji P. Bulsara

રાકષાં હતાં; પરંતુ દિરોડોટમ કહે છે તેમ એક આકાશવાણી થઈ કે આ કાર્ય ઠાઈ પરદેશીના હાથે થવા સરમ્ભયેશું હતું: એવું જાણી તે મિસરી ગળએ એ કામ માંડી વાળ્યું આખરે એ કાર્ય દરાયસે સગ્ગભમ બતાવું અને પોતાની રીત પ્રમાણે તે વિશે એણે અનેક લેખો કાતરાવ્યા, જે એક પછી એક ૧૬મી સદીમાં ફાનિયાની જાણમાં આવ્યા. તેમાંના સૌથી પ્રસિદ્ધ લેખ, જે શાલુક નામના ગામમાં એક સ્તંભ ઉપર દરાયસે કાતરાવ્યો હતો તે એ. ફર્ગુસોનાન્ડ ૩ લેમેપ્સના પુત્ર આર્મે ગોધ્યો હતો. તેની બાયા વગેરે પણ દરાયમના ખીજા લેખો જેવાં જ માલૂમ પડ્યાં હતા. દરાયસ પછી તેની નહેર પડાર રિયાતમાં આવી પડી તે પછી પણ મિસરી, શામન અને મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓએ તેને નવેસરથી ખોદવાની તજવીજ કરી હતી આ રીતે ઈજનેરી કળાના આ મહાન કાર્યના ગોધક તરીકે તો નહિ પણ તેને પાર ઉતારનાર તરીકે દરાયસ કીર્તિ અને વખાણને પાત્ર બન્યો છે.

પરંતુ પોતે મેગવેલી મહાન જીતો વિગે દરાયસે બેહિસ્તુનના પહાડ ઉપર અનેક લેખો તે વખતની જાણીની ભાષાઓમાં કાતરાવ્યા છે, અને એ રીતે તે પોતે પોતાનો જ ઇતિહાસકાર બન્યો છે. એ લેખો વગેરેનું વર્ણન આપણને ડૉ. માલેક ખી. પીશવાલાના^૧ લઘુ પુસ્તકમાં મળે છે. એ લેખોમાં તેણે જીતેલા ૧૬ મુદ્દો, શામન કરેલી ૨૦ શત્રુપીઓ અને દાખી દીબેલા અનેક બગવાઓ વગેરેનું બયાન તેણે કર્યું છે. આ લેખોમાં તેની ધાર્મિકતા અને નમ્રતા દેખાઈ આવે છે. તેની ભાષા ટેકભરી છે અને તે પોતે અબળળથી રાગ બન્યો છે એમ ન કહેતાં હમેશા ઇશ્વરકૃપાથી તેને અમુક રાજ્ય મળ્યું છે એમ તે જણાવે છે. બેહિસ્તુન પર્વત ઉપરના લેખો ઉપરથી દરાયસનો અદુરમજ્હ પ્રાચીનો ભક્તિભાવ, અસત્ય તરફની નફરત અને અપોઈ તરફનો પક્ષપાત ખુબ્બાં જણાઈ આવે છે. એક ઠેકાણે એ લખે છે — "રે માનવી" અદુરમજ્હનું તને ફરમાન છે કે જુરૂં વિચારવું નહિ, અપોઈનો સત્ય માર્ગ છોડવો નહિ અને પાપમાં પડવું નહિ." લેખોમાં કાતરાવ્યા ઉપરાંત પણ તેણે ખીજા જીતો મેગવી હતી, પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ એટલા માટે તેણે કર્યો નથી કે કદાચ આ સમજું વાચકને અતિ-શયોક્તિભર્યું લાગે

પર્વત ઉપર લખાયેલા લેખોની કિંચિ *cuttelform* અથવા ખીચારોડી હતી. અને તે ધિરાનીઓએ એમીરિયન, બેમિલોનિયન વગેરે

સૈમિટિક પ્રજાઓની નકલ કરી મેળવી હતી. ધરિનીઓ નકલ કરવામાં હોશિયાર હતા, અને હિરોડોટસનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે કે પારસા દેશોની રીત-રિવાજની નકલ કરવા જેટલા ધરિનીઓ ઉત્સુક હોય છે તેટલી ખીન્ડ કોર્થ પણ પ્રગતે તેણે ઉત્સુક બેઈ નહોતી ખીધારોડી સિપિ ખાસ પથ્થરો ઉપર લેખો કોનરવા માટે જ વપરાતી. તે સિપિમાં દરેક અક્ષર સીવો કોતરાતો અને કોર્થ પણ અક્ષર વાકદાર નહોતો, કેમકે વાકદાર હરફોથી પર્વત ઉપર કોતરવું લગભગ અશક્ય હતું તે જમાનામાં લોકો આમડા ઉપર લખના, અને જે ધરિની પુત્રકાલ્પ સિકદરે માન્યુ તેના પુત્રકો અમ પત્ર ઉપર લખાયેલા હતા તે ઉપરાત ચાકો પરંતો ઉપર ખામ ખીનારોડી સિપિમાં લેખો કોતરાવતા એ વિપિ ડાખેથી જમણી બાજુએ કોતરાતી હખામનીઓની ભાષા તો કોર્થ જુદી જ હતી અને તે અવસ્તાનુ જ એક સ્વરૂપ હતું, અને એ હખામની ભાષા ઉપરથી પહેનવી, પાઝદ અને ફારસી નીકળી હતી ગાથિકભાષા, અવસ્તાભાષા અને પહેનવી, પાઝદ અને ફારસી ભાષાઓ જમણેથી ડાખી બાજુ લખાતી, જ્યારે આપણે જોયુ તેમ પરંતો ઉપર કોતરવાની ખાસ ખીનારોડી સિપિ ડાખી બાજુથી જમણી બાજુ લખાતી

કોર્થ ધન્ય ઘડીએ જ દરાયસને આના લેખો પરંતો ઉપર કોતરાવવાની પ્રેરણા થઈ હશે એ લેખો ઉકેનાયા પડી જ ધરિનીઓનો એક પ્રસિદ્ધ વચ-હખામની વચ-ધરિનમાં રાખ્ય કરી ગયો હતો. એમ નક્કી થયુ દુનિયાની એક અગત્યની છે કે પહેનવી ત્રયે મા અને ફિરદોસ્તીના શાહનામામાં આ હખામની વચ જેવા અતિ નામીયા વચનો ઉત્તેજ નથી સાહરમ અને દરાયસ જેવા મશહર બાદશાહો વિશે ફિરદોસ્તી જેવા દેશબક્ત કવિ અને અમારા જ પહેનવી ત્રયે મા બૌન સેવે તે ખાચત આશ્ચકારક કહેનાય તેના અનેક કારણોમાં આપણે અહીં જિતરીશુ નહિ હખામની વચ વિશે ઓક ઇતિહાસકારોએ લખ્યુ છે, જે કે ચતુરાનન વિશે નિષ્પક્ષતાનપણે લખવુ તે સાવ સહેન તો નથી જ બાઈમનમાં પણ સાર્ધરસ, દરાયમ અને અહાસુએરસ જેવા હખામની શાહો વિશે ઇશારા મળે છે, ત્યારે સૌને લાગતુ કે કોર્થ આવા નામોવાળો ધરિની વચ રાખ્ય કરી ગયો હશે, પણ તેને કયા અને કયારે મૂકવો તે વિશે મૂઝવણુ જિલ્લી થતી આખરે દરાયસની તખ્તીઓનો છેક ૧૯મી સદીમાં ઉકેલ થયો અને એ બામત ઉપર સતોડ કારક પ્રકાશ પડ્યો. એ લેખો જો ન કોનરાયા હોત તો પરસીઓ આ મહાન વચ વિશે કેવળ બેખબર રહેત, અને ઓક ઇતિહાસકારોએ જાળવેલી નોંધો ઉપર તેઓને સતોષ પકડવો પડત

દરાયમની તખ્તીઓ ઉઠાવવાનું પદેલું માન ગ્રોટેફેંડ નામનો એક જુવાન જર્મન અભ્યાસી ખાટી જાય છે. બહુ થયું કે દરાયમે અગમચેની રાખી ત્રણ બાણોમાં લેખો કોનરાવ્યા હતા. એ ત્રણે બાણોમાં વપરાયેલા અમુક વિશેષનામોના માત્ર ઉપરથી અનુમાનો કરી, પુષ્કળ મહેનત પછી ગ્રોટેફેંડે થોડાક અક્ષરો ઉઠેલા. તેની પછી આવનાર યુગના અનુકૂળ નામના ફ્રેન્ચ વિદ્વાને બધાય અક્ષરો ઉઠેલા. તેની પછી લેસન નામના નોર્વેજિયને પણ એ મંબધી ઉપયોગી કાર્ય થયું. મગ હેત્રી લેયડ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર એની "Early Adventures in Persia" માં લખી ગયો છે કે એ પર્વત ઉપરના લેખોને ઉઠેલ તો અસંકલ્પ જ મનાવો જોઈએ. એમ જનાં એણે થોડોક પ્રયામ કર્યો, પણ ત્યાંના અજ્ઞાન અને વડેમી લોકો એને જાદૂગર મમળ્યા, અને કોઈ બેટી ખજાનાની શોધમાં આવી ત્યાંના જાનપરીઓને જમાડવાના કાંઈ મારતો હશે એમ માની લીધું. કેટલાકોએ જામુમ માની લઈ એને પુષ્કળ ત્રામ આપ્યો, અને આખરે કટાગી તે ત્યાંથી નાખી છૂટ્યો. તે અરમામાં મર હેત્રી રોલિન્સન^૧ બ્રિટિશ એલચી તરીકે ઈરાન આવ્યો. અને ઓહિગ્તુનના પર્વત ઉપર ચડી, દરમીન વડે લેખોની નકલ દરનાર તે પડેલો જ હતો.

ઓહિરતુનનો પર્વત ૧૭૦૦ ફીટ ઊંચો છે અને લેખો જમીનથી ૫૦૦ ફીટ ઊંચા કોનરાયા છે. પડેના તો દરાયમના વખતમાં પર્વતની તેટલી સપાટી તદ્દન સાદ કરવામાં આવતી અને પછી તે ઉપર કોનરાવામાં આવતું. એવી માફ કરેલી કેટલીક સપાટીઓ હજી કોનરાયા વિના પડેલી છે, તે ઉપરથી ખીજા પણ લેખો કોનરાવવાનું દરાયસનું મન હશે એમ લાગે છે ઈરાનના સખત તાપમાં આવા પર્વતો ચડવા કોઈનાર કમરે ફાટું બાધી મગૂરો. પાંચે શિવકાર્ધ જવું, જીવ મુકીમાં વર્ષ કામ કરવું અને હઠારોનો ખર્ચ પોતાની માડથી બિનહાંસલ કરવો એમાં વીરતા, વિદ્વતા અને ઉદારતા બધાવની જરૂર રહે છે. કિન્નેર અને કેરપોર્ટર પણ લખી ગયા હતા કે ઓહિગ્તુન પર્વત ઉપર ચડી લેખો ઉઠેલા તો જીવનું જોખમ ખેડ્યા વિના થાય એમ નથી. આખરે સર હેત્રી રોલિન્સને ૧૮૩૫માં ૨૫ વર્ષની વયે આ જાગ શરૂ કરી ફરી ફરીથી ઈરાન જઈ તેણે તે પાર ઉઠાવું. પરંતુ અત્રે કહવું જોઈએ કે સમ્રાટ અજોકના ગિરનારના શિક્ષકોએના ઉઠેલી રેરજી નેમ રહિત અગદાનવાલ

૧. એ જ સર હેત્રી રોલિન્સનના ભાઈ જ્યોર્જ રોલિન્સને ઈરાનના ઇતિહાસ ઉપર "Ancient Monarchies" નામના અતિ પ્રસિદ્ધ અને આધાર-ભૂત ગ્રંથો લખ્યા છે.

ઈરાનને પ્રિન્સેપ તરફથી મળી હતી, તેમ દરાયમના આ લેખો ઉકેલવાની પ્રેરણા રોલિન્સનને પ્રોત્સાહ અને બરબુક તરફથી મળી હતી. મશહર અમેરિકન પ્રોફેસર એ. વી. ડબલ્યુ. જેક્સને “Persia Past and Present” નામના પોતાના જાણીતા ગ્રંથમાં આ બગીરથ કાર્યનું વર્ણન આપ્યું છે. તેઓ પોતે પણ એ પર્વત ઉપર ચડ્યા અને રોલિન્સનનું કામ અચૂક હતું એવી તેમની ખાતરી થઈ. જર્મન, ફ્રેન્ચ, નોર્વિજિયન, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને અમેરિકન વિદ્વાનોએ પૈસાનો ભોગ આપી જિંદગીના ગંભીર જોખમે એક પારકા દેશનો ઇતિહાસ મથવન કરવા માટે વિદ્યા પ્રત્યે જે એકનિષ્ઠ ભક્તિ અને જનકીયાની બતાવી છે તેનું અહેસાન ઈરાન અને ઈરાનપરસ્તો કોઈ દિવસ બૂનગે નહિ

એહિમતુનના પર્વત ઉપર દરાયસે પોતાની આકૃતિ પણ કેતરાવી છે. તે હાથમાં તીર કમાળ લઈ ઊભો છે જ્યારે તેનો પગ એક માફી માગતા માણસની છતી ઉપર મુકાયેલો છે. તે માણસ ઠગારો ગૌમત હોવો જોઈએ એમ અવ્યાસીઓનું અનુમાન છે તે સાથે નવ કેદીઓને ચિત્રેલા છે જેઓની ગરદનમાં ગંધ નાખેલા છે અને જેઓના હાથ પીક પાછળ બધાયેલા છે. લેખોમાં જે વિગત લખાયેલી છે તેનો બાસ એક તડાકે આ આકૃતિઓમાંથી મળી ગયું છે. વળી દરાયસ જ્યારે શક લોકો ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો ત્યારે, હિરે કોટસના લખવા મુજબ, તેણે બોઝકરસની સામુદ્ર-ધુની આગળ બે ધોળા મગેમરમરના સ્તંભો ઊભા કરાવ્યા હતા, અને તે ઉપર જે પ્રજાઓમાંથી તે પોતાનું લશ્કર ભેગું કરી લાવ્યો હતો તેમનાં નામો તેણે કેતરાવ્યા હતા. હખામની લેખો એહિમતુન પર્વત ઉપરાત અલવદ પર્વત ઉપર, “નક્ષે રુસ્તમ” ઉપર અને પરસીપોલિસ, સુમા અને પારમાર્ગના મહેલો ઉપરથી પણ મળે છે. વળી તે જમાનાના

૧ મહાન નેપોલિયનના લશ્કરમાં મિસર જઈ ચડેલા જે એક. રોમ્પોલિયોન નામના અવ્યાસીએ ‘રોસેટા’ નામના એક પથ્થરની શોધ કરી હતી, જેની ઉપર ત્રણ ભાષાઓમાં લેખો કેતરાયા હતા — ગ્રીક, મિસરી અને “હાએ-રોગ્લિક” (એક ચિત્રપદ્ધતિ ભાષા). ગ્રીક ભાષા રોમ્પોલિયોન જણાવે છે તેમજ અને તેની મદદથી બાકીની બીજી બે ભાષાઓ તેણે ઉકેલી, અને એ રીતે “હાએરોગ્લિક” જેવી હઠણ ભાષાનો ભેદ ખૂલવા પામ્યો. સામટી રીતે જોતા “રોસેટા” પથ્થરના લેખના ઉકેલ દરતા દરાયસની પર્વત ઉપરની તખ્તીઓના ઉકેલનું માહાત્મ્ય પહોં વધારે હશે, અને એ તખ્તીઓનો ઉકેલ પણ ધણો વધારે મુશ્કેલ હશે.

જામે, વાસણો, સિક્કાઓ અને અસ્તોદાનો^૧ ઉપરથી પણ કેટલાક લેખો જડે છે. એક મોક જામ ઉપરનાં ચિત્રો જોઈને જેમ આંગ્રજ કવિ કીટ્સે એક મુંદર કાવ્ય (Ode on a Grecian Urn) લખ્યું છે, તેમ આવી કોઈ જામ નિહાળી કોઈ ઈરાની શાએરને પ્રેરણા ન થઈ આવી તે દિવ્યગીરીભર્યું છે; અને કદાચ તેનું કોઈ કાવ્ય લખાયું પણ હોય તો સિક્કાંદરે વાળેલા સાવાનાય પછી તે સહેલથી મળે એમ પણ નથી.

એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજે જાણે પર્વતનું રૂપ ધર્યું હોય તેમ બેહિસ્તુનનો પર્વત આજે ઈરાનમાં જોવા છે અને પારસીઓના, એક વખતના મિમરથી ચીન સુધી ફેલાયેલા વિશાળ સામ્રાજ્યની સાક્ષી પૂરે છે; તેમની એકવારની મુશ્કેલીરી અને જહોજહાલીની તે જહોરાત કરે છે. પરંતુ કાળે ચક્રવર્તી મહારાજોને પણ મૂર્ખ બનાવ્યા છે; કિરમતની દૂર મરકરીથી દરાયસની ગોરવભરી વાણી પણ આજે કેટલેક ટેકાણે ખોટી પડેલી જણાય છે. એ લેખોના કોતરાવનારને ખ્યાલ કર્યાંથી હોય કે થોડી સદીઓ પછી ઈરાનમાંથી તેના વંશનો તો શું પણ ખુદ ઈરાની સદતનતા, તેના ધર્મ અને તેના અનુયાયીઓનો પણ લગભગ ઉચ્છેદ થવાનો છે! બહુ છે કે પથરને લાગણી નથી, નહિતો બેહિસ્તુનના પર્વત જેવો દુઃખી આજે ખીજે કોણ હોઈ શકે! આ પર્વતે ઈરાનીઓની એકવારની કીર્તિ અને નામદારી પુરવાર કર્યાં છે, તેમ એ જ પર્વતે શાહીવાદની ક્ષયમગ્નતા, દુન્યવી આશાકિમેદોની નાશવંતતા અને મનુષ્ય-જીવનની નાપાયાદારીનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે. જ્યાં મુખ નથી પણ મુખનું માત્ર સ્મરણ જ રહ્યું છે ત્યાં દુઃખ સિવાય ખીજું શું હોઈ શકે! આજે સાપ ગયા અને સિસોદા રણા છે; જ્યારે બહુ જ મધુ છે ત્યારે આજે અમને એ પુરાતન પર્વતો અને ખડેરોનાં કરુણ દરયો પણ વહાઈ થઈ પડ્યાં છે. સંપૂર્ણ બદલાયેલી પરિસ્થિતિ ઉપર આશ્ચર્ય પામી દરાયસનો આત્મા જાણે બેહિસ્તુન પર્વતનું રૂપ ધરી હજી પોતાના લેખો દ્વારા તે નિર્જન એકાલવાસ ગજવી મગરૂરીથી જહોર કરે છે :— “હું હું દરાયસ, મહારાજા અને શહેનશાહ; મધજી જતોથી વસેલા દેશોનો માલિક; આ દૂર સુધી પથરાયેલી વિશાળ જૂમિનો ખાદયાહ : હું હું હખામની વિરતારપનો પુત્ર : હું ઈરાની છું, હું ઈરાનીનો પુત્ર છું, હું આર્ય છું, આર્ય જુન્માદનો છું.”

૧. તે વખતના ઈરાનીઓ પણ મૂલદેહોને દોષમામા મૂકતા, પણ દૂરક એટલે હતો કે થોડાક વખત પછી હાડકાં જહોર થાટી તે ઉપર એક “હાડકાંવાળી કબર” બનાવતા. એવી હાડકાંવાળી કબરનું નામ “અસ્તોદાન” રાખવામાં આવતું.

ઈરાનનો કીર્તિકળશ — શાહ નૌશીરવાન ઉર્ફે ખુસરૂ પહેલો

હખામની શાહ દરાયસ હિસ્તાસ્પીસ ઈ. પૂ. ૪૮૬માં મરણ પામ્યો, જ્યારે ઈ. સ. ૫૩૧માં સાસાની વંશનો શાહ ખુસરૂ પહેલો, જે નૌશીરવાનને નામે જગજ્જણીતો છે, તે ગાદીએ આવ્યો. આ એક હજારથી વધુ વર્ષો દરમ્યાન ઈરાનનું શું થયું તેનો એક અતિ ઝડપી ચિતાર અહીં દોરવાની જરૂર છે. હખામની વંશનો છેલ્લો બાદશાહ દારા ચોથો હતો જેને ગ્રીકો દરાયસ 'કોડોમાનસને નામે ઓળખે છે. તેના વખતમાં ઈ. પૂ. ૩૩૦માં મહાન સિકંદરને હાથે ઈરાન જિતાયું અને તેની ખાનાખરાખી થઈ; જ્યારે દરાયસ પોતે પોતાના જ ખીસસ નામના એક હાકેમના હાથે કતલ થયો. સિકંદર વિજેતા હતો, વ્યવસ્થાપક નહોતો, બલ્કે જગ જીતી લેવાની ધૂનમાં તેને સુવ્યવસ્થા સ્થાપવાનો ઝાઝો અવકાશ પશુ મળ્યો નહિ, અને આખરે ઈ. પૂ. ૩૨૩માં તે જગવિજેતાની વિજયકૂચ ૩૩ વર્ષની યુવાન વયે બેબિલોન ખાતે ઓચિંતી ખતમ થઈ. ત્યાર બાદ ઈરાનમાં અરાજકતા વ્યાપી રહી, ગાદી માટે નાના મોટા હરીફો ઊભા થયા, અને અનેક સરદારો વચ્ચે ઈરાની શહેનશાહતના ભાગ પડી ગયા — ફરીથી ઈરાનની અખંડતા તૂટવા પામી. આખરે સિકંદરનો જ એક સેન્યુક્સ નામનો સેનાપતિ સૌથી બળવાન નીવડ્યો અને તે સીરિયાની બાદશાહી મેળવવા પામ્યો. તે જ સમયમાં ચંદ્રગુપ્તે નંદ વંશનો નાશ કરી મગધ અથવા બિહારમાં મૌર્ય વંશનો પાયો નાખ્યો. સેન્યુક્સે હિંદ ઉપર પણ ચડાઈ કરી, પરંતુ ચંદ્રગુપ્તને હાથે તે હાર પામ્યો અને પોતાની પુત્રી ચંદ્રગુપ્ત સાથે પરણાવી તે પાછો ફર્યો.

સેન્યુક્સનો ત્રીજો વંશ ૫૦ વર્ષ ચાલ્યો, તે ઉપરાંત એક બીજો પારસી વંશ ઈરાનમાં થઈ ગયો, અને તે પોન્ટસની પારસી બાદશાહતનો હતો. તે વંશનો મહેરદાદ ઉર્ફે મિથ્રિદાટીસ પાંચમો એક મહાપ્રતાપી બાદશાહ હતો, જેણે સલા, લુક્લસ અને પોમ્પી જેવા સમર્થ રોમન સરદારોનો સામનો કર્યો હતો. તે દરાયસ હિસ્તાસ્પીસની ઔલાદનો હોઈ શુંક ઈરાની લોકો ધરાવતો. તે યુજરાતના શાહ મહમદ બેગડા જેવો જ

કદમાં રાક્ષસી, યુદ્ધકળામાં નિપુણ, અને ઘોડેમવારી તીરંદાજ અને શરામયાજીમાં એકાદ હતો. વળી તે મહમદ મેગડા પેઠે જન્મરો ખાઉધરો હતો, અને બન્ને રાગઓ એર પણ પચાવી જતા, તે ગ્રીક સાહિત્ય અને કલાનો શોખીન હતો, બુદ્ધિશાળી હતો, બાવીસ બાપાઓ છટાથી બોલી જાણતો, અને તેણે એક વૈદ્યક ગ્રંથ પણ લખ્યો હતો. તેના નિમકહરામ બેટા ફાર્નાકે જ્યારે બળવો કર્યો ત્યારે સખત આધાન લાગવાથી મિશ્રિ-દાતીસ દોવાનો બની ગયો, અને તેણે ઈ. પૂ. ૬૪માં ૬૯ વર્ષની વયે આત્મઘાત કર્યો, જે બનાવથી રોમનોમાં બારે ખુસાલી ફેલાઈ.

ઈરાનમાં કેપેડોશિયા, આર્મીનિયા અને આઝરબૈજનમાં પણ નાની પારસી પાદશાહતો બની ચઈ, જેમને વિશે જાણવાનું જ્યાં કંઈ નથી. પણ પાંચ સદીઓ સુધી ઈરાનને અને એશિયાને રોમનોના હાથમાં જતું બચાવવાનો જશ જો કોઈને ઘટતો હોય તો તે પાર્થિયનોને છે. પાર્થિયનો પ્રાત, જે આજે તગરિસ્તાનના નામે ઓળખાય છે તે, કારિષ્પનની અમિદિયાએ અને મીડિયાની પૂર્વે આવ્યો હતો. ઈ. પૂ. ૨૫૬માં પાર્થિયનોએ અસ્ક નામના પોનાના રાગની આગેવાની નીચે ગ્રીક મેદ્યુક્રી વંશ સામે બળવો કર્યો અને રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી. એ અસ્ક રાગના નામ ઉપરથી પાર્થિયન વંશ અસ્કાની અથવા આરસેમાર્મક વંશ કહેવાતો, અને તે ઈ. પૂ. ૨૫૬ થી ઈ. સ. ૨૨૬ સુધી ચાલ્યો. પાર્થિયનોને ઈરાની કહી શકાય, જોકે તેમની રીતભાત તુરાની હતી તેમના ધર્મમાં જરથોસ્તી તત્ત્વ હતું, પણ તેઓ પિટૃપૂજા, મૃતિપૂજા અને બેબિલોનિયાના જાદૂ અને ધંતરમંતરમાં પણ માનના. પાર્થિયનોના એક પનાથ (વોલોગે-સિમ) પહેલા નામના રાગએ જરથોસ્તી ધર્મપુસ્તકો વેરવિખેર હાથમાં દોહાં અને તે બેગા કરવાની હિંમત્યાજ તેણે રાફ કરી. જોટકુ કંટસ્ય હતું તે પણ બેશુ ક્યુ અને એ રીતે જરથોસ્તી ધર્મ, જે તે વખતે તફન પડતીમાં આવી ગયો હતો, તેને સુધ્ધવસ્થિત કરી નવજીવન આપ્યું, અને એ રીતે તેણે જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો. પાર્થિયનો જેવી કુશળ ઘોડેમવારી ખીજી થોડી જ પ્રગતિઓએ બતાવી હશે. એઓ શાસ્ત્રીય રીતે લડવાના ફુલરથી બેખમર હતા, પણ લડાઈમાંથી નામી છૂટવાનો ડોંગ કરી ઘેડાની પીઠ ઉપરથી સત્રુઓ ઉપર અચુક તીરંદાજ ચલાવી તેમને પરાજિત કરતા. પાર્થિયનોએ લાગા સમય સુધી રોમનો સામે ટક્કર ગ્રીલી, અને ઈ. પૂ. ૫૩માં રોમન અરદાર કેસસને કારકે તો શિકસ્ત આપી તેને બેજન કર્યો. ત્યાર બાદ માર્ક એન્ટની, ટ્રૂજન ને કેરેકલા જેવા જાણીતા રોમન સેનાપતિઓનો તેમણે સામનો કર્યો.

રામનો પોતાનો કદા સત્રુઓ, — કાર્થેજિનિયનો — થી જેટલા કરતા હતા તેટલા જ પાર્થિયનોથી પણ દહેશત પામતા હતા. આ પાર્થિયન વંશમાં પણ મહેરદાદ (મિથ્રિદાતીસ) પહેલો નામનો એક બહાદુર નેહો થઈ ગયો હતો; તે દયાળુ અને ક્ષમાવૃત્તિવાળો હતો અને તે ઈ. પૂ. ૧૩૬માં શુઝુર્ગ વધે મરણ પામ્યો. આ પાદશાહે રક્તે રક્તે પોતાની સત્તા વધારી અને પરસિસ (ફાર્સ)નો પ્રાંત પણ ઝીંપી લીધો.

આપણે જોયું તેમ સિકંદર પછી ઈરાનમાં એક શકેનશાહનો હોર રહ્યો નહિ, પણ નાના મોટા પ્રાંતો સ્વતંત્ર થઈ ગયા, જેમાંથી સૌથી મુખ્ય પાદશાહનો આપણે જોઈ ગયા. આ સઘળી પાદશાહોનાં સવિસ્તર બયાન ફિરદૌસ્તી આપતો નથી, પણ તેમને સુલુક-અન્ન-વાયક (તાયફાઓના રાજાઓ)નો સામાન્ય ઇત્તકામ આપી માત્ર તેઓમાંથી અસ્કાની રાજાઓનાં નામો દર્શાવી પતાવી દે છે. હવે અસ્કાની વંશ દરમ્યાન ફાર્સ (પરસિસ)ના પ્રાંતમાં ખાલેસ પારસીઓની હાકેમી ચાલતી હતી. તેઓ ગ્રીક સેલ્યુકી વંશને ખંડણી આપતા અને ત્યારબાદ પાર્થિયનોને તે બરવી ચાર કરી. હવે એ ફાર્સ પ્રાંતમાં બાબક નામનો હાકેમ રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેની દીકરીના દીકરો તે મહાન અર્દશીર હતો, જે પોતાના માતામહના નામ ઉપરથી બાબકાન કહેવાયો. હાબામની વંશના છેલ્લા પાદશાહ દરાપસ ચોથાનો એક પુત્ર સાસાન નામે હતો. તે સામાનનો એક વંશજ, જે પણ સાસાનનું ખાનદાની નામ ધરાવતો હતો, તેની સાથે બાબકની એક પુત્રી પરણી હતી, અને તે અર્દશીરની માતા થઈ હતી. આ કારણસર અર્દશીરે પોતાના બાપ અને વડીલોના નામ ઉપરથી પોતાના પ્રસિદ્ધ વંશનું નામ 'સાસાની' રાખ્યું.

હવે પાર્થિયનોને છેલ્લો પાદશાહ અર્દવાન (આટીમેનસ) ચોથો હતો. એ પાદશાહે ફાર્સની હાકેમી બાબકના મરણ પછી તેના પૌત્ર અર્દશીરને આપવાને બદલે પોતાના પુત્ર બહેમનને આપી અર્દશીરને પહેલાંથી જ અર્દવાન તરફથી અસંતોષનું કારણ મળ્યું હતું, તેમાં હવે આગમાં તેજ હોમાયું. અર્દશીરે ખુલ્લો બળવો કર્યો અને પાર્થિયનોને ત્રણ લડાઈઓમાં હાર આપી. છેલ્લા યુદ્ધમાં અર્દવાન કેદ પડ્યો અને અર્દશીરને હાથે મોનની સજા પામ્યો. હવે ઈરાનમાં ફાર્સ પ્રાંતવાળા ખાલેસ પારસીઓનો સાસાની નામનો જગજગ્ણીતો વંશ ઈ. સ. ૨૨૬થી ચાર થયો. આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા હતા તેમ કયાની વંશની પડતી પછી ઈરાન નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું, અને છેવટે એક અતિ સાંખી

મુદત બાદ ક્ષત્રી પ્રાંતના એક હાકેમ હખામની સાર્ધરએ ઈ. પૂ. ૫૫૮માં મીડિયાના રાજા એગટાઈઝ્ઝને હરાવી ખાલેસ પારસીઓનો નામીયો હખામની વંશ સ્થાપ્યો અને પોતાની સત્તા આખા દેશ ઉપર ફેલાવી. જ્યારે સાસાની વંશ સ્થાપ્યો ત્યારે પણ ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું; સિકંદર પછી સદીઓ મુઘી આખા દેશમાં એક મહાન રાજ્ય રહ્યું ન હતું, અને છેવટે કાસની જ હાકેમ અર્દશીર બાબકાને પાર્સિયન અમલ ખતમ કરી ઈ. સ. ૨૨૬માં ખાલેસ પારસીઓનો મથહર સાસાની વંશ સ્થાપ્યો. તેનો દોર સમસ્ત દેશમાં ફેલાયો અને ઈરાન ફરી પાછું એક મહાન પારસી શહેનશાહના છત્ર નીચે એકત્ર થયું.

સાસાનીવંશ જગતના મહાન ઐતિહાસિક વરોમનો એક કઢી શકાય. આ વંશનો સ્થાપક અર્દશીર બાબકાન (ઈ. સ. ૨૨૬-૨૪૦) એક મહાન વિજેતા હતો, એટલું જ નહિ પણ એક કાબેલ વ્યવસ્થાપક પણ હતો. એ જ્યારે માદીએ આગ્યો ત્યારે “કારનામેએ અનંક્ષત્રે પાપકાન” નામની કિતાબ પ્રમાણે ઈરાન ૨૪૦ નાના સ્વતંત્ર તાલુકાઓમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એ સમયગાએને વશ કરી એકતા સ્થાપી અર્દશીરે ફરી પાછું ઈરાનને એક અને અખંડ બનાવ્યું. એના કાબેલ દરતૂર તનસરની રાહબરી નીચે જરથોસ્તી શાસ્ત્રને ભેગાં કરવાનું કામ શરૂ થયું અને મદીઓથી ખોરવાઈ ગયેલા ધર્મને નવરૂપન મળ્યું. રાહપુર ખીજો (૩૦૬-૩૭૬) એક મહાન તાજપતિ અને જંગી સરદાર હતો અને રોમનો એનું નામ જૂલો શકે એમ નથી. અરમો એને ખુઅથ અકનાફ (ખમાનો માલેક) કહેતા, કારણ કે જિતાયેલા અરમ સરદારોના ખલા સીંચી લઈને એના સમક્ષ લાવવામાં આવ્યા હતા. રાહપુર ખીજાના વખતમાં એના પ્રમિદ દરતૂર આદરખાદ માહરેરપદે જરથોસ્તી ધર્મની માદમાર સેવાઓ બજાવી હતી. એક પાદશાહ, ખહેરામ પાંચમો ((૪૨૦-૪૪૦) શુર અથવા જંગલી ગધેડાના ચિહ્નને શોખીન હોવાથી ખહેરામશુર કહેવાતો. તે શરીરે અત્યંત બળવાન હતો અને ખરેખરાની જિગર અને જોશ ધરાવતો હતો. હિંદુસ્તાન એને ખંડણી જરતું અને ફિરદોસી પ્રમાણે એને કોનાજના રાજા રંગવની કુંવરી મળીતુડ સાથે શાદી કરી હતી. સાસાની વંશના તમામ પાદશાહોમાં તે સૌથી વધુ રસિક અને અદ્ભુતરસપ્રેમી હતો.

સાસાનીઓમાં સૌથી વિશ્વસી, લહેરી અને હાહમાહનો શોખીન તે ખુસરૂ ખીજો ઉર્ફે ખુસરૂ પરવીઝ (૫૬૧-૬૨૮) હતો. પોતાના પિતામહ નોશીરવાનની પેઠે રોમનો અને અન્ય શત્રુઓ ઉપર ‘ફતેહમંદ’ લડાઈઓ

કરી એણે રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ વધારી દીધો એના મહેલો, એનું તખ્ત, એના માવખજના, એનો કાળો ઘોડો “ શખીઝ,” એના કુશળ સંગીતકારો, એની જર્ગાવખ્યાત રાણી શીરીન, “ તારે ખોસ્તાન ” માં એણે ઠાનરાવેલા લેખો વગેરેથી એ બાદશાહ અત્યંત જાણીતો છે. પણ છેવટના ઔપામમાં એ રામનોને હાથે સખત હાર પામ્યો: એના છેડના દિવસો બહુ દુઃખમાં ગયા અને પોતાના જ નાનાયક બેટા શીઝેહના હાથે ઈ. મ. ૬૨૮માં તેનું ખૂન થવા પામ્યું સાસાની વંશની પચ્ચીના બીજ એ ખુમરૂ પરવીઝના જ અમલમાં રોપાયા હતા. તેના મરણ પછી માત્ર ૨૩ વર્ષમાં સાસાની શહેનશાહત જમીનદોખત થઈ ગઈ, અને તેના છેડના કમનમીય પાદશાહ યઝ્દેજર્દ શહેરધારનું ઈ. મ. ૬૫૧માં ખૂન થયું. જે દિશાથી ઇરાને કોઈ કાળે બચતી કદપના પણ કરી નહોતી ત્યાંથી એકાએક ભય કર આણત ખડી થઈ; આરબો ચઢાઈ લાવ્યા અને ઇરાનની શહેનશાહત તો શુ પણ તેના દીન અને હિમાન પણ ફના થઈ ગયા. જાણે અચાનક જ સૂર આકાશમાંથી આવેલ થઈ ગયો અને જરથોસ્તી ઇરાનમાં સર્વત્ર અધકાર વ્યાપી રહ્યો.

પણ અધકાર આવે તે પહેલાં સાસાની વંશના જે શહેનશાહે ઇરાનને સૌથી વધુ પ્રકાશમાં આણ્યું હતું અને તે સમયની સંસ્કૃતિને શિખરે મૂક્યું હતું તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર છે. એ નામીયા નરનું નામ ખુસરૂ પડેલો હિંદુ નીશીરવાન (૫૩૧-૫૭૯) હતું હતું તે તખ્ત પર પણ આવ્યો નહોતો તેટલામાં પોતાના પિતા શાહ કોમાદના અમલ દરમ્યાન મઝદક નામના એક ક્રાંતિકારી સુનારકનો એને સામનો કરવો પડ્યો ઓક તરત્નિતક પ્યેટોએ પોતાના “ રિપબ્લિક ” નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે તેમ મઝદકને પણ લાગ્યું કે જગતના તમામ પાપનું મૂળ કનક અને કામિની — જ્ઞાન અને સ્ત્રી — ગણાતા જોઈએ એ એની માનિકી કોઈ અમુક માણુમના હાથમાં રહેવી જોઈએ નહિ, પણ દરેક વસ્તુનો ખરો માનિક ખુદ હોનાથી હોલન અને સ્ત્રી સૌની સામાન્ય મિલકત ગણાતા જોઈએ ત્યારે જ મનુષ્યહૃદયમાંથી યોજાઈ ગયેલા વગેરે દુર્ગુણોનો લોપ થશે હવે પ્લેટોનું “ રિપબ્લિક ” રાજ્ય તો કલ્પિત હતું, પણ મઝદકે તો શાહ કોમાદનું દિવ્ય જીતી નર્મ આવા અતિમ સુધારાઓ ઇરાની સમાજમાં કરવા માંડ્યા દુકાળના વખતમાં મઝદકે શાહ કોમાદની પરવાનગી લઈ ગરીબોને હુકમ કર્યો કે શ્રીમતેએ દાણાનો સમઢ કર્યો હોનાથી તમારે લૂટફાટ કરી જે હાથમાં આવે તે લઈ લેવું, તેથી મઝદક મુશ્કેલોનો માનીતો થઈ પડ્યો વળી મઝદક એક સ્ત્રી ઉપર એટલું જ માણુસનું સ્વામિત્વ સ્વીકારતો ન હોનાથી દેશના નીચ, લકગા અને વ્યભિચારી માણુસો એના પથમાં જોડાયા, અને આગરદાર બાનુઓ

તરફ જાનજર કરવા મંડ્યા. આમ થતાં શાહ કોખાદ એટલે અપ્રિય થઈ પડ્યો કે એની વિરુદ્ધ જાળવેા જાઓ અને એને કેદ કરવામાં આવ્યો. પણ ત્યાંથી છટી હપતાલ શહેરનાં લોકોની મદદથી એણે ત્રણ વર્ષમાં રાજ્ય પાછું લીધું. શહેરમાં તેણે જાણાવ્યું કે મઝદકનો ધર્મ એને કબૂલ નથી, પણ ગુપ્તરીતે તે તેમાં માનતો રહ્યો. ધર્મ અને નીનિને કાગલી હવે શાહ કોખાદ પોતાની જ સુંદર બહેન માથે પાપમાં ફર્યો. મઝદકે પણ હવે ખરડયા પગ માલીયા સુધી સર્વ જર્મ શાહ કોખાદની સ્વરૂપવાન રાણી, એટલે નૌશીરવાનની માતાના હાથની મામણી કરી. આ હક સુધી મામલો ગયો એટલે નૌશીરવાનનો પિતો બ્રજીયો અને તેણે કડક હાથે કામ લીધું.

આપણે કબૂલ કરીશું કે મઝદક જાનનો એક પુરાણો સમાજવાદી બનકે ખરું જેનાં સામ્યવાદી હતા. ૧૯મી અને ૨૦મી મીઓમાં, જ્યારે રાજકારણ અને અર્થકારણના આપણા વિચારો ધણા પ્રગતિવાન થયા છે તે સમયે પણ સામ્યવાદ ઉચ્ચપાથન અને ખૂનરેણ વિના દાખલ થઈ શક્યો નથી, તો છટી સદીમાં જો આવા વિચારો ફેલાય તો સમાજની કેવી વલે થાય તે સમજી શકાય એવું છે. વળી મઝદકે તે કાર્ક માર્ક્સ જેવો દિલસૂદ નહોતો અને તેની પાસે કાર્ક યોજના કે કાર્યક્રમ નહોતાં. સૌથી બધાં કર આશ્વ તો એ હતી કે મઝદકના મિલ્કાંન પ્રમાણે કોઈની પણ બહેન કે બેટીની આમરની સલામતી રહી નહિ. પ્રો. બ્રાઉન^૧ મઝદકને Antinomian ગણે છે, એટલે સર્વામાન્ય નૈતિક કાયદાનું બંધન તેને સ્વીકાર્યું નહોતું એમ વર્ણવે છે. નીતિ અને ન્યાય ઉપર જ સમાજનો અમલો ઊભો થયો છે, પણ ગમે તેવું ધન લૂંટી લેવું અમર કાર્ક પણ સખસની બાન્ડ ઉપર ફસ્તદરાજી કરવી એ સમાજવાદ નહિ પણ નરી શુંડાગીરી જ કહેવાય. અને એવી “સરકૃતિ” પશુઓને જ મોતે. કદાચ મરીઓની રિયતિ સુધારવાનો મઝદકનો મુજ હેતુ (end) સારો હશે, પણ તેનાં સાધનો (means) તો તદ્દન નિદાપાત્ર ગણાવા જોઈએ. વળી જરવોસ્તી ધર્મનો પણ એ સુધારક ધર્મ નીકળ્યો, અને એ ધર્મમાં જો ખુદાની પૂજા છે એવા ખોટા મતને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. વળી તે એમ પણ માનતો કે જરવોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે સંન્યાસ અને અન્નરૂળ શાકાહાર બંને માન્ય હોવા જોઈએ. અધૂરામાં પૂરું તે ખ્રિસ્તી ધર્મ માથે પણ અથડામણમાં આવ્યો. શાહ કોખાદે આર્મિનિયાના ખ્રિસ્તીઓમાં મઝદકી

૧. “A Literary History of Persia” by Prof E. G. Browne · Vol I

માન્યનાગ્યોનો ફેનાવો કરવાની નાદાની કરી, એટલે ત્યાં જાગવો જાગ્યો, ખૂનરેડા ધર્મ અને કેવલાક જરથોસ્તી અગ્નિમદિગે બજા કરવામા આન્યા ધરિાની ધર્મ અને મમાગને મોટામા મોટુ નુકમાન ને કોર્ન વિચારકે કયું હોય તો તે મજાકે કયું હતું. હજી આને પણ કોઈ અતિ દુષ્ટ માણુમને “ મજા કી ” મ્હેનાનું પાગસીઓમા માધારણુ છે. જો સા’ જાદા નૌરીગવાને મજા કીઓનો નારા ન થયો તેન તો તેમને ધરિાનની પાવમાલી કરી નાખી હોન તે નક્કી હતુ.

શાહજાદા નૌરીરવાનને મામસો નદી જતો નાગ્યો, તેટલામા એક દિવસ મજાકે બર દરબારમા તેનો હાથ પડી પોતનો ધર્મ કબૂલ કરવા તેને હતું. નૌરીરવાને જનામ દીરો—પાચ મહિના બાદ જરથોસ્તી ધર્મની અને તારા ધર્મની છુનદી રિજે ચર્ચા થશે, ચર્ચામા જો હુ હારુ તો હુ તારો ધર્મ સ્વીકારીશ, પણ જો તુ હારે તો તારાકે તને અને તારા અનુયાયીઓને મને મોપી દેવા પડશે કે જેથીહુ તમને કતલ કરુ એ વિગેના કોનકરાર થયા, અને નૌરીરવાનના નિમત્રણથી સાન્માર્થ કરવા માત્રુ મૌથી વિદ્વાન દખ્તરોએ હાજરી આપી. ચચામા મજાકે માન થયો અને સાજનામ બની ગયો. નૌરીરવાને ચગત પ્રમાણે ૩૦૦૦ મુખ્ય મજાકીઓને પોતાના બામમા બીધે મસ્તકે જમીનમા દાગી તેમના પગ ઉપર રાખી તેમને અત્યત ધાતકી મોનની મળ કરી આ દસ્ય જોવા મજાકેને ખાસ બોલાવવામા આયો, અને આ બધકર દેખાન જોઈ તે બેડોય ધર્મ પડ્યો મજાકેને પણ બીધે માથે શળાએ બટકાવવામા આવ્યો. આ અકેરાવ ફિરદૌસીએ શાહનામામા આખો છે પણ ખિરતી લખનારાઓ મુજબ નૌરીરવાને પોતે મજાકી બનવાનો ઢોગ કર્યો અને તમામ મજાકીઓને પોતાને ત્યાં બપાદત ઉપર બેતાવ્યા અને ત્યાં તેમને દગાથી કતલ કર્યા પારસી ઇતિહામકારો ફિરદૌસીનો અહેવાલ માન છે, કેમકે નૌરીરવાનના ત્યાંના રાજઅમનમા તેણે કડક હાથે મામ લીધુ હતો, પણ કોઈ દિવસ તેણે દગો કર્યો હોન એમ મનાયુ નથી.

ખુદ ફિરદૌસીનો અહેવાલ લખીએ તોપણ નૌરીરવાનનું કામ કબૂનાત પ્રમાણે કરવામા આન્યુ હોવા છતાં અત્યત કૂર હતુ એમ કહેવુ જોઈએ અને શાઈનીક પોતાના હરીફનું એક શેર મામ કોનકરાર પ્રમાણે કાપવા નીડળ્યો તેના કરતા પણ વધુ નિર્દય ગણાવુ જોઈએ વાત એટલી હ- સુધી જગડી હતી કે કાતો મજાકીઓ ન રહે કાતો ધરિાન ન રહે એમ શાહજા ને નાગ્યુ, અને એમા પણ કાઈકે અત્ય તો હતુ જ

તે આપણે જોઈ ગયા. વળી મઝઢકને સળ કચ્છી વખતે નૌશીરવાને તેને દુશ્મન કે આ સળ મારી તરફથી નહિ પણ દુ.ખી દિવસથી મારી પ્રગ્લ તરફથી કરી તાગે. અને તારા અનુયાયીઓનો નાશ કરું છું. એમ છતાં હજી તો નખા પર આવ્યો નથી તેટલામાં શાહઝાદાએ પોતાના ન્યાયમાં જે ફરતા બનાવી તે ટીકાપાત્ર તો હતી જ, અને મુસ્લામ મટે મઝહર થયેલા બાદશાહને શોભે તેવી પણ નહોતી. મઝઢકીઓનો બધા તો ટળ્યો પણ તેમના નાશકારક કતલાઓ છૂપાટ્ટપા ફેલાવા લાગ્યા, અને તે સાથે વેશગ્નિ તેમનાં રિલમાં જળવા લાગ્યો. પરિણામે થોડાં વર્ષમાં દેશની દોહાકરીની ઘડીએ મઝઢકીઓએ દોહો કર્યો. છેલ્લા મામાની શાહ મુઝ્ઢેઢે શહેરવારના વખતમાં અગ્યોને ઈશાન ઉપર ચઢાઈ લાવવાનો મુખ્ય મદેશો મોકલનાર અને ઈશાનની બિનરતી દશાથી તેમને વાકેફ કરનાર એ જ એવકા, દેશદોહી મઝઢકીઓ હતા. આપણે જ વાપરેલી ફરતા પાંચ પચીસ વર્ષ બિછાળે આપણા જ કપાળે વાગે કે તે તો આપુ સદીના યુરોપના ઇતિહાસ ઉપરથી જ સિદ્ધ થયું આપણે જોયું છે. મઝઢકનીતિ એક નામૂર (cancer) સમાન હતી. નૌશીરવાને કરેલા સત્ત્રપયોગ પછી ઘડીબર રાહન મળી, પણ કેન્સર તો ફેલાતું જ ગયું, અને છેવટે ઈશાનનાં દીનક્રમાન અને સસ્તનન બનનેનો નાશ કર્યો ત્યારે જ તે રહ્યું. એટલું જ નહિ પણ અગિયારમી મહીને વિખ્યાન મુસ્લિમ લેખક અને રાજપુરુષ નિઝામ-ઉલ-મુલક પોતાની “સિયાસતનામે” નામની હારગી કતાબમાં કહે છે કે “ફિદાઈ” નામનું ખૂતી ટોણું, જેણે અનેક અણીનાં માખણોનાં છૂપાં ખૂન કરી ઈશાનમાં ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો તે મઝઢકીઓના વચમાંથી જ બિતરી આવ્યું હતું. જ્યારે મોગોલોએ “ફિદાઈ” ટોળાને મવંચા નાશ કર્યો ત્યારે જ મઝઢકી કેન્સરની અસરથી ઈશાન પૂરેપૂરું મુકા થયેલું કહેવાય.

શાહ કોબાલને ચાર પુત્રો હતા તેમાં નૌશીરવાન ચોથો હતો, પરંતુ તે સૌમાં ચરવીર, હોશિયાર અને ચારિત્રવાન હોવાથી કોબાદે વસિયતનામું કરી નૌશીરવાનને માલી આપી. આ જોઈ તે ત્રણ મોટા બાઈઓએ કેટલાક અમીરોની મદદ સાથે બળવો કર્યો, પરંતુ તેઓ હાર્યા, કેદ પકડાયા અને નૌશીરવાનના હુકમથી તેઓને કતલ કરવામાં આવ્યા. આપણી દષ્ટિએ આ પગલું બહુ દૂર અને નિષ્ફુર છે એમ આપણે કબૂલીશું. અને એમાં આપણને ગળાકાપુ કરીકેઈ સિવાય બીજું દેખારો

નહિ. પરંતુ એ પણ જાણવું જોઈએ કે નૌશીરવાને પોતાના જીવન દરમ્યાન એક નિયમ જ રાખ્યો હતો કે રાજ્ય સામે જડ ઉદ્ધાવે તેને દેહાંત-દંડની જ સજા કરવી, અને તેમ કરવામાં સગપણ કે મિત્રાચારી વગેરેનો કોઈ પણ સંબંધ જોવા નહિ. નૌશીરવાને ન્યાય તરફ જ જોયું અને ન્યાયને ખાતર બાઈઓની કુરમાની આપી એવી એના પોતાના દર્દિગ્રિહુથી એની ન્યાયભાવના હતી એમ મિ. પી. કેરશાસ્પી માને છે. વળી એ પણ ખુશ્કું હતું કે જો તે બાઈઓ વિજયી થાન તો તેઓ તે સજા નૌશીરવાનને કરત. ઓરંગઝેબનું છગકપટ નૌશીરવાનમાં નહોતું એ ખરું. નૌશીરવાન પોતાના પિતાના વસિયતનામાના હકથી ગાદી ઉપર આઘ્યો હતો, ઓરંગઝેબની પેઠે પિતાને કેદ કરીને નહિ. એમ છતાં કબૂલ કરવું પડશે કે નૌશીરવાનનું કામ કદાચ એની દૃષ્ટિએ ન્યાયી હશે, પણ તે યંત્રવત છે, હૃદયશૂન્ય છે, અને તેમાં કોટુબિક વાતસલ્ય કે ઔદાર્યનાં દર્શન થતાં નથી.

વળી એમ કહેવાય છે કે નૌશીરવાને પોતાના પુત્ર નુશઝદને પણ મારી નખાવ્યો હતો, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. નુશઝદ નૌશીરવાનની ખ્રિસ્તી રાણી યુફેમીયાના પેટનો પુત્ર હતો. યુફેમીયા ખ્રિસ્તી ધર્મ પળતી અને પોતાના પુત્ર પાસે પળાવતી. યુફેમીયા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે તેમાં નૌશીરવાનને વધો નહોતો, પરંતુ નુશઝદ તે પાળે તેની તે વિરુદ્ધ હતો, અને તેથી તેણે નુશઝદને નજરકેદ રખાવ્યો હતો. એકવાર નૌશીરવાનના મરણના ખેડા સમાચાર સાંભળી નુશઝદે રાજ્યગાદીનો દાવો કર્યો, તમામ ખ્રિસ્તીઓને પોતાની મદદે ખેડાવ્યા, અને કેદમાંથી છૂટી લસકર બેશું કરી આગળ વધ્યો. નૌશીરવાને તેની સામે પોતાના સરદાર રામ-શુર્ઝીનને એવી સૂચના આપી મોકલ્યો કે બને લાંસુધી નુશઝદને જીવતો પકડવો. પરંતુ જે લડાઈ થઈ તેમાં નુશઝદ હાર્યો અને માર્યો ગયો. મારે નુશઝદનું મરણ નૌશીરવાનની સખ્તી કે અન્યાયી વર્તણૂકને લીધે થયું એમ કહેવું વાજબી નથી.

ન્યાય અને ફરજ એ પોરુષપ્રધાન ગુણો હોવાથી તેમાં કેટલીકવાર સખ્તી આવી જાય છે. એકવાર નૌશીરવાને એંશી જીલમગાર કર ઉધરાવનારાઓને દેહાંતદંડની સજા કરી પ્રગતે રાહ ન આપી હતી. જો કોઈ શકેર તેની વિરુદ્ધ જડ ઉઠાવી સામનો કરવું તો નૌશીરવાન તેની તરફ ક્ષમાજીતિથી જોતો નહિ. એ કારણે જ એણે એન્ટિઓક શકેરને

આકરી સળ કરી હતી. આ કારણસર જ એણે પોતાના બાઈએને પણ કતલ કરાવ્યા હતા. નૌશીરવાન પોતાના ઇન્સાફમાં અમુક ઘેરવું પ્રમાણે અમલ કરતો, પણ મનસ્વી રીતે વર્તતો નહિ. જે કોઈ ધર્મોન્નત કરે, અથવા ઝનાનખાનાની પવિત્રતાનો ભંગ કરે, અથવા રાજ્ય સામે કિન્દર કરે તે વ્યક્તિ સાથેના મગપણ તરફ જોવા વિના તેને મોતની સજા મળતી. ફિરદૌગી કહે છે કે એકવાર શાહી ઝનાનખાનામાંથી ઝીના વેશમાં એક પુરુષ પકડાયો. ખુદાસો પૂછ્યાં એક રાણીએ કહ્યું કે એ પુરુષ તેનો પોતાનો સાવકો બાઈ હતો. નૌશીરવાને લાગ્યું કે બાઈગઠેન તરીકે રહેવાની રીત આવી કદંગી હોય નહિ, માટે જન્મેને મોતની સજા મળી.

નૌશીરવાનના ન્યાયમાં કેટલીક વાર દયાનું પણ મિશ્રણ જોવામાં આવતું. એકવાર કોઈ વાંકના કારણે એના એક નોકરને કાઠી મૂકવામાં આવ્યો. ઈરાનમાં તે વખતે એવો રિવાજ હતો કે વર્ષમાં અમુક દિવસે તમામ પ્રજાએ ચાહ આગળ હાજર થવું. તે દિવસે તે નોકર પણ આવ્યો, પોતાના અસલ કામે વળગ્યો, અને તક જોઈ એક સોનાનો ખૂમચો ચોરી ગયો. નૌશીરવાને આ જોયું પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. બીજો વર્ષ તે ચોક્કસ દિવસે તે નોકર ફરી આવ્યો. ત્યારે નૌશીરવાને તેને પાસે બોલાવી પૂછ્યું—ગયા વર્ષનું સોનું એટલી વારમાં ખપી ગયું કે બીજો સોનાનો ખૂમચો તફાવત આવ્યો છે? આ માંબળી તે નોકરને પસ્તાવો થયો અને તે ક્ષમા પાત્રવા લાગ્યો. નૌશીરવાને તેને માફી બક્ષી પાછો પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો.

નૌશીરવાન પોતાની આક્રમી ન્યાયી દાખલો બેસાડવા કેટલો આતુર હતો તે શેખ સાદીના “ગુલિસ્તાન”માં નોંધાયેલા એક કિસ્સા ઉપરથી દેખાય છે. અલ્પજાત, એ ઇતિહાસ નથી પણ નૌશીરવાનના નામ સાથે જોડાયેલી અનેક કથાઓમાંની એક છે. એક વાર નૌશીરવાન કેટલાક અમીરો સાથે શિકારે ગયો. જ્યારે બોજનનો સમય થયો ત્યારે જણાયું કે નિમક લાવવાનું જૂલી જવામાં આવ્યું હતું. આજુમાજુનાં ગામડાંમાંથી એક નોકર નિમક લેવા દોડતો હતો તેને નૌશીરવાને પૈસા આપ્યા. તે જોઈ એક અમીરે કહ્યું કે આવી નજીવી વસ્તુ માટે પૈસા આપવાની જરૂર ન હોય, કેમકે રાહના નામથી કોઈ પણ ચીજ મળી શકે એમ છે. તે સાંભળી નૌશીરવાને કહ્યું—મારા નામનો ઉપયોગ કરી હું જો એક મુઠ્ઠાનર નિમક મક્ત મંગાવું તો આવતી કાલે મારા અમલદારો ગાડાં બરીને નિમક મક્ત માગી ગામડાંઓ ખાલી કરશે; માટે જે માણસે જેટલું ખરીદવું હોય તેણે પૂરતા પૈસા આપી તે વેચાવું લેવું એ જ ઈષ્ટ છે.

પોતાની રૈયન સુખી અને આગાદ છે તે જાણી નૌશીરવાને હર્ષ થતો એક દિવસ તેને કહેવામા આવ્યું કે અમુક માનવર માણસ પાસે પ્રુકળ દોન છે તે સાબળી નૌશીરવાને લગારે ઈધ્વી બતાવ્યા વિના પોતાનો આનદ વચ્ચે કયો અને કહ્યું — એની દોન અને આગાદીને આધાર મારા ઇન્સ કથી જ હોવો જોઈ એ

નૌશીરવાના ઇન્સાફની એક હમીકન મદુ જાણીની છે એની રાજધાની ટેસીફાનમા એણે “ તાકે કસા ” નામનો વિખ્યાત મહેન મધાવ્યો હતો, જેના ખડેરો હજુ પણ મોઝૂ છે અને એના ઇન્સાફની સાફી આપના ખડા છે જ્યારે તે મહેન બધાવવો શરૂ થયો ત્યારે એક ધરડી સ્ત્રીની ઝૂપડી ત્યા નડતી જણાઈ. નૌશીરવાને તે ડોશીનું ધર મો માગી કીમત આપી લઈ લેવા માગ્યું, અથવા બીજું ધર મધાવી આપના કહ્યું, તોપણ ડોશી એકની બે ચર્ષ નહિ પણ કહ્યું કે — તું અહી જન્મી છું અને બહી જ મરીશ, મને બીજું ધર કદી ફાવે નહિ મને તારી અસ્તતતની ઈધ્વી આનતી નથી અને તને મારી ગરીબ ઝૂપડીની કેમ ઈધ્વી આવે છે? માદશાહ લાજરામ થયો, ઝૂપડી ત્યા જ રહી અને મહેનનો ખૂણો વાકો જ રહ્યો પણ ડોશી રાધતી તેના ધુમાડાથી મહેનની બીતનો તે ભાગ કાળો પડતો આ એમ સુધારના સારુ નૌશીરવાને પાછું ડોશીને કહ્યું કે તું માગે તેના પકવાનો સવાર સાંજ મોકલાવવાનો હું પ્રબધ કરીશ પણ તું તારુ રાધવાનું બધ કર. પણ ડોશી માથાની મળી હતી. તેણે કહ્યું કે મે આખી જિંદગી દરમાન મારી જ હયાન કમાઈના રાગી ખાધી છે, હવે મરતે દહાડે મારે બીજા કોઈ તરફનું બોજન જોઈતું નથી વળી આવી યુગ્મ વયે જો પકવાન અને મિષ્ટાન્ન ખારા જઈશ તો પાચ દિવસ પણ જીવી શકીશ નહિ મારે હું જેમ છું તેમ જ મને રહેવા દે ડોશીમાએ ઠેર શિખામણ દીધી કે — તું અને તારો મહેન સદા રહેનાના નથી, પણ મારા જેવી ગરીબ ડોશીને કરેલા ન્યાયથી તારું નામ અમર રહેશે મહાન રોમન સામ્રાજ્યને મુજબનાર સકેનશાહ નૌશીરવાન આ નિર્મળ ડોશીના શબ્દો આગળ નમી ગયો, અને તેને અને તેની ઝૂપડીને રહેના દીધી પરદેશથી એનચીઓ આવતા તેમને નૌશીરવાન પોતાનો મહેન મગરૂરી સહિત ચોતરફથી બનાવતો એક એલચી તે જોઈને બોલ્યો — આપનો મહેન તો અતિ સુદર છે, પણ તેમાથી સર્વોત્તમ સુદર

૧ આ જનાવ ઉપરથી ગુર્જર ઇતિહાસપ્રેમીઓને બોજાનનું મલાવ તળાવ, ગણિજાની જમીન અને સિંધરાજ જયસિંહની માતા ખીનમદેવીના ન્યાયનું અવશ્ય સ્મરણ થશે

રચણ તો પેલો વાંકો ખૂલ્લો અને કાળો પડેલી બીંત છે. ખચિન; જ્યાં-
સુધી રચૂળ વસ્તુ કરતાં તેમાં સમાયેલો નીતિનિયમ વધુ ગૌરવવંતો અને
સુંદર છે ત્યાંસુધી નૌશીરવાનના મહેલ કરતાં નૌશીરવાનનો ન્યાય વધુ
ચિરસ્થાયી અને અનુપમ કહેવાશે. “તાકે કસા”નું તો ખડેર થયું, પણ
નૌશીરવાનનો ઇન્સાફ તો જગતને બોધ આપવા ઇતિહાસમાં નોંધાઈ
અમર થયો છે.^૧

નૌશીરવાન ખુદાથી ડીને ચાલનારો શાહ હતો તે યુગના રિવાજ
અનુસાર તેના હાથમાં એકહાથ સત્તા હતી ખરી, પણ તેનો તે ડોકો ઉપયોગ
કરી હમેશાં પ્રજાનું કલ્યાણ માધતો. તેમાં સૌને ન્યાય મળે તે જોવા તે
અત્યંત આતુર હતો. ફિરનોમી કહે છે કે જ્યારે તે તખ્ત ઉપર આવ્યો
ત્યારે રૈયત આગળ એણે બાપોકાર જાહેર કર્યું હતું કે — “હું મજલિમમાં
એસી શરાબ પીતો હોઉં, અથવા ખાનગી મસજદ કરતો હોઉં, અગર
રમતમાં પડ્યો હોઉં, કે શિકારે ગયો હોઉં, સૂતો હોઉં કે જાગતો હોઉં
—તો પણ ઇન્સાફ માટે કોઈ પણ શખ્સને મારી પાસે આવવા માટે
હાર ખુશ્માં છે. જ્યારે જુલમ અમલી પ્રજાનું દુઃખ દૂર થશે ત્યારે જ મારું
દિલ ખુશાન થશે, પણ મારાં રાજ્યમાં કોઈ ગમગીન દિલથી બંધશે તો
તેના દુઃખથી મારા પણ દિલમાં દર્દ ઊભશે.” આવું સાંભળી ફરખારમાંથી
આફ્રીનના ઉદ્ધારે નીકળ્યા હતા. નૌશીરવાને પોતાના મહેલમાં એક સાંખી
“ઇન્સાફની સાંકળ” રાખી હતી જે એવવાથી ઘંટ વાગતો, અને કોઈ

૧ કુદાર ગિરાફોના યુજરાની શાહનામાના નવમા ફસ્તવા દોશામાં
નૌશીરવાનના ઇન્સાફનો એક દાખલો નોંધાયો છે, અને તે હસ્તામતા ખીન્
ખસીફ હજરત હમરો છે, જેઓને નૌશીરવાનના ઇન્સાફને અમલ અનુભવ
થયેલો કહેવાય છે. પણ નૌશીરવાન ખજુમા મુસ્લુ પામ્યો જ્યારે હજરત ઉમર
પત્તરમાં જન્મ્યા હતા તારીખો બંધગેસતી ન હોવાથી એ દાખલો અને નોંધપાત્ર
ફરજત ધાર્યું નથી. વળી નુરુલ્લાહખાન બિન મુહમ્મદહુસેનખાનની ફારસી ચોપડીનું
“The Glory of the Shah World” નામે બાબાન્દર કરનાર કનૈલ
ખી. એમ. સાર્ફિસ એ પુસ્તકમાં જણાવે છે કે એકવાર એ જ હજરત ઉમર
અને મુઆવિયેહ બન્નેએ નૌશીરવાનના ઇન્સાફનો બતિઅનુભવ કર્યો હતો.
પરંતુ એ તો કુદાર ભાઈઓએ શહેલા દાખલા કરતા પણ વધુ અસમ્ય છે, કેમકે
મુઆવિયેહ તો હજરત ઉમરથી પણ નાનો હતો, અને એક ૧૧૧માં પાંચમો
ખસીફ બન્યો હતો. તારીખો બંધગેસતી ન હોવાથી કનૈલ સાહબસને આપેલો
દાખલો પણ અત્રે નોંધવાની જરૂર દેખાતી નથી. પણ એ દાખલાઓ ઉપરથી
ઈસ્લામી દુનિયાં ઉપર નૌશીરવાનના ઇન્સાફની જે જખ્ખર છાપ પડી હતી તે
ખુદશી દેખાય છે

પણ ધડીએ કોઈ પણ શખસ તે ખેંચી શાહ પાસેથી દાદ મેળવી શકતો. મુઘલ શહેનશાહ જહાંગીરે આની જ નકલ કરી પોતાના મહેલમાં પણ આવી “ઇન્સાફની સાંકળ” રાખી હતી. સૌને ન્યાય મળે તેની રાનદિવસની નૌશીરવાનની ચિંતા જોઈ તેની આભારી પ્રજાએ તેને “શાહે આદિલ” અથવા ઇન્સાફી બાદશાહનું વિરુદ્ધ આપ્યું હતું.

હવે ધર્મની બાબતમાં સાસાની શાહો સહિષ્ણુતા રાખતા કે નહિ તે વિષય ઉપર આવીએ. સૌથી પ્રથમ કહી દેવું જોઈએ કે હખામતીઓની સરખામણીમાં સાસાની શાહોમાં કંઈક અસહિષ્ણુતા દેખાતી, જે કે તેને માટે પૂરતાં કારણો પણ હતાં. અર્દશીર બાબકાનના પુત્ર શાહપૂર પહેલા (૨૪૦-૨૭૧)ના વખતમાં માની નામનો એક ચિત્રકાર ઘર્ષ ગયો. સત્યની શોધમાં નીકળનાર આ કળાકારે પ્રથમ તો ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો, પણ પછી તે ધર્મનો ત્યાગ કરી ખ્રિસ્તી. જરથોસ્તી અને બૌદ્ધ ધર્મોમાંથી કેટલાંક તરવો મહશ્વ કરી તેણે એક નવો ધર્મ બોલો કર્યો. એ નવા ધર્મમાં જરથોસ્તી મઝહબથી તદ્દન વિરુદ્ધ જતા સિદ્ધાન્તો એણે ફેલાવવા માંડ્યા—જેવા કે સંન્યાસ, દેહકંષ્ટ, ઇચ્છાઓ અને લાગણીઓનો ઉચ્છેદ, આશ્વન બ્રહ્મચર્ય, ઉપવાસ, રવેચ્છાએ સ્વીકારેલી નિર્ધનતા વગેરે. હજી તો જરથોસ્તી ધર્મ થોડાક વખત ઉપર જ એની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાંથી મહાવન થયો હતો, હજી તો અનેક ધર્મમતો પ્રવર્તતા હતા, પૂરતું ઐક્ય જર થોસ્તીઓમાં જન્મ્યું ન હતું ત્યાં વળી આ નવી આફતનો બપોળો થયો. જરથોસ્તી અને ખ્રિસ્તી બંને મઝહબોના ધર્મગુરુઓ માનીની વિરુદ્ધ પડ્યા. રમે દેશનું ધાર્મિક અને રાજકીય ઐક્ય તૂટે એવા બપોળો જરથોસ્તીઓએ માનીને એક પાપાંડમતવાદી (heretic) બહેર કરી દેશનિકાલ કર્યો, પણ થોડીવારમાં તે ઇરાન પાછો ફર્યો અને પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા લાગ્યો. આખરે શહપૂર પહેલાના પૌત્ર બકેરામ પહેલાએ ઇરાન ઉપર ઝંઝૂમી રહેલો બપોળ પારખી માનીને અને તેના તમામ શાગિદોને કતલ કરાવ્યા. બીજાએને દાખલો બેસે એવી મતલબથી બહેરામના હુકમથી માનીનું જીવતાંજીવત ચામડું ઉખેડી કાઢવામાં આવ્યું. એક બીજા અહેવાલ પ્રમાણે માનીને ફાંખી દેવામાં આવી, અને પછી તેના ચામડામાં ખુશબો ભરી શહેરના દરવાજા ઉપર તે લટકાવવામાં આવ્યું. માનીનો ધર્મ ઇરાનમાંથી તો નાશ પામ્યો પણ તે મધ્યએશિયા, આફ્રિકા, ચીન અને કેટલેક દરજ્જે યુરોપમાં પણ ફેલાયો, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે તેણે હરીફાઈ પણ માડી. સેંટ ઓગરટાઈન નામના ખ્રિસ્તી ધર્મચાર્ય એક વખત માની ધર્મમાં માનતા હતા. માનીના ધર્મથી જરથોસ્તી ધર્મ અને ઇરાની રાજ્યની

અખંડતા જોખમાનાં હતાં એ કળૂપ કરવા છતાં જે સુખ માનીને અને તેના અનુયાયીઓને થઈ તેમાં સહિષ્ણુતાનાં તો દર્શન થતાં જ નહોતાં એ આપણે સ્વીકારવું પડશે.

હખામની શાહોએ યહૂદીઓ ઉપર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા અને યહૂદીઓએ આભાર સાથે તેની નોંધ પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં પણ કરી છે. પણ સાસાની વખતમાં તેઓ વચ્ચે ધાર્મિક જાળતો ઉપર ગંભીર મતભેદ ઊભા થતા. પહેલવી પુસ્તકોમાં, ધ્યાન કરી દીનકર્દમાં, યહૂદી ધર્મ ઉપર સખત દીકા કરવામાં આવી છે, અને યહૂદી ઓઓ સાથેનાં લઘો વખોડી કાઢવામાં આવ્યાં છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે પહેલા સાસાનીઓને સારો સંબંધ હતો. દસ્તૂર ડો. ધાલા^૧ લખે છે તેમ ખ્રિસ્તીઓને જીવ્યા હોવાઓ આપવામાં આવતા, તેઓને રાજ્યહકીમ તરીકે નીમવામાં આવતા, અને પરદેશ જતાં એલચીમંડળમાં પણ તેમની નિમણૂક થતી. પણ ખ્રિસ્તીઓને પોતાના મઝહબમાં ખીજ ધર્મના અનુયાયીઓને વટલાવવાનું ફરમાન હોવાથી તેઓએ કેટલાક ઉચ્ચ કુળના અને દરજ્જાવાળા જરથોસ્તીઓને વટલાવ્યા. વળી એમ પણ જણાવું છે કે કેટલાક ખ્રિસ્તી સંતો તો પહેલાં જરથોસ્તીઓ હતા. કર્નાક સાઈક્સ^૨ ગમાણે ઈસ્વી છઠી સદીમાં ઇરાન નામનો એક ઈરાની ખ્રિસ્તી બિશપ ઇન્કાંડ આવ્યો હતો; તેની યાદમાં એક દેળ અપૂર્ણ કરવામાં આવ્યું હતું એને તેને સેન્ટ આર્થવ્ઝના નામે ઓળખવામાં આવ્યો હતો. ઈરાન અને ઇન્કાંડનો સંબંધ દર્શાવનારો આ કદાચ જૂનામાં જૂનો દાખલો હશે. લગભગ તે જ સમયમાં હોરમિઝ્દસ નામના એક ખીજ ઈરાની ખ્રિસ્તીની પોપ તરીકે નિમણૂક થઈ. આખરે જરથોસ્તીઓની ધીરજ ખૂટી અને સાસાની રાજ્યમાં એવો ધારો કરવામાં આવ્યો કે જે જરથોસ્તી ધર્માન્તર કરી ખ્રિસ્તી થશે તેને મોતની સજા થશે, અને નૌશારવાનના રાજ્યમાં પણ એ જ ધારો ચાલુ હતો. તે છતાં ખ્રિસ્તીઓની વટાણપ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી; એટલું જ નહિ પણ જે જરથોસ્તીઓ ખ્રિસ્તી બની સંપૂર્ણ શાંતિથી પોતાને કરવામાં આવેલી શિક્ષાઓ સહન કરતા હતા તેઓ સાખી ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે ઈરાનીઓ ઉપર સારી છાપ પાડી શકતા.

કોઈ રાજપુત્રીથી ખીજે ધર્મ સ્વીકારે તેને કતલ કરવો એ ગેર-વાજબી અને અતિ દૂર ગણાવું જોઈએ. પણ એટલું જણાવું જરૂરી છે

૧. "Zoroastrian Civilization" by Shams-ul-ulema Dastur Dr. Maneckji N. Dhalla

૨. "History of Persia" by Lieut Col. P. M. Sykes

કે ખ્રિસ્તીઓએ પણ જરથોસ્તી સમાજને અપમાન લાગે એના મતો પ્રતિપાદન કરવામા બાકી રાખી નહોતી દસ્તૂર ડો ધાના^૧ જે અવતરણો ટાકે છે, જેમા એકમા એક ખ્રિસ્તી પાદરી બોલ્યો હતો કે ઇરાનનો શાહ ખ્રિસ્તો ન ડોવાથી જહામના અગ્નિમા જળશે, જ્યારે ખ્રિસ્તીઓ અર્ગે જગે, એક બિશપે તો રોમના પાદરીમડળને લખી વાળ્યુ કે ઇરાની ખ્રિસ્તીઓના ઇરાનના કુદ્દ રાજ્યમાથી છુટકારો કરવો આ તો ખુદ્દુ કિતૂર જ કહેવાય અને કોઈ પણ રાજ્ય આ તમકકે જે વચમા નહિ પડે તો પોતાની રાજકીય ફરજમા તે ચૂકેલુ કહેવાય એટલુ જ નહિ પણ જ્યારે ઇરાન અને રોમ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ ત્યારે ઇરાની ખ્રિસ્તીઓ પોતાના રોમન સહધર્મીઓ તન્દ જ હમદર્દી બનાવતા અને દેશ તરફ તેમને લાગણી રહેતી જ નહિ, તેથી ઇરાની ખ્રિસ્તીઓ દેશમા વધુ અળખામણા થઈ પડ્યા અને તેઓ કિતૂરીઓ હોય તેમ તેઓ તરફ રાજની કરડી નજર થતી ધર્માન્તર કરનારને સાસાની કાયદા પ્રમાણે મોતની સજા થવી જોઈએ, પણ દરેક વખત તેમ થતુ નહિ ખુદ્દ જે સાસાની શાહો, યઝદેજર્દ પહેલો અને હોરમઝદ ચોથો ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે ખુદ્દો પક્ષપાત ધરાવતા, જ્યારે નૌશીરવાન અને ખુસરુ પરવીઝને ખ્રિસ્તી રાણીઓ હતી ખ્રિસ્તીઓની આગલી પેશકદમી જોતા સાસાની ગળચે જે તેઓ માથે અમાહિધયતા બરો વનીર બરો હોય તો તે સમજી શકાય એમ છે

સાસાનીઓએ પહેલા ખ્રિસ્તીઓને પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા માટે પૂરતી છુટાટ આપી હતી પનિણામે આખો આર્મિનિયાનો પ્રાત ખ્રિસ્તી બની ગયો, એટલુ જ નહિ પણ ખ્રિસ્તી મન્યો તે કારણે રોમનો તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવવા નાઓ, અને રોમન પણ આર્મિનિયામા બળવો કરાવીને જ ઇરાન સાથે છેડતી શોધના આખરે સાસાનીઓની આખ ખૂલી અને તેઓને ખ્રિસ્તીઆ સાથે સખ્ત હાથે કામ લેવાની ફરજ પડી આગા પૂરે દાઉદ^૨ તદ્દન સાચુ કહે છે કે સામાની ઇરાનમા ખ્રિસ્તીઓ ઉપર જે જુલમ થયો તેનુ મુખ્ય કારણ રાજકીય હતું, ધાર્મિક નહિ પારશ ધર્મો તરફ સાસાનીઓ સહનથીનતાથી જોતા, પણ ગળચ અને મમાજના બધનો તૂં ત્યારે તેમને સખ્ત ચલાવી ફરજ પડતી આગા સાહેબે એ જ લેખમા

૧ Zoroastrian Theology by Shams ul ulema Dastur Dr Maneckji N Dhal

૨ 'A Brief Review of Iranian History' an article by Prof Pour Daood in the K. H. Cama Institute Journal No 28

જરૂરી નામે એક જર્મન વિદ્વાનનું અવનરણ આપ્યું છે, જેના કહેવા પ્રમાણે આર્મિનિયાના ખ્રિસ્તીઓએ જરથોસ્તી ધર્મમંદિર ત્યાંથી અને ધર્મગુરુઓનું અપમાન કર્યું, તે છતાં જો ઈરાની ગળ્યે કાંઈ સખ્તીના પગના ન લીધા હોત તો ઈરાનીઓ મનુષ્ય નહિ પણ ફિરસ્તાઓ જ કહેવાન

નોશીરવાને ખ્રિસ્તીઓ ઉપર ઉપકાર પણ ક્યો હતો, પરંતુ મમાગના સરક્ષણ મારુ તેમની ઉપર તેણે સખ્તાર્થ પણ વાપરી હતી મિ શીરાઝ કેરશારપે^૧ વાજખી કહ્યું છે તેમ રોમન બાદશાહ માર્દમ ઓરેનિયમ સંત હતો, તે છતાં રાજ્યના કાયદા અને વ્યવસ્થાની જાગવણીને ખાતર તે ખ્રિસ્તીઓ પ્રત્યે સખ્તાર્થથી વર્ત્યો હતો, તેમ નોશીરવાન પણ “આદિન” હોવા છતાં એ જ કારણસર એ જ ધર્મના અનુયાયીઓ તરફ કરડો પણ થતો. તેની ખ્રિસ્તી રાણી યુદેમિયા પોતાનો ધર્મ પાળી શકતી પણ તેનો બેટો નુશઝાદ, આપણે જોયું તેમ તે ધર્મ પાળી શકતો નહિ, અને પિતાની આજ્ઞા વિરુદ્ધ તે પાળના ગયો તો તેને નજરકેદ કરવામાં આવ્યો. નોશીરવાન જ્યારે યુદ્ધમાં રોમનોને કેદ પડ્યો ત્યારે તેમને પોતાના પાયનખની પાસે “ફીચે” અથવા ‘ઝીરે ખુમરો’ નામનું એક શકેર વસાવી ત્યાં રાખતો એક વાર જ્યારે દાર્દખ્યુનસ નામનો ગ્રીક હકીમ ઈરાનથી પોતાને દેશ જવા નીકળ્યો ત્યારે નોશીરવાને તેને કોઈ પણ બક્ષિસ માગવા કહ્યું દાર્દખ્યુનસે ખીના ખીતા થોડાક રોમન કેદીઓને છુટકારો માગ્યો, પણ નોશીરવાને ઉદારતાથી ૩૦૦૦ રોમન કેદીઓને છૂટા કર્યા, અને તે સૌ પોતાને ગ્રેકેશ રવાના થયા નોશીરવાન પોતાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તીઓને દેરગે બાધના દેતો અને તેઓને પોતાના ધર્મગુરુઓ નીમવા દેતો એના દરમારમાં જ સાત ગ્રીક પિત્રોને હતા જેઓને પોતાનો ધર્મ પાળવાની પૂરેપૂરી છૂટ હતી નોશીરવાન જે ખ્રિસ્તી ધર્મની જ વિરુદ્ધ હોત તો તે ખ્રિસ્તીઓને આવી છૂટ આપત નહિ, પણ એણે જે અમાદખ્યુતા મનાવી તે ઘણે મોટે ભાગે રાજકીય કારણોને લીધે જ હતી એ ખુસ્તુ છે

હવે નોશીરવાનની રાજ્યવ્યવસ્થા તરફ નજર કરીએ એના પણ મુધારાવધારા હખામતી શાહ દરાયસ હિન્દુસ્થાની પદ્ધતિ ઉપર જ રચાયા હતા એણે બાધેલા રસ્તાઓ, પુનો, કારવાનસરાઈઓ મુમાશરખાના અને એનું ટપાવખાતું એ સૌ દરાયમની જ વ્યવસ્થાનું સ્મરણ કરાવે છે. નોશીરવાનને માથે બાગે જેખમદારી હતી મજદકે દેવાવધા

^૧ Studies in Ancient Persian History' by Mr P Ker shasp

ફતવાઓથી પૂરેપૂરી અધાધૂધી વ્યાપી રહી હતી, ઇસ્લામની પદ્ધતિ ખામી ભરી હતી, ખેતીવાડીના કામમાં સુસ્તી આવી ગઈ હતી. ધર્મમાં મત-ભેદ ઊભા થયા હતા, લશ્કરમાં ખેદાદી ચાલી રહી હતી, અને મિ. પાલનજી દેસાઈ^૧ લખે છે તેમ અદર્શીર બાબકાન ગાદીએ આપ્યો ત્યારે ઇસ્લામની રીયતિ હતી તેની હાલમાં પણ ચર્ચ પડી હતી. નૌશીરવાનની રાજ્યવ્યવસ્થાનો ચિનાર આપણે મિ. દેસાઈના એ જ પુસ્તકમાંથી ધણે ભાગે મેળવીશું. નૌશીરવાને પોતાની શકેનશાહને ચાર ભાગોમાં વહેંચી ફરેક ડેકાણે એકેક વિશ્વાસુ સૂબાની નિમણૂક કરી હતી. તે ઉપરાંત તે એક જસસખાતું પણ નિભાવતો અને તે જસસો સામ્રાજ્યમાં ફરી તેને છૂપી અથરો મોકલતા. નૌશીરવાન પોતે દરાયસની માફક અવારનવાર કોઈ પણ ભાગમાં ઓચિંતો પહોંચી જઈ જતે અનુભવ લેતો. કોઈ પણ અમલદાર જે હાંચ રુશવત લેતો પકડાય તો કરવતથી તેને કાપી બે ટુકડા કરવાની શાકે ફૂર જાહેરાત કરી હતી, એમ ફિરદૌસ્તી કહે છે. ખેડવા લાયક જમીન ઉપર ખેડૂનોને પાંચવે એવો જ કર તે લેતો, ઉજ્જડ જમીન ઉપર તે કર લેતો નહિ. દુકાળને ગરબે અથવા તીડના ઉપદ્રવ વગેરે કારણોથી પાક નાશ પામે તો તે પ્રમાણમાં કર પણ માફ કરતો. ઉજ્જડ જમીનોને ફળદ્રુપ કરવાના તેણે હુકમો કાઢ્યા, પાણીની નહેરો વધારી, વરસાદનું પાણી એકઠું કરી તેનો ઉપયોગ લેવાની યોજના ધડી; તેથી ખેડૂતોને લાભ થયો અને રાજ્યની પણ ઉત્પન્ન વધી. જે ખેડૂતો પૈસા ન ભરી શકે તેઓ પાકના રૂબા કર ભરી જતા. નૌશીરવાનના પિતા કોઆદના વખત સુધી સ્ત્રીઓ પણ કર ભરતી, પણ નૌશીરવાને તેમને કરમાંથી મુક્ત કરી; તેમજ ૨૦ વર્ષની અદરના અને ૫૦ વર્ષથી ઉપરના પુરુષોને પણ કર ભરવામાંથી માફી મળી. ખ્રિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ રક્ષિત પ્રજા ગણાતા; તેઓને રાજ્ય તરફથી લડવાની ફરજ હતી નહિ, પરંતુ તેઓને માથાવેરો ભરવો પડતો. નૌશીરવાનને લાગ્યું કે રાજ્યની આખાદી સાથે વસ્તીના વધારાની પણ જરૂર હતી, માટે જે ઉમર લાયક કન્યા પરણી ન હોય તેને પરણાવી આપવાનું કાર્ય પણ નૌશીરવાનની સરકારે માથે લીધું. અનાથ અને નિર્ધન બાળકોને કેળવણી આપવાનું કાર્ય પણ સરકારે ઉપાડી લીધું.

લશ્કર સંજોગે નૌશીરવાનના સુધારા જાણુ આવકારદાયક હતા. અઘાપિપર્યંત દરેક સિપાહીને વર્ષમાં માત્ર એક જ વાર પગાર મળતો.

૧. મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ દ્વારા “તવારીખે સાસાનીયાન”

અધેર તો એવું આવતું કે નાનો અમલદાર મોટાનું નામ ધારણ કરી મોટો પગાર લઈ જતો. કોઈ પોતાને તીરંદાજમાં અપાવી તીરંદાજનો પગાર લેતો, જોકે તીરંદાજ માટે તેને આવડતું નહિ. આ મધ્યુ મોટાડું નોશીરવાને અટકાવ્યું, અને તેના હુકમ પ્રમાણે પગાર માગનારની બારીક તપાસ થતી અને તેની લશ્કરી ક્વાયત લેવાની પગારને દિવસે દરેક લશ્કરીને હથિયારબધ થઈ હાજરી આપવી પડતી અને પોતાની મુદ્દબા બતાવવી પડતી, જેથી હેતરપીડીને સ્થાન રહે નહિ નોશીરવાને પોતે પોતાને એક આમાન્ય સૈનિકની પકિત ઉપર ચૂકવા જેટલી ન્યાયશુદ્ધિ ધરાવતો તે નીચે આપેલી જાણીતી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. શાહ પોતે ધર્મનમા લશ્કરનો વડો સેનાપતિ ગણાતો, પગાર આપવાના દિવસે સૌ કોઈ નાના મોટા સિપાહીઓ અને અફમરો હાજર થતા, પણ બાદ-શાહ પોતે આવતો નહિ નોશીરવાના અમલમાં લશ્કરને પગાર આપનાર બક્ષી બાબક નામનો હતો. તેણે બે વાર બેગી થયેલી ફોજને પગાર આપ્યા વિના પાછી ઝાઝી અન જાહેર કબૂ કે સીધી મોટા બક્ષરી અફમર ન્યામુધી હાજર ન રહે ત્યામુધી પગાર ચૂકવાશે નહિ. નોશીરવાને આ શબ્દોનો ભાવાર્થ પામી ગયો, અને ત્રીજી વખતે લશ્કર બેથું થયું ત્યારે સૈનિકોના ખુશાલીના પોકારો વચ્ચે તે ઘોડો દોડાવતો પોતાનો પણ પગાર લેવા આવ્યો. પણ બાબક તો માથાનો હતો. બાદશાહ કાયદા પ્રમાણે પોતાના ધનુષ સાડુ બે વધારાની દોડીઓ લાવવાનું જૂની ગયેલ હતો તે કારણે તે નજીવી ખામી દુરસ્ત કરવા તેને પાછો કાઢવામાં આવ્યો. તે જોઈતી વસ્તુઓ લાવ્યો ત્યાર બાદ જેમ દરેક સૈનિકની ક્વાયત લેવાની અને મુદ્દબા તપાસવામાં આવતી તેમ શાહની પણ તપાસમાં આવી, અને પડી જ તેને પગાર આપવામાં આવ્યો. નોશીરવાને માફું ન લાગ્યું : જનક પોતાના બક્ષીની કારમાત્રીથી તે ખુશ થયો અને તેને ચડતી પડતી આપી.

નોશીરવાનાના ન્યાયમાં સખ્તાર્થ અને દયા બન્ને જોવામાં આવતાં. તેના ખાસ હુકમ પ્રમાણે દુસ્મન પ્રજા ઉપર જીન મેળવના તેઓને ધર્મની લશ્કર તરફથી બિનજરૂરી દુ.ખ અને ત્રાસ ન પડે તેની કાળજી લેવાતી, અને જે સિપાહીઓ આ હુકમનો ભંગ કરે તેમને સખ્ત મજા થતી. પણ જિતાયેલા શત્રુઓ સાથે કેવા વર્તન રાખવે તે રાખ્યોએ કરેલા સામના ઉપર આધાર રાખતો. જે માનવજીવહાનિ ધર્મનીઓ તરફ પુષ્કળ થઈ હોય તો વેગ તરીકે જિતાયેલું ગામ ત્રાજવામાં આવતું અને લોડાની કલ્સે-આમ થતી. સામાનીઓનું સામાન્ય ગદુ વિશાળ હતું, પણ આશ્ચર્યકારક

તો એ છે કે સાસાનીઓ પાસે નૌકાદળ પૂરતું હતું નહિ. હખામનીઓ પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં દરિયાઈ કાફલો રાખતા નહિ. બ્યારે સાસાનીઓને સમુદ્ર પાર જવાની જરૂર પડે ત્યારે તેઓને બીજી પ્રજાઓનાં વહાણોની મદદ લેવી પડતી. આ ખામીને કારણે જ નૌશીરવાનનો પૌત્ર ખુસરૂ પરવીઝ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ જતી શક્યો નહિ; જો એ મહાન બારું તે સમયે ઇરાનને હાથ આવ્યું હોત તો ઇતિહાસની શિકલ જ ફરી જાત.

પણ કિમિ મિસ્ત્રને કહ્યું છે તેમ મુલેહમાં પ્રાપ્ત થયેલી જીતો યુદ્ધોમાં મેળવેલી જીતો કરતાં વધુ ગૌરવ ભરી હોય છે, અને નૌશીરવાનની ખરી જાહેરજાહી તો એણે વિદ્યા, ઈશ્વર, દુશ્મને આપેલા ઉત્તેજનમાં સમાયેલી છે. નૌશીરવાનનો પુષ્કળ સમય યુદ્ધનાં કાર્યોમાં જતો તે છતાં તે વિદ્યાવ્યાસંગી હતો, પુસ્તકો ભેગાં કરવાનો શોખ ધરાવતો, અને વિદ્વાનોની પૂરેપૂરી કદર કરી જાણતો. તેણે પોતે પોતે અને એરિસ્ટોટલના ગ્રંથો વાંચ્યા હતા અને સ્વભાષામાં તેના તરજુમા પણ કર્યા હતા. બ્યારે રોમન સમ્રાટ જર્જીનિયને ઈ. સ. ૫૩૬માં એથેન્સ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયાનાં દિક્ષસૂત્રીનાં વિદ્યાલયો બંધ કરાવ્યાં, અને તત્ત્વજ્ઞોને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાનું કહ્યું થઈ પડ્યું ત્યારે મહનશીલ શાહ નૌશીરવાને સાત યુનાની (ગ્રીક) ઓક્ષમાને પોતાના રાજ્યમાં ૨૦ વર્ષ સુધી આશરો આપ્યો અને અવારનવાર તેમની જોડે તે ગ્રંથોમાં જીતરતો. પ્રમિદ વિદ્વાન સર ઈ. ડેનિસન રોસના મન પ્રમાણે આ સાત યુનાની દિક્ષસૂત્રી નીચે — એરિસ્ટોટલ હતા અને ૨૦ વર્ષ સુધી તેમજો ઇરાની દિક્ષસૂત્રી ઉપર આરો અસર કરી હતી, જે અસર આગળ જતાં ઇરાનના સૂત્રવાદમાં નજરે પડે છે. ગ્રે. ઈ. જી. જાહનમાં પણ આપણને આ જ વિચાર જાણવા મળે છે. નૌશીરવાને એક મજલિમ પણ રચાવી હતી જેમાં જુદા જુદા ધર્મોના આચાર્યો આવીને ગર્યા ચર્ચાવતા હતા. શહેનશાહ અકબર પણ સર્વ ધર્મોના આચાર્યોને બેઠા કરી દર શુક્રવારે તેઓ સાથે ધાર્મિક ગર્યા કરતો, પણ નૌશીરવાન બ્યારે સુસ્ત જરથોસ્ત્રી રહ્યો ત્યારે અકબર સ્વેચ્છાચારી હતો અને કાઠક વધુ પડતી વિચારની સ્વતંત્રતામાં માનતો. જો શહેનશાહો જુદા ધર્મોવાળા સ્ત્રીઓને પરણ્યા હતા, અને તેઓને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતા, પણ અકબરે જેમ “દીને ઈલાહી” નામે નવો ધર્મ શરૂ કરી પોતે તેના પવનગર બનાવતો લોખ કયો તેમ નૌશીરવાને ક્યું હતું નહિ.

વળી નૌશીરવાનના દરબારમાં યુરેનસ અને ટ્રાઈબ્યુનસ નામના પશુ યુનાની હકીમો હતા. યુરેનસ તો બાદશાહની પ્રસન્નતાથી માનવર બની ગયો, અને ટ્રાઈબ્યુનસ ઉપર પણ નૌશીરવાનની કેવી કૃપા હતી એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. નૌશીરવાને સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વૈદ્યકવિદ્યા વગેરેના અભ્યાસ માટે શાપુરગર્દ ખાતે “જદે શાહ-પૂર” નામે એક વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું, અને આગે મામના વિદ્વાનો તેના લાભ લેતા હતા. રોમન મંત્રાટ ઓગસ્ટસ, ફ્રેન્ચ બાદશાહ લુઈ ચૌદમે અને હિંદો મુશ્વ શહેનશાહ અકબર વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમ ઈરાનમાં નૌશીરવાનનું નામ પણ મશહૂર છે. એ સૌના દરબારમાં વિદ્વાનો અને દાનેશમંદોની ખોટ ન હતી. નૌશીરવાનનું નામ જગત્પ્રાશકાર કરનાર એવો બાકોશ વઝીર શુઝુરજમકેર હતો, જેની બરાબરી એના દરબારમાં બીજા કોઈથી થઈ શકતી નહિ. એણે “મંજે શાયમાન” નામની એક નાની પહેલવી કિતાબ પણ લખી હતી.

નૌશીરવાનના અમલમાં હિંદમાંથી સેત્રજની રમત ઈરાનમાં દાખલ થઈ. ફિરદૌસી પ્રમાણે એક હિંદી રાજાએ નૌશીરવાનને ખંડુખી મોકલતાં સાથે આ રમત પણ મોકલી અને એના બેદનો ઉકેલ માગ્યો. ઈરાની ઓશમા મધી મધીને વાકયા ત્યારે શુઝુરજમકેર આખરે તે ઉકેલવા પામ્યો, અને સૌની અભયથી વચ્ચે દરેક મહેલારાનું સ્થાન અને તેની વાદ્ય વગેરે કહી આપ્યાં. વળી શુઝુરજમકેર પોતાના તરફથી “નર્દ” (backgammon) નામની એક જુની જ રમત રોપી હિંદ ઉપર મોકલાવી પણ કોઈપણ હિંદીવાન તેના ખુલાસો કરી શક્યો નહિ, અને છેવટે શુઝુરજમકેર જાતે હિંદ જઈ તેનો ખુલાસો કરી આણ્યો. બનવાજોગ છે કે આ “નર્દ” તેજ “દામ” (draughts) ની રમત હશે.

પણ નૌશીરવાનને હિંદ સાથે બીજો પણ સંબંધ છે. નૌશીરવાનને કાતે વાન બાવી કે હિંદમાં એક એવી ચમત્કારિક જડીબુટ્ટી ઊગે છે કે જ્યારે મૂએલા પણ જીવતાં યાય. બાદશાહે એ વાન પોતાના ઈરાની હકીમ બરઝુને કહી અને તેને તે વસ્તુ હિંદમાંથી લાવવા દરમાખ્યું. બરઝુએ અનેક પાલાઓ મેળવી મૃનદેહો સાથે ધરણા પણ મોઈ સજ્જન થકું નહિ. આખરે એક વયોદૃઢ પંડિતે કહ્યું કે આ શોષ ફોખટ છે : મૂએલાને સજ્જન કરનાર જડીબુટ્ટી તે કેળવણી છે અને તે અજ્ઞાન અથવા મરેલાને સજ્જન કરે છે, કેમકે જ્ઞાનદાન તે જ જીવનદાન છે. તે પંડિતે કહ્યું કે અમુક હિંદી રાજાના પ્રસન્નતાવધામાં અજ્ઞાનોને અકલમંદ કરે એવી ડહાપણથી

બરપૂર " ક્ષીલે વ દમને " નામની એક કિતાબ છે, તેજ તમારે સંજ્ઞન કરનારી જડીબુટ્ટી સમજની. બરખુ તે કિતાબ હિંદી રાજ પાસેથી ઇરાન લાવ્યો અને નૌશીરવાને તેનો પહેલવીમાં તરજુમો કરાવ્યો. આ જ ચોપડી " પીલપે " અથવા " બિદપાર્શ " ની કયાઓ તરીકે મશહૂર છે : પરંતુ એ સો " પંચાન્ત્ર " નામના ડહાપણના અફઘાન મહામંથ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા વાર્તાસંગ્રહો છે. એ મહાન સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ઇસિપનીતિ કથાઓમાં જોઈએ છીએ તેમ, જનવરો જાણે મનુષ્યોની બાપા સમજતાં હોય તેમ વાર્તા કરે છે, અને તે કથાઓમાંથી આપણને ઉત્તમ ભોધ અને ડહાપણ મળે છે. નૌશીરવાને આ ગ્રંથનું કરાવેલું પહેલવી ભાષાન્તર તો ગૂમ થયું છે, પણ અરબોના રાજઅમલમાં તે આષાન્તર ઉપરથી ઈબ્ને મુકદ્દસીએ અરબીમાં તરજુમો કર્યો હતો. જગતની ૬૦ ભાષાઓમાં " પંચાન્ત્ર " નો તરજુમો થયો છે, અને એનાથી પ્રેરાઈને લખાયેલ પુસ્તકોનો તો શુમાર રાખવો મુશ્કેલ છે. પ્રસિદ્ધ ફારસી કવિ રૂદકીએ એ ચોપડીને પદ્યમાં ઉતારી છે. પણ ફારસી સાહિત્યમાં એનો સૌથી જાણીતો તરજુમો મૌલાના હુસેન વાએઝ કાશેરીએ ૧૫મી સદીમાં કર્યો છે, અને તે " ક્ષીલે ઓ દમને " વાળા પુસ્તકને પોતાના આશ્રયદાતા અમીર શેખ એહમદ અસ-સોહરબલીનાં નામ ઉપરથી " અનવારે સોહરબલી " નામ આપી તેણે અમર બનાવ્યું છે.

નૌશીરવાનના અમલમાં ધર્મ નીતિ ઇતિહાસ વગેરે ઉપર અનેક પુસ્તકો રચાયાં હતા અથવા તેના તરજુમા થયા હતા, પરંતુ એ સઘળાં પહેલવી પુસ્તકો આજે ગૂમ થઈ ગયા છે. પરંતુ માહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના એ જ ગૂમ થયેલા પહેલવી અનુવાદો ઉપર અરબોએ પોતાના વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીના મથો રચ્યા હતા. " વામિક વ હિઝરા " ની જાણીતી પ્રથમ કથા પણ એ જ બાદશાહના ટુકમથી પહેલવીમાં લખાઈ હતી ઇરાનના ઇતિહાસ વિગેનો સૌથી મહાન અને આધારભૂત ગ્રંથ તે " ખુર્દા નામે " નામનો પહેલવી ગ્રંથ હતો. રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિબિંદુથી એવો મહાન ગ્રંથ રચાવાની પ્રેરણા સૌથી પહેલી નૌશીરવાનને થઈ હતી, જેકે તેના અમલમાં તે ગ્રંથ પૂરો થયો નહોતો. છેલ્લા સાસાની બાદશાહ યઝ્દેજર્દ શહેરવારના રાજ્યમાં આ પુસ્તક દેહકાન દાનેશ્વર પૂરું કયું. અરબ યઝાર્દ અને તે પછીનાં વર્ષો દરમ્યાન તે પુસ્તક અનેક લિપિલિપિઓમાંથી પસાર થયું, અને છેવટે તે, અથવા તેનો તરજુમો, અથવા તે પુસ્તક ઉપરથી જ

૧. જુઓ " પંચાન્ત્ર : " તેના સંપાદક અને અનુવાદક પ્રો. બોમીલાવ જી. સોરેસરાનો વિસ્તૃત કૃપાદ્રુષાત (૧૯૪૯).

રચાયેલું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક, ફિરદૌસ્તીના હાથમાં આવ્યું અને “શાહનામા”ની રચનામાં તેણે અમૂલ્ય ભાગ ભજવ્યો. આજે “ખુદાઈનામા”ની હસ્તી બિલકુલ બેમાલૂમ થઈ છે. જો નૌશીરવાને “ખુદાઈનામા” રચાવવાની સૌથી પ્રથમ ડ્રેસ્ટ્રા ન થઈ હોત તો તે મહાન પુસ્તક અથવા તેના અનુવાદ ફિરદૌસ્તીના હાથમાં આવત નહિ, કદાચ શાહનામા લખાત નહિ, અગર લખાત તો પ્રાચીન ઈરાનનું ગૌરવ દર્શાવતો એ મહાકાવ્ય ધણે દરજ્જે અધૂરો અને અધર્મગ રહી જત. માટે “શાહનામા”ની ઉત્પત્તિનો પણ ધણોક જથ્થા નૌશીરવાને ઘટે છે.

નૌશીરવાને પોતાને લગતા ચિંતારો પર્વતોમાં અનેક ડેકાણે કદાચા હશે, જો કે આપણને તેનું એક જ ઠાનરકામ શાહપૂર ખાતે મળ્યું છે, જેમાં રોમનો નામનશીન થયેલા નૌશીરવાને ખંડણી આપના દર્શાવવામાં આવ્યા છે. નૌશીરવાને પોતાની રાજધાની મદાઈન ખાતે જો “તાકે કસા” નામે સુંદર મહેલ બંધાવ્યો હતો તે વિશે આગળ જતા “ઈરાનની કળા” નામના પ્રકરણમાં આપણને વધુ જાણવાનો પ્રમંગ સાંપડશે.

નૌશીરવાન એક મહાન વિજેતા હતો, પણ આ પુસ્તકમાં એણે મેળવેલી મહાન જીતો વિશે કાંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, કેમકે આ પુસ્તકનો પ્રધાનહેતુ ઈરાનનો ઇતિહાસ નહિ પણ એની સંસ્કૃતિ રજૂ કરવાનો છે. રોમનો ઉપર નૌશીરવાને અનેક વાર જીતો મેળવી હતી અને તેઓ એનાથી ડરતા, એટલું જ નહિ પણ એને માન પણ આપના : તુકો ઉપર પણ નૌશીરવાનનો મખ્ત હામ હતો : હિંદી રાજા એને ખંડણી આપતો. પણ આ સૌમાં અમુક કારણુમર આપણે ઈરાનની એક જ જીત વિશે કાર્મિક લંબાવ્યુંથી બોલીશું, અને તે ઈરાનીઓએ જીતી લીધેલા અરખસ્તાનની દક્ષિણે આવેલા યમન પ્રાંત વિશે છે. એ પ્રાંત ઉપર એક વેળા લીમેરાઈટ લોકોનું રાજ્ય ચાલતું, પણ એમિમીનિયાના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટકી ગયેલા લોકોએ રોમન સમ્રાટની ઉચ્ચેરણીથી યમન પ્રાંત જીતી લીધો હતો, અને અશ્વહા નામનો ખ્રિસ્તી હજારી યમનનો રાજા થયો. તેના મરણ પછી સર્પદ નામે એક લીમેરાઈટ અરખ ચાહખદો નૌશીરવાન પાસે આવ્યો અને તેની મદદ માગી કે હજારીઓને મારી કાઢી મારે મારી પોતાની જાપીકી ગાત્રી પાત્રી મેળવી એ તે સમયેનો શિરવાનનું પરકર ચોનરક યુદ્ધમાં રોકાઈ ગયું હતું. અરમખાનની મદદ અને હમમીઓની વિરુદ્ધ સરકર મોકલતું એને મનથી નજવી વાત હતી. પ્રો. ષાઉન^૧ કહે

છે કે નૌશીરવાનના હુકમથી કેદખાનામાંથી મોતની મમ્મ પામી ચૂકેલા કેળખામાંથી માત્ર ૮૦૦નું મૈન્ન ભેગુ થયું, અને તેની આગેવાની વાહગીઝ નામના મરદારને આપવામાં આવી, જે એટલો તો વૃદ્ધ અને અશક્ત હતો કે તેની પાપણા આખો ઉપર પડી ગયેલી હતી, અને જ્યારે તે તીર છોડવા માગતો ત્યારે તે પાપણા બિચી કરતી પડતી. 'પ્રા કાલિન પ્રમાણે તે વખતના ઇરાનીઓને અરમો તરફ એટલો તિરસ્કાર હતો કે તેમની મદદે જવા મારુ કેદખાનાનો કચરો અને તેના સરદાર તરીકે મરણના અભાવે જતો એક ખડખડપાત્રમ ડોસો મોકલાવવામાં આવ્યા. કોણે વધી રાખી હતી કે માત્ર એવી વર્ષની અંદર એ જ પછાત અરબ દેશ ઇરાન ઉપર સંપૂર્ણ રિજય મેળવવાનો હતો.' પરંતુ આવા ફરમાસુ વરકર અને મરદારથી યમનના અરમો બહુ ખુશ થયા, કેમકે ગમે તેવું પણ તે નૌશીરવાનનું મૈન્ન હતું જે બડા ઝિંઝો યઈ, બનેમા હમસીઓ હાયા અને વાહગીઝ ડોસાએ બારે પરાક્રમ કરી અમહાના મેગ હમમી ખાન્સાહ મસરકને પોતાના તીરથી મેળન કર્યો. યમન હમસીઓના બધનમાંથી મુક્ત થયું, અને સર્વ યમનનો રાજા નિમાયો. પણ તેવું ખૂન થતા ખીન્ને કોઈ શાહજહો ન મળવાથી નૌશીરવાને યમનને ઇરાન સાથે જોડી દીધું અને મર્ઝ્યાન નામના એક ઇરાનીને ત્યાના સૂમા તરીકે નીમ્યો.^૧

યમન જે નૌશીરવાને ન જાણ્યું હોત, અને જે તે ખ્રિસ્તી હમસી ઓના કમળમાં જ રહેવા પામ્યું હોત તો ત્યાં ઘણા વધુ પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાયો હોત. રોમન શકેનશાહ હમમીઓને ઉશ્કેરી રહ્યો હતો કે યમન જતી ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવો. ઇરાનીઓએ જે યમન ન જાણ્યું હોત તો હમમીઓ મજા કે કામાને રહેરા દેવ કે નાહ તે કેમ કહી શકાય? ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રાધાન્ય હોવાથી હઝરત મુહમ્મદ, જેઓ ત્યાં થોડા જ સમયમાં ૫૭૦માં જન્મ પામ્યા, તેઓ ઉપર એ ધર્મની શી અસર થાત? તેઓ એ ધર્મ સ્વીકારન કે પોતાનો નવો ધર્મ ફેલાવન એ કોણ કહી શકે? ઇરાનીઓ પોતાનો વર્મ કોઈ ઉપર જોર જમાવીથી ફસાવે એમ તો હતું જ નહિ એટલે એ જય તો અરમોને રહ્યો જ નહિ હઝરત મુહમ્મદ પોતે કહેતા કે ઇરાનીઓના અમલમાં અને નૌશીરવાન આદેનના રાજ્યમાં મારો જન્મ થયો તે મારી પોતાની

૧ ઇરાનીઓએ યમન ત્યાં વર્ષમાં સર ૬૫૦ તે વિશે ગતભેદ છે અને આ સંપ્રથમમાં એ વિષે ચર્ચામાં ઉતરી શકાવ નથી એટલું નહીં છે કે નૌશીરવાનના રાજ્યઅમલમાં યમન જતાયુ હતુ, અને એ વિષય એ શાહના જીવન ચરિત્રો માથી મળી રહે છે

પ્રુથનસીખી છે. ખ્રિસ્તી હમગીઓને અને તે દ્વારા ખ્રિસ્તી ધર્મને યમનથી દૂર કરી જાણે ઇસ્લામની ઉત્પત્તિ માટે નીશીરવાને મનવઃ કરી આપી હોય એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ઇસ્લામની ઉત્પત્તિ માટે અતુલ્યતા કરી આપવામાં નીશીરવાનો અજબપણે આડકતરો હાથ હતો એમ સૌ કબૂલશે.

નીશીરવાનનાં છેલ્લાં વર્ષોની એક હકીકત ફિરફોમીના શાહનામામાંથી અત્રે નોંધીશુ. એક રાત્રે નીશીરવાને સ્વપ્ન જોયું કે અરબસ્તાનના ફિઝ્ઝ પ્રાંતમાં ચાગીસ પમચિયાની એક સીડી ઉપર રાત્રિના વખતે અચાનક સૂર્ય ઊગ્યો, જેથી તમામ દુનિયામાં પ્રકાશ ફેલાયો, પણ બાદશાહનો મહેલ જ અધારો રહ્યો. સવારે નીશીરવાને યુઝુન્જમહેર પામે આવેા ખુલાસો પૂછતાં તેણે કહ્યું કે અરબસ્તાનમાંથી ચાગીસ વર્ષ બાદ એક મહાન પયગમ્બર પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા નીકળશે : તેના આગમનથી પહ્લી અને ખ્રિસ્તી ધર્મોને ઘોકા પડેાચશે પણ જરથોસ્તી ધર્મ તો ઝીરાઝમર થશે, તેની રાહરસમે પક્ષટાર્ધ જશે, તેના જરનેા અને ક્રિયાઓ પરાગન્દા થઈ જશે, તેના અસ્મિદિરે ખાકમા મળશે. બાદશાહ આ સાંભળી બેહદ ગમગીન થયો, પણ બીજી જ રાત્રે અમેમા શાહે એક બયાનક અવાજ સાંભળ્યો — “તારો મહેલ તૂટ્યો છે.” ખબર કાઢતાં જણાવ્યું કે શાહી મહેલની છતમાં શટ પડી હતી તેટલામાં એક મારાે આવી ખબર આપી કે ધરિનના મુખ્ય મંદિરના મહાપાત્ર “આઝર યુથરપ” નામના અસ્મિ અચાનક હોલાર્ધ મરા છે. યુઝુન્જમહેર પણ રાતોરાત હાજર થયો અને વિગત સાંભળી તેણે જણાવ્યું કે તે જ રાત્રે તે મહાન પયગમ્બરનેા અરબસ્તાનમા જન્મ થઈ ચૂક્યો હોવો જોઈએ. આ જનાવ જન્યા પછી નીશીરવાને બીજા નવ વર્ષ કાઢ્યાં. યુઝુન્જમહેરની વાણી કોઈ દિવસ ખોટી ન પડે તે એ જાણતો હતો. યમન તો ધરિને જીતેલું જ હતું હઝરત મુહમ્મદનો જન્મ તો નીશીરવાનના વિશાળ સામ્રાજ્યના એક ખૂણામા જ થયેલો કહેવાય. તે મહાન તાજપતિની જે ઇચ્છા હોત તો તે નિર્દોષ અને અનાથ બાળક મુહમ્મદ, ઉપર તે હાથ ડેચડી શકત, અને તેમ કરતાં કોઈ તેને રોડી શકત નહિ. આપણે જોઈ ગયા તેમ નીશીરવાન પ્રસંગ આવે ત્યાર સખ્તાર્ધ પણ વાપરી શકતો, તોપણ તે બાળકથી ધરિનનો

૧. હઝરત મુહમ્મદ જન્મ પામ્યા તે પહેલાં તેમના પિતા અબુહફ્સાદ વફાત પામ્યા હતા. બાળક જન્મી પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તેનાં માતા બીની અમીના પણ પતિવિયોગના દુઃખે અવસાન પામ્યા.

દેશ અને ધર્મ ફના થયે તે જાણના છતાં નૌશીરવાનની ન્યાયબુદ્ધિએ અને પ્રેમાળ હૃદયે એ જાળકને બચાવી લીધો.

આપણે જાણીએ છીએ કે મધુરાના રાજા કંસને આગાહી થઈ હતી કે એની પિત્રાર્ધ બંદેન દેવકીનું આશ્રમ જાળક એને મારશે. તેથી તે કૂર માણસે દેવકીના છ પુત્રોને માર્યા, પરંતુ માતમા અને આમ્રમા પુત્રો, બજરામ અને કૃષ્ણ, શી રીતે બચી ગયા અને આમ્રમા જતા તેમને હાથે કેમ કેસવધ થવા પામ્યો એ મેંને વિદિત છે. મિસરના રાજા ફિરઐાન (ફેરેઓ) ને જાણ્યું કે એના શત્રુઓ—ઈસરાએનીઓ—ની વસ્તી બહુ વધે છે માટે એણે હુકમ કર્યો કે દરેક ઈસરાએલ નરમાળકને કુમાડી દેવું પશુ છોકરીઓને બચાવી લેવી તે છતાં ફિરઐાનનો ગર્વ તોડનાર મુસા (મોઝિમ) પયગમ્બર તો બચવા પામ્યા, એટલું જ નહિ પણ ફિરઐાનની એક પુત્રીએ જ અમણપણે એ જાળકને પામી પોથી મોટું ક્યુ (જુઓ અક્ષોડસ પ્રકરણ ૧ અને ૨). ન્યારે વહનીઓના રાજા હેરોડને આગાહી થઈ કે બેથલેહેમમા જે જાળકે જન્મ લાધો છે તે વહનીઓનો જન્મિતો (આધ્યાત્મિક) રાજા થશે, ત્યારે ગભરાટમા પડી તે રાક્ષસે હુકમ કર્યો કે બેથલેહેમના જે વર્ષ સુધીના તમામ જાળકને મારી નાખવામા આવે. તેમ છતાં જોસફ અને મેરીને સ્વપ્નમા એક ફિરેસ્તાએ ચેતવ્યા અને તેઓ જાળક મરુને લઈ મિસર તરફ સહીમનામન નાખી છૂટ્યા (સેટ એથુ : પ્રકરણ ૨)

નૌશીરવાનને જાગ સુહમ્મદનો જન લેવાની એવી દુષ્ટાંદિ ન સૂઝી તે દીક જ થયું સૂઝી હોત તો જેમ કેસ, ફિરઐાન અને હેરોડ નિષ્ફળ ગયા તેમ નૌશીરવાનનું પણ યાત ઇન્ધામનો ઉદય અને ઈરાનનો અગ્ન જો વિધિના વેખમા લખાયા જ હતા તો એક હજાર નૌશીરવાનો તે લેખને ભૂમી શકત નહિ એમ છતાં જે શકેનશાહે હાથમા આવેલી જાણ ઇન્ધામને ખાતર ખોઈ, જેણે એક જાળકનો જન લઈ પોતાના પ્યારા દેશ અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને બન્યે અંતોર્ષ, ન્યાય અને નીતિનું પાનન કરવું જ વધુ ઉચિત ધાર્યું તેમ મહાપુરુષને ખસિત ધન્યવાદ ધોટે છે. પ્રતિકૂળ પરિણામ નક્કી છે એમ જાણના છતાં તે પરિણામની પરમા કર્મો વિના જે નિષ્કામ નીતિને વગળી રહે છે, જે “અપોઈને ખાતર જ અરો છે,” તે જ સાચો જરથોસ્ત્રી છે. આ સ્વાર્થી જગતમા પોતાને અપ લાભ થતો હોય તો ખીજાઓને મોટામા મોટું નુકમાન કરવું તે તો વાકિતઓ અને રાજ્યો માટે આજે સાવ માધારણ થઈ પડ્યું છે તેવી આ મનમગ્ની દુનિયામા નૌશીરવાને દાખવેલી ન્યાયબુદ્ધિ અને ઉદાગતાથી તેનું નામ અમર બન્યું છે.

મામત્રી ગીતે જોતાં અતિદામિક અમયમાં ઇન્દ્રિયમાં નૌશીરવાન જેવો મહાન બાળશાહ જીએ કાર્ત્ત્ર થયો નથી. જેમ દિંદુઓમાં અગ્રેષ્ઠ, દિંદુના મુરિશ્વરોમાં અકબર તેમ ઇન્દ્રિયમાં નૌશીરવાન થઈ ગયો. અકબર સાથે એની સરખામણી સહેજે થઈ શકે. બન્ને બહાદુર વીર પુરુષો હતા, મહાન વિજેતા હતા અને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર તેમણે બહુ વધારી દીધો હતો. નૌશીરવાનના પૌત્ર ખુમરૂ પરવીએ તે વિસ્તારમાં પણ વધારો કર્યો અને હેઠળે જીતેલું ખોયું, અને પડતીનાં જીજ પણ તે બાદશાહના અમલમાં વગાયાં. તેમ અકબરના પ્રપૌત્ર આરંગઝેબે મુવલ્લ રાજ્ય સૌથી વધુ વિકસાવ્યું, પણ તે રાજ્યનાં વિષદન અને પડતીનાં નાશકારક કારણે તું મૂળ તેની રાજનીતિમાં જ હતું. નૌશીરવાન અને અકબર બન્ને કુશળ વ્યવસ્થાપકો હતા, સમાજસુધારકો હતા, વિદ્યાબ્યામંગી હતા, વિદ્વાનોના આશ્રપદાના હતા, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મચર્યાના શોખીન હતા. બન્ને ઇન્સાફી, ઉદાર અને મહનશીલ હતા. નૌશીરવાન પોતાની ખ્રિસ્તી રૈયત તરફ અહિંસુનાથી જોતો; જે તે ખ્રિસ્તીઓ તરફ સખત બનતો તો તેનાં કારણો રાજકીય હતા, ધાર્મિક નહિ. અકબરે દિંદુઓને ગંઆ હોદાઓ આપ્યા અકબર નૌશીરવાનની એક હજાર વર્ષ પછી થઈ ગયો હતો. તેથી છઠ્ઠી સદીમાં જે સકુચિતતા હતી તે સોળમી મહીના શહેનશ હમાં રહી નહિ. અકબરમાં દીર્ઘદષ્ટિ હતી, તે સ્વખાદેશ હતો, એક અને અખંડ હિંદુસ્તાન રચવાની તેની મહેચ્છા હતી. પણ આરંગઝેબે પોતાની ધર્મ-નીતિથી એ મહેચ્છાનો પાયો જ ખણી નાખ્યો. જે છઠ્ઠી સદીમાં અકબર અને સોળમી સદીમાં નૌશીરવાન થઈ ગયા હોત તોપણ તેઓના ગુણોમાં એટલું સામ્ય હતું કે તેમના કાર્યો પણ લગભગ મરખાં બન્યાં હોત.

રોમનો અને મુરિશ્વરો હમેશ નૌશીરવાન માટે માનથી બોલતા, ગિબન જેવો મહાન ઇતિહાસકાર અને રૅલિન્સન જેવો અમર્થ લેખક નૌશીરવાનનાં નામ ઉપર ફિદા છે. નૌશીરવાન વૃદ્ધ થયો ત્યાંસુધી લડાઈમાં પોતે પોતાનાં સૈન્યને દોરતો. વીશ કરનાં વધુ લડાઈઓમાં તેણે પોતે જાગ લીધાં હતાં, પણ મયદિયા ખાતેના એક નજવા યુદ્ધ મિવાય તેને હમેશાં જીત મળી હતી. રૅલિન્સન તો લખી ગયો છે કે નૌશીરવાનના જેવું સુદ્ધિષ્ણ અને એના જેવા ઉદાર વિચારો એશિયાવાસી રાજ્યકર્તાઓમાં બાગ્દેજ મળી આવશે. એનું ખ્યાનગી જીવન પણ સ્વચ્છ હતું. પ્રખરું

કવ્યાણુ કેમ થાય, ગરીબોની પીડા કેમ ટળે, રૈયત કેમ આપાદ થાય, સાને ન્યાય કેમ મળે તે જોના તે અલ્પત ઉત્સુક હતો પ્રમગ આગ્યે એ સખત પણ થઈ શકતો. પોતાની પાદચાહતની શરૂઆતમા એવી મખતી એણે વાપરી હતી, પણ ઉમર વધતા એ દયાળુ થયો અને ખરેખરો ‘આદિત’ અને ઇન્સાફી બન્યો. એનું ખરું નામ ખુસરૂ હતું, પણ જે નામથી તે જાણીતો થયો છે તેમા જહુ ઔચિત્ય હતું “નાશીરનાન” એટલે જ મધુર આત્મા અથવા દિવ આત્મા, અને ખચીન એ મહાન આત્મા ન જુનાન એવી તિખ્ખાતિ અને મધુર વાદો છોડી ગયો છે હજી પણ કોઈક વાર મુસ્લિમ કહીરો અમાગી પાસે પૈસો માગતા અમે “નાશીરવાનની આનાદ” કીએ તેનું અમને સ્મરણ કરાવે છે નાશીરનાન તેના વૈભવ અને જહોજલાલીથી નહિ, તેની છતો અને તેના રાજમકેનોથી નહિ, તેટલો તેના નૈતિક ગુણોથી, તેના ઇન્સાફ અને ઉદારતાથી અવિરમરણીય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયો છે ફારસી સાહિત્ય તો એની પ્રશંસાથી બરપૂર છે જેમ સાદી એને માટે લખી ગયો છે કે —

“કાફર હનાક શુદ વ ચહેન ખાને ગજ દારત,
નાશીરનાન નમુદ કે નામે નીકુ ગુઝાસ્ત”

યાને, “કાફર^૧ મરી ગયો અને આળીસ ગજ ખજના છોડી ગયો, પણ નાશીરનાન પોતાનું નેક નામ જ મૂકી ગયો છે તેથી તે મરણ પામેલો ગણી શકાય નહિ” ફિરદૌસી મુવતાન મહમૂદ ગઝનવીને સબોધી કહે છે કે —

“અગર દાદગર બાશી અથ શકેરયાર,
નીકુ માનદ અઝ તુ હમીન વાદમાર,
ચુનાન હમ કે અઝ શાહ નાશીરનાન
કે હિ ખાક શુદ, નામ દારદ જવાન
શુદ અદર નેહાન નામે હિ આશમાર,
અઝ માન્દેહ ગોફતારે હિ વાદમાર
બકિદારે નીકુ જુદ બીગુમાન
ચુનીન નામે હિ જિન્દે દર હર કમલ
જુદ તા બજમરન ચખેઈ કમીન
અગર જાનશ અઝ બેખતાન આફરીન”

૧ કાફર નામનો અઠ કલ્પસ પ્રાચીન કાળમા વર્ષ ગયો હતો, તેની ધન સંપત્તિ એટલી હતી કે તેના ખજનાની ચાવીઓ જ ઉપાડવા સારુ આળીસ બે ટાની ૧૩૨ પડતી એમ મહેવાય છે

“વાનેઁઅય મુઘતાન (મહમદ)” ને તું ઇન્સાફી થશે તો તારું પણ નેક નામ થાક નૌશીરવાન પેઠે યાદગાર રહી જશે. નૌશીરવાન તો ખાકમાં સૂતો છે પણ એનું નામ સનાનન વૌવન પામ્યું છે નૌશીરવાન તો જૂમિ ભેગો થયો છે પણ એનું નામ જગઆચકાર બન્યું છે, અને એને લગતી વાતો અને વિગતો યાદગાર રહી મર્યાદા છે. અલ્પગત, નેકીનાં કાર્યો કરવાથી જ તેનું નામ હરેક જમાનામાં જીવતું રહેવા પામશે. ત્યાંમુઘી આમમાન અને જમીન કાયમ છે ત્યાંમુઘી દાનેશમદો નૌશીરવાનના જ્ઞાન ઉપર આક્રોશ પોકારશે.”

૫

ઈરાન અને અરબ

પ્રાચીન સમયના ઈરાનીઓ માટે એમ કહેવાય છે કે તેઓએ સાહિત્યને ખીલવ્યું નહોતું; હખામનીઓના કોઈ સાહિત્યના અંગે જડતા જ નથી. થોડા જ સાસાની અંગે બચ્ચા છે, પણ દસ્તૂર ડો ધાલા^૧ પોતાની રીત મુજબ ખુશ્કા દિલથી કહે છે કે બચેલા પહેલવી સાહિત્યમાં કવિતાનું નામનિશાન નથી; અને ગદ્ય પહેલવી લખાણોમાં કવિતાના અમકાર મોહિતતા, અવગત વિચાર કરવાની શક્તિ, કે જીવનના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની વૃત્તિ દેખાતા નથી, અને તે લખાણોની સૈથી પણ ચિત્તા-કર્ષક નથી. મિકદરના કુમલાથી સાહિત્યનો નાશ થયો, અને અરબોના આગમનથી સામાની અંગે વેરવિખેર થઈ ગયા, અને પ્રાચીન ઈરાનીઓ પાસે સાહિત્ય જેવું કંઈ રહ્યું નહિ; પરંતુ આ કારણે તેઓને સાહિત્ય-સરકારવાળા કહેવા એ મોટી ભૂલ છે. ડો. દાઉદપોતા^૨ કહે છે કે પ્રાચીન ઈરાનીઓમાં કાવ્યસાહિત્ય હશે, પણ તેઓની પોતાની જ બેપરવાઈથી અને ચારણોની ગેરહાજરીથી તેઓ એ સઘળું ખોઈ બેઠા હતા. આ મન આપણે સ્વીકારી શકતા નથી. અમારા સાહિત્યના નાશનું મૂળ કારણ સિકદરે લગાડેલી આગનો સિતમ અને અરબોના આગમનની આફત છે.

૧ “Zoroastrian Civilization” by Shams ul uluma Dastur, Dr. Maneckji N. Dhalla

૨, “Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry” by Shams ul uluma Dr. U. M Daudpota

અમારુ હખામની કાળજી સાહિત્ય બન્યું ન હોય, પણ તે હતું અને સાગ પ્રમાણુમા હતું તેની પ્રબળ શક્યતા છે અને તે પુરવાર કરવાને આપણે હવે પ્રયત્ન કરીશું

અમારા ધર્મશાસ્ત્રોના મધ્યગા ફરમાનો ૨૧ “નુરક” નામની કિતાબોમા સમાવેના હતા એ ૨૧ નુમકોમાથી માત્ર એક જ — વદીદાદ બચવા પામ્યું છે, બાકીના બવાય ફના થઈ ગયા છે, જો કે સારે નસીબે તેનું માધિગયુ રહી ગયું છે, જે ઉપરથી કયા કયા વિચારો એમા ચર્ચવામા આવ્યા હતા તે જાણી શકાય છે. એક આખું નુરક નીતિશાસ્ત્ર ઉપર હતું, એકમા સુદ્ધિની ઉત્પાત વિશેનું જ્ઞાન, અને તે વખતની વૈજ્ઞાનિક મમજ પ્રમાણે પ્રાણીવિદ્યા અને વનરપતિવિદ્યાનું જ્ઞાન મમાયેલું હતું ઠાઈમા ખગોળ, ઠાઈમા જૂગોળ અને ઠાઈમા જ્યોતિષનું વર્ણન હતું એકમા ખેતીવાડી અને એકમા બાગીચાની કેમ કરવી તે વિશે જ્ઞાન હતું, જ્યારે એકમા રાજ્યશાસન કેમ ચલાવવું તે વિશે ચર્ચા હતી વળી પ્રાચીન ઈરાનીઓ વર્ષના ૩૬૫ દિવસો છે એમ જાણના અને દર ચાર વર્ષે ૩૬૬ દિવસોનું વર્ષ ‘જણી’ ‘કળીસો’ (leap year) કરતા વર્ષમા બે વાર રાત્રિ અને દિવસ સરખા થાય છે એમ તેઓ જાણના સૂર ખાર રાશિઓમા ફરે છે તે તેઓ સમજતા વળી ખગોળ અને જ્યોતિષનું તેઓ જ્ઞાન ધરાવતા, એટલે ગણિતનું પણ તેમનું જ્ઞાન મારુ હોવું જોઈએ આ ૨૧ નુમકોને લગતું સાકળિયુ અરમોના વખતમા ઈસ્વી ૯ મી સદીમા લખાયેલા “દીનકર્દ” નામના મહાકથના ૮ મા અને ૯ મા ફક્તરમા આપવામા આવ્યું છે ડો ફરામરોઝ સો ચીનીવાલા પ્રમાણે અરમોએ ઈરાન જીત્યા પછી પણ તેઓ તરફથી ઈરાની પ્રથોનો બે વાર નાશ કરવામા આ યો હતો, તેથી ત્રામ પામી કેટલાક વિદ્વાન દખ્તરોએ જે કાર્મ થોડું ધર્મસાહિત્ય બાકી રહ્યું હતું તે બેગુ કરી ‘દીનકર્દ’ નામના એક સર્વજ્ઞાનમગ્રહ જેના મધ્યમા સમઠી રાખ્યું અને અમારે સદ્બાગે ‘દીનકર્દ’ આજે મોજૂદ છે

મિકદરે જ્યારે પર્સીયોનિસ ઉપર જીત મેળવી ત્યારે શરામની મસ્તીમા થેઈસ નામની એક હવડી સ્ત્રીની ઉરકેરણીથી તેણે એ પાપતપ્ત તારાજ કર્યું અને તેના કિતામખાનાઓને પણ આગ લગાડી મહેનો અને મદિરે તો પાછા જિભા ચર્મ શકે, પણ જે ધર્મશાસ્ત્રોનો સિકદરે

૧ ડો ફરામરોઝ સો ચીનીવાલા ફક્ત ઈરાનની પડતીના ખસ કારણે — ‘ફરોગર્દ’ રીપ્ચ મહોલ્સચ મધ્યમા લખેને લેખ

નાશ થયો તેની ખોટ પુરાઈ નહિ. છેલ્લા હખામની આદ્યાદના વખતમાં અમારાં ધર્મશાસ્ત્રોની બે ખાસ નકલો હતી — એક કે જે પર્સિયોલિમ ખાતે આવેલા “દઝેનપ્સન” (દસ્તાવેજોનો કિલ્લો) નામના કિતાબખાનામાં મૂકવામાં આવી હતી તેનો આગથી નાશ થયો : બીજી નકલ જે ‘ગંન્ગે શપીગાન” (શાહી ગંજખાનું)ના અંચ બંડારમાં હતી તે બચવા પામી. સિકંદરે તે નકલને ત્રીસ મોકલી અને તેનો ત્રીજો ભાગમાં તરજુમો થયો. તખરી (૮૩૮-૮૨૨) નામના મચહર તવારીખનવીમ પ્રમાણે જરથુસ્ત્રનાં લખાણો ૧૨૦૦૦ ગાયોનાં ચામડાં ઉપર સુરભ્યંક્ષરે લખીને જળવંત રાખવામાં આવ્યાં હતાં. જે હખામનીઓ પાસે ગાના અંથો અને આવાં પુસ્તકાલયો હોય તો યુ એમને સાહિત્યશાસ્ત્ર ગણવા વાજબી કહેવાય.

ઈરાનીઓને ઇતિહાસનો ભારે ગોખ હતો જે અરબોમાં પણ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો. પોતાના પરાક્રમે નોંધી રાખવાની અભિલાષાને લીધે જ દરાયમ હિસ્તાસ્પીસે, આપણે જોયું તેમ, બેહિસ્તુનના પર્વત ઉપર પોતાની છતો વિશે ખીલારોડી ભાષામાં લેખો કોનરાખ્યા હતા. બધા મળી તેમાં મગમગ ૭૫૦૦૦ ખીલાનો ઉપયોગ થયો છે. પ્રાચીન પારસીઓમાં સાહિત્ય નહોતું એમ કહેનારને બેહિસ્તુન પર્વત તેના લેખો સાથે હજી જવાબ આપવા બોલો રહ્યો છે. હખામની પારસીઓને પોતાનો ઇતિહાસ જળવંત રાખવાનો શોખ હતો તે હકીકતને આઈમિટની “એસ્થર” નામની કિતાબમાંથી અનુમોદન મળે છે એ કિતાબના ૬, ૧; ૧૦, ૨; અને ૨, ૨૩ ઉપરથી ખુલ્લું જાણી શકાય છે કે હખામની વખતમાં ઇતિહાસના અંથો હતા અને તે શાહ આગળ વાચવામાં પણ આવતા. હખામનીઓ તવારીખનાં પુસ્તકો લખતા તેના પુરાવામાં પ્રો. નેક્સન^૧ નીચલાં પ્રમાણો ટાકે છે. — હિરોડોટમ ૧. ૧-૫ ૬૫, ૨૧૪; ડાયોડોરસ મિક્યુલસ; એગેથિયાસ ૨ ૨૭; ૪ ૩૦; અને ખોરેનનો મુસા (Moses of Chorene) ૨, ૬૭. હખામની શાહ અર્દશીર બીજાના દરબારમાં લગભગ ઈ. પૂ. ૪૦૦માં ટેસિયામ (Ctesias) નામનો એક ગ્રીક હકીમ ચર્ચ ગયો હતો જે ઈરાની દક્ષિણના આધાર લઈને ઈરાનનો ઇતિહાસ લખી ગયો હતો. આ સાક્ષી અમૂલ્ય કહેવાય, પરંતુ તેનો અંચ હાલ મોઝૂફ નથી : માત્ર થોડાક ભાગો પ્લુટાર્ક અને પ્લીનીનાં લખાણોમાં અવતરણો તરીકે મળે છે, પણ તેમાંથી જેઈ શકાય છે કે ટેસિયામ પ્રમાણે પણ હખામનીઓ તવારીખના અંથો લખતા અને જળવંતા. ડો. હોગનાર^૨ કહેવા પ્રમાણે

૧. “Early Persian Poetry” by Prof. A. V. W. Jackson

૨. “Essays on the Persis” by Dr. Martin Haug

રમનાંના કિલ્લે હરમિયસ (લગભગ ઈ. પૂ. ૨૫૦) ના મથો હાલ પ્રાપ્ય નથી, પણ તેમાથી પ્લીનીના મથોમાં કેટલાક ઉતારા આપ્યા છે. તે લેખક મુજબ જરથોસ્તી શાસ્ત્રોના લાભો શ્વેકો હતા અને હરમિયસે દરેક શાસ્ત્રની અનુક્રમણિકા જુદી જુદી વર્ણવી હતી.

ડૉ. રજાઝદેહ શક્ક^૧ પોતાની ફારસી કિતાબ “તારીખે અદબીયાતે ઇરાન”માં આ બાબતનો મહિમ સાર આપી પુરવાર કરે છે કે હખામની પારસીઓમાં સાહિત્ય હતું, જોકે સમયના વહેવાથી અને અનેક હુમલાઓના પરિણામે તે ઘણે જાગે નષ્ટ પામ્યું છે. થોડીક પુનરુક્તિ થવાનો ભય હોવા છતાં ડૉ. શક્કના પુરાવાઓ નીચે પ્રમાણે ટૂંકમાં નોંધીશું: — (૧) પત્ર ઉપર હખામની શાહેએ કાનરાવેલા લેખો. (૨) ગ્રીક લેખકો — જેવા કે હિરોડોટસ, ટેસિયાસ, હરમિયસ, એનોદોન (એ ટેસિયાસનો સમકાલિન હતો; એણે ઇરાનનો અત્યંત અનુભવ લઈ મહાન સાહિત્યના સમયની કેળવણીની પદ્ધતિ અને તે વખતના વિદ્યાલયોનું પણ અતિશયોક્તિ ભરી બાવામાં વર્ણન કર્યું છે; એનોદોન માટે આપણે સૌથી છેલ્લાં પ્રકરણમાં કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું) પ્લેટો અને પ્લુટાર્ક (આ બે પ્રસિદ્ધ લેખકોમાંથી પણ ઇરાન વિશે છૂટાછવાયા લેખો મળે છે). (૩) યહૂદીઓએ હખામનીઓની ઇતિહાસ જાળવવાની કાળજી વિશે તેમના “નવા કરાર” (Old Testament) માં ઇશારા કર્યા છે. (૪) પ્રાચીન યુરિસમ લેખકો જેવા કે તખરી, મમહીરી, હમઝા ઇસફહાની; તેઓએ કેટલાક પ્રાચીન ઇરાની મથોનાં નામો પણ આપ્યા છે. વળી દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા મુહમ્મદ બિન ઇમહાક અન-નઝીમની “ફિહરિસ્ત” નામની એક અમૂલ્ય કિતાબ હાથ લાગી છે જે વિશે આગળ જતાં આજ પ્રકરણમાં ચર્ચા થઈ છે. તે ઉપરથી પણ પ્રાચીન ઇરાનીઓના વિદ્યાપ્રેમ વિશે જાણવા મળે છે. તે ઉપરાંત એક ગાયનોનું પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું છે જે ઉપરથી પણ પ્રાચીન ઇરાનીઓનો સંગીત અને કવિતાનો શોખ જણાઈ આવે છે (૫) ઇરાનીઓની “અવસ્તા” ઉપરથી પણ તેઓ જ્ઞાનપિપાસુ હતા તે વિશે ઇશારાઓ મળે છે. ડૉ. રજાઝદેહ શક્કે એ જ ફારસી પુસ્તકમાં એક દાખલો નોંધ્યો છે કે એક વાર દરાયસ હિસ્તાર્પિસે એક મિસરી વિદ્વાનને કેદમાંથી મુક્ત કરી પોતાના દેશ પાછા ફરવાની રજા આપી હતી, અને ત્યાં એક વૈદ્યક વિદ્યાલય સ્થાપવાની તેને સૂચના કરી હતી. ઇરાન જો સંસ્કારચન્દ્ર હોત તો બાદશાહ આવાં વિદ્યાલય

માટે મુચના કરી રાજા જ નહિ આ મદના પુરાવાઓ ઉપરાંત કો સરક કહે છે કે સાધારણ સમજ પ્રમાણે પણ ઈરાન જેવો સાધનમયત દેશ, જેનું એક વિશાળ સામ્રાજ્ય હતું અને જેના માર્ગરસ અને દરાયમ જેવા મહાન રાજવીઓ હતા, તે વિદ્યા, ઈશ્વર, દુનિયામાં પછાત દેશ તે અસાધ્ય ગણાયું જ નહિ. આ રીતે જરથોસ્તી, વહરી, યોદ્ધા, રોમન, મુસ્લિમ વગેરે માધનોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન હખામની પારસીઓનું ધાર્મિક અને લૌકિક માહિત્ય હતું. સાસાનીઓમાં તો સાહિત્ય હતું જ અને તે વિશે પુરાવા આપવા તે બિનજરૂરી કહેવાય.

આપણે જોઈ ગયા કે સાસાનીઓના પહેલવી સાહિત્યમાંથી જે બચ્યું છે તેમાં કવિતા મિષ્ટન નથી. તે છતાં ડો. હાઉડપોતા^૧ કહે છે કે પારસીઓએ કવિતા રચી તે હશે જ; માત્ર એટલું કે એઓની કાવ્ય-રચના પદ્ધતિ અરબોથી જુદી હોવાને લીધે અરબોએ તેને કવિતા તરીકે સ્વીકારી નહિ. ડો. હાઉડપોતા પોતાના ઉપલ્લા જ લેખમાં અત્યુ હિલાલ અલ અમકરી (લગભગ ઈ. સ. ૧૦૧૦) નામના લેખકનો મન ટાકે છે કે પ્રાચીન પારસીઓએ કવિતા રચી તે હતા પણ તેનું પ્રમાણ એટલું વિશાળ હતું કે તે પુસ્તકોમાં ભેગી કરી શકાઈ નહિ. પહેલવી માહિત્યમાં કવિતા હાથ લાગી નથી, પણ સામાની જમાનામાં એ જાણમાં કાવ્ય-સાહિત્ય હોવું જ જોઈએ તેના મૌઘી સમગ્ર પુરાવા ફિરદોસ્તીએ શાહનામામાં કરેલા અનેક ઇશારાઓમાંથી મળી રહે છે. શાહ ખુશરૂ પરવીઝનું તેના જ પુત્ર શીરેષહેને હાથે ખૂન થયું તે ઉપર તે વખતના મથહર ગવૈયા બારજુદે એક શોકદશક કાવ્ય રચ્યું હતું એમ ફિરદોસ્તી જણાવે છે. દનકદા પ્રમાણે કયાની શાહ કપખુમરૂએ પોતાના પિતા સયાવશનું વેર અરારસિયાન ઉપર લીધું તે કિસ્સો પણ બારજુદે કવિતામાં ઉભાયો હતો. ફિરદોસ્તી અવારનવાર શાહનામામાં સાસાની યુગના “મહાન મંગીનકારો” વિશે ઇશારા કરે છે તે ઉપરથી તે સમયમાં પહેલવી કાવ્યમાહિત્ય હોતું જોઈએ એમ માની શકાય. “વામિક વ ઉઝરા” અને “વેમ વ રામીન” ના જાણીતા ફિરસાઓ પ્રથમ પહેલવીમાં જ લખાયા હતા.

મિ. રહીમ ઝાહેદ સદવી^૨ નામના આધુનિક ઈરાની લેખક ઈરવી

૧. “Early Persian Poetry and its Relation to Arabic Poetry” an article by Shams-ul-ukama Dr. U. M. Daudpota in the Dr. Sir J. J. Modi Memorial Volume

૨ મિ. રહીમઝાહેદ સદવીફત “સચ્ચેઈરાની કવ્વ અઝ ઇસ્લામ” નામનો ફારસી લેખ (દીનસાહ એ. ઇરાની રમારક અંક)

૧૧મી સદીમાં થઈ ગયેલા કૃષ્ણઉદ્ધીન અસબદ ગુરગાની નામના શાએરના મત તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કૃષ્ણ ગુરગાનીએ ફારસીમાં “વેસ વ રામીન” નામનું કાવ્ય લખ્યું, પણ તેના દીગાયામાં તે ખુદ્દુ કહે છે કે અસબદ એ કાવ્ય પહેલવીમાં લખાયેલું હતું, જો કે એના કહેવા પ્રમાણે પહેલવી કવિઓમાં કાવ્યકળા એક ધંધો બની નહોતી. મિ. રહીમ ઝદેહ સફરી પણ એ જ લેખમાં જણાવે છે કે ઇસ્લામ પહેલાં ઇરાનમાં પહેલવી કાવ્યસાહિત્ય તો હતું જ, પણ તે પહેલવી કાવ્યો છંદ, પ્રાસ અને કાવ્યરચનામાં અરબ કાવ્યોથી જુદાં પડતાં હોવાથી અરબોએ એવા ભ્રમ સેળ્યો કે પહેલવી કવિતા જેવું કશું હતું જ નહિ. સાસાની શાહ બહેરામગુર સાહસ કર્યોનો શોખીન હતો અને પરાક્રમે કરવાની ધૂનમાં તે પોતાના રાજ્યમાં બમવા નીકળી પડતો : ત્યારે, ફિરદૌસી કહે છે તેમ, તે અનેકવાર એવા માણસોને મળ્યો કે જેઓ વિના તેવારીએ શીઘ્રકાવ્યો રચી શકતા. હવે દેશમાં કવિતાની પૂરતી ખિસવણી ન થઈ હોય ત્યાં સુધી શીઘ્રકવિતા રચવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. વળી ફિરદૌસી પ્રમાણે બરજુ નામનો જે હકીમ નૌશીરવાને હિદ મોકલ્યો હતો તે કવિ પણ હતો.

પ્રો. જેકસન^૧ પણ માને છે કે પહેલવી કાવ્યસાહિત્ય આપણને હાથ લાગ્યું નથી તે છતાં સાસાની યુગમાં કવિતા રચાતી હશે તો ખરી. તેઓ પોતાના મતના સમર્થનમાં એક મુસ્લિમ લેખક અસબદહકીની “કિતાબ અલ મહાસન”માંથી ત્રણ સાસાની કવિઓનાં નામ ટાંકે છે— આફરીન, ખુસરવાની અને મધરસ્તાની. તે ઉપરાંત સાસાની યુગમાં બારખુદ અને સફીસા જેવા નામીયા સંગીતકારો પણ થઈ ગયા હતા. શાહ બહેરામગુર રંગીલો અને રસિયો હતો, અને ઘણા લેખકોના મત પ્રમાણે ફારસી કાવ્યસાહિત્યની સૌથી પ્રથમ પ્રાસબદ લીટીઓ એ શાહે પોતાની પ્રિયતમા દિલારામની મદદ સાથે જોડી હતી. ન્યારે ઇરાની શાહે ખાણુ લેવા બેસતા ત્યારે તેમને રીઝવા સંગીતની મદદ લેવાતી. પ્રો. જેકસન નોવે છે કે શાહ ખુસરૂ પરવીએ પોતાની રાણી શીરીનના મહેલ ઉપર એક પ્રાસબદ કઢી કાતરાવી હતી અને તે ૧૦મી સદી સુધી વાગી શકાતી હતી ફિરદૌસી પ્રમાણે બારખુદ ગવેવાને ઈર્ખાને કારણે કાઈ શાહ ખુસરૂ પરવીજની દરબારમાં જવા દેતું નહોતું, તેથી એક ચદની રાતે તે ગવેયો લીલો પોશાક પહેરી ઝાડોમાં છુપાઈ રહ્યો, અને ન્યારે

૧. “Early Persian Poetry” by Prof A. V W. Jackson-

શાહ જાગીયામાં આવી ખુશાલીની મળાલસમાં બેઠો. ત્યારે એક પંખી એક ત્રણ અતિ સુંદર ગાયનો ગાર્દ તેણે સૌનાં મન હરી લીધાં. ત્યાર બાદ તે જાહેર થયો અને દરબારમાં વડો સંગીતકાર નિમાયો. શાહનો એક શબ્દોત્ત નામનો અતિ માનીતો કાળો ઘોડો હતો, અને શાહે કહ્યું હતું કે જે કોઈ તેના મરણની ખબર લાવશે તેને પહેલો કતલ કરવામાં આવશે. જ્યારે ઘોડો મરણ પામ્યો ત્યારે સૌની વિનંતિથી બારણું ખોલે શાહ આગળ ગયો અને ધ્રુવની ફિલસૂફી ઉપર એક એવું હૃદયપ્રાવક આપન ગાયું કે શાહ શબ્દોત્ત ઘોડાનું મરણ થવાનું સમજી ગયો, પણ તેણે બારણુંને કશી ઈજા કરી નહિ.

જ્યારે ઈરાની કાવ્યસાહિત્યના આટલા બધા પ્રચારાઓ આપણને મળે છે ત્યારે તે બાજુ મોજૂદ કેમ નથી? એનો જવાબ સિફંદરના કીકો અને ખલીફ હિમરના અરબો આપી શકે; પણ તે ઉપરાંત એક બીજું કારણ પણ છે. સર જહાંગીર કાલાઝ^૧ કહે છે કે સાસાની જમાનામાં સંગીતકારો તો ગાર્દ જાણતા, પણ તે લખવાનું કામ લહિયાઓનું અને ખાસ કરીને ધર્મશુરુર્વાનું હતું, અને તેથી કેટલાંક કાવ્યો ઘણી શકાયાં નહિ. બીજું કારણ પણ એ જ બાકોશ લેખક આપે છે કે પહેલવી ભિષિ એટલી મુશ્કેલ અને અટપટી હતી કે બકોળા પ્રમાણમાં સાહિત્ય એ લિપિમાં ઉતારવું કશું થઈ પડતું. આ બે કારણોનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ ઈરાની સાહિત્ય બાજુ મોટે ભાગે નષ્ટ પામ્યું છે તેનો ખરો સબબ તો સિફંદરનો સિતમ અને અરબોનું આક્રમણ જ છે; ઉંચટે જે કોઈ રહ્યું હશે તે મોઝલોની અમાનુષી અને આફનકારક ચકાઈમાં નાશ પામ્યું હશે. પારસીઓ ઉપર એવું દોષારોપણ કરવામાં આવે છે કે તેઓ એક સાહિત્યહીન કામ છે. આ આરોપ કેટલો પાયા વિનાનો છે અને ખરો દોષ કયાં અને કાના ઉપર મુકાવો જોઈએ તે ઉપર દર્શાવેલી વિગતોથી સ્પષ્ટ થશે એવી આશા છે.

અરબોએ ઈરાન ઉપર વિજય મેળવ્યો અને થોડાં જ વર્ષોમાં અરબી ભાષામાં ઉત્તમ ગ્રંથો લખાવા પામ્યા, અને અરબો જેમ વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં એકા નીજબા તેમ જ્ઞાન અને ઈલમ હાંસલ કરવામાં પણ તેઓ સૌમાં શ્રેષ્ઠ હોય એમ લાગ્યું. જાણે એક જ્ઞાનયુગ જ બેઠો હોય એમ માને થયું અને એ જમાનો “અરબ મસ્કૂત” નો યુગ હતો એમ આજ

1. "Persian Poetry before the Arab Conquest"—an article by Sir Jehangir C. Coyaji in the "Times of India" of 29th June 1935

સુધી મનાય છે. આ પ્રકરણની મૂળ નેમ આ મનનું ખંડન કરવાની છે, અને તે વાંચવાથી જણાશે કે હજરત મુહમ્મદના આગમન પહેલાંના અરબો ઘણે મોટે ભાગે નિરક્ષર હતા, અને તેઓના આગમન પછીના અરબોમાં પણ જ્ઞાન માટે કંઈ ખાસ અભિરુચિ નહોતી, અને જે કંઈ “અરબ સંસ્કૃતિ” કહેવાય છે તેમાંના મંથો મોકો, યદ્દીઓ અને ઘણે મોટે ભાગે ઇરાનીઓએ અરબીમાં લખેલા હતા. આ સૌ ઇરાનીઓ ઇસ્લામમાં તાજેતરમાં વટલી ગયા હતા, યા તેઓને વટલાવવામાં આવ્યા હતા, યા દુન્યવી લાલચને વરા થઈ આર્થિક લાભો મેળવવા તેઓ વટલ્યા હતા. વળી જે સદીઓ સુધી જે તેઓ ઇરાની ભાષામાં લખે તો તેઓને કનસ કરવાનું ફરમાન હોવાથી ઇરાનીઓ ફરજિયાત અરબીમાં લખતા. ત્યારે તે લખનાર ઇરાનીઓનાં નામ, ધર્મ અને પુસ્તકોની ભાષા સૌ અરબી હોવાથી આ આખો યુગ “અરબ સંસ્કૃતિ” કહેવાય તેમાં શી નવાઈ? ખરું જોતાં લખનારોએ ઘણે મોટે ભાગે ઇરાનના રહેવાશી અને ઇરાનીઓ હતા, જ્યારે અરબોને તો યુદ્ધ સિવાય બીજી કંઈ પ્રવૃત્તિનો શોખ કે તે માટે કુરસદ પણ હતી નહિ, જે આપણે હમણાં જોઈ શું.

ક્લેમેન્ટ ટુઆટ^૧ લખે છે કે અરબોને તો પોતાની સ્વાભાવિક અગ્નિના જ વહાલી હતી અને તેઓ તે છોડવા નારાજ હતા. લોભ વહેમ અને દૂરતા તેઓના દુશ્મનો હતા, જ્યારે મદાનગી અને મહેમાનદારી તેઓના સારા ગુણોમાં વર્ણવી શકાય. એક વાર સાસાની શાહ યઝ્દેજર્દ પહેલાએ પોતાના બાળપુત્ર બહેરામશુરને તાલીમ આપવા જુદી જુદી કોમોના અનેક વિદ્વાનોને બેગા કર્યાં. સૌ કોઈ પોતાના પાંડિત્યની તારીફ કરવા લાગ્યું ત્યારે અરબસ્તાનથી આવેલો યમનનો હાકેમ મનઝર ખુફા દિસયો પોતે કેવો હતો અને અરબો કેવા હોઈ શકે તે વિશે બોલી ઊઠ્યો. ફિરદોસ્તી શાહનામામાં અરબો વિશે નીચે પ્રમાણે મનઝર પાસે બોલાવે છે:—

“સવારીમ વ ગુદીમ વ અરબ અક્ષગનીમ,
કમીરા કે દાના બુવદ બેશકિનીમ:
સિતારેહશુશુર નીસ્ત અઝ મા કરી,
કે અઝ હિન્દસેહ બહેરે દારદ બસી.”

યાને “અમો અરબો તો સવારો છીએ, પહેલવાનો છીએ અને (જંગમાં) ઘોડા ઝુકાવનારો છીએ, અને જે પંડિત હોય તેનો તો

પુરહો જ કરીએ છીએ, અમારામાંથી કોઈ ખગોળવિદ્યા જાણતું નથી કે જ્યાં જૂમિતિનું પથ કાંઈક જ્ઞાન ધરાવી શકીએ.” ગુરુપદ માટેની આ “યોગ્યતા” જાણવા છતાં શાહ યઝ્દેજ્જેઈ જાળક બકેરામગુરને મનઝરને સોંપ્યો, પરંતુ મદદનામે તેણે યોગ ઉસ્તાદો રોકી શાહનદાને તાલીમ અપાવી.

મિ. સર્ઈ નફીસીના મત પ્રમાણે અરબોએ જ્યારે ઈરાન સર કબૂ ત્યારે તેઓ ઘર માંધવાના દુબર અને વાસ્તુપરિધાનની કળાથી પણ અપરિચિત હતા. કો આધાર યુ. પોપર ખુદ્દુ કહે છે કે આક્રમણકારી અરબો તંજુ અને માગીના ખૂપડાં ઉપરાંત વધુ કાંઈ બાધકામ જાણતા નહોતા. અલમત ઈરાન જિતાયા બાદ મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં પુષ્કળ પ્રગતિ થઈ અને તેણે અનેક દેશોના સ્થાપત્ય ઉપર અસર કરી, પણ તેના જથ અરબોને નહિ પણ ઈરાનીઓમા સદીઓથી રૂઢ થયેલી રમઝત્તિ અને કળાદષ્ટિને મળવો જોઈએ આવાં કારણોને લીધે અરબોને ઈરાનીઓનું અનુકરણ ક્યાં સિવાય બીજો વિકલ્પ જ નહોતો. મિ. સર્ઈ નફીસી ઉપર્યુક્ત લેખમા જ કહે છે કે હિજરી સને ૭૬ (ઈસવી ૬૯૮) સુધી અરબોએ સાસાની સિલ્લા આપુ શાખ્યા, અને જ્યારે એ જ સમયમાં થઈ ગયેના ખવીર અબ્દુલ મલેક મેરવાનના વખતમા અરબોએ સિલ્લા પાડ્યા ત્યારે તે ઉપરનો લેખ તો પડેવળીમા જ હતો. લગભગ ઈસવી સન ૭૦૦ સુધી સરકારી દસ્તરો પડેવળીમા લખાતાં; અને ઈરાનીઓએ જ તેમનો અરબીમા તરજુમો કયો હતો. પ્રો. ખાઉન પ્રમાણે અબ્દુલ મલેક અને તેના દૂર સુમા હજમજ બિન યુસફે સરકારી નોકરીમાથી બિન અરબોને દૂર કરવા માટે બનતી તજવીજ કરી, પરંતુ તેઓના પ્રયામને ઝાઝી સફળતા મળી નહિ.

પ્રો. ખાઉન એ જ પુસ્તકમાં લખે છે કે અરબો અબ્યાસ તરફ તિરસ્કારથી જોતા અને અબ્યાસ કરવો તે પોતાના ખાનદાનથી જિતરતું સમજતા. જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે તો કુરેશ કુદુંબના સભ્યો માટે તદ્દન

૧ મિ. સર્ઈ નફીસી કૃત “બુઝિયશહાએ મિદ્યાએ ઈરાનીયાન બર જિદે તાઝીયાન” નામનો ત્રસસી લેખ (દીનશાહ જે. ઈરાની રેમારક ૩૫)

૨ In Introduction to Persian Art Since the 7th Century A. D. by Dr. Arthur Upham Pope

૩ A Literary History of Persia by Prof. E. G. Browne, Vol I

નાસાયક કાર્ય ગણાતું. પ્રો. આઝિન અલ વાકેરી નામનો જાણીતો લેખક ટાંકે છે જેના કહેવા પ્રમાણે ઇસ્લામના આરંભના દિવસોમાં કુરેશ તાપક (જે અરબોમાં બહુ જિંચો ગણાતો અને જેમાં હજરત મુહમ્મદ પોતે જન્મ્યા હતા તે)માંથી માત્ર ૧૭ માણસો લખી વાંચી શકતા, અને એ ૧૭માં તથ્ય ખલીફા સમાઈ જાય છે. ખુદ હજરત મુહમ્મદ જ્ઞાનપિમાસુ હતા અને બીજાઓ જ્ઞાન સંપાદન કરે તે જોવા આતુર હતા, છતાં પોતે નિરક્ષર હતા એ જાણીતી હકીકત છે. જ્યારે અરબોએ ઇસ્લામ મર ક્યું અને પાયાનખમાં આવી કિનામખાનાં વગેરે ખાજવા લાગ્યા ત્યારે એક અરબ સરદાર જ વચ્ચે પડી બોલ્યો કે — કિનામખાનાં રહેવા દો; આ ઇસ્લામીઓ વાંચી લખી નમજા રહેશે ત્યારે જ આપણે લડાયક અરબો એ ઉપર લામા સમય સુધી રાજ્ય કરીશું. છેક ઇસ્વી સન ૭૩૦માં પશુ ખુઅમ રુએ નામના એક બેદુર્ધન શાસરને પ્રોતે લખી વાંચી શકતો હતો તે હકીકત છુપાવવી પડી હતી, કેમકે તે વર્ષમાં પશુ અરબો વાંચી લખી શકે તે નામોશીબર્યું ગણાતું. મિ. જી. કે. નરીમાન પ્રમાણે અખ્માસી પિશાકતની શરૂઆતમાં, એટલે ઇસ્વી ૮મી સદીની અધવચમાં ઇસ્લામ જેવા મોટા શહેરમાં ભાગ્યે જ કોઈ કુરાન વાંચી જાણનાગ મળતા. પ્રો. સયાદુદ્દીન ખુગબક્ષ^૧ નામના મશહૂર લેખક જણાવે છે કે અરબોનો જીવનઆદર્શ શરાબ સુધી અને યુદ્ધ સિવાય બીજા નહોતો. તેઓનું જીવન મોજીનું નિરકુશ અને સ્વપ્ન હતું. અને આજના દિવસ સુધી બીદુર્ધનો તો તેના જ રહ્યા છે. અરબો વ્યવહારુ બુદ્ધિના, વાસ્તવિકતામાં માનનારા અને જડવાદી હતા, અને તેમની કવિતામાં પશુ આ લક્ષણો દેખાતાં. તેઓ કદપનાથી નહિ પણ સાદી સમજથી દોરવાતા. લખનાની કળા તો હજરત મુહમ્મદના જન્મની બહુ થોડો વખત પહેલાં જ અરમસ્તાનમાં આવી. અરબ સાહિત્યના જૂનામાં જૂના નમૂના હજરત મુહમ્મદના જન્મની આગવી સદીમાં જ જોવાને મળે છે જ્યારે હજરત મુહમ્મદ ખ્રિસ્તી મન ૬૨૪માં બદનું યુદ્ધ જીત્યા ત્યારે જ કેળીઓ પોતાના લશ્કરને લખના વાચનાં શીખવી શકે તેઓને તેમણે તુરન મુકત કર્યાં: તે જ બતાવે છે કે તે સમયમાં લખવું વાચવું કવચિત જોવામાં આવતું. હજરત મુહમ્મદ નિરક્ષરતાનિરાશુમાં માનતા અને લોકોમાં જ્ઞાનનો ફેનાવો થાય તે જોવા આતુર હતા, છતાં તેઓ કવિતા સંગીત ગળા અને કથારાતીઓ તરફ નાપમદગીથી જોતા.

આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ઇસ્લામ જાહેર થયો તે પહેલાંના અરબોને કાંઈક ઇતિહાસનો શોખ હતો એમ કહેવાય, કેમકે તેઓ પોતાની વંશાવળી જાળવવા આતુર હતા. તેઓ રવાનના ઉદ્ભવમાં અને તારાઓની ગતિમાં માનતા. તેમને કથાઓ સાંભળવાનો પણ શોખ હતો, અને કવિતા અને લોકગીતો પણ તેમનામાં હોંશયી ગવાતાં. ઇસ્લામ પહેલાંનું જો કાંઈ અરબ કાવ્યસાહિત્ય હોય તો તે “સુબ્હ મુઅલ્લિકાત” (સાત હટકાવેલી વસ્તુઓ) નામે ઝોળખાતી સાત અરબ શાએરોની કવિતાઓ હતી. એમ મનાય છે કે સોનેરી શાહીથી લખી આ કાવ્યો કઆખાના ધર્મસ્થળમાં હટકાવવામાં આવ્યાં હતાં, જો કે એ વિગત કલેમેન્ટ હુઆર્ટ^૧ માનતા નથી અને “હટકાવવા”નો જુદો અર્થ કરે છે. ડૉ. ડી. એસ. મારગોલિથ^૨ લખે છે કે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે અરબો દિલ્લિમાં જાહેરમાં નિહતા, અને ધર્મચુસ્ત મુસ્લિમ બાદશાહો તરવરાનના મથાની હોળી કરતા. તે વખતમાં દિલ્લિની મથા ધરાવવા તેના લેખકો માટે સલામતી-બચુ” મળ્યાનું નહોતું. એક સમયે એમ પણ મનાતું કે કુરાન સિવાય ખીજ કશાનો અબ્બાસ થઈ શકે નહિ, પણ જ્યારે ઉમૈયા ખલીફો પાવનખત દમસ્કસ છોડી અબ્બાસી ખલીફોએ બગદાદને પોતાની રાજધાની બનાવી અને જ્યારે ઈરાનીઓનું પૂરેપૂરું જોર જામ્યું ત્યારે એ માન્યતામાં ફેર પડવા લાગ્યો, અને કુરાન ઉપરાંત ખીજ વિષયોનો પણ અબ્બાસ શરૂ થયો. આ ઉપરથી જણાય છે કે અરબોમાં તે વખતે ખાસ સંસ્કૃતિ જેવું કશું હતું નહિ, અને તેઓ સંસ્કૃતિના તદ્દન નીચા તબક્કા ઉપર બિલા હતા. ત્યારે ઈરાન જિતાયા બાદ “અરબ સંસ્કૃતિ” આણિંતી ક્યાંથી નીકળી આવી? શું ઈરાનનો પાકેલો પાક એકદમ સુકાઈ ગયો અને અરબસ્તાનના વેરાન રણમાં એકાએક સંસ્કૃતિના અંકુરો ફૂટી નીકળ્યા? અશ્વજત, “અરબ સંસ્કૃતિ” નામે ઝોળખાતા લુખમાં મહાન વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારો થઈ ગયા તેની કેઈ ના ખાતરી શકે નહિ, પણ તેનો જથ્થો આરબોને નહિ પણ ધણે મોટે ભાગે વટલી ગયેલા ઈરાનીઓને મળવો જોઈએ તે બનાવવાની આ પ્રકરણની મતલબ છે.

ઈરાન જિતાયું ત્યારે અરબોનો કેટલો જુલમ હતો તે લખવા બેસીએ તો એક લાંબું પ્રકરણ જ થાય, અને વિષયાન્તર પણ કહેવાય. એટલું તો

૧. “History of Arabic Literature” by Clement Huart

૨. “Early Development of Mahomedanism” by Dr. D. S.

નક્કી છે કે લાખોની સંખ્યામાં જરથોસ્તી ઇરાનીઓ વટલી મુસ્લિમ બન્યા. એ સધળા ઇસ્લામની ખુશી દેખી વટલી ગરા હોય એમ મનાતું નથી; ઇસ્લામી યરામાં આર્થિક લાભ જણાશે માટે ધણાએ તે સ્વીકાર્યો; પરંતુ ધણી મોટી સંખ્યા તો જુલમ અપમાન અને દીનપસ્તી સહન ન થઈ ચકરાયી ધીમે ધીમે વટલી ગઈ. ધણાખરા ઇરાનીઓએ ધર્માન્તર કયું તે છતાં દિલથી તો તેઓ જરથોસ્તી જ રહ્યા. ઇસ્લામ તો માત્ર આજ સપાટી ઉપર જ રહ્યો; ઇસ્લામનો તો માત્ર અંચળો જ ઓઢી લેવામાં આવ્યો, બપોરે વિચારો આદરો રીતરિવાજો વગેરે તો ઇરાની જ રહ્યા. પ્રસિદ્ધ હિંદી ચાએર અને દિલ્લમ્મર ડો. સર મુહમ્મદ ઈકબાલ^૧ લખે છે તેમ બપોરે ખ્રિસ્તી ધર્મ મોસ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે મોકાએ તે સ્વીકાર્યો, પરંતુ મોકા વિચારો અને દષ્ટિ પ્રમાણે તેઓ તેને સમજવા લાગ્યા; તેમ ઇરાનીઓએ પણ ઇસ્લામ કબૂલ તો કર્યો પણ જરથોસ્તી દષ્ટિ અને આદરો પ્રમાણે તેઓ તેનો અર્થ કરવા લાગ્યા. ઇરાનીઓમાં કુદરતી સમવાયુકળતા તો હતી જ, પણ મિ. ઓટો રોથફિલ્ડ^૨ લખે છે તેમ અરબોના જુલમથી ઇરાનીઓ હવે “કિતમાન” કરવા લાગ્યા, “કિતમાન” એટલે ટોંગ; યાને ઇરાનીઓ બહારથી ચુસ્ત મુસ્લિમ હોવાનો ટોંગ કરતા, પણ અંદરથી ખોતાનો ધર્મ પાળતા. વળી સુન્નીઓની સંગતમાં સુન્ની અને શિયાઓની સોઅનમાં શિયા પણ બની જતા. આ રીતે હમેશ બને છે તેમ હમનનીતિનું પરિણામ હંજમાં આવ્યું.

તે સમયનાં અરબસ્તાન અને ઇરાનનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પ્રાચીન ગ્રીસનાં બે મુખ્ય નગરો — રપાટો અને એથેન્સનું સહેજે સ્મરણ થાય છે. રપાટોને કેળવણીનો હિદેશ લડાયક શુભો પ્રાપ્ત કરવાનો હતો; એથેન્સની કેળવણીને હેતુ વિદ્યાર્થીને એક સંપૂર્ણ નાગરિક બનાવવાનો હતો. રપાટોના યુવકોને અક્ષરજ્ઞાન પણ પૂરું મળતું નહિ, અને સાહિત્ય કળા કે તત્ત્વજ્ઞાનથી તેઓ વંચિત જ રહેતાં; પરંતુ યાતનાઓ કેમ વેડવી, ટાંક-તડકો કેમ સહન કરવાં, અને યુદ્ધને પ્રસંગે કામ આવે એવું શરીર કેમ ધડવું, તે જ તેઓને શિખવાડવામાં આવતું તેથી જિલ્દું એથેન્સમાં સ્થાપત્ય સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન વકતૃત્વ વગેરેની કેળવણી અપવામાં આવતી, અને આ સધળી દિશાઓમાં એથેન્સે બારે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. અરબો પણ

૧. "Development of Metaphysics in Persia" by Dr. Sir Muhammad Iqbal

૨. "Omar Khayyam and his Age" by Mr. Otto Rothfield

સ્પાટનો માફક જન્મજન મેનિકો હતા; લગ્નને વખતે જે કળા કે ગુણો ઉપયોગી થઈ પડે તે તેમને શીખવવામાં આવતા, અને કાયરતા અને નિર્જનતા પ્રત્યે તેમના સમાજમાં તરસ્કાર દર્શાવવામાં આવતો. પણ તે સમયના અરખોમાં સાહિત્ય કે અંકર પ્રત્યે કાંઈ પણ અભિરુચિ હતી નહિ, અને આપણે જોઈએ તેમ જાણેનાઓ પ્રત્યે તેઓ નફરતથી જોતા. ધરનીઓની કેળવણી અને સમાજનો આદર્શ ઉચ્ચ પ્રકારના ગુણો અને સરકારો પ્રાપ્ત કરવાનો હતો, અને એથેન્સના લોકો માફક ધરનીઓ સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન ઇતિહાસ વગેરે તરફ કુદરતી શોખ ધરાવતા. જે કે જમાનાની ઊચ્ચપાથક અને શત્રુઓના ફરતી એ સાહિત્ય થોડું જ બચ્ચું છે, તોપણ પ્રાચીન ધરનીઓ સરકારસંપત્તિ હતા તે આપણે આગળ જોઈ ચયા છીએ. અરખો અને ધરનીઓ વચ્ચેનો આ ભારે તફાવત જોતાં અરખ અમથના આરબમાં ધરનને કેટલું વેાવું પડ્યું હશે તે આપણાથી સહેજે સમજી શકાશે.

અરમસ્તાનમાં કોઈક વેળાએ “સિમુમ” નામનો ઝેરી ગરમ રેતીનો વટોળિયો જીડે છે, જે થોડીક વારમાં જનમાલ અને પાકનો નાશ કરે છે. ધરન ઉપરનો અરખ હુમલો આ સિમુમ જેવો જ પુરવાર થયો અને વર્ષોના અરખમાં તેણે ધરની શહેનશાહત, દીન, સાહિત્ય, સંસ્કાર વગેરેનું સત્યાનાશ વાળ્યું. આગળ જોઈ ચયા તેમ જો કોઈ ધરની પોતાની માનુભાષામાં બોલતો કે લખતો જાણ્યા તો તેને દેહાંત દંડની સજા થતી; અને જે સદીઓથી વધુ સમય સુધી ધરની સાહિત્યનો ઉચ્છેદ કરનારો આ ધાગે અમથમાં રહ્યો. એકવાર ઈસ્વીસન ૮૧૪માં જાણીતો અબ્બાસી ખલીફ મામુન મર્વ શહેરમાં ઈંદની ઉજવણી કરતો હતો, તે પ્રસંગે તેણે ખબર કાઢી કે બેગા મળેલામાંથી કોઈ ધરની ભાષામાં બોલી શકે છે કે નહિ. તે સાંભળી અબ્બાસ મસ્વીત્રી નામનો એક ધરની જવાન બિલો થયો. અને ત્યાં ને ત્યાં મામુનની પ્રશંસામાં તેણે ફારસી ભાષામાં એક કસીદો (કાવ્ય) ગાયો.^૧ ઈનામની વધી રાખતા તે બોળા ધરની યુવકને મામુને તત્કાળ મોતનું ઈનામ આપ્યું, કેમકે મામુને કહ્યું કે જિત્તાયેથી પ્રજામાંથી સ્વભાષામાં બોલતું તે જ પ્રથમ તો બચકારક કહેવાય, અને તે પણ વળી જો બોલનાર ઈવ હોય તો તે પૂરેપૂરું ખનરનાક મનજવું, કેમકે સ્વભાષામાં કાવ્યો જોડતો શાએર તો જરૂર આખા દેશને અરખ વિરુદ્ધ સામનો કરવા ઉશ્કેરી શકે, માટે એવાને તો મારી નાખેલો જ સારો. ખુશી તો એ છે

૧. “બીન્ત મહાલે” નામની ફારસી દિત્તબના લેખક મિ. ખીરખા મુદમ્મદ કશ્શીની આ કાવ્યને આધારભૂત માનતા નથી.

કે ખલીફ મામુન બુદ્ધિવાદી હતો, ઉદાર મન ધરાવતો અને ઇરાનની સંસ્કૃતિ તરફ દ્રષ્ટિ દેતો. વળી એનાં મા અને પત્ની ઇરાની જાનુઓ હતાં; એના વખતમાં ઇરાની ભાષા અને સાહિત્યની ખીલવણી પણ થઈ હતી^૧; અને એવા ખલીફના જે આવા વિચારો અને કૃત્યો હોય તો સાધારણ ખલીફના તો કેવા હશે તે વિચારવું મુશ્કેલ નથી.

મિ. દીનશાહ જે. ઇરાની^૨ પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર અબ્દુરરહેમાન ઈબ્ન ખસ્રુન (ઈસ્વી ૧૪મી સદી)ના પુસ્તકમાંથી નીચેના ઉતારો આપે છે:— જ્યારે અરબોએ ઇરાન ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે પુષ્કળ કિતાબો તેમના હાથમાં આવી. આ જોઈ અરબ સરદાર સમદ ઈબ્ન અશુ વસ્લાએ ખલીફ ઉમર ઉપર પત્ર લખ્યો કે એ પુસ્તકોનો અરબી ભાષામાં તરજુમો કર્યો હોય તો અરબોને લાભ થાય. હજરત ઉમરે એવો જવાબ પાઠવ્યો કે જે એ પુસ્તકો ખોલે માર્ગે દોરવતાં હોય તો જરૂર એમનો નાશ કરવો જોઈએ, અને સન્-માર્ગે પ્રેરતાં હોય તો પણ એ કિતાબો નકામી જ સમજવી, કેમકે હવે અસ્લાહની રહેમતથી કુરાન જેવું સર્વોત્કૃષ્ટ પુસ્તક અરબોને હાથ લાગ્યું છે. માટે એ સૌ ઇરાની મંથેને આગમાં જલાવવાં અથવા સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાં.^૩ આ જ દાખલા ઉપરથી સાસાની સાહિત્યની વિપુલતા અને અરબોની સાહિત્ય પ્રત્યેની નફરત કેવી હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

મિ. દીનશાહ ઇરાની એ જ પુસ્તકમાં એક બીજો દિલ કંપાવનારો ફિરસો મથહૂર લેખક અશુરીહાન અશ્શમીફની, જે ફિરદૌસીનો સમકાલીન હતો, તેની “આયાર ઉલ બકીયેહ”માંથી નોંધે છે:— જ્યારે કુતબઆબિન મુસ્લિમે ઇરાનના ખારઝમ પ્રાંત ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે તે પ્રાંતનાં તવારીખ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના જાણુકાર જે કોઈ હાથ આવ્યા તેમને તેણે કતલ કરાવ્યા, સાહિત્યનો જેટલો નાશ થાય તેટલો કર્યો, અને લોકો એકત્ર ન થાય અને તેમના વચ્ચે વ્યવહાર ન ચાલે તે

૧. કેટલાક અભ્યાસીઓ અબ્બાસના આ કાવ્યથી ફારસી ભાષાનો આરંભ થયેલો માને છે. એ વિશે ૧૪માં પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૨. “Sakhsunwaran-i-Dauran-i-Pahlavi” by Mr. Dinshah J. Irani

૩. આને મળતું જ ફરમાન ખુરાસાનના અમીર અબ્દુલ્લાહ બિન તાહેરે કાઠ્યું હતું એમ ફોલદશાહ સમરકંદી પેતાની “તરજુમતકશ શોઅરા”માં નોંધે છે; પરંતુ વિદ્વાનો એ બનાવ પ્રત્યે શંકાથી જોતા હોવાથી એ ફિરસો અહીં નોંધ્યા નથી.

સારુ તેમને જુની જુની જગ્યાએ વહેંચી દીધાં. પરિણામે ખારખમના લોકો નિરક્ષર રહ્યા, અને જે કાંઈ જાણે એમને યાદ રહી ગયાં હતાં તે ઉપર એમને સંતોષ માનવો પડ્યો.

અખબારી ખલીફ અબુખાફર અલમનસુર (૭૫૪-૭૭૫)ના રાજ્યમાં અબદુલ્લાહ ઈબ્ન મુકફફા નામનો એક અતિ મહાદ્દર લેખક યર્ષ ગયો, જેણે અનેક પુસ્તકોનો અરબીમાં તરજુમો કર્યો હતો. “હલીલે વ દમને.” જે નીશીરવાનના વખતમાં હિંદમાંથી આણેલું પુસ્તક હતું અને જેનો પહેલવીમાં તરજુમો થયો હતો, તેનો અરબીમાં અનુવાદ કરનાર ઈબ્ન મુકફફા હતો. ગ્રીકમાંથી એરિસ્ટોટલના તર્કશાસ્ત્રનો તરજુમો કરીને તે ઉપર ટીકા લખનાર તે સૌથી પ્રથમ લેખક હતો. પ્રસિદ્ધ પહેલવી મંથ “ખુદાઈનામે”નું પણ એણે અરબીમાં “સપર ઉલ્લ મુલુક ઉલ્લ અજમ” નામે બાબાનર કવું અને એ રીતે એ મહામંથને ફિરદૌસ્તી માટે મુક્કમ બનાવ્યો. એની એ સેવા સહજે જુલાય એમ નથી. વળી સાસાનીઓની રાજકીય અને મામાજિક રિયતિ ઉપર પ્રકાશ પાડતા “આઈનનામા”નો પણ એણે અરબીમાં તરજુમો કર્યો. પરંતુ ઈબ્ન ઉલ્લ મુકફફા પૂરેપૂરો ધરિનપરસ્ત હતો; બહારથી તે ધરધામી હતો. પણ એના દેહમાં ધરિની હલ્લ ધમકતું હતું, અને હરેક રીતે રવદેશની સેવા કરવા તે ઉત્સુક હતો. આ “શુનાહ” માટે તેને મોનની સજા મળી અને ૭૫૭ની ધરિની સાક્ષમાં ખલીફ અલ મનસુરના કાકા ઈસા બિન અલીના દુકમથી એને રિખાવી રિખાવી મારી નાખવામાં આવ્યો. એના શરીરના અવયવો એક પછી

૧. ઈબ્ન મુકફફા એટલે “સીમનાયેલા (હાથવાળા માણસ)નો પુત્ર.” અરબો હમેશા નામ પાડી દેવામાં હોશિયાર હતા, અને આ નામની પાછળ પણ એક ખોટાનાક તવારીખ સમાયેલી છે. ઈબ્ન મુકફફાનો પિતા પણ એક મંથકાર હતો, પણ કુશનની સેલીનું તે પોતાનાં અરબી પુસ્તકોમાં અનુકરણ કરતો એવું તદ્દોમત હમ્મલજ બિન મુસુફ નામના ઈરાકના એક નિર્દય દાકેને તેના ઉપર મૂક્યું. આ હમ્મલજે કૂતરા માટે પુશ્કળ અપકીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને તેણે દોઢ લાખ માણસો માર્યાં હોવાય છે, જેમાંનાં થણાંને તો ખોટું તદ્દોમત મૂકી હતલ કરવામાં આવ્યા હતા. ઈબ્ન મુકફફાનો પિતા હવે આ રાસસના હાથમાં સપડાયો, અને હમ્મલજના દુકમથી તેના હાથને એવી રીતે રિખાવવામાં આવ્યો કે તે કાચમનો સીમનાઈ ગયો, બાઈબલના મુંદર, સહેલ અને રિલકયા અંગ્રેજી ટરજુમાની નકલ કરવા અંગ્રેજના અધ્યાપકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને હમ્મલ આપે છે, જ્યારે ઈબ્ન મુકફફાનો પિતા કુશનની ઈબારતની નકલ પોતાની શેઠામાં કરવા ગયો તો હાથ ખોઈ ગયો. એ ઉપરથી એક જ વિષય પરત્વે એ જુની કાચેની દષ્ટિ દેટલી બિન્ન હોઈ શકે છે તેનો આપણને ખવાલ થયો.

એ કાપી બગતી બહોમા ફેકવામા આવ્યા^૧ આ દર્દનાક બામત હવે વધુ લખાવવામા સાર નથી અરબોએ ઇરાની સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોની કેવી વધે કઠી તેનો કાર્ષક ચિતાર આપજે મેળવ્યો, અને ઇરાન ઉપરના અરબ હુમલાને “સિમુમ”ના નાશકારક તોફાન સાથે સરખાવવામા જે વારતવિક્રતા છે તે પણ આપણે તપાસી

મિ હાસ^૨ અરબોના આક્રમણને ૧૬૧૮થી ૧૬૪૮ દરમિયાન યુરોપમા ચાલેલા “ત્રીસ વર્ષના જંગ” સાથે સરખાવી કહે છે કે એ જંગ એટલો નાશકારક હતો કે તેની અસરમાથી હજી જર્મની મુક્ત થયું નથી પણ મિ હાસ મુજબ અરબોનો ઇરાન ઉપરનો વિજય એથી પણ વધુ આક્રમકારક હતો એનાથી જે સાવત્રિક વિનાશ પથરાયો તેનું વણન થઈ શકે એમ નથી ઇરાનીઓના કેટલાક ખાસ ગુણો તો એના એ રથા તેમ છતાં ઓચિંતા પારકા ધર્મમા જર્મપડવાથી તેમની મનો દશામા, જીવનશ્યેયમા અને ચારિત્ર્યમા એક પ્રકારની વિકૃતિ આવી ગઈ હતી ચારિ યની આ શિથિલતાથી થતું નુકસાન રાજકીય કે આર્થિક નુકસાન કરતા વધુ બચકર હોય છે અને તેનો યોગ્ય તોલ પણ નીકળી શકતો નથી

હવે આરબોનું જોર કેમ ઘટ્યું અને ઇરાનમા ઇરાનીઓ કેમ વધુ સત્તા ઉપર આવ્યા તે જોઈએ હજરત મુહમ્મદ ૬૩રમા વક્ત પામ્યા તે બાદ લોકશાસનપદ્ધતિમા થાય છે તેમ એક પગી એક ચાર ખલીફા પ્રજા તરફથી ચૂંટાઈને આવ્યા તેઓમાથી છેલ્લા હજરત અલી હતા જેઓ ૬૬૧મા શહીદ થયા પરંતુ તે પગી મુઆવિયા ખનીફ થયો અને ઓમૈયાવશના ખલીફાનો આરબ થયો હજરત મુહમ્મદના હાસમ નામના એક દૂરના વડીલનો ઓમૈયા નામનો એક પિત્રાઈ હતો, તે ઉપરથી આ વચનું નામ ઓમૈયા પડ્યું હતું મુઆવિયા પછી ખિલાફતની ગાદી વશપરપરાગત બની ચર્ચ ઓમૈયા ખલીફા અત્યંત ક્રૂર હતા અને ઇરાનથી દૂર દમારકસમા તેઓનું પાયતખા હતું એ ખનીફાના વખતમા ઇરાન અને ઇરાનીઓને બહુ સહન કરવું પડ્યું હતું લોકો હવે ઓમૈયા ખલીફાથી ત્રાસી ગયા હતા, તેથી બની અબ્બાસના કુટુંબના સભ્યોએ તેમની સામે બળવો કર્યો (એ કુટુંબના મૂળ પુરુષ અબ્બાસ હજરત

૧ A Brief Review of Iran an History an article by Prof Pour Daood in the K R Cama Institute Journal No 28

૨ Iran by William S Haas (1945)

મુહમ્મદના કાકા થતા હતા) બળવાનેશ્વર ગિના એ છે કે ઈરાનીઓએ એ બળવાને મદદ આપી હતી. છેલ્લો ઓમૈયા ખલીફ મેરવાન ખીજો ૭૫૦માં ઝાળની લડાઈમાં હાર્યો અને હવે અબ્બાસી ખલીફોનો દોર શરૂ થયો. ગાદી ઉપર આવતાં જ ઓમૈયાઓને જુલાવે એવું નિર્દય વેર અબ્બાસી ખલીફોએ શત્રુઓ ઉપર લીધું. જે સેનાપતિએ અબ્બાસીઓને હુલ્લ અપાવી તેનું નામ અબુ મુસ્લિમ હતું અને અરબો પ્રત્યે એને એટલો ધિક્કાર હતો કે એણે ફરમાન કાઢ્યું કે ખુરાસાનમાં જે અરબી ભોલે તેની કનસ કરવી. અબ્બાસી કુટુંબ (જે હજરત મુહમ્મદના જ કુળનું હતું તે)ના મુખ્ય સરદારને આવેલું હુકમ જાહેરો જોઈ સૌને અબેદાવ્ય થયું; પણ સત્તામાં આવતા જ વેરની ઢાગણી પડેલાં તૃપ્ત થઈ જોઈએ એવી કમનમીએ સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવની પડેલી પ્રેરણા હોય છે.

અબ્બાસી ખલીફોમાના કેટલાક, હારન અબુ રશીદ અને તેના પુત્ર માસુન જેવા, મહાન નામ મૂકી ગયા છે. અબ્બાસી ખલીફો ઈરાનીઓની મદદથી ગાદી ઉપર આવ્યા હતા તે યાદ કરી તેમણે ઈરાનીઓને વધુ સત્તા આપવા માંડી. અરબોએ જ્યારે ઈરાન છત્યું ત્યારે, ખામ કરીને કુર્દુસિયા (૬૩૬) અને નેહાવન્દ (૬૪૧)ની બે મહાન લડાઈઓમાં, તેમણે ઈરાનનું બળ તોડી નાખ્યું હતું. હવે જે ઝાળની લડાઈ ૭૫૦ માં થઈ તે એક રીતે કુર્દુસિયા અને નેહાવન્દનું વેર ઈરાનીઓ તરફથી વાળનારી મણાઈ છે. આ અબ્બાસી ખલીફોનો દોર ઈરાનીઓ માટે (અલબત્ત, વટહીલે મુસ્લિમ થયેલા ઈરાનીઓ માટે) સુવર્ણયુગ હતો. હવે ખલીફોએ રાજસત્તા ઈરાનીઓના હાથમાં રક્ષતે રક્ષતે છોડવા માંડી, અને સાસાની યુગમાં જેવી રાજ્યઅવસ્થા હતી તેવી હવે રચાવા માંડી. હવે ઈરાનીઓનાં પદો, જેવાં કે નવકઝ, મહેરગાનનું જરન પગેરે પગાવા લાગ્યાં. સાસાની વખતનો પોશાક, ખાસ કરીને જોંચી ઈરાની ટોપી, સૌ કોઈ પહેરવા લાગ્યા, જો કે એક વખતે કોર્ટની એ પહેરવાની મગદૂર હતી નહિ. હવે ૭૬૨માં ખલીફ અબુ જાફર અહુ મનસુરે બગદાદ ગાંધી તેને પેનાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું. ઈરાની પાયતખ્ત મદાઈનનો અરબોએ સાતમી સદીની અધવચમાં નાશ કર્યો હતો; હવે તે જ ખરાબ થયેલી રાજધાનીના અવશેષોમાંથી બગદાદ બનાવ્યું. ફરાનના અબ્બાસના અંગે પણ ઝાનની વિવિધ શાખાઓનું હવે સંશોધન થવા લાગ્યું. જેમ જેમ જુની જુની કોમના લોક ઇસ્લામ સ્વીકારતા ગયા, તેમ શબ્દકોશોની, વ્યાકરણની, જૂગોળની વગેરેની જરૂર પડી. પછી તો દીવે દીવલે પ્રગટાવે તેમ ઝાનની એક શાખા ઉપરથી અનેક

શાખાઓ ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન મળ્યું, અને ખગોળ સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન વૈદ્યવિદ્યા વગેરે અનેક વિષયોનેા અભ્યાસ થવા માંડ્યો. લોકોનેા દષ્ટિકાણ હવે બદલાયા લાગ્યો, અને તેમના વિચારો ક્રાંતિક વધુ હિદાર થવા લાગ્યા. હવે જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રત્યે લોકોની અભિરુચિ વધવા લાગી અને ચો-તરફથી વિદ્વાનોને રાજ્યદ્વારા આચરો મળવા લાગ્યો. સ્વદેશમાં હવે “ ઇસ્લે-અજમ ” અથવા ઇરામીકરણ થવા માંડ્યું. સૌને લાગ્યું કે હવે ઇરાન ઇરાનીઓનું અને ઇરાનીઓ માટે છે. ઇરાનનો ચેરાગ જે મૂંઝટી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો તે ફરી રોશન થયો.

અરબો આ ફેરફાર આંખો ફાડી જોવા લાગ્યા; તેમનેા દોર અખ્યાસી ખિલાફતમાં તેમને ઘડી જતો લાગ્યો; દરબારમાં, સમાજમાં અને ખુદ લશ્કરમાંથી તેમનેા વગવડીલો ઓઠો ચર્મ ગયો. વળી જ્યાં વિદ્વાનો ફેલાવો અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતાં હોય ત્યાં આ શમગેર ફેરવી જાણનારી કામને કશું સ્થાન રહ્યું નહિ. એટલે ઇરાનના બાગબગીચાઓને પૂરતા વેરાન કરી હવે આ રણનાં સંતાનેા અરબસ્તાનના રણમાં જ પાછાં ફર્યા, અને Quait Iran — ઇરાન છોડી જાઓ — તે પોકાર કરવાની પથ્થુ કાઢીને જર રહી નહિ. ઇરાન રફતે રફતે ઇરાનીઓના જ વગવડીલા નીચે આગ્યુ, અને સર નિશ્ચય મ્યુર^૧ કહે છે તેમ હવે ઇરાનમાં સંસ્કાર, સહિષ્ણુતા અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનો યુગ ખેઠો, અને સાહિત્ય આધ્યા-ત્મિકતા અને તત્ત્વચિંતન ઉપર લોકોનું મન દોડ્યું. વસ્તુતઃ આ ઇરાનીઓ જાણે મુસ્લિમ બનેલા સાસાનીઓ જ હતા. પ્રજાનું માનસ, આચાર-વિચાર, રીતરિવાજ અને ખાસિયત તો ઇસ્લામના બાલ દેખાવ સિવાય જ રહેાતી જ રહ્યા. મિ. ઓટો રોથફિલ્ડ^૨ કહે છે તેમ “ અરબ સંસ્કૃતિ ” માં મોટે ભાગે ખુદ્દિ અને કલમ તો ઇરાનીઓનાં જ હતાં, જે કે બાવા અરબી હતી. મિ. રોથફિલ્ડ એક અવતરણ ટાંકે છે તે પ્રમાણે ૭૧૫ની સાલમાં ઓમૈયાવંશના અરબ ખલીફ સુલેમાને એક વખત કહ્યું હતું — આ ઇરાનીઓથી મને આશ્ચર્ય થાય છે તેઓએ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું પણ તેમને એક ઘડીબર અરબોની જર પડી નહિ, પણ આપણે તો હજી સો વર્ષ પણ પૂરું રાજ્ય કર્યું નથી અને તે છતાં આપણને એ ઇરાનીઓ વિના એક ઘડી પણ ચાલતું નથી ! ક્યાંથી ચાલે ? તલવારથી

1. " Caliphate Its Rise, Decline and Fall " by Sir William Muir

૨ " Omar Khayyam and his Age " by Otto Rothfield

જંગો જિતાના હશે, પણ રાજ્યધાસન માટે સુદ્ધિગળની અને મંરકાર-સિયન માટે સાહિત્યસ્વામીઓની જરૂર તો રહેવાની જ. એવટે ઈરાની-ઓએ પોતાના વિજેતા અરબોને છૂટી લીધાઃ ઈરાન જંગમાં લાડ્યું, પણ સાહિત્ય અને મંરકારિતામાં તો અરબને નમવું પડ્યું, બદલે રજા છોડી બાગવું પડ્યું. જેમ રોમનોએ ઈ. પૂ. ૧૪૬માં ગ્રીસ છૂટું પણ ગ્રીસનાં સાહિત્ય અને સંસ્કારે રોમનોને વશ કર્યાં, તેમ અરબે ઈરાન પર ફતેહ મેળવી પણ ઈરાને અરબ ઉપર સાહિત્ય અને સંસ્કાર દ્વારા જે વિજય મેળવ્યો તે વધુ ચિરસ્થાયી છે. મિ. જ. કે. નરીમાન^૧ પ્રો. ડામરટેનેના એક લેખમાંથી તરજુમો કરી એક વાક્ય દાકે છે કે:— *Alexander Persianised Greece but could not Hellenise Persia,*” યાને સિકંદર ઈરાનને ગ્રીસની સાંસ્કૃતિક અસર નીચે લાવી શક્યો નહિ, પણ તેથી ઊંચકુ ગ્રીસ ઈરાનની સાંસ્કૃતિક અસર નીચે આવી ગયું: તેમ અરબો ઈરાન ઉપર અસર કરના તો રજા પણ પોતે જ ઈરાનની સાંસ્કૃતિક અસર નીચે આવી ગયા, અને જે ન આવ્યા તેમને અરબસ્તાન પાછા જવું પડ્યું.

અબ્બાસી ખલીફામાં હાફન અલ રશીદ અને એના પુત્ર મામુનનું થોડુંક વર્ણન અત્રે અસ્થાને ગણાશે નહિ. હાફન અબ્બાસી વંશનો એક મહાન ખલીફ અને વિજેતા ગણી શકાય. એનું નામ “અરેબિયન નાઈટ્સ” દ્વારા નાનાં બાળકને પણ મોંએ ચડી ગયું હશે. એના સફળ રાજ્યકાર-બારનો મુખ્ય જય એના બે વઝીરો યાહયા અને તેના પુત્ર જાફરને ઘટે છે. જન્મે યાહયા અને જાફર ઈરાની બરમકી ખાનદાનના હતા, અને જાફરના પિતામહના પિતા બરમક બલખના અગ્નિમંદિરના મોબેદ હતા. પાછળથી એ બાહોશ કુટુંબના સભ્યોએ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો. “અરેબિયન નાઈટ્સ” પ્રમાણે હાફન, જાફર અને તેઓનો મેવક મસરર રાતે યુધ્ધવેશે ફરી બગદાદની ખજૂર રાખના. હાફને પોતે જાફરને પોતાની બહેન અબ્બાસા માથે પરણાવ્યો હતો. પાછળથી એક તદ્દન વાહિવાન કારણુમર જાફર ઉપર હાફનની ખફગી ઊતરી, જેને પરિણામે જાફર, તેના બુઝુર્ગ પિતા યાહયા અને કુટુંબના તમામ સભ્યોને હાફને કતલ કરાવ્યા. “રશીદ” (શાહો) ના વિશેષણથી ઓળખના હાફને બરમકીઓના આ અતિ બાહોશ ઈરાની કુટુંબનું નિકંદન કાઢી પોતાના જ પગમાં કોણથી મારી હતી, અને પોતાના નામ ઉપર આ ન બૂસાય એવું કાળું કલંક લગાડ્યું હતું.

હારુનનો પુત્ર મામુન ઈરાની સાહિત્ય, રીતરિવાજ, સંસ્કાર વગેરેનો શોખીન હતો. તેણે પોતાના ઈરાની વઝીરની બેટી જુરન સાથે શાદી કરી હતી. એના રાજ્યમાં વિદ્યાહુતરનો બહુ ફેલાવો થયો, અને સૈયદ અમીર-અલી^૧ મામુનના રાજ્ય માટે વાજબી રીતે "The Augustan age of Islam" કહે છે, યાને રોમન સમ્રાટ ઓગસ્ટસ જેમ વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોનો મુરબ્બી હતો તેમ મામુન પણ લેખકો અને ફિલસૂફોને આશ્રય આપતો. તે ઈન્સાફી, શાણો અને માયાળુ હતો, પણ કોઈક વખત પોતાના પિતા હારુનની પેઠે તરંગી અને દૂર બનતો. આ જ પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે એકવાર મામુનની આજ્ઞાથી જ એક ઈરાની જવાને ફારસી ભાષામાં કવિતા રચી તે સારુ તેને બેગન કરવામાં આવ્યો હતો. આ દીવાનું કાર્ય ૮૧૪માં બન્યું હતું, જ્યારે મામુનને ગાદી ઉપર આવ્યાને ત્રણ જ વર્ષ થયાં હતાં. મામુને કુરાનનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો; એના જ રાજ્યમાં હજરત મુહમ્મદની "હદીસ" (traditions) જુખારીએ ભેગી કરી હતી; એના જ રાજ્યઅમલમાં વાકેદીએ હજરત મુહમ્મદનું જીવનવૃત્તાંત લખ્યું હતું; મામુનના જ વખતમાં ઇસ્લામી શરીયતના મહાન વિદ્વાનો ઈબ્ન હમબલ અને શાફેઈ થઈ ગયા.

મામુનમાં કોઈક અપવાદો સિવાય ધર્મઝનન નહોતું. એ યુદ્ધવાદી હતો અને યુદ્ધવિધ્યક બાબતોમાં એ નાતઝત જોતો નહિ. એ કારણે જ એના રાજ્યમાં વિદ્વાનો ભારે ફેલાવો થઈ શક્યો. ધર્મ સંબંધી એના વિચારો ઉદ્ધાર હતા અને ઇસ્લામી સંસ્કારિતાને મૌલવીઓના ધર્મઝનનમાંથી છોડાવવા એણે બનતું કયું હતું. કોઈ પણ ધાર્મિક કે સામાજિક પૂર્વગ્રહો વિના જ્ઞાનના પ્રેમ ખાતર જ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ એમ તે માનતો. ઇ. મ. ગિલમેન^૨ મામુનને વાજબી રીતે ઇટાલીના પ્રબોધયુગ (Renaissance) ના પ્રણેતાઓ — ડ મેડિચી કુટુંબના સભ્યો સાથે, અને સાહિત્યકારોના આશ્રયદાતા ફ્રાન્સના બાદશાહ લુઈ ૧૪મા સાથે સરખાવે છે. મામુનના રાજ્યમાં વજર સુધ્ધાં મુખ્ય અક્ષરો ઈરાનીઓ જ હતા. એના અમલ દરમ્યાન અનેક મદ્રેસાઓ સ્થપાઈ, પેટા એરિસ્ટોટલ ટોલેમી હિપોક્રેટીસ અને ગેલનના ગ્રંથોનો અરબીમાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો અને તેનો અભ્યાસ થયો. મામુને તો જ્ઞાણે શાહ નોશીરવાનનો જ જમાનો પાછો સજીવન કર્યો હતો, અને નોશીરવાને

૧. "Short History of the Saracens" by Saiyyad Amir Ali

૨. "The Saracens" by Arthur Gilman

જદે શાહપૂર ખાતે જે મહાવિદ્યાલય ધ્યાયુ હતું તેનું અનુકરણ કરી મામને પશુ બગદાદમાં “બયન ઉલ્લિકમન” (મિલ્લસલીનું ધામ) નામની એક બજારીની મસ્જિદ થઈ કરી હતી, અને તે વિદ્વાનો અને મુલકોના માનીતુ જ્ઞાનકેન્દ્ર હતું. એક વાર મામુને ઈમ્પેરેટ્રી એક મદ્રેસાનું વડપણ એક ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો આપ્યું: આ જેઈ લોકો નારાજ થયા ત્યારે તેણે કહ્યું કે—મેં આ મિસ્ત્રીને ધર્મમાં મારો ગુરુ બનાવ્યો નથી, પણ વિદ્યામાં અને વિજ્ઞાનમાં જ બનાવ્યો છે. આ ઉપરથી મામુનના વિચારો કેટલા ઉદાર હતા તે જણાશે.

હવે જે જ્ઞાનયુગ ભેગો તેમાં ઈરાનીઓને ઓછા અને ટુકડાંઓ તરફથી પણ સારો સહકાર મળેલો કહેવાય. ફ્રેન્ચ વિદ્વાન મો રેનાં તો આ યુગને ઓછા-આસાની યુગને નામે ઓળખે છે, અને લખે છે કે માત્ર ભાષા જ અરબી હતી, બ્યારે વિચારકો ઈરાની હતા, અને ઓક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિમાંથી એઓને વધુ પોષણ મળતું હવે જેમ જેમ ખ્રિસ્તીયતાનું ભેર ઘટતું ગયું તેમ તેમ ઈરાનીનશો (અનમત, મુઘિલમ બનેલા) પોતા પોતાના પ્રાતોમાં સ્વતંત્ર બનવા ગયા, અને એ રીતે તાજેરી, સફદારી, સામાની અને જુહાઈ વશો, જે અસલ જરથોસ્તી હતા, પણ જેઓએ સભેગો અનુસાર ઈસ્લામ અંગીકાર કર્યો હતો, તે હસ્તીમાં આવ્યા, અને એ વશોમાં “ફારસી” ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ, જે વિશે કાર્કે વિસ્તારથી આપણે ૧૪મા પ્રકરણમાં ચર્ચા કરીશું. બે સદીથી વધુ સમયના ગળામનાકે ક્ષાતકીપણા અને ફરેન્જિયાત મોન પછી આધુનિક અને કલ્પ-મિલનામાં અદ્વિતીય એવી આ ફારસી ભાષાનો હવે જન્મ—મલ્કે પુનજન્મ થયો, જે કે પૂરેપૂરી ખીની નીકળતા એને એક સગી વધુ લાગી ઈરાની પાઠક બારા અને અરબીના મિશ્રણથી આ દિલકશ ભાષા અસ્તિત્વમાં આવી વર્ષોના લખાણ ગાળા પછી ઈરાની જ ભાષા ફરી ઈરાનમાં બોલાતી થઈ, અને ઈરાની યુનશનમાં બધ પહેલા જુમજુનના ગાયનોનું શુબ્ધ કરી શકે થયું ખ્રિસ્તીયતા આ બિગતી બારા ઉપર પ્રતિબધ મૂકવા માટે કાર્કે નમળા પ્રયત્નો કર્યા, પણ સ્વતંત્ર ઈરાની પ્રાતોમાં એ ભાષાનો ફેલાવો થવા પામ્યો એ ઝરણું સુગાય નહિ, પણ લોકોએ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વભાષામાં વિચારોનો ધોધ રહાવ્યો અને ફારસી સાહિત્યની જ્ઞાનગંગા બેશબર વહેવા માડી.

ઈરાની ભાષાની ખિયવણીમાં બે ટુકડાં વશોએ સારો ભાગ લીધો. મોમનાય ઉપર ચકાઈ લાવનાર સુલ્તાન મહમૂદ ગઝનવી પોતે ટુકડાં હતો

પણ અંગન કારણોઅર ઈરાની રાષ્ટ્રવાદને એ હિતેજન આપતો, કેમકે બગદાદ ખાતે આવેલી ખિલાફત સાથે એને ચાલુ અણુઅનાન રહેતો. એના જ દરબારમાં ફિરોઝી, અલખીરની વગેરે અનેક જાણીના કારસી સાહિત્યકારો થઈ ગયા. મઝનવી વંશ ૯૬૭થી ૧૦૬૦ સુધી ચાલ્યો. સલજુકી વંશ પણ તુર્કી હતો અને તેણે ૧૦૩૭થી ૧૧૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે પણ રાષ્ટ્રવાદ પોષ્યો અને ઈરાની સાહિત્યને ખનતુ પ્રોત્સાહન આપ્યું. સલજુકી અમલમાં જ ઓમર ખયામ, નિઝામ ઉલ્લુ મુલ્ક અને મઝઝાલી જેવા નામીયા લખનારાઓએ ફારસીસાહિત્યનું ગૌરવ વધાયું. સ્વદેશમાં સ્વરાજ્ય સ્થપાય, સ્વભાષા બોલાતી થાય, અને વિદેશી રાજ્ય કરતી પ્રજા સ્વેચ્છાથી વિદાયગીરી લે, એમાં કયા અભાગિયાને આનંદ ન થાય? ઈરાને આખરે અનેક દિશામાં અરબો ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરી, સંજોગો પણ અનુકૂળ આવ્યા, અને અરબોએ મામલો ચેતી જઈને જ્યાં તેમનું હવે સ્થાન કે કીમત રજાં નહોતા ત્યાં વધુ વાર રહેવામાં સાર જોયો નહિ. કર્નલ સાઈક્સે લખેલા શબ્દો આ પ્રસંગે એમના એમ અંગ્રેજીમાં જ ઉતારી લેવાની લાલચ થોભાવી શકાતી નથી. તેઓ કહે છે કે:—

“ Nothing is more interesting to one deeply interested in the welfare of Persia than to watch how in the Abbaside period Persian superiority in everything but the bravery born of fanaticism reasserted itself, how when the arts of peace flourished Persian ascendancy was re-established, and how later on Persian dynasties once more began to reign in Iran.”

અરબોએ જરથોસ્તી ઈરાન ક્યા કર્યું, પણ તેમના આક્રમણથી, તેમના નવા ધર્મ રીતરિવાજ વગેરેથી ઈરાનમાં જગૃતિ આવી, અને ઈરાનીઓમાં જે કાબેલિયત ગાણુ હતી તે પ્રકાશમાં આવવા પામી. અરબો ન આવ્યા હોત તો ઈરાન માહોમાહે લડી લડી નિર્બળ બની કદાચ રોમનોને હાથ જિતાવા પણ પામત, અથવા કદાચ કોઈ મહાન ઈરાની રાજા નીકળી આવી ઈરાનને એકત્ર અને બળવાન બનાવત. ખ્રિસ્તને હિંદ ઉપર જીત મેળવી પોતાનાં સાહિત્ય ભાષા વગેરેનો લાભ આપી તેનામા સાંસ્કૃતિક જગૃતિ આણી તે આપણે જાણીએ છીએ. અરબોમાં સંસ્કૃતિ જેવું તો ખાસ હતું જ નહિ, છતાં ધણીવાર

શી રીતે પોતાના જ વિચારો, આદર્શો અને રીતરિવાજ મુજબ ઘટાડ્યો તે હવે આપણે જોઈએ. ઇસ્લામ ધર્મ અરબી ખાસિયતો ધરાવતો, પણ ઈરાનીઓએ એને ઈરાની બનાવી દીધો, તે એટલે સુધી કે ગોદાઝિહરના કહેવા પ્રમાણે ઇસ્લામમાં વટલેલા ઈરાનીઓનો આ નવો ધર્મ ઇસ્લામી સ્વાંગ નીચે જરૂરોસ્તી જ ધર્મ રહ્યો. સુન્નત ઇસ્લામીઓ હજરત મુહમ્મદની હદીસ અથવા સુન્નત (traditions)માં માનતા હોવાથી સુન્નીઓ કહેવાયા, જ્યારે ઈરાનીઓએ ઇસ્લામને પોતાના મન અનુસાર ઘટાડ્યો હોવાથી તેઓ “જુદા પડનારા” અથવા ‘શિયા’ કહેવાયા. શિયાઓ પહેલા ત્રણ ખલીફો — અબુબક્ર, ઉમર અને ઉસમાન — માં માનતા નથી, પરંતુ તેઓને ખિલાફતની ગાદી પચાવી પાડનારા ગણે છે. શિયાઓના મન પ્રમાણે હજરત મુહમ્મદ પછી તેઓના પિત્રાઈ અને જમાઈ હજરત અલી ખલીફ થવા જોઈતા હતા, કેમકે શિયાઓ માને છે કે પવગમ્મર સાહેબે હજરત અલીને ખુમ નામની જગ્યા આગળના એક પુદ્ગ પાસે પોતાના ગાદીવારસ નીમ્યા હતા. માટે શિયાઓ ઉમૈયા ખલીફોને, અજમાસી ખલીફોને અને આગળ જતાં જ્યારે તુર્કોના સુલતાનો ખિલાફત ઉપર આવ્યા ત્યારે તેમને પણ ધર્મના વડા તરીકે માન આપતા નથી. શિયાઓ ઇસ્લામના કલમામાં ત્રણ શબ્દો વધારીને બોલે છે કે “લા ઈલાહા ઇલ અલ્લાહ, મુહમ્મદ અર્ રસુલિલ્લાહ, અલી અલ વલીઅલ્લાહ” યાને અલ્લાહ બિવાય બીજો અલ્લાહ નથી, મુહમ્મદ અલ્લાહના પવગમ્મર છે, અને અલી અલ્લાહના માનીતા મિત્ર છે.

શિયાઓ પ્રમાણે હજરત અલી પછી એઓના પુત્ર ઈમામફૂસેન અને તેઓ પછી તેઓના વંશજો ખિલાફતની ગાદી ઉપર આવવા જોઈતા હતા. ઈમામફૂસેને શાહ યઝ્દેજર્દે શહેરવારની બેટી શહેરબાનુ સાથે શાદી કરી હતી, માટે તેઓના વંશજોમાં શિયાઓએ ઈરાની શાહી કુટુંબની જુનવાદ પણ જોઈ. પરિણામે અરબો ખલીફોમાં માનતા થયા, જ્યારે શિયાઓ ઈમામફૂસેનના સીધા વંશજો — ઈમામો — માં માનવા લાગ્યા. અરબો લોકશાસન (democracy)માં માનતા હોઈ પ્રથમ પોતાના ખલીફો ચૂંટી કાઢતા : શિયાઓ — ઈરાનીઓ — અમીરી પદતિવાળા (aristocratic) હતા અને ઈમામની ગાદીને વશપરંપરાગત માનતા. અરબો સૌથી પહેલાં ખલીફો ચૂંટતી વખતે તેમની ચેષ્ટતા જોતા : શિયાઓ ઈરાની કાયદા અનુસાર ઈમામને ખિલાફતની ગાદી ઉપર આવવાનો ખુદાઈ હક છે એમ ગણતા. અરબો ખલીફોને સામાન્ય મનુષ્ય સમાન ગણતા, જ્યારે

શિયાઓ ઈમામોને અસ્ખલનશીલ (infallible) માનતા અને તેઓ અવતારી પુરુષો હોય તેમ તેમને માન આપતા. શિયાઓ માને છે કે ઈમામ-હુસેન પછી એક પછી એક બાર ઈમામો થયા, પણ બારમા ઈમામ મહેદી બાબુલકા ખાતે ઇસ્વી સન ૯૪૧ની સાલમાં એક ગુફામાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. જેમ જરથોસ્તીઓ બરિષ્પમાં આવનાર જગદ્ગુરુ સોશયોસની રાહ જુએ છે તેમ શિયાઓ માને છે કે આગળ જતાં ઈમામ મહેદીનું પુનરાગમન થશે. બ્યારે સુન્નીઓ હજ કરવા મક્કા (હજરત મુહમ્મદની જન્મભૂમિ) અને મદીના (હજરત મુહમ્મદના અંતિમ આરામનું સ્થાન) જાય છે, ત્યારે શિયાઓનાં તીર્થસ્થાનો ચાર છે — નજ્દ (જ્યાં હજરત અલી દફન થયા છે), કરબલા (જ્યાં ઈમામહુસેને તાજે શહાદત સ્વીકારી ત્યાં જ પોતાનો આખરી મુકામ કર્યો છે), મશહદ (જ્યાં આઠમા ઈમામ ઈમામ રઝાનો મકબરો આવ્યો છે), અને કુમ (જે ઈમામ રઝાનાં ભક્તિપરાયણ બહેન દાતેમા અબુ મઆનુમાનું છેવટનું વિરામસ્થાન છે). શિયા અને સુન્ની બન્ને કુરાનને સ્વીકારે છે, તોપણ ડૉ. ડી. એસ. મારગોલિથના^૧ મત પ્રમાણે પહેલા ત્રણ ખલીફાના વખતમાં કુરાન સંપાદિત થયેલું હોવાથી અને શિયાઓ તે ખલીફાને સ્વીકારતા ન હોવાથી, તેઓ આખા કુરાનની શુદ્ધતા અને તેનું ખરાપણું સ્વીકારતા હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

ઇસ્લામ પ્રમાણે ધર્મગુરુવર્ગ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ જરથોસ્તીઓમાં ધર્મગુરુવર્ગ હતો અને તેથી વટલેલા ઇરાનીઓએ ઇસ્લામમાં પણ તે વર્ગ ચાલુ રાખ્યો. ઇસ્લામમાં ક્રિયાકાંડ થોડું જ હતું અને તે વિશેની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિની ભાંજગડ પણ ઓછી હતી. જરથોસ્તીઓમાં ક્રિયાકાંડ વધી ગયું હતું અને તે વિશેની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું ધોરણ વટલેલા ઈરનીઓએ ઇસ્લામમાં પેસાડ્યું. ઇસ્લામીઓનાં રાજ્યશાસન ઉપર પણ ઇરાનીઓની અસર થઈ, અને ઇસ્લામી રાજ્યવ્યવસ્થા દરમિયાન અને નૌશીરવાનની રાજ્યપદ્ધતિ ઉપર રચાઈ. ઇરાની શુદ્ધી તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ હતી, અને ખાજા દેશોના તત્ત્વજ્ઞાન-માંથી સત્ય મહત્ત્વ કરવા સદા આતુર હતી. એ સત્યોની વળતી અસર ઇરાનીઓ દ્વારા ઇસ્લામ ઉપર થઈ. નીઓપ્લેટોનિસ્ટો પ્રમાણે ઈશ્વરમાંથી દરેક મહાન વસ્તુ વહે છે (emanate કરે છે): તે મહાન વસ્તુમાંથી તેથી ઉતરતી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ રીતે સમસ્ત વિશ્વ ઈશ્વરમાંથી

૧. "Early Development of Mahomedanism" by Dr D. S. Margolouth

જ ઉત્પન્ન થયું છે. મિ. રોથફિલ્ડ^૧ પ્રમાણે નીઓપ્લેટોનિસ્ટના આ Emanationના મિદ્ધોતે શિયાઓના ઈમામોના મિદ્ધાં ઉપર બહુ અસર કરી, અને ઈમામો પણ ઈશ્વરમાંથી જ emanate (ઉત્પન્ન) થયેલા લગભગ અવતારી પુરુષો ગણાયા, જે અલખત કુરાનના શિદ્ધાંતથી તફાવત પાડે છે. નીઓપ્લેટોનિસ્ટ અને દિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની અમર નીચે શિયાઓએ હજરત અલીને લગભગ દેવી પદ આપ્યું, જે તરફ ચુરુ મુસ્લિમો નફરતથી જુએ છે. ઇસ્લામનો ખલીફ એક ધાર્મિક અને દુન્યવી નેતા હતો, જ્યારે શિયાઓએ પોતાના ઈમામને ધાર્મિક બાબતોમાં એક અચૂક અને એકદુર્લભ સત્તા ધરાવનાર સરમુખત્યાર બનાવી દીધો.

ઈરાની ચારિત્ર્યમાં અકેકચી ઊલટી ખાસિયતો ભરી દોષ છે : ઈરાનીઓ આખો મીઝી પોતાના ઈમામોનું કલ્પ કરવા આતુર રહેશે, જ્યારે ખીજા હાથ ઉપર તેઓ જુદિવાદ તરફ પણ હોંસા હોય છે, અને શાઓમાં જે લખાયું તે જુદિની કમોટીએ ચડાવ્યા વિના સ્વીકારી લેવાની ઉતાવળ કરતા નથી. હવે જ્યારે છૂટાપછાતું વાતાવરણ કેશાયું ત્યારે ઈરાનીઓ જુદિવાદ તરફ વધુ પ્રમાણમાં વળવા લગ્યા, અને તેમાં ઘીક તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી તેઓને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું. કેટલાકે આખ્યાતમવાદી બન્યા, જ્યારે કેટલાકે તેથી ઊલટું સશયવાદી (sceptic) અને પાખંડમનવાદી (heretic) થયા, અને આ રીતે ઇસ્લામમાં તર્ક પડવા લાગ્યા. આ બધામાં ઓથી અગત્યના એક પક્ષનું નામ “મુઅતઝલી” અથવા ‘જુદા પડનારા’ હતું. મુઅતઝલીઓમાં જુદા ધર્મ પાળનારાઓ પણ બન્યા; જોકે ઘણાખરા તો શિયા ઈરાનીઓ હતા, અને તેમનો સ્થાપક વાસેલ બિન અતા પોતે એક ઈરાની હતો. તેઓ સ્થાપિત મત ઉપર જુદિને શ્રેષ્ઠતા આપતા. તેઓ પ્રારબ્ધમાં નહિ પણ પુરુષાર્થમાં માનતા, અને કિસ્મતમાં માન્યતા ધરાવવાને બદલે તેઓ જુદાના ઇન્સાફમાં શ્રદ્ધા રાખતા. તેઓ પોતાને “અહેલ લિલ અદલ વ અલ તૌહીદ” યાને એક જુદામાં અને તેના ઇન્સાફમાં માનનારા કહેવડાવતા. ધર્મચ્યુસ્ત મુસ્લિમોની પેઠે તેઓ કુરાનને અજ (uncreated) માનતા નહિ. આ મુઅતઝલી ફિરકાનું મૂળ ઈરાની હતું. તેના ઘણાખરા સભ્યો ઈરાની હતા. અને અબ્બાસી ખલીફે અલ મનસુર અને ખાસ કરી અલ મામુનનો તેઓને ટેકો હતો, જ્યારે ધર્મચ્યુસ્ત મુસ્લિમો તેઓ તરફ નફરતથી જોતા. ધણીવાર જુદિવાદ સશયવાદ તરફ દોરી ગયો છે તેમ થોડાક મુઅતઝલીઓના બાબતમાં પણ બન્યું. છેવટે ઈસ્વી ૧૦મી સદીની સરઆતમાં અલ

અશરી નામનો એક વિદ્વાન, જેણે બુદ્ધિવાદી ગુરુઓના હાથ નીચે તાલીમ લીધી હતી અને જે પોતે મુઅતઝઝી હતો, તેણે મુઅતઝઝ સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરવા માંડ્યું અને બહેરમાં તે પક્ષનો ત્યાગ કર્યો. તે પહેલાં મુઅતઝઝીઓ દ્વારા ઇસ્લામમાં ગેગમુસ્લિમ તત્ત્વ બહુ પેટી ગયું હતું અને તેણે ઇસ્લામના એકચત્રે ઘોઠો પહોંચાડ્યો હતો, પરંતુ અલ અશરીએ એ તમામ તત્ત્વને દૂર કરી ધર્મચુસ્ત ઇસ્લામીઓની બારે સેવા બજાવી હતી.

હસમી સદીમાં મુઅતઝઝીઓની એક શાખા ઊભી થઈ, અને તે “અખવાન ઉસ સફા” (પવિત્રતાના બંધુઓ)ના નામથી પ્રસિદ્ધ પામી. આ બંધુઓમાંના ઘણાખરા ઇરાનીઓ જ હતા. તેઓએ મુઅતઝઝીઓનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું; વિજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે મેળ સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને ઇસ્લામ અને ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન-ખાસ કરીને નીઓપ્લેટોનિસ્ટ દિલસૂદી સાથે સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ જડવાદી હતા અને સઘળા પ્રશ્નોનો બુદ્ધિથી ઉકેલ કરતા. તેઓએ તે વખતની વિદ્યાને એક સર્વવિદ્યાત્મક (encyclopaedia^૧) જેવા પુસ્તકમાં સમાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રયાસ સફળ હતો, પરંતુ આ લેખકો તે સમયનો યુગધર્મ જોતાં ઘણા પ્રગતિશીલ અને આગળ વધી ગયેલા કહેવાય. એઓએ જ્ઞાનની જે સમીક્ષા પોતાનાં દક્તરોમાં કરી તે બુદ્ધિવાદની દૃષ્ટિએ કરી હતી, અને તેથી ધર્મચુસ્તવર્ગ તેઓ ઉપર બરખેલાઈ થયો. છેવટે બારમી સદીમાં ખલીફ મુસ્તાનશીરના હુકમથી તેઓની encyclopaediaનાં દક્તરો બહેરમાં બાળી નાખવામાં આવ્યા.

ઇરાની અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનાં સંમિશ્રણની સર્વોત્તમ પેદાશ તે સુફીવાદ હતો, જે વિશે આખું ૧૩મું પ્રકરણ રોકવામાં આવ્યું છે. આમાં પણ ઇરાનીઓનો ફાળો બહુ સંગીન છે, અને મિ. હાસના^૨ મત પ્રમાણે ઘણાખરા નહિ, તોપણ ઘણા સુફીઓ ઇરાનના જ વતનીઓ હતા. મહાન સુફી મનસુર હફ્સાજ, જેનું નામ અત્યંત જાણીતું છે, તે ઇરાની હતો. ઘણા લખનારાઓ માને છે કે સુફીવાદનું મૂળ જરથોસ્તી ધર્મમાં છે, અથવા તો ઇરાનીઓએ આ વાદ ગ્રીક નીઓપ્લેટોનિક દિલસૂદીમાંથી

૧. આ “અખવાન ઉસ સફા”ની સરખામણી ફ્રાન્સની ૧૮મી સદીની “એન્સાઈક્લોપીડિયા”ના બુદ્ધિવાદી સંપાદકો ડિકરો અને ડઅબેમબર્ટ સાથે સહેલાઈથી થઈ શકે. વોલ્ટર અને રસો જેવા સમર્થ સાહિત્યકારો પણ એ ફ્રેન્ચ એન્સાઈક્લોપીડિયામાં લખતા.

૨. “Iran” by Mr. William S. Haas (1945)

અથવા હિંદુ વેદાન્તમાંથી કાઢ્યો છે. ખીજા હાથ ઉપર બાહ્ય અને રેનોદ્ગમ જેવા અરબી બાષાના નિદાનો પ્રમાણે સુફીનાદ્વું મૂળ કુરાનમાંથી જ છે. અવમત્ત, અધ્યાત્મનાદ કોઈ પણ એક પ્રગ્નનો ધર્મનો કોઈ શકે નહિ; તે છતાં કહેવું પડે છે કે છુટાછાનાયા ફકરાઓ બાદ કરતા કુરાનનો ભાવ સુફીવાદ માથે જાંધેલો નથી અરબ શુદ્ધિવ્યવહારુ છે, ચિંતન-શીન નથી ડો. સર મુહમ્મદ ફક્રનાવ^૧ કહે છે તેમ ઈરાનીઓ સ્વાભાવિક રીતે પ્લેટો જેવા આધ્યાત્મિક શિષ્યસૂત્ર તરફ દળશે, બ્યારે અરબોનો માનીતો ગ્રીક લેખક તે વ્યવહારુ શુદ્ધિ ધરાવનાર એરિસ્ટોટલ છે એટલું જ નહિ પણ અરબોએ પ્લેટોનીયમ જેવા અધ્યાત્મવાદી નીઓપ્લેટોનિયનના અભ્યાસ કરશે, તોપણ ઠવટે તો તેઓ એરિસ્ટોટલ તરફ જ ફરશે ત્યારે સુફીવાદ, જે વેદાન્તને બહુ મળતો આવે છે, તેની ખિલવણીમાં અરબો કરતા ઈરાનીઓએ વધુ હિંમતો આપ્યો હોય એ બધું મનાવિન છે. પણ એ પિશે વધુ ચર્ચા સુફીવાદનો પ્રકરણમાં થઈ શકે

ખુદ ઈસ્લામ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં પણ એક ઈરાનીનો હાથ હતો તે જાણવા જેવું છે. ઈસ્વી માતમાં સૈકાની શરૂઆતમાં સવમાન નામનો એક જાણીતો જરથોસ્તી પોતાનું વતન ડોડી અરબસ્તાન નામે અને ત્યાં તેણે ઈસ્લામ સ્વીકાર્યો તેને જુદા જુદા ધર્મોનું સાડું ગાન હતું અને તેની બાકોશી જોઈ હજરત મુહમ્મદ તેની ઉપર એટલા ખુશ થઈ ગયા કે તેને પોતાના “અહેલે બેત” (કુટુંબીજનો)માંના એક સમાન ગણી લીધા હજરત નખીના એ આતુ સપર્કમાં રહેતો હોવાથી ઈસ્લામની ઉત્પત્તિમાં સનમાન પારસીનો ફાળો હોય એ તફન મનવાજેગ છે મુસ્લિમ પ્રથકારો ખનમાન પારસી માટે ઝાઝું લખતા નથી, પરંતુ સઘમાને આ દિશામાં જે સેવા કરી હશે તેનો પ્રેમ તાકેર રક્ષવી^૨ સ્વીકાર કરે છે ઈરાનીઓ અરબો સાથે જંગમ તો હાયા, પણ તેઓએ અરબ આચારવિચારોને ને ત્યામુધી તિલાંજલિ આપી પોતાની જ પ્રાચીન સમૃદ્ધિ ત્યામુ રાખી. ઈસ્વીન ઈરાની રાહરસમ પાળે એવા અબ્બાસી ખલીફાને તેઓ તખ્ત ઉપર લાવ્યા વળી અરબોના ધર્મમાં પણ પોતાને રુચે એવા ફેરફાર કરી ઓએ સિયા પથ ચાલ્યો ત્યારે ઈસ્લામના પ્રારંભમાં ફારસી બાષાની

૧ “Development of Metaphysics in Persia” by Dr Sir Iuhammad Iqbal

૨ “Source of Muslim Thought” an article by Prof Tahier Iazavi in the ‘Iran League Quarterly’ October 1933

ઉત્પત્તિમાં, શિયા સંપ્રદાયમાં, સુફીવાદમાં, મુઘનઝલીઓના બુદ્ધિવાદમાં, અખવાન ઉસ્ સફાના વિદ્વત્તાબમાં લેખોમાં ઇરાન કેવી ભારે અસર ઉપજાવી શક્યું હતું તે આપણે જોઈએ.

હવે “અરબ સંસ્કૃતિ”ને નામે જે સાહિત્ય અરબી ભાષામાં સર્જાયું તેના લેખકો ધણે મોટે ભાગે અરબો નહિ પણ ઇરાનીઓ જ હતા, તે બાબતનાં પ્રમાણો તપાસીએ. અરબોએ ઇરાની સાહિત્યનો નાશ કર્યો તે છતાં કેટલુંક સાહિત્ય બચ્યું અને તે મુસ્લિમ બની ગયેલા ઇરાનીઓએ અરબીમાં ઉતાર્યું અને તે “અરબી સાહિત્ય”ને નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એવાં ઘણાં પુસ્તકો છે કે જેમાંનાં આખાં પ્રકરણો કોઈ પહેલવી પુસ્તકોમાંથી તરજુમો કરી લીધાં હોય એમ જણાઈ આવે છે. આપણા સારે નસીબે ઈસ્વી ૬૮૮માં લખાયેલું એક એવું અમૂલ્ય પુસ્તક હાથ લાગ્યું છે કે જે ઉપરથી કહેવાતી “અરબ સંસ્કૃતિ”માંના સાહિત્યના સર્જકો કોણ હતા તે સત્તાવાર રીતે જાણી શકાય છે. તે પુસ્તકનું નામ “ફિહરિસ્ત” (અનુક્રમણિકા) છે, કેમકે તે ગ્રંથો અને લેખકોની એક અમત્યની સૂચિ પૂરી પાડે છે, અને તેના લખનારનું નામ મુહમ્મદ બિન ઇસહાક અનનદીમ છે. સ્થળસંકોચને કારણે એમાંનાં લેખકો અને ગ્રંથોના નામ આખી શકાનાં નથી, પણ તે માં ઈનોસદાન્ઝેના એક રશિયન ગ્રંથ ઉપરથી મિ. જી. કે. નરીમાને^૧ કરેલા અંગ્રેજી તરજુમામાં આપેલાં છે. પહેલવી સાહિત્યમાં શિખામણના ગ્રંથો બહુ જોવામાં આવતા, જેવા કે અદ્દશીર બાબકાન, દસ્તૂર આદરબાદ માહરૈરપદ, નૌશીરવાન, બુઝુરજમહેરના ગ્રંથો વગેરે. આવા ગ્રંથોના તરજુમા અરબીમાં બહુ થયા અને એ કિતાબો ઉપરથી એવા જ પ્રકારની સ્વતંત્ર ચોપડીઓ પણ લખાઈ. પહેલવી સાહિત્યમાં પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં પણ ચોપડીઓ છે, દાખલા તરીકે “દાદસ્તાને દીની”, અને એનું અનુકરણ કરી મવાલ જવાબના રૂપમાં અરબી ચોપડીઓ પણ લખાઈ છે.

મુસ્લિમ બની ગયેલા ઇરાનીઓએ “અરબ સંસ્કૃતિ”માં કેટલો સંગીન ભાગ ભજવ્યો છે તે ઉપલી “ફિહરિસ્ત” કિતાબની મિ. ક્લેમેન્ટ હુઆર્ટ^૨ લીધેલી તપાસ ઉપરથી જણાય છે. તેઓ જણાવે છે કે “ફિહરિસ્ત”માં ઇસ્લામ પૂર્વેની અરબ કવિના ઉપર ૨૩ પાનાનું એક જ પ્રકરણ છે; એક ૧૩ પાનાનું પ્રકરણ કુરાન વિશે છે; એક ૧૭ પાનાનું

૧. “Iranian Influence on Muslim Literature” by M Inos-
tranzev; translated from the Russian by Mr G. K Nariman

૨. “History of Arabic Literature” by Mr. Clement Huart

પ્રકરણ ઉમેંયા ખતીફના રામન વિશે છે, જ્યારે ૨૬૦ પાનાના પાંચ પ્રકરણો અબ્દુલ્લાખી ખતીફના વખતના માહિત્ય ઉપર રોકવામા આ-યા છે અને આપણે જોઈ ગયા તેમ તે સમયમા જ વડેના ઈરાનીઓ આગળ પડી ગયા અને એક ગાનયુગ રચી ગયા “ફિહરિન્” મા ૪૪ અરમ કિતાબોના નામ આપાયા છે કે જેના મૂળ ઈરાની માહિત્યમા હતા અને જે પુસ્તકોનું પહેલીમાથી અરબીમા બાદાનંતર ચલુ હતું જેમ “દીનક” નામના પહેલી મહામયમા આપેની છૂનીજવાઈ સામળિયા કપી નેત્રો ઉપરથી પ્રાચીન ઈરાનીઓના ૨૧ ‘નુકો’ અને તેમા ગયાંધેલા અનેક વિષયો આપણને જણાવા મળે છે, તેમ અરબ દુમલા બાદ અને જે મદીના “અધકાર લુમ પરી વડેના ઈરાનીઓએ અરમ બાદામા જે માહિત્ય સેવા કરી તે વિશે આ અન-નદીમના ફિહરિન્ ઉપરથી આપણે માહિતી મેળવી શકીએ છીએ

છબામ પૂરેના સમયથી અરમો જિનાના ગોખીન તો હતા જ, પણ તે યુ મેમ હાઉપાના^૧ ખુદ્દ કહે છે તેમ અરમોના આ માનીતા વિષયમા — યાન અરમ જિનામા — પણ ઈરાનીઓ તેમના કળા ચડી ગયા એ જ નિહાન સુનિમ લેખક કહે છે કે “અરમ સમૃત્તિ” મા મૌથી સગીન કાળો ઈરાનીઆના જ છે, અને તે અરમી બ્યાડરણ શબ્દકોશ રચના, તરવગાન વૈદ્યકનિષ્ઠા, ધનિહાસ, જૂગોગ અને જીવનચરિત્રોના લખાણોમા જણાય છે એટલુ જ નહિ પણ મસ્તિમ બહાતાન (theology), કુરાન ઉપરની ટીકા હજરત મુહમમ્મદની હલોસો (ecclesiastical)નો સમઠ વગેરે ખામ છબામી બામતોમા પણ ઈરાનીઓએ પોતાની શરત બનાવી છે ઈરાની સગીનની પણ બહુ બડોગી અસર અરમી સગીન ઉપર પડી પ્રો એસ ખુદામક્કર પ્રમાણે અરમ આક્રમણ વખતે જે ઈરાનીઓ કેદ પકડાઈ મક્કા ગયા હતા તેઓએ ડક (દોનક), તખ્ત નય (વાસગી) અને ઉદ (સારગી) જેવા વાલો અરબસ્તાનમા દાખલ કર્યા હતા પહેલી સાહિત્યમા કહેરતો, નીતિચયનો, સૂત્રા અને બ્યગ્યાર્થ મિતાફરી વાકયો બહુ મળી આવે છે, અરબી બાયા જ એવી છે કે જેમા આવા દૂકા સૂત્રાતમક વાકયોનુ બહુ મુજબતાથી અનુકરણ ચર્ચ શકે, અને તે પ્રમાણે તે કરવામા પણ આવ્યુ હતું

૧ Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry by Dr U M Daudpota

૨ Islamic Civilization by S Khudabaksh

ડો. દાઉદપોતા મોં. ગોલ્ડઝીહરનો મત ટાંકે છે કે ઇતિહાસલેખનની પહેલી પ્રેરણા જે અરબોને ઇરાનીઓ તરફથી ન મળી હોત તો અરબ ઇતિહાસલેખન કદાચ આજે અસ્તિત્વમાં પણ નહોત. આ મતમાં કાંઈક અતિશયોક્તિ હશે, પણ તે ઇરાનીઓની અરબ ઇતિહાસ ઉપરની પ્રબળ અસર બતાવે છે. મિ. જી. કે. નરીમાન કહે છે કે અરબો તો તવારીખનવીસો તરીકે મશહૂર બન્યા છે, અને તેઓમા સે કડો ઇતિહાસકારો થઈ ગયા છે, પણ વોન કેમર, ગોલ્ડઝીહર, બ્રાઉન, હુઆટ^૧, લોડેલમેન વગેરેની શોધબોળો ઉપરથી આપણને ખાત્રીપૂર્વક જણાયું છે કે આમાના ઘણાખરા લેખકો અરબી ભાષામાં લખતા ઇરાનીઓ હતા, અને એ સૌનું મૂળ હખામની અને માસાની સમયના ઇરાનીઓની ઇતિહાસ લખી જાળવી રાખવાની પ્રણાલિકામાંથી મળે છે. માની નામનો ચિત્રકાર અને ધર્મસુધારક સાસાની શાહ શાહપૂર પહેલાના વખતમાં થઈ ગયો હતો એવું આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ. માનીએ શીખવેલી સુંદર અને મરોડદાર લેખનકળા (calligraphy) અને પુસ્તકોને સોનારૂપાના રંગો આપી શણગારવાની ક્ષિત્તિ ઇરાનીઓમાં પ્રચલિત હતી અને અરબો તે ઇરાનીઓ પાસથી શીખ્યા હતા.

મિ. એટો રોથફિલ્ડ^૧ તો એટલી હદ સુધી કહે છે કે ઇસ્લામ પૂર્વેના “સખ્મ મુઅલ્લિકાન” નામે ઓળખાતાં સાત અરબી કાવ્યો સિવાય, અરબી સાહિત્યનો મોટો ભાગ ઇરાની લેખકોને હાથે રચાયો છે ઘણીવાર અરબી સાહિત્યમા ભાષા અરબી હતી, પણ વિચારો ઇરાની હતા. યુરોપનો મધ્યકાલીન યુગ એ અધકાર યુગને નામે ઓળખાય છે, કેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓના દોરને પરિણામે ત્યાં સાહિત્યસર્જન ઉપર અનેક અંતરાયો નાખવામા આવ્યા હતા. તે વખતે યુરોપમાં જે કોઈએ પણ જ્ઞાન અને અને ઇસ્કમનો ચેરાગ પ્રકાશિત રાખ્યો હોય તો તે આ કહેવાતા “અરબ” સાહિત્યકારો હતા. ગ્રીસના એરિસ્ટોટલની ખુદ યુરોપમાં અવગણના થવા માંડી હતી, પણ તેની કદર યુરોપમાં ફરીથી આ “અરબો” મારફતે થઈ હતી. યુરોપમાં પ્રબોધકાળ (Renaissance) શુમારે ૧૫૦૦માં દાખલ થયો ત્યાંસુધી તે વખતની બૂઝતી યુરોપી સરકૂનિને સતેજ રાખનાર આ ‘અરબો’ જ હતા. પણ જાણવાની ખાસ જરૂર છે કે આ ‘અરબો’ મોટે ભાગે કોઈ નહિ પણ અરબી ભાષામાં લખતા અને ઇસ્લામમાં વટલી ગયેલા ઇરાનીઓ હતા. માટે યુરોપના મધ્યકાલીન યુગનું તિમિર

૧. “The Value of Persian Literature”. an article by Mr. Otto Rothfield in the Dr. Sir. J. J. Modi Memorial Volume

તોડનાર અરબ નહિ પણ ઈરિનનો ચેરાગ હતો અબ્બાસી ખલીફાના રાજ્યમાં આ ઈરિનીઓએ મોટી સંખ્યામાં સાહિત્યના ગ્રંથો રચ્યા, જેમાંના ઘણા તે મોગોલોના ૧૩મી સદીના નાશકારક દુમલામાં તારાજ થયા હોવાને ઈર્ષ્યે, પણ બાકી રહેલાં પુસ્તકોએ પણ મધ્યકાલીન યુરોપમાં યાનપ્રકાશ રેલાવ્યો.

અરબો ઈરિન ઉપર ચડાઈ લાવ્યા તે પહેલાં તેમણે બહેગન કરી હતી કે ઈરિન યા તો ઇસ્લામ સ્વીકારે અથવા તેઓને ખંડણી બરે અથવા લડવાને તૈયાર થાય સ્પષ્ટ ગીતે બોલનાં આનો અર્થ “કુરાન અથવા તથવાર” સિવાય બીજો શો યતો હશે તે સમજી શકાતું નથી. પછી જે યુદ્ધ થયું તેમાં ઈરિન હાર્યું અરબોએ લૂટાય એટલું લૂટ્યું, નાશ થાય એટલો કયો, પણ પછીથી એમને જણાયું કે જીતવા માટે તત્તવાર તો ઠીક હતી, પરંતુ કાયમને માટે એના જેવું નકામું શસ્ત્ર બીજું કોઈ નહોતું જ્યારે યાન અને વ્યવસ્થિત જીવન મુજબનાં સમય આવ્યો; જ્યારે મુસ્લિમીરીથી રાજ્ય અધારવાની જરૂર પડી, જ્યારે વિદ્યા સાહિત્ય કળા વગેરેમાં લોકોને રસ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે કુદરતી રીતે ઈરિનીઓ આગળ આવ્યા અને અરબો સ્વાભાવિક રીતે પાછા હઠ્યા. રાજ્યવ્યસ્થા અરબ ધોરણ ઉપર નહિ, પણ ઈરિની અને બાઈઝેન્ટાઈનના શામનોની અમલદારશાહીના ધોરણ ઉપર સ્થાપિત હતી. તત્ત્વજ્ઞાનઅરબી નહિ, પણ ગ્રીક અને ઈરિની ફિલસૂફીના સંમિશ્રણથી બન્યું હતું ઇનિહાઅમેખન તો આપણે જોઈ ગયા તેમ ઈરિનીઓની બળવાન અસરના પ્રતાપે અરબોમાં બીવી નીકળ્યું હતું. અરબ સ્થાપત્યકળા ઈરિનીઓ અને બાઈઝેન્ટાઈનના શામનો ઉપરથી લેવામાં આવી હતી, જે વિગેની વિસ્તૃત અર્થો ૧૭ મા પ્રકરણમાં થશે. અરબ વિજ્ઞાન ઉપર મોઝાની મોટી અમર પડી હતી. પ્રો પુનમખ્યા “અરબ સંસ્કૃતિ”ને એક કાંઈપનિક કિસ્સા સમાન મળે છે અને પૂછે છે કે “અરબ સંસ્કૃતિ”માં અરબ જેવું હતું જ શું? પ્રો આઉન પણ કહે છે કે અરબ સાહિત્યમાંથી જો ઈરિની લેખકોનો ફાગો સમૂળગો દૂર કરવામાં આવે તો બહુ જ થોડું બાકી રહે.

એમણા ખલીફાએ દમસ્કમના પાલનખત ઉપરથી ૬૬૧ થી ૭૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું, પણ તેઓ લડાઈ અને રાજ્યખટપટમાં એના પડવા હતા કે સાહિત્ય સાથે તેઓને કાંઈ પણ સંબંધ રહ્યો નહિ, જો કે તે વખતના અરબોને કવિતા પ્રત્યે પક્ષપાત તો હતો જ. ડૉ ઈ. સી સેરો^૧

કહે છે કે અરબી સાહિત્યનો પાયો ૭૫૦ થી ૮૫૦ વચ્ચે નાંખાયો હતો, અને આપણે જાણીએ છીએ કે ૭૫૦ માં અબ્બાસી ખલીફા ઈરાનીઓની મદદથી ગાઝીએ આવ્યા પહેલાં તો હજરત મુહમ્મદની હતીસ, કુરાન અને અરબ કવિતા જ અરબો તરફથી લખાતી, જે કે થોડા વખતમાં ખુદ આ ખાસ અરમ વિષયોમાં પણ ઈરાનીઓએ પોતાની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરી; પણ આ મિલાયના વિષયો સાથે તો અરબોને લાગ્યેજ કાંઈ લેવાદેવા હતી. તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તો યુરોપમાંથી આવ્યા, અને પેટ્રો એરિસ્ટોટલ ટોલેમી હિપોક્રેટિસ વગેરેના તરજુમો કરી લાવનાર યા તો ગ્રીકો અથવા ઈરાનીઓ હતા. અરમમાહિત્યમાં જે કહાણી કિસ્સા પ્રેમકથાઓ વગેરે વાંચીએ છીએ તે મળે મોટે ભાગે મૂળ ઈરાની જ છે. “વામિક વ હઝાર” “વેસ વ રામીન,” “કલીલે વ દમને” તો આપણે જોઈ ગયા તેમ અસલ ઈરાની જ વાનીઓ હતી, પણ ફુનિયાના તમામ યુવક-યર્ગિનો માનીતો ત્રય “અરેબિયન નાઈટ્સ” પણ એના નામ પ્રમાણે અરબી નથી, પણ મોટે ભાગે ઈરાની છે. એ પુસ્તકની સામાન્ય રચના પહેલવી ત્રય “હઝાર અફસાને” (એક હજાર કથાઓ) પરથી લેવામાં આવી છે એમ “અરેબિયન નાઈટ્સ”ના ભાષાન્તરકાર મિ. ઈ. ડમસ્કુ ડેન જણાવે છે. “ફિહરિસ્ત”ના લેખક અન-નદીમ પ્રમાણે છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાળના કયાની વંશના ઈરાની બાદશાહોને કથાઓ રચવાનો અને સાબળવાનો શોખ હતો, અને માસાની વંશ સુધીમા આવી કથાઓમા પુષ્કળ ઉમેરો થતો આવ્યો હતો. આવી કથાઓનું એક જાણીતું પુસ્તક તે ઈરાની “હઝાર અફસાને” હતું, જે અરબોના હાથમા આવ્યું અને તેની ઉપરથી “અરેબિયન નાઈટ્સ” ઉર્દૂ એક હજાર ને એક રાત્રિઓની વાર્તાવાળી કિતાબ રચાઈ. બન્ને પુસ્તકોના નામો (હજાર વાર્તાઓ)મા પણ સામ્ય ખુદલું જણાય છે. “અરેબિયન નાઈટ્સ”ની શરૂઆતમા તમામ ઈરાની નામો વપરાયા છે, જોકે પુસ્તકને સારી પેઠે અરબી સ્વાગ ધરાવવામાં આવ્યો છે, અને ખલીફ હાફ્ઝની જાહેજલાલી, બગદાદના બગીચા અને મહેલો, બસરાના બજારો અને દમસ્કસના મિનારા અને મસ્જિદો એ સૌ અરબી વાતાવરણ છે. એ પુસ્તકની કેટલીક વાતો હિંદી, પર્શી, અરબી અને મોટે ભાગે ઈરાની મૂળની છે, અને પુસ્તક પોતે “હઝાર અફસાના” નામના ઈરાની ત્રય ઉપર રચાયું છે.

ડૉ. સેશો પોતાના ઉપયુક્ત ગ્રંથમાં કહે છે કે યુદ્ધકળા, શસ્ત્રવિદ્યા, શિકારનું શિક્ષણ, બાજપશ્વી મારફત થતી શિકારની વિદ્યા, વૈદ્યક વિદ્યા, ગાનગીઓના રોગો પારખવાની વિદ્યા, શુકનો ઉપરથી બનિય ભાખવાની

વિદ્યા અને કામશાસ્ત્ર પણ અરબોએ ઈરાનીઓ ઉપરથી લીધાં હતાં. મિ. ફીરોઝ ફેરશાસ્ત્ર^૧ લખે છે કે સાસાનીઓ ગણિતશાસ્ત્રમાં કુશળ હતા, અને અરબોએ આગળ જતાં એ ત્રિશાબા જે કૌશલ્ય બતાવ્યું તે ઈરાનીઓને જ આભારી છે એ જ લેખકના મત પ્રમાણે ઈરાની રાજકારણ અર્થકારણ ખગોળ, બૂગોળ અને સ્થાપત્યની અમર અરબો ઉપર પડી હતી મિ. જી. કે. નરીમાન^૨ હાજી ખવફા નામના એક લેખકના આધારે કહે છે કે અરબ સાહિત્યમાં Jurisprudence (કાયદાના તત્ત્વજ્ઞાન)ની ખિશ્તવણી કરનારાં પણ મોટે ભાગે ઈરાનીઓ જ હતા; એટલું જ નહિ પણ “ઈસ્લામ” (Islamic Jurisprudence)ને ઉત્પન્ન કરનારાં પણ ઈરાનીઓ જ હતા. અરબોએ તો માત્ર જીતી જવડું હતું, તેઓના આગમનથી તેઓના ધર્મ અને તેઓની ભાષા ઈરાનમાં દાખલ થયા; બાકી કેળવણી વિદ્યા કુળનું સાહિત્ય સરકાર વગેરે તો ઈરાનીઓનો જ વારસો હતા અને તે વારસો મોટે ભાગે ઈરાનીઓના હાથમાં જ ચાલુ રહ્યો.

[મિ. જી. કે. નરીમાન^૩ કેટલાક મુઘનિમ યર્ધ ગયેલા અને અરબીમાં લખના જાણીતા ઈરાની મથકારોની લાખી યાદી આપી કહે છે કે એમાના કેટલાકો તો હિન્દુમતથી પોતાનો આગલો જરથોસ્તી ધર્મ પણ પાળતા હતા. એ સઘળા નામો અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી, પણ કેટલાંક અતિ મહત્ત્વના નામો આપણે જોઈ જઈશું.— બેહમન ઈબ્ન ફીરઝ, જેનું અરબી નામ અન કિસાઈ હતું અને જે કુરાનનો પ્રસિદ્ધ અભ્યાસી હતો. તે ઈરાની શુન્યાઃ ધરાવતો એનો શિષ્ય ઝકરયા પણ એક વખત જરથોસ્તી હતો. ઈબ્ન કુતૈયામા જેવો બાઈમયનો પકિત, ઝમકશરી અને અલ બયધાની જેવા કુરાનના દીકાર, શુબારી જેવો નાખીઓ હાંસોનો અપાદક, બકેરામ મધરેની જેવો હાંસોનો વિદ્વાન એ સૌ ઈરાનીઓ હતા. તમગી જેવા પ્રસિદ્ધ તત્ત્વદર્શી ઇનિહામકારો ફુનયામા થોડા હશે, અને તે પણ ઈરાની હતાઃ ખીજા ઇતિહાસકારો જેવાકે નીનરરી અને હમઝા ઇસ્ફહાની પણ ઈરાની હતા અલમીર હી નામનો મહા વિદ્વાન જે સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીના વખતમાં હિંદ આવી સંસ્કૃત શીખી હિંદ ઉપર એક જાણીતું પુસ્તક લખી ગયો હતો તે પણ ઈરાની જ હતો. અબુદુલાહ ઈબ્ન સુક્રફા

૧. 'Studies in Ancient Persian History' by Mr P Kershasp

૨. "Writings of G K Nariman" edited by Mr. Rustam B Paymaster

૩. "Persia and Parsis" edited by Mr G K Nariman

જેવો બહુશ્રુત વતનપરસ્ત બારાન્તરકાર, જેના વિશે આપણે આગળ બોલી ગયા છીએ, તે પણ ઇરાની તોખમ ધરાવતો. અન્નમનુસી જેવો હકીમ, ખુરદાદબેહ જેવો જુઓળવિદ્યામાં નિષ્ણુન, અને અવકાશરસી અને ઝન્નમન જેવા વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ પણ ઇરાની યુનિવાદના હતા.

અન્ન ગઝાલી (૧૦૫૮-૧૧૧૧) જેવો તત્ત્વાર્થતક અને અગમ્યવાદી ઇરાનમાં બીજો એક ન હોય. દ્વિસૂત્રીના અભ્યાસથી તે કાર્મક શુદ્ધિવાદ તરફ દળી ગયો હતો, પરંતુ જે યાંત્રિ એને તે દ્વારા ન મળી તે સુધી ચલાયી એ મેળવી શક્યો. એણે ૯૯ પુસ્તકો લખ્યાં છે. એના મહાઅંથ “અફેયાએ ઉલુમ વફોન” (ઈસ્મ અને દીનની અશ્રુતિ)માં એણે સનાતન ઇસ્લામી મઝહબ અને સુફીવાદનો સમન્વય કર્યો છે. એ અંથને માટે કહેવાય છે કે આના સિવાય જે ઇસ્લામની બધીય ચોપડીઓ નષ્ટ પામેલા તોપણ આપણને ખાસ ખોટ પડે નહિ. ઇસ્લામની એણે જે મહાન સેવાઓ બજાવી છે તે માટે એ “ફુજ્જત ઉલ્લ ઇસ્લામ” (ઇસ્લામનો પુરાવો) ના ઇશ્કામથી ઝોળખાય છે. પણ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે એ મહાપુરુષ ઇરાની હતો અને ખોરાસાનનું તુસ શહેર જેમ ફિરદોસીનું તેમ એનું પણ જન્મસ્થાન હતું. માત્ર એક જ નામ વધારે લઈશું પણ તે એક એવી અસામાન્ય પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિનું છે કે જેવા મહાન વિદ્વાનો જગતમાં આંગળીને વેટે ગણી શકાય. જેમ ઇટલીનો લીયોનાર્ડો ડ વિન્ચી અને જર્મનીનો ગથ તેમ ઇરાનનો અબુ અલી સીના (૯૮૦-૧૦૩૭) હતો, જેની અસાધારણ બુદ્ધિની અસર તે વખતનાં યુરોપના વિદ્વાલયો ઉપર પણ પડી હતી. તે શુદ્ધવાદી દ્વિસૂત્ર, નામાકિત તખીમ, ગણિત શાસ્ત્રો અને શાએર પણ હતો, અને મોજમજહનો પણ તે શોખીન હતો. એની સ્મરણશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે એણે એક આખું કિતાબખાનું મેાએ કરેલું કહેવાય છે વૈષ્ણવ વિદ્યામાં તો એ ચમત્કારો જ કરતો, અને એના મમયમાં એના જેવો કુશળ કાર્મ બીજો તખીમ હતો નહિ. હજી પણ હમદાન ખાતે આવેલો એની કબર આગળ ખીમાર માણસો માનતાસુનતા લે છે. એ વિદ્વાન પણ તોખમે ઇરાની હતો. આપણે સમજાતાં નામે તો દર્શાવી રાકીએ નહિ, પણ જે નામે અપાયાં છે તે ઉપરથી વાચકવર્ગ એઈ શકશે કે અનેક વિદ્યાએનો વિસ્તાર કરવામા મુખ્ય કાર્ય ઇરાનીઓનું જ હતું.

મિ. જી એચ. હુર્લિસ^૧ નામનો ગણીતો વિચારક કહે છે કે ખરું જોતાં

૧. “Biographical History of Philosophy” by Mr. G. H.

અરબ વિજ્ઞાન જેવું તો કોઈ દિવસ કશું હતું જ નહિ. જે કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ઇસ્લામીઓમાં આવ્યાં તેનું મૂળ તો ગ્રીક, પર્સી અને ઈરાની હતું: એ તત્ત્વજ્ઞાન અરબી ભાષામાં લખાયું હોવા છતાં તેમના વિચારો, તેનું રહસ્ય અને સત્ત્વ તો અરબી હતા જ નહિ. વિખ્યાત ફેન્ચ પ્રયત્નકાર મો. એર્નેસ્ટ રેનાં એટલી હદ સુધી લખે છે કે કહેવાતા “અરબ” ફિલસૂફોમાં માત્ર એક જ અપવાદ—અબ કિદી નામના તત્ત્વચિંતક—મિવાય ખરેખરા અરબ તોખમનો ખીળે કોઈ પ્રભુ વિચારક દેખાતો નથી. સૈદ અમીર અલી આ મનનું ખંડન કરે છે અને કહે છે કે જેમ લોગરેલો અને એમર્સન અમેરિકન હોવા છતાં એંગ્લોસેક્સન કહી શકાય તેમ જ મુસ્લિમ ધર્મ પાળનારા અને અરબીમાં લખનારા સૈને અરબ ગણી શકાય વિદ્વાન સૈયદ સાહેબના આ મત સાથે આપણે સંમત થઈ શકતા નથી, જે કે એ મત પૂરેપૂરો ખોટો પણ નથી. અરબીમાં લખનારા સૈને જે અરબોમાં ગણાવી દર્જાએ તો ટાગોર અને રાધાકૃષ્ણન જેવા સમર્થ હિંદી કાવ્ય અને તત્ત્વચિંતકને, તેઓએ અંગ્રેજીમાં લખ્યું હોવાના કારણે, અંગ્રેજોમાં ગણાવી દેવા પડે: એટલું જ નહિ પણ માની લેા કે ટાગોર અને રાધાકૃષ્ણનનો ધર્મ હિંદુ નહિ પણ ખ્રિસ્તી હોય તોપણ તેઓ હિંદી તો છે જ, હિંદી માન્ય, રીતરિવાજ, આદર્શો, અભિપ્રાયો અને સારકૃતિક વારસો ધરાવે છે, માટે એઓને કોઈ કાળે પણ અંગ્રેજો કહી શકાય નહિ એમનો અંગ્રેજ ઉપરનો કાબૂ અંગ્રેજો કરતા પણ શ્રેષ્ઠ હોય, છતાં પણ એઓ હિંદીપણામાંથી મટી જતા નથી અને અંગ્રેજો બની શકતા નથી આ બન્ને હિંદીઓના કુટુંબો કેટલીક પેઢીઓથી જે ઇંગ્લાડમાં જ તે દેશના વતનીઓ તરીકે વસ્યા હોત. અને આ બન્ને મહાપુરુષો જે ઇંગ્લાડમાં જ જન્મી, હાજરી, કેળવણી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી, અંગ્રેજ વાતાવરણમાં જ મોટા થઈ ત્યાંનો જ સારકૃતિક વારસો પામ્યા હોત તો કદાચ મામલો પલટાયો હોત.

લોગરેલો અને એમર્સનના પૂર્વજોએ સદીઓથી અંગ્રેજોથી છૂટા પડી ઇંગ્લાડથી હંજરો માર્શિ દૂર આવી વસવાટ કર્યો, માટે તેમના વશજેતું સાહિત્ય અંગ્રેજ ભાષામાં લખાયું હોવા છતાં અંગ્રેજી નથી કહેવાતું અને અંગ્રેજ સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપતી કોઈ પણ ચોપડીમાં તેમને વિશે ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ તેમનું સાહિત્ય અમેરિકન કહેવાય છે, અને અંગ્રેજી ૩૨. “Writings” શબ્દો સમાન છે. તે જ પ્રમાણે તોરુદત, મિસિસ Paymaster

સરોજિની નાયડુ, ટાગોર વગેરે હિંદી કવિઓનું સાહિત્ય અંગ્રેજી નહિ પણ “ઇંડો — એંગ્લિયન” નામની અંગ્રેજી સાહિત્યની એક શાખા તરીકે ગણાય છે. અંગ્રેજી સાહિત્ય તો અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય જેવું વિશાળ છે અને તે “વિડાસંથ” નામના કાબજી છેક ઇસ્વી ચોથી સદી (?) થી શરૂ થાય છે, જ્યારે તેને મુકાબલે અમેરિકન અને “ઇંડો-એંગ્લિયન” સાહિત્યો તો ગર્ભકાલનાં જ કહેવાય, અને દળમાં પણ બહુ ઓછાં ગણાય. અંગ્રેજ અને અમેરિકન સાહિત્યો વચ્ચે જે સંબંધ છે તે અરબ ઇરાની સાહિત્યો વચ્ચે નથી. અરબ સાહિત્ય તો આરંભમાં તદ્દન ઓછું હતું, પણ અરબ ભાષામાં લખી લખી વટલેલા ઇરાનીઓએ તેનામાં વિપુલતા અને વિવિધતા આણી હતી, અને તેમ છતાં એ બધાંનો જશ અરબોને મળે અને ઇરાનીઓ સાહિત્યવિહોણા અને સંસ્કારચૂન્ય ગણાય તે સહન કરી શકાય એમ નથી. જેમ અમેરિકન સાહિત્યને અંગ્રેજી સાહિત્યથી જુદું પાડવામાં આવે છે તેમ ખાલેસ અરબી સાહિત્ય અને “ઇરાની-અરબી” (ઇરાનીઓએ અરબીમાં લખેલું) સાહિત્ય જન્મે જુદાં પાડે, એટલે આપોઆપ જણાશે કે ત્રિપુલતામાં અને શુષ્કવસ્તુમાં કેણુ ચડિયાતું છે. બાકી ઇરાનીઓએ સાહિત્યમાં મેળવેલી કીર્તિ “અરબ સંસ્કૃતિ” નું નામ આપી અરબોએ લઈ લીધી છે તે ઇરાનીઓને બારે અન્યાય કરનારું છે તેની પ્રતીતિ હવે અબ્યાસીઓને થઈ છે.

આ ઝગડાનો ઉકેલ એક રીતે આવી શકે. સૌથી બહેનર અને ઇન્સાફી રસ્તા રેવરંડ ડૉ. સેલ^૧ નામના લેખકે સૂચવ્યો છે, અને તે એ કે “અરબ સંસ્કૃતિ” ને “ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ” નું નામ આપવું. લેખકે ઇરાની હોય કે અરબ હોય પણ સૌ ઇસ્લામી તો હતા જ એટલે કોઈ પણ પક્ષને બોલવાપણું રહેતું નથી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સ્નાતક અને અતુસ્નાતક વર્ગો માટે “અરબી સંસ્કૃતિ” નહિ પણ “ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ”ના અબ્યાસ માટે પુસ્તકો નિયત થાય છે, અને શબ્દોમાં થયેલો આ ફેરફાર આવકારદાયક છે. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની અમે બિલકુલ વિરુદ્ધ નથી; એણે જગતની મહાન સેવાઓ બજાવી છે અને તેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવા અમે તૈયાર છીએ. પરંતુ એ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિમાં ઇરાનીઓનો ગંભીર ફાળો હતો, ઇરાનીઓ સંસ્કારચૂન્ય નહોતા, બલકે ઇરાની ચેરાગે જ અરબ જેવી અજ્ઞાન પ્રજાને તમસમાથી જ્યોતિમાં અણી હતી એ જ બતાવવાનો આ પ્રકરણનો મુખ્ય હેતુ છે.

૧. “The Faith of Islam” by the Rev. Dr. Edward Sell.

હિરદૌરી અને જરથોસ્તી ઈશાનનું નવજીવન

દેહનું દમન યર્ષ શકે છે, આત્માનું દમન યનું નથી. અરબોએ ઈશાનના શરીર ઉપર વિજય મેળવ્યો પણ દેશનું દિવ હમુ જામન હતું. ઈરાનીઓ હમુ પોતાની પ્રજાસાધકો અને પુગળી મંત્રિતામાં છૂપી રીતે ગૌરવ લેતા, અને અખરે દેરવાયેલા સંજોગોને કારણે એક મહાન શાઓરે ઈશાનની આ પ્રાણપ્રારી મંત્રિતા અને લગભગ જુદાવા આવેલી એની પુરાતન દતકથાઓ અને પુરાણોક્ત ઇતિહાસ એક જગત્પ્રણીતા પુસ્તકમાં પ્રથમ કથો.

હિરદૌરી (૯૩૪-૧૦૦૦)એ ઈશાન અને ઈરાનીઓ ઉપર કેવો ઉપકાર વ્યો અને જાત્રાય યર્ષ પડેલા દેશને કેમ મજીવન વ્યો તેના સાથે ચિતાર મેળવેલા હોય તેા હિરદૌરી પડેલાં ઈશાનની કેવી કંગાલ સ્થિતિ હતી તે જાણવું જરૂર છે. જ્યારે એક પ્રજા બીજા પ્રજા ઉપર આક્રમણ કરે છ ત્યારે માત્ર તે દેશ ઉપર જ જીન મેળવની નથી પરંતુ ઘણી વખત તેના ધર્મનો પણ લગભગ ઉચ્છેદ કરે છે; તેના સાહિત્યનો સંસ્કૃતિનો અને આદ્યનો પણ નાશ કરે છે, અને પોતાની બાપા ધર્મ શાહરસમ વગેરે તે જિતાયેલા દેશમાં દાખલ કરાવવાનો અથવા તેની મરજી વિરુદ્ધ તેની ઉપર લાદવાનો પ્રયામ કરે છે. ઈસ્વી ૬૫૧માં અરબોએ ઈશાન ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે ઈશાનની પણ એવી જ અવદશા થઈ પડી. જરથોસ્તી તરીકે રહેવા ઇચ્છનાર ઉપર પુષ્કળ પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા, જ્યારે ઇસ્લામ સ્વીકારવા માટે અનેક પ્રકારની સવડતા કરી આપવામાં આવી. સાહિત્યનો બની શકે ત્યાંમુડી નાશ કરવામાં આવ્યો; અને આપણે જોઈ ગયા તેમ ૨૦૦ વા સુધી ઈશાન દેશમાં ઈરાની બાપા જોનારાની બધી કરવામાં આવી. “ઓરમજેશનું જીવનચરિત્ર” નામના મશહૂર અંગ્રેજી પુસ્તકમાં ડો. સર જફનાથ સરકાર દાખલાદલીલો સાથે સાબિત કરે છે કે સનાતની ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ રચાયેલા એક church-state મા જિનચુસ્તિમ પ્રજાઓને ધાર્મિક છટાપણ મેળવવું અશક્ય છે, કેમકે એક જિનચુસ્તિમને એક રાજકોટી સમાન જ લેખવામાં આવે છે અલગત, દરેક ચુસ્તિમ રાજ્ય એવું હોવું નથી, અથવા હોઈ શકતું

નથી, પણ ઔરંગઝેમનું હતું તેમ તે જો મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્રમા દર્શાવેલા સનાતની (orthodox) ધોરણ ઉપર જ ચોક્કસ રચાયેલું હોય તો તેમા મિનમુરિનમ પ્રજાની ધાર્મિક સનાતની ગંહી શકતી નથી અના પ્રકારના રાજ્યમા સગીઓ સુધી રહેવાથી જરથોસ્તી ઇરાનીઓની સખ્યા ઇરાનમા દ્વિસે દ્વિસે ઘટતી જ ચાની અને તેમની સામાજિક સ્થિતિ બહુ જ દયા જનક થઈ પડી જના ટાપુમા “ઉપાસ” નામનું એક ઝેરી ઝડ જો છે જેની છાયામા વનસ્પતિ જોગી શકતી નથી, અથવા જો તે તો તુરત કરમાઈ જાય છે ઇરાનીઓ માટે મુસ્લિમ મન્દિરનું એક વિપત્તિ મમાન જ પુગ્વાર થઈ છે, જેની સામિતી રંગી મરીની શક્યાનમા જરથોસ્તી ઇરાનીઓની હાનન ઈરાનમા ફેરી હતી તે ઉપરથી મગી શકશે, અને હિંદુમા મહીમનામન રહેના તેમના પારસી સહધર્મી બહુઆની ગિયતિ માથે તેનો મુકામનો કરતા તે વધુ ગ્પષ્ટ થઈ શકશે

અનમત, ઇન્સાફને ખાતર કહેડું જોઈએ કે કેટલાક અરમે બના દિનના હના, અને ઈરાનીઓના માહિત્ય પ્રત્યે નાગણી ધરવતા, પણ તેઓની સખ્યા બહુ જૂજ હતી અને તેમનું કશું રજન પડતું નહિ કેટલાક ખનીફો પણ મીઠાઓને મુકામને ઉદાર હના પરતુ માધાગણ રીતે તો ગના પ્રકરણમા જોઈ ગના તેમ, અસહિષ્ણુતાની રાજનીતિ ચાનતી હતી, જનારે મહનહીનતા તો અહીંતહીં અપવાદરૂપે જ નજરે પડતી ઇરાનીઓના પાતાનું બનેલું માહિત્ય જાગવી રાખતા અત્યત મુશ્કેલી પતી અને નડુ માહિત્ય મજનાની કે ઇરાની બાનામા ઓનનાની તો હતું છૂટ જ નહોતી જેઓ અવી છૂટ નગારે નેરાની હિંમન કરતા તેમની ફેરી વને થતી તે આપણે જોઈ ગના છીબ આ મહા ત્રાસ છતા કેટલું ઇરાની ધાર્મિક મહિત્ય લોકેને કહર્ય હોવાથી બચી ગયું હતું કેટલુંક નાખન સાહિત્ય પણ મચ્યું હતું પણ તે મચાવનાનો જશ મુરિનમેને નહિ પણ ખુ ઇરાનીઓની જોહ કાળજીને ઘે છે

૭૫૦ની સાનમા એ પરિગિયતિમા કાઈક ફેર પડ્યો એ માનમા ઉમૈનારશની મડતી થઈ અને અખમસી ખનીફાઓનો દોર શરૂ થયો અખ્વારીઓને ઇરાનીઓએ સહાય કરી હોવાથી ઇરાનીઓનું કાઈક જોર વધ્યું અરમેને વાગડુ કે વડુ વાર તેઓ પોતાની સમૃતિનો પ્રચાર ઈરાનમા જોરજુનમથી કરી શકશે નહિ, એટલે તેઓ રક્તે રક્તે અરબસ્તાન પાછા ફર્યા બગદાદ ખાતે સ્થપાયેલી આ નવી ખિવાક્ત જેમ જેમ નનગી પડતી ગઈ તેમ તેમ સ્વતત્ર ઇરાની વશજો અનક પ્રાતેમા

જોખા થતા ગયા. અલગત તે સુધગા મુસ્લિમ હતા. પરંતુ ઈરાની હોવાથી તેઓ સ્વદેશમંદિતાથી પ્રેરાયેલા હતા. હવે જ હાલમાં બોલાતી ફારસી બાબાનો જન્મ થયો. એમ મનાય છે કે યાકુબ લેથ મહદારીના દરબારમાં લગભગ ૮૭૦ની સાલમાં ફારસી બાબા બોલાવા લાગી — એટલે અરબોએ ઈરાન સર કર્યું તેનાં ૨૨૦ વર્ષ પછી ઈરાન ફરીથી સ્વભાષા બોલતું થયું. પણ એ ઈરાની બાબામાં પુષ્કળ અરબી સંજો દાખલ થઈ ગયા હતા, અને અર્ધી અરબી હોય એવું એ બાબાનું સ્વરૂપ ફરી ગયું હતું.

હવે શાહનામાની રચના થી રીતે થઈ તેની એક ખટુ ટૂંક તપાસ લઈશું. છેક સાસાની શાહ નૌશીરવાનના દરબારમાં દેહક ન દાર્નશ્વર નામના જરથોસ્તીએ એક “ખુદાઈનામે” અથવા “આરાતાનનામે” નામનું ઈરાનના શાહેનો અહેવાલ આપતું ઐતિહાસિક પુસ્તક રચ્યું હતું. કાર્ક અજબ સંજોગોમાં એ પુસ્તક અરબોના હાથથી ભયવા પાડ્યું. કેટલાક લેખકો પ્રમાણે, યાકુબ લેથ મહદારી, જે એક ખરો દેશભક્ત ઈરાની હતો, તેણે ચાર જરથોસ્તી વિદ્વાનોને મેળવી એ “ખુદાઈનામે” ઉપરથી એક ‘ગદ્ય શાહનામે’ ૮૭૨માં રચાવ્યું. (ખીજા મન પ્રમાણે આ “ગદ્ય શાહનામે” તે ચાર જરથોસ્તીઓએ ૬૫૮ની માયમાં તુમના હાકેમ અશુ મનસુર મિન અબદુર રઝઝાકના આશ્રય નીચે લખ્યું હતું.) થોડીક વારમાં મહદારી વશતી પડતી આવી અને મામાનીઓની હકૂમત શરૂ થઈ. નહ બિન મનસુર સામાની નામના રાગના હાથમાં “ખુદાઈનામે”ની નકલ આવી, અને દરખી નામના જરથોસ્તી કવિને પછમાં ‘શાહનામે’ રચવાનો તેણે હુકમ કર્યો. હજી તે માત્ર ૧૦૦૦ પંક્તિઓ દરખી પૂરી કરી શક્યો હતો તેટલામાં એક યુવામને હાથે તેનું ખૂન થયું. તે બાદ મામાનીઓનો પરાજય અને ગઝનવી વંશનો ઉદય થયો. ફિરદોસ્તીના અને ઈરાનના સદ્બાળે તેના એક મુહમ્મદ સરકરી નામના મિત્ર પાસે “ખુદાઈનામે” અથવા તેની ઉપરથી રચાયેલા “ગદ્ય શાહનામા”ની એક નકલ હતી તે નકલ ફિરદોસ્તીને મળી, જે માટે તે પોતાના મંચમાં તે મિત્ર પ્રત્યે પોતાનું અહેવાલ બહેર કરે છે. હવે ફિરદોસ્તીએ એ મંચની મુખ્ય મદદ અને ખીજા અનેક સાધનોની સહાય વડે “શાહનામા”ની રચના કરી. ત્યારનાદ સુવત્તાન મહમૂદે તેને ગઝની બોલાવ્યો અને ખીજા જરૂરી મદદ પૂરી પાડી, અને તેના જ દરબારમાં ફિરદોસ્તીએ પછમાં ત્રીમ વર્ષની મહેનત પછી ૧૦૧૦ની સાલમાં “શાહનામા” રચવાનું મદાન કાર્ય પાર ઉતાર્યું.

ફિરદૌસી શિયા મુરિનમ હતો, પરંતુ નાકનામામા તરી આવતી રસદેશ તરફની એની અખડ દિનગીતી જોતા એની જુનિયાદ બહુ ઘોડી જ પેઢીઓ પહેના જરથોશ્તી હોતી જોઈએ એમા શકા રહેતી નથી. ફિરદૌસી જ્યારે સમજતો થયો ત્યારે દેશની કુદ્દેશા જોઈને તે અત્યંત પિત્ર થયો. એને ધરાન મહા મમાન નિશ્ચયન વાગ્યું. પોતાના દેશને પ્રાચીન અને અર્ધાચીન ઇતિહાસ દેશના જ માધને ઉપર રચાયેલા ન હોવાથી તેને મગ્ગમ મચડાઈ ગયેલા દેખાયો. પોતાની સ્વભાષામા પારકા અગમી ગમ્મોનુ મિશ્રણ એને ત્રામદાયક થઈ પડ્યું. પોતાના દેશની દત્તકથાઓ, પ્રજુનિનાઓ મન્કુનિનો વગભગ નાશ થયેલા તેણે જોયો. ફિરદૌસીનુ હૃદય સ્વદેશમાનનાથી તરબોળ થયેનું હતું અને નાગપણથી જ અસની ધરાની દત્તકથાઓ તે શોવતો, ઈગ્તામા ગયતો, ગાતો અને ગનડાવવામા આનંદ લેતો હવે ફિરદૌસીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે એક એનું મહાન અને અમર પુત્રનું ગયતું કે જેથી ઈરાની બાના, ધરાની ઇતિહાસ, ધરાની દત્તકથા અને તમામ ઈરાની મન્કુનિનો પુનરુદ્ધાર થાય.

ઔથી પ્રથમ સેના એણે બાનાની બજારી અને નાકનામામા એણે શુદ્ધ કારમી બાનાનો ઉપયોગ કર્યો, અને મની શકે ત્યાંસુધી અરબી શબ્દોને તિનાજનિ આપી જ્યારે આપણે સ્વભાષાને આપણી યુનિવર્સિટીમા શિક્ષાવાહન મનાવીશું અને આપણી બાષામા પ્રચલિત થઈ ગયેના અંગ્રેજી ગમ્મો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું ત્યારે ફિરદૌસીનું કાર્ક કેટલું કંજી હતું તેની આપણને ખત્રા થશે વળી એમ મના શાયરે મુસ્લિમોની ખફગી પણ વડોરી લીધી હતી મહમૂદ ગઝનવી જેના ધર્મોધ સુનનાનના દરમારમા રહીને પણ ફિરદૌસીએ અજમ દિમ્મન બનાવી એણે પુષ્કળ પાઠક અને પહેલવી શબ્દો સજ્જન કર્યા અને ન છૂકે જ અરબી શબ્દોનો જૂજ પ્રમાણમા ઉપયોગ કર્યો જમન વિદ્વાન રૂઝના લખવા પ્રમાણે શાહનામાના દીવાનમા સુનનાન મહમૂદ ઉપર લખેના કટાક્ષમય કાવ્યા, અને ખુદ શાહનામામા પણ ન્યા ધરાનીઓના લાક્ષણિક ગુણેનું વર્ણન ન થતું હોય ત્યાં શાયરે કાર્મક અરબી શબ્દો વાપર્યા છે ચિનનાત્મક રિપયોમા અને જ્યારે બાપાને અનુદાન કરવાની જરૂર પડે ત્યારે પણ ફિરદૌસી અગળી શબ્દોની મદદ લે છે, પરંતુ આવરણ રીતે તે સ્વભાષાના શબ્દોને જ પસંદગી આપતો. પ્રો વાકિનના કહેરા મુજબ ફિરદૌસીએ શાહનામામા ૪થી પટકા જ અરબી શબ્દો વાપર્યા હશે એ સદી સુધી ધરાનીઓને સ્વભાષાનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ હતી, અને તે લાગી મુદત દરમાન અરબી જમાન ફરજિયાત લખવા કે

બોલરામા આનતી પરિણામે ધરિની બાપામા પુષ્પ અરમી શબ્દો પ્રચલિત થઈ ગયા હતા, અને દિરૌનીએ આ સમયે જો દાગળી બાપાને શુદ્ધ ન કરી હોત તો અત્યાર સુધીમા તો તે તદ્દન અરમીમય થઈ જઈ અરમીની ગ્રીષ્ઠ આદર્શિત મની જાન પ્રેમાનદે પ્રતિજ્ઞા લીધી - કેવાય જ કે જનામુની દુઃ શુજરાતી બાપાને મમૃદ્ધ ન કરુ ત્યાસુરી પાવડીનું પરિધાન કરીશ નહિ પણ મજેગો તગ્ધ જ્ઞેના રિગમીની પ્રતિજ્ઞા વધુ - છુ હતી અને કારસી ભાગ પ્રત્યેની એની મેવાઓ પ્રથમ પન્તિમા મુકારી નેઈએ

શાહનામુ એ અંતિહામિઝ મહાકાવ્ય જ અને ધરિનના આદ્યપુરુષ ક્યોમર્મથી તે પ્રેરના ધર્મની જગથેસ્તી બાદશાહ યજ્ઞેજ્ઞં સહેરવાર સુધીના શાકોનું અમા મન્વમય વણુન છે એ પ્રથમા જો ઇતિહાસ જોરામા આન જ તે નવું પ્રમારનો ક પડેનો ભાગ પુરાણોત્ત (mythical) જ મીને ભગવદ્ અર્ધ અંતિહામિઝ હોઈ દત્તમ્યા ઉપર રચાયેનો છે, જ્યારે ત્રાંજો ભાગ શુદ્ધ અંતિહામિઝ, આ ત્રીજો ભાગ જેમા મામાની વરાનો ઈસ્વી ૨૦૬ની ૧૫૧ સુધીનો અહેસાન ૭, તે જો દિરૌનીએ ન લખ્યા કે ન તો પણ કદાપિ આનન, કારણ કે પૂર્વ અને પશ્ચિમના અન્ય પ્રથમા તે જોરામા આવે છે પરંતુ પડેના જો ભાગોમાનો ઇતિહાસ જો દિરૌનીની મન્મથી ન રચાયો હોત તો તે હમેશનો નાલ પામત અને પારસીઆનું અમન ૧૧૨૧ અને મહાકાવ્યની કેવા હતા તે પાગમીઓ પોતે પણ જાણી શકત નહિ એ પહેલાં મે ભાગમા જે ધરિની પદ્ય હો અને પડેનાનાના નામો આવે હ તે નામો અસ્તિતાની કેલીક બંગીઓમા જગવર્ધ રથા છે પણ તે માત્ર નામો જ છે તે શૂચીરના કાર્યો અને પરાક્રમે તો કિર્તીએ રજુઆ ત્યારે જ માના જાણુરામા આવ્યા અને એ મહાકવિ મિરાય પારસીઓનું દેશાભિમાન ઉત્તજિત કરે એવો એ યુગ કોઈ પણ અમી સકત નહિ અને થોડા જ સામ્યનમા એને લગતા સાધનો પણ નાશ પામત

દિરૌસી પહેલા ધરિનના ઇતિહાસમારો ચર્ચ ગયા હતા દાખલા તરીકે તમરી, દીનવરી અને મસકડી પરંતુ એ સૌએ અરમીમા લખ્યું હતું જ્યારે દિરૌસીએ શુદ્ધ કારસીમા લખી એ બાપાને મમૃદ્ધ કરી હતી પહેલાના ઇતિહાસકાગે પારકા માધનો ઉપર પણ આધાર રાખતા, જ્યારે દિરૌસીએ મુખ્યત્વે શુદ્ધ ધરિની સાધનો ઉપર જ મદાર માર્યો હતો એમાના ધણા સાધનો હાન અસ્તિત્વમા પણ નથી, અને જો દિરૌસીએ તે ઉપયોગમા ન લીધા હોત તો તેમા જળવાયેલી હકીકતથી પારસીઓ

હમેશના બેનગીત રહી જાન. કેટલાંક નાનાં માધનો જે ફિરદૌસ્તીએ ઉપ-
યોગમાં લીધાં હતાં તે હાલ હસ્તીમાં છે, પણ તે નાની પુસ્તકાઓ પ્રાચીન
ધર્શની ગૌરવનું પૂરું રમરણ કરાવવાને યક્તિમાન નથી. જેરે આગલા
ઇતિહાસકારે ગદ્યમાં લખી ગયા હતા જ્યારે ફિરદૌસ્તી મુબુખિમાં પડેલા
ધર્શનના આત્માને જાગ્રત કરે એવી જોશીલી ચાવરીમા દેશની સંસ્કૃતિ
રજૂ કરી ગયો છે. ત્યારે દેશની પ્રાચીન ગૌરવકથાનું યથાયોગ્ય રમરણ
કરાવનાર કાર્ધ પણ માધન ન રહ્યું હોવાથી પાશ્ચીઓ માત્ર શાહનામાને જ
પોતાની અસલ સંસ્કૃતિના મહાન ખજાના તરીકે ગણે છે, અને તેના લેખક
ફિરદૌસ્તી પ્રત્યે પોતાનું ઋણ જાહેર કરે છે.

વળી ફિરદૌસ્તીએ વર્ણવેલો ઇતિહાસ વિશ્વામપાત્ર પણ છે. ગાયર
પોતે જે માધન ઉપરથી અમુક દાસ્તાન લેવાયુ હોય તે કાળજીથી વર્ણવે
છે, અથવા જે ચારણ પાસેથી અમુક કિન્નો તેણે સાંભળ્યો હોય તેનું નામ
તે નોધે છે. એક દાસ્તાન આપના તો એ લખે છે કે :

“ગર અજ દાસ્તાન વક મખુત કમ જુની,
રવાને મરા જાએ માનમ જુની.”

યાને મારા ઇતિહાસમાથી જો એક શબ્દ પણ કમતી યાય તો મારો
જાન માતમમા પડી જાય. આ ઉપરથી મત્ય પ્રાચેની તેની કાળજી કેટલી
હશે તે જણાઈ આવે છે. જે પુરાણીક ઇતિહાસના કિરસા એણે વર્ણવ્યા
છે તે ઈસ્વી પાચમી મીમા ઘર્ધ ગમેલા ખોરેનના મુમા (Moses of
Chorepse) નામના ઇતિહાસકારે પોતાના મથમાં વર્ણવેલા તે જ દાસ્તાનોને
ખટું મળતા આવે છે. વળી શાહનામાના કેટલાક ભાગોમા અને જે
પહેલવી પુસ્તકોમાથી તે લેવામા આવ્યા હતા તેમા પુષ્કળ મળતાપણું
જોવામા આવે છે, જે ઉપરથી જણાય છે કે શાયર ઇતિહાસ રચવાની
જવાબદારી બરાબર સમજતો હતો અને ગાયત્રીની ધૂનમા માત્ર કદપનાથી
દોરવાઈ જવા તૈયાર નહોતો. અગ્નયજ જેવું તો અ છે કે શાહનામામા
હખામતી શાહો વિશે — ખુદ માર્ધરમ અને દગાયમ વિશે — એક શબ્દ
પણ નથી, અને પાર્શ્વિક રાજાઓના માત્ર નામે જ નોધી શાયર આગળ
વધે છે. પરંતુ એમાં ફિરદૌસ્તીને દોષ નથી. આપણે હખામતીઓના
વર્ણનમા જોઈ ગયા તેમ જાસુધી દરાયસના પર્વત ઉપરના શિલાલેખો
મુરોપી વિદ્વાનોએ ઉકેલાવ્યા ન હતા ત્યાંમુ યે ખુદ ઈરાનીઓ પણ હખામતી
વંશની હસ્તી વિશે બેખજર હતા. ફિરદૌસ્તીએ જે સાધનોને ઉપયોગ કર્યો
હશે તેમાં હખામતીઓ અને પાર્શ્વિકો વિશે કાર્ધ જ મહિતી ન હોય :

શા માટે ન હોય તેનાં કારણોમાં અસારે આપણે ઢીનરી શકીએ એમ નથી. અસલ સાધનોમાં જ જે માર્હતી ન હોય તે ફિરદૌસીમાં કયાંથી મળી શકે? ફિરદૌસી ને કલ્પિત કથાઓ લખવા બેઠો હોત તો મનમાંથી ને કાવે તે આ પ્રમગોએ તે ઉપજાવી શકત, પણ તેમ ન કરતાં ત્યાં અસલ સાધનોમાં વિમન ન હોય ત્યાં તેણે પ્રમાણિકપણે મૌન ને જાળવવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે.

ફિરદૌસી એક શાયર હોવાથી અમુક પ્રકારની અતિશયોકિત અને કલ્પનાનું ઉડુપન તેની કવિતામાં અનિવાર્ય બને છે તે વાદ રાખવું જોઈએ, પણ તેથી ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતામાં તે ઝાઝો ફેર પડવા દેતો નથી. ફિરદૌસીએ કેટલેક દેકાણે મબીર જૂઓ પણ કરી છે; દાખલા તરીકે એણે પયગમ્બર ઝરથુસ્ત્રને બાન્ધવ અને કુરાનમાં વર્ણવેલા અબ્લહામ નેકે બેળવી નાખ્યા છે; મહાન સિકંદરને ખિસ્તી બનાવી દીધો છે; અને ઝંઘ અવગતા બાદશાહ કયખુશરના રાજ્યમાં પ્રચલિત હતી એમ તે જણાવી મયો છે, જ્યારે તે બાદશાહ તો ઝરથુસ્ત્ર પહેલા ધર્મ ગયો હતો! ફિરદૌસીના સાધનો મોટે ભાગે નષ્ટ પામ્યાં હોવાથી તેમાં શી જૂલજૂલ હતી તે આપણે જાણી શકતા નથી; શાયરે તો માત્ર તેના સાધનો પ્રમાણે ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે. શાહનામાનો જાણીનો ફ્રેન્ચ અભ્યાસી મા ઓલ્લે^૧ ઐતિહાસિક અન્યને વળગી રહેવાના ફિરદૌસીના ગુણનાં પુષ્કળ વખાણુ કરે છે, અને મોહાના સિમવીર તો લખે છે કે મામરી રીતે ત્રેનાં પ્રાચીન ઇરાનની કોઈ વિમતવાર તવારીખ શાહનામા જેટલી સત્યપ્રિયતા બનાવી શકતી નથી.

શાહનામા પારસીઓનું સંસ્કૃતિ ધન છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં પારસીઓની આદ્યા, અર્બલાપા અને આદર્શો છે; તેમાં તેઓની ધાર્મિક, રાજકીય અને મામાજિક સ્થિતિનું ખ્યાન છે; તેઓની નીતિરીતિ, રાહરમમ, કાયદાશાસ્ત્ર, રાજ્યપદ્ધતિ, લશ્કરી બદોમસ્ત, દિલસૂઝી, વિદ્યા, દુખર, ઉલોગ વગેરેનું વર્ણન છે. દેશનો વિસ્તાર કેમ વધ્યો, કેવાં યુદ્ધો થયાં, ધરતીરોએ કેવાં પરાક્રમે કર્યાં, કુષ્ટ પુરુષોએ કેવા છગકપટો રચ્યા, માધુર્યરિત પુણ્યાતમાઓએ કેવું ચારિત્ર્યમળ બતાવ્યું, અથો પયગમ્બર ઝરથુસ્ત્ર કેવી રીતે પોતાનો ધર્મ લાખ્યા વગેરે અનેક જાણવાજ્ઞેજ બાજતોનો શાહનામામાં

૧ "Introduction to the Shahnamah" by G. Mohl translated into English by Mr. Jamshedji D. Khandalavala

૨. શબ્દ હલ હલમા મોહાના સિમવીર "સહેર હલ અજમ" (હઈ ક્ષિતિય)

સમાવેશ થયેલો છે. દૂકમા એ મહાકાવ્ય નહિ પણ નિરાટકાવ્ય બની જાય છે. આ એક જ કિનામ પ્રાચીન ઇરાનના પુત્રકાવ્ય અને સમ્રાટધાનની ગરમ સારે છે. પ્રાચીન ઇરાનનું સર્પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ઇરાનનું જો કોઈ પણ પુસ્તક હોય તો તે શાહનામું જ છે. દેશના પ્રાચીન ગૌરવનું પ્રતિબિંબ બગમર ઝીરી જગતના સમ્રાટોમાં ફિરદૌસીએ ઇરાનનું શિર ધુનદ મ્યુ છે. જગતના મહાકાવ્યોમાં એવું ધ્યાન પ્રતિષ્ઠાપાત્ર છે અને ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય તરીકે તો એ બેનમૂન ગણાયું જોઈએ સામગી ગીતે ઇરાની દર્શિમિદુથી જોના ઇરાસી આહિત્યમાં એનાથી ઉત્કૃષ્ટ બીજું પુસ્તક બધાયું નથી. અગ્રેજ કવિ અને ગીકાકાર ફૂયડન પ્રમાણે મનુષ્યાત્માથી મૌયી મહાન કાર્ય જો થઈ શકતું હોય તો તે એ- મહાકાવ્યનું મર્જન છે, એવું એક મહાકાવ્ય ફિરદૌસી ઇરાન માટે લખી મહેરને અને પોતાને અમર બનાવી ગયો છે. પોતાનું જીવન નિયોત્તી કાઢી ડરેની આ મહાન સેના માટે પારંગીઓ હામેશના ફિરદૌસીના આભારી ગડેજો.

શાહનામાની અસર યુરોપ ઉપર પણ પડી હોય એ બનના-નેગ છે. પગક્રમની શોધમાં જમના ઇંગ્લીશની યુરોપી સરથા (instaurator of knight errantry) ગ્રીક મહાકવિ હેમરે રજૂવેના એવા વીરો ઉપરથી નીકળી હોય એમ માની શકાય ત છતાં યુદ્ધમાં બતાવનામાં આરના બેનદિલી અને ઔદાર્યના જે લક્ષણો ફિરદૌસી દર્શાવે છે તેમાં અને યુરોપના મધ્યયુગમાં જે ક્ષત્રિયસુજનના (chivalry) જણાતી તેમાં મોટું સામ્ય છે, એવું મિ ફીરોઝ કેરચાલ્પે બતાવી આપ્યું છે તેઓ લખે છે કે “મુર” નામે ઝાળખાતા અરમેઓ રખેન ઉપર વિજય મેળવી ત્યાં ક્ષત્રિયસુજનના દાખન ડગી અને એ ગીતે યુરોપના વીરોમાં એ ગુણ દેવાયા પામ્યો. પરંતુ મુરો ઇરાનીઓ અને ઇરાની વીરરસ ધ્યાઓ ઉપરથી એ મહાગુણ શીખ્યા હતા. કેમકે ફિરદૌસીની પણ પહેલાં એવી ધ્યાઓ ઇરાનમાં સારા પ્રમાણમાં ફેલાયેલી હતી એ જ લેખક બતાવી આપે છે કે ઇરાની વીરો યુરોપી વીરો પહેલાં શરામ અને સગીનતા ગોખીન હતા. પરંતુ જાન કપટથી યત્ન ઉપર વિજય મેળવવાનો ડઠી નિયાન કરતા નહિ. શાહનામા પ્રમાણે જાણ જનારે રોદામે સાથે પ્રેમમાં પડ્યો ત્યારે તે ડગન મરે તે પહેલાં તેના બા શાહ મીનોચકેરે તેના શૌચ અને અડવમદીની બરામર કમોટી કરી હતી જે બેનદિલીથી યુરોપમાં દ્વંદ્વહો થતા તેના જ શાહનામામાં વર્ણવાતા છે. પરાક્રમશૂળ વીરો જેમ યુરોપમાં જમના હતા તે જ

વીરો શાહનામામાં દુસ્તમ અને બેઝન પણ છે. જે ગીલાનિય (gallantry) ના દર્શન આપણને યુરોપના ચોદાઓમાં યાદ છે તે આપણને જ્ઞાન રોદાએ દુસ્તમ-તહેમીના અને બેઝન-મનીઝેદમા પણ નજરે પડે છે. યુરોપના મધ્યયુગની અદ્ભુત રસડ્યાઓમાં જે પારસીકિક તત્ત્વ છે તે ઓક કે ગમન માહિત્યમાંથી ઊતરી આવ્યું નથી, કેમકે તે અધકાર યુગમાં તે માહિત્ય મુનબ હર્તું પણ નહિ, પણ તે તત્ત્વ અરમો મારફતે એશિયામાંથી ગયું હતું, એમ મિ પી કેન્સલર માને છે. ફ્રાન્સના બર્મિંગ્હામ રચનાગ ટુમેડોર નામના જાણીતા ઇતિહાસકારે ઉપર પણ અરમો દ્વારા ઈરાનીઓની અમગ પડી હોય એ બનરાજોગ છે. જેવેટાઈનની પવિત્ર ભૂમિના દર્શન કરવા જે ખ્રિસ્તી જાત્રાળુઓ આપના તેઓ મારફતે આ બીજા યુરોપમાં વેરાયા હતા. શાહનામાના બાલાન્ગકાર મિ. જેમ્સ એટ્કિન્સન પોતાના દિવાનમાં આપણને યાદ આપે છે કે દિરદૌમી ઈરવી ૧૧મી મદીની ગઝવ્યાતમાં લખી ગયો હતો, જ્યારે યુરોપમાં ક્ષત્રિયમુજનના વિચક અદ્ભુત રસડ્યાઓ બારમી સીમા રચાવા માડી એ ગીતે એ કથાઓ ઉપર નિરદોશીની અમગ હોવી જોઈએ એવું આડકતરું સૂચન એ લેખક કરે છે

હતી. શાહનામું લખવામાં ફિરદૌસી પહેલવી પુસ્તકોનો કેટલો આભારી થયો હતો તે મરહમ સર જહાંગીર કોયાજી^૧ સારી રીતે જતાવી આપ્યું છે.

મરહમ પ્રો. શેરાનીના એક ઉર્દૂ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે ૨૪ વર્ષની ઉંમરે કવિએ ૯૫૮ માં શાહનામાનાં દાસ્તાને લખવાં શરૂ કર્યાં હતાં. સુલતાન મહમૂદ ગઝનવી તો ૯૭૧ માં જન્મ્યો હતો, એટલે સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેમ શાહનામા લખવાની પ્રથમ પ્રેરણા કવિને સુલતાન તરફથી મળી હતી તે માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. આપણે જોયું તેમ ફિરદૌસીને પહેલાંથી જ ઈરાની દત્તકથાઓ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી અને સુલતાનના જન્મનાં ૧૩ વર્ષ પહેલાંથી જ કવિએ છૂટક છૂટક દાસ્તાનો લખવાં શરૂ કર્યાં હતાં. ફિરદૌસીની કીર્તિ સાંમળી સુલતાને ૯૯૯ અથવા ૧૦૦૦ ની સાક્ષમાં તેને ખાસ નિમત્રણ મોકલી ગિઝની બોલાવ્યો અને યોગ્ય સન્માન કરી શાહનામાનું કાર્ય જે શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું તે પૂરું કરવાની જોગવાઈ કરી આપી. સુલતાનની મદદથી કવિને ખીજ કેટલાક “દેહકાનો” અને ખીજ જરૂરી સામગ્રી દશ વર્ષ સુધી મળી હતી, જેથી તેના આ મહાન કાર્યમાં સારી મદદ થઈ હતી. એ મદદ માટે પારસીઓ સુલતાન મહમૂદના ખાસ આભારી છે. માત્ર એટલું જ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે શાહનામું લખવાની પ્રેરણા કવિને ગ્રય થઈ હતી અને તે સુલતાન તરફથી મળી નહોતી. મનુષ્ય કર્મ કરી છટે છે પરંતુ તેની ફળપ્રાપ્તિ તેના અખત્યારમાં નથી. ફિરદૌસી પોતે એક શિયા મુસ્લિમ હતો, પણ પૂરેપૂરો દેશભક્ત હતો. પરંતુ કેટલીકવાર તેની રાષ્ટ્રભક્તિ હ્રા કુદાવી જતી. ઈરાન પ્રત્યેની એની જનદેશાનીને કારણે ઈરાનના જૂના શત્રુ તુરાન તરફની એની નફરત એ છુપાવી શક્યો નથી, અને અરબો માટેનો એનો ખુલ્લો ધિક્કાર શાહનામામાં એકદમ તરી આવે છે. કમનસીબે સુલતાન પોતે એક તુરની હતો, અને ઇસ્લામના આરભસ્થાન અરબસ્થાન પ્રત્યે એ ધમચુત્ત મૂર્નાઈજક તાજપનિને માન દોવ તે સહેજે સમજી શકાય. આ સ્થિતિનો લાભ લઈ ફિરદૌસીના શત્રુઓએ સુલતાનના કાન બંભેલો, અને કવિને સુલતાન તરફથી કેવું ઈનામ મળ્યું, અને એના ઉપર વૃદ્ધાવસ્થામાં કુખોની કેવી પરપેરા શરૂ થઈ તે તો એના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

શાહનામાની શૈલી તેના વિષયને છાજતી ભવ્યતા ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે ફારસી લેખકોની શૈલી કાર્ષક આડજરી, કલ્પનાતરંગોથી ચક્રવ્યૂર

છે. પણ એ અન્યાયી પ્રયાસો મર્વયા નિષ્ફળ ગયા છે અને કયિને માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

ગર ઈન નામે રા કમ બખાની કુનદ,

અગર ઝન શુવદ પડેવવાની કુનદ :

યાને જો આ શાહનામુ કોઈ સ્ત્રી પણ વાંચે તો તે પડેવવાન બની જાય.

કરુણરમ જમાવવામાં ફિરદાસી સ્વર્ગમગ બિનદરીફ મળી શકાય. રુસ્તમને હાથે પોતાનો જ પુત્ર સેરામ જૂનવી કતલ થાય છે તે પ્રમગ, અને રુસ્તમ નશ્ટકે અમદન્નાગને બેગન દરે છે તેનો અફેરાય કોઈ પાપાણુકેથી પુરુષને પણ આસુ પડાવે એવા છે “રઘુવંશ”માં ઇદુમની ઉપર અમનો વિલાપ, ‘કુમાર મહાર’માં કામદેવ ઉપર રતિનો વિલાપ, રામાયણમાં ધન્દ જિત ઉપર સુસેવ્યનાનો વિલાપ, મહાભારતમાં અભિમન્યુ ઉપર સુબદ્રા અને ઉત્તરાનો વિલાપ, “ઈશ્વર” માં હેક્ટરથી જુની પડતી વખતે તેની પત્ની અન્ડ્રોમેડીનો વિલાપ — એ સઘળા વિલાપોને ટપી જાય એવું પોતાના એકના એક પુત્ર મોરાબના આકાળ મૃત્યુ ઉપર આમુ” મારતી તેલ-મીનાનું છાતીફાટ મ્લન છે. રુસ્તમ અને અસદન્દવારનાં જુદાં જુદાં “હફ્તખાન” (સાત મુસીમતો) ના વર્ણનમાં બખાનજ રસની જમાવટ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ છે. મહાન સિક્કદની કારકિર્દીના બ્યાનમાં અહમુન રસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ફિરદાસીમા wisdom literature (હકાપણુર્ત માહિત્ય) પણ બહુ અમત્યની જગ્યા લે છે. જ્યારે એક રાત્ર મરણપવારી-એ પડે છે ત્યારે, જેમ રામાયણ અને મહાભારતમાં અચારનવાર જોઈએ છીએ તેમ, પોતાના પાટવી કું-રને બેઠાવી તે તેને ઉપદેશ આપે છે, અને તેમા ફિરદાસીનું પોતાનું દુન્યવી હકાપણુ કેટલું જીંદું છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પણ સૌથી વધુ જો કાંઈ હૃદયને સ્પર્શી શકતું હોય તો તે ફિરદાસીનો બ્રાક્તરસ છે.

નવાઈ જેવું છે કે ફારસી સાહિત્યના સૌથી સમર્થ અને નામીયા દીકાકાર પ્રો. ઈ. જી. આલિન^૧ શાહનામા માટે જોયો અભિપ્રાય ધરાવના નથી; પરંતુ સૌન્દર્ય, લાવણ્ય અને હૃદયોર્મિના ભાવદર્શનમાં ફિરદૌસી અન્ય ફારસી કવિઓની સરખામણીમાં કીકા પડી જતો હોય એમ તેઓ ધારે છે. પ્રો. આલિન કબૂલ કરે છે કે સામાન્ય રીતે મહાકાવ્યો એમને પમંદ પડતાં ન હોવાને કારણે જ એઓ શાહનામાની ખૂબીઓ કદાચ જોઈ શક્યા ન હોય. પ્રો. આલિન પ્રમાણે શાહનામામાં ત્રણ ખામીઓ નમ્દરે પડે છે — એની કંટાળો ઉપજાવનારી લંબાઈ, એના છંદમાં વિવિધતાની જાણપ, અને એણે આપેલી ઉપમાઓનું એકસરખાપણું (દાખલા તરીકે દરેક શરતીરને જૂખ્યા સિદ્ધ કે મદોન-મત્ત હાથી સાથે સરખાવવામાં આવે છે, વગેરે). પરંતુ જગતમાં અનેક મહાકાવ્યો લાંબા હોય છે અને તે કારણે જ તેમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં એકસરખાપણું (monotony) આવી જાય છે. તે બાબત મૂકતાં શાહનામાની અનેક ખૂબીઓ પ્રો. આલિનની નમ્દરે ન ચડી શકી એ ખચીત ખેદારક છે. પ્રો. આલિન પ્રમાણે શાહનામાની અખંડ લોકપ્રિયતાનું ખરું કારણ તો એ છે કે તે પ્રાચીન ઇરાનનો સંસ્કૃતિ-ગ્રંથ હોવાથી અને શુદ્ધ ફરશીમાં રચાયેલો હોવાથી તે ઇરાનીઓનું સ્વદેશાભિમાન બીજા કોઈ પણ પુનઃક કરતાં વધુ જાગ્રત કરે છે; એટલે સાહિત્યકીય યોગ્યતાને કાળે નહિ પરંતુ રાજકીય કારણોને લીધે શાહનામું લોકપ્રિય બની જતા પાત્રું છે. શાહનામાની અનેક ખૂબીઓ આપણે તપાસી ગયા હીએ; એ ગ્રંથ વિશે અન્ય વિદ્વાનોનો શો મત હતો અને ભવિષ્યના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર કેટલી પડી તે આપણે હવે પછી જોઈશું. પ્રો. આલિનના ખુશ્લા દિલના મત માટે આપણે તેમના આભારી છીએ અને ફિરદૌસીની કદરનામી કરવામાં એ બેનમીજ રહ્યા તેથી દિલગીર છીએ. શાવર જામીએ મુઘમાન મહમૂદ મઝનવી માટે જે લખ્યું હતું તે આપણે બહુ ખેદ સાથે પ્રો. આલિનને લાગુ પાડી શકીએ જામીએ કહ્યું છે કે:—

“ગુઝસ્ત શૌકતે મહમૂદ વ દર ઝમાને નમાન્દ
જુઝ ઈન ફસાને કે નદાનિસ્ત કદે ફિરદૌસી.”

યાને મુઘતાન મહમૂદ મઝનવીનો દોરદમામ તો ખતમ થઈ ગયો, મગર એને માટે એટલું જ યાદ રહી ગયું છે કે એ ફિરદૌસીની કદર કરી

ઉપરથી ધડાયેલું છે. દિલ ગરમ કરે એવું ટીપ્પું, નમ કરે એવી મોહકતા, અને ઉન્નત કરે એવી ભવ્યતા બન્ને કવિઓને પરેલાં છે. જો હોમર ન હોત તો ગ્રીક સાહિત્ય આનંદિન સમય સુધી લગી શક્યું નહોત, અને વાજપી રીતે હોમરને ગ્રીક, બન્ને યુરોપી, સાહિત્યનો પિતા કહેવામાં આવે છે. આવું બિરુદ ફિરદૌસ્તીને અપાયું નથી, પણ થોડાં જ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા તેના લગભગ સમકાલીન કવિ રદફીને તે લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે, કેમકે ઈરાની સાહિત્યના કેટલાક મુખ્ય પ્રકારો ઉપર ઠીકઠીક પ્રભુત્વ મેળવવામાં સર્વ ફારસી કવિઓમાં રદફી પ્રથમ હતો. રદફીએ ૧૩ લાખ કાવ્યપદ્ધતિઓ રચેલી કહેવાય છે, જોકે તેમાંથી આજે નહિ જેવું જ બચવા પામ્યું છે. આંગ્રેજ સાહિત્યમાં જેમ ચોસર છે તેમ ફારસી સાહિત્યમાં રદફી કહી શકાય, પરંતુ અમુક દષ્ટિબિંદુથી ફિરદૌસ્તી ફારસી સાહિત્યના શેક્સ્પિયર સમાન છે. શેક્સ્પિયરની વેધક દષ્ટિ કે મનુષ્યહૃદય પારખવાની અદ્ભુત શક્તિ ફિરદૌસ્તીમાં છે એવો દાવો થઈ શકતો નથી, પણ જેમ શેક્સ્પિયર પછીના લેખકો ઉપર એનાં વિચારો અને શૈલીની સચોટ અસર થવા પામી, તેમ જ ફિરદૌસ્તી પછીનું ઈરાની સાહિત્ય એનું પુષ્કળ નાણું બની લગભગ ફિરદૌસ્તીમય બની ગયું છે.

અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પ્રો. જૅકસન^૧ સાહનામાને ૧૨૦૫માં પ્રાચીન અંગ્રેજીમાં લખાયેલા "સુટ" નામના ૧૬૦૦૦ ટૂંકી પદ્ધતિઓવાળા કાવ્ય સાથે સરખાવે છે. તેનો લેખક લેયેમોન નામનો અંગ્રેજ હતો અને એ કાવ્યમાં પણ તેણે ઈંગ્લાંડના પ્રાચીન બાદશાહોનું, ખાસ કરી આર્યરત્ન વર્ણન આપ્યું છે. જેમ ફિરદૌસ્તીએ બની શક્યું ત્યાંસુધી ચૂટીવીણી અરબી શબ્દો દૂર કરી શુદ્ધ ફારસીનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, તેમ લેયેમોને તે વખતની અંગ્રેજીમાં પુષ્કળ પ્રચલિત થઈ ગયેલા અનેક ફ્રેન્ચ શબ્દોનો બનતો બાહબકાર કરી પોતાની માતૃભાષાની અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી. પરંતુ લેયેમોનની ટૂંકી આતુત્રાસિક પણ સ્વરચના પદ્ધતિઓનો મુકાબલો ફિરદૌસ્તીની ૬૦૦૦૦ સુમધુર કડીઓવાળા સાહનામાની સાથે વિપુલતા કે શુભવત્તાની દષ્ટિએ થઈ શકે એમ નથી એમ પ્રો. જૅકસન પોતે કબૂલે છે.

રામન સમ્રાટ ઓગસ્ટમ માટે કહેવાય છે કે તેને રામ ઇંટોથી બંધાયેલું મળ્યું હતું. પરંતુ તે આરસપાણીથી શણગારેલું મૂકી ગયો. આ શબ્દો પ્રો. કોવેલ ફિરદૌસ્તીને લાગુ પાડી લખે છે કે ફિરદૌસ્તીએ ન્યારે લખવા માગ્યું ત્યારે ફારસી સાહિત્ય જેવું ખાસ કાંઈ હતું નહિ, પરંતુ તે એક

એવું કાવ્ય લખી ગયો કે જેનું ખીજ લેખકો અનુકરણ કરી શકે, પણ જેની ઉપર તેઓ શ્રદ્ધતા ભોગવી શકે નહિ. તે એક એવું ઉત્કૃષ્ટ મહાકાવ્ય મૂકી ગયો છે કે જે ખીજ કવિઓ સાથે તેઓના જ વિશિષ્ટ અને ખાસ ગુણોમાં પણ હરીફાઈ કરી શકે, અને જેમ હોમરનાં બે મહાકાવ્યો યુરોપમાં જ તેમ એશિયાના સાહિત્યમાં આ વિરલ સ્થાન ભોગવે છે. ધર્માનીઓ પણ કિરદૌસીની યુક્ત કહે પ્રશંસા કરે છે. ઇબ્ન ઉલ અથીર તો શાહનામાને “કુરાન ઉલ અજમ, (ધર્માનું કુરાન) કહે છે. નિઝામી કિરદૌસી માટે લખે છે કે :—

“સખુનગૂએ પીશીને દાનાએ તૂમ,
કે આરાસ્ત ઝુફે સખુન યુન અરસ :”

યાને, તૂસ શહેરનો તે પ્રાચીન સિદ્ધાન શાયર (કિરદૌસી) જે કાવ્ય-સુંદરીનાં ઝુફા પોતાના શબ્દો વડે શલુભારી ગયો હતો.

અનવરી નામનો નામીઓ શાયર લખે છે કે :—

“આફરીન બર રવાને કિરદૌસી—આન હુમાયુન નિઝાદે કરખુન્દે :
આન ન ઉરતાફ ખૂદ વ મા શામિદ—આન ખુન્નવંદ ખૂદ વ મા ખન્દે.”

યાને, બાબશાળી ખુન્નવાદ ધરાવનાર તે નેકજખત કિરદૌસીના આત્મા ઉપર આફરીન હો ! તે માત્ર શુરુ અને અંતે સિધ્ધ હતા એમ નહિ, પરંતુ તે અમારો સ્વામી હતો અને અંતે એના સેવકો છીએ.

ઉન્સરી નામનો ગઝલીનો કવિ જે એક વખત કિરદૌસીનો હરીફ હતો તે આગળ જતા નમ્રતાપૂર્વક કિરદૌસી માટે લખે છે કે :—

“તૂ શાફેનશહે ઝુફે નહમે દરી;
બખંદ બ પીશત કમર ઉન્સરી :”

યાને, ફારસી કાવ્યપ્રદેશનો તું શફેનશાહ છે; તારી સામે ઉન્સરી પોતાની કમર બાધી (ગુલામ માફક) બિભો છે.

આ અવતરણો ઉપરથી કિરદૌસીની કદર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ફેટલી થઈ હતી તેના વાચકને ખ્યાલ થશે.

શાહનામામાં ધર્માનીઓના પવિત્ર પયગમ્બર પાદશાહો પહેલવાનો વગેરેની પ્રશંસા કરવામાં આવેલી હોવાથી તે સુરિશમેને પસંદ આવતું નહોતું; પણ લોકહૃદય ઉપર એ મહાકાવ્યે એવી જખમર પકડે જમાવી હતી કે જ્યાં જુઓ ત્યાં તેમાથી પીકતઓ ગવાતી માલુમ પડતી. રાજ-દરબારમાં, જંગમેદાનમાં, શાહી પત્રવ્યવહારમાં, મિત્રમંડળના વાતીલાપમાં,

ઉલ્લેખાની મજલિસમાં કે ચરાગીઓની મેહફિલમાં, ઘેરઘેર, ચકલે ને ચોટ, શાહનામું સૌના મુખ ઉપર રમી રહ્યું. રખે ઇસ્લામ અને અરબસ્તાન તરફ લોકો શિથિલ થઈ જાય એવો બધા સત્તાવાળાઓને લાગતા માંડ્યો; તેથી શાહનામાની સર્વવ્યાપી અસર તોડવાના હેતુથી પ્રતાપી ખલીફ ઉમરનું “ઉમરનામા” નામનું જીવનચરિત્ર લખાવી તે લોકોમાં ફેલાવવામાં આપ્યું. પણ સૂબની આગળ ચંદ્ર જેમ જાંખો થઈ જાય તેમ “ઉમરનામા” વીમરાર્થ જવા લાગ્યું, જ્યારે હજી મુધી શાહનામાની નામના જેવીને તેવી કાયમ રહી છે. તરવાનો પટો પહેરવાથી માણસ સમુદમાં તરી શકે છે, તેમ દુઃખ અને સંકટના અમુદમાં ડૂબી રહેલા ધરિની જરથોસ્તીઓ સગીઓ મુધી માત્ર આ શાહનામાથી પટો ધારણ કરવાથી સલામત રહી શક્યા છે, અને હજી મુધી તરી રહ્યા છે મહાત્માસ જે ૬૫૧ થી તે ૧૯ મી સદીના અત મુધી ધરિનના જરથોસ્તીઓ ઉપર વર્તી રહી હતો તે દરમ્યાન જે કોઈપણ વસ્તુઓએ તેઓને મર્વનાશમાથી બચાવ્યા હોય તો તે તેમનો બુદ્ધિ ધર્મ અને ફિરદોસ્તીનો મહામંથ હતો. શાહનામાના અમૃતનું પાન કરીને અને પોતાના પૂજ્યોની પ્રાચીન કીર્તિ વાદ કરીને હજી થોડાક ઈગની કુટુબો ધરિનના ચર્ચ અને ફિરમાન નામના શહેરોમાં જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર ઉત્તવાર થઈ બેઠા છે. એ જીવનચક્રિત અને રાષ્ટ્રભાવનાનો વારસો ધરાવ અને હિંદના જરથોસ્તીઓએ ફિરદોસ્તીના અમર મંથમાંથી મેળવ્યો છે.

ત્યારે ફિરદોસ્તીએ ધરિનની જે મહાન એવાઓ કરી તે દુઃખમાં નીચે પ્રમાણે છે — તેણે અમારો વીસરાઈ ગયેલો પ્રાચીન ઇતિહાસ તાજો કર્યો અને અમારી પુગણી પ્રજાસિકાઓને નવજીવન આપ્યું; અમારી શિથિલ થયેલી સ્વદેશમંકિતને તેણે જાગ્રત કરી; અમારી બુધાર્થ ગયેલી સંસ્કૃતિ તેણે સજીવન કરી. અમારા કચડાઈ ગયેલા દેશને તેણે પુનરુદ્ધાર કર્યો, તેણે ધરિની સાહિત્યના આરબકાળમાં જ અરથી ચન્દેનો ખતી શકતો બહિષ્કાર કરી અમારી બાપાશુદ્ધિનો પ્રયામ કર્યો; તેણે દારસી સાહિત્યને એક અદિતીય ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય અપણ કર્યું, અને બવિષ્યના સાહિત્યને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા અનેક સૂચનોની રમટણિ કરી, જે કાર્ય એક મંચવા કરી શકે તે એણે એકલે હાથે મજબૂતાથી પાર ઉતાર્યું. પોતાના દેશની અને દેશમધુઓની આવી અનુપમ સેવાઓ કરનાર યાતો કોઈ ઝરથુસ્ત્ર જેવો પ્રજાપાલકો પવગમ્મર હોય. કોઈ રાજાશાહ જેવો દેશોદ્ધારક ચરવીર સેનાપતિ હોય, યાતો ફિરદોસ્તી જેવો

ઈશ્વરપ્રેરિત મહાકવિ હોઈ શકે. કાંઈક ક્ષમાપાત્ર અભિમાન લઈ દિરદૌસી પોતાના મહાઅંધ માટે લખી ગયો છે :—

“ જિનાહાએ આત્મા ગરદ ખરાખ
ઝ બારાન વ અઝ તાગિશે આફતાખ;
પય અફઝંદમ અઝ નઝમે કાખે બુઝંદ.
કે અઝ બાદ વ બારાન નયાબદ ગઝંદ :”

યાને, વરસાદ અને સૂર્યના નાપથી ભવ્ય ઈમારતો પણ ખરાખ થઈ જાય છે; પરંતુ મેં કવિનાનો એક એવો બુધદ મહેત રચ્યો છે કે જે વટાળિયા કે વરસાદથી નુકસાન પામી શકશે નહિ. અને થયું છે પણ તેમજ. અનેક વિપત્તિઓમાંથી પસાર થઈ શાહનામાનો મંત્ર હજી પારસીઓને પોતાની પુરાતન જાહોજલાલીની યાદ આપવા એક બીજા બેહિસ્તુન પર્વત સમાન અવિચળ ખડો છે. દિરદૌસો મરણશરણ થયો છે, પરંતુ શાહનામામાં અને ઈરાનપરસ્તોના હૃદયમાં તે અમર રચ્યો છે.

૭

ઈરાન અને હિંદ

અયો ઝરથુસ્ત્ર જન્મ્યા તે પહેલાં ઈરાનીઓ અને હિંદુઓ એક જ સ્થળમાં વસતા, એક જ ધર્મ પાળતા, એક જ ભાષા બોલતા : વસ્તુતઃ તેઓ બે નહિ પણ એક જ આર્યપ્રજા કહી શકાય. લોકમાન્ય દિળકના મત પ્રમાણે એ પ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉત્તર ધ્રુવનો હિમાચાલિત પ્રદેશ જ હતો. અને એ જગ્યાને “ મનુષ્યમતિનું પારણું ” એવું નામ અપાયું છે. પણ ઘણાખરા વિદ્વાનો એક ઉત્તર ધ્રુવ સુધી જતા નથી, પરંતુ મધ્ય એશિયામાં એ ઉત્પત્તિસ્થાન આવ્યું હતું એમ માને છે. વંદીદાના બોળ પ્રકરણમાં જે માહિતી આપનામાં આવી છે તે ઉત્તર ધ્રુવ કરતાં મધ્ય એશિયાને વધુ વધેસતી કામે છે “ અએરાનવએને ” નામે ઓળખાતા એ સ્વર્ગીય સ્થાનમાં યમ (જમશીદ) નામનો રાજા આપ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતો હતો તે આપણે પહેલાં પ્રકરણમાં જોઈ ગયા ત્યાં એક ભારે નાશકારક ગરકનું પૂર આવનાથી યમ પોતાની પ્રજાને દક્ષિણ દિશામાં દોરી ગયો; જે સ્થળ આજે ઈરાનને નામે ઓળખાય છે ત્યાં તેઓએ સુકામ કર્યો, અને તે જગ્યાને અસન નામ “ અએરાનવએને ” અથવા ઈરાન

આપ્યું. પારસીઓના અને હિંદુઓના પૂર્વજો અસલ Indo-Iranian નામે ઓળખાતો ધર્મ પાળતા. તેઓ ઈરાનમાં લાંબા કાળ સુધી રહ્યા, અને મઘવેદનો કેટલોક ભાગ ખુદ ઈરાનમાં જ રચાયો હતો એમ મનાય છે. પણ છેવટે તેઓ વચ્ચે એક તીવ્ર મતભેદ જાણો થયો. ઈશ્વર એક છે કે અનેક, સોમરસ પીવો કે નહિ, યજ્ઞોમાં પશુઓનું બલિદાન આપવું કે નહિ — વગેરે બાબતો ઉપર બારે તકરાર જાગી, અને આયોનો મોટા ભાગ ઈરાન છોડી હિંદુસ્તાન તરફ આગ્યો અને એ લોકો હિંદુઓ તરીકે ઓળખાયા. એક ખીજ નાની શાખા ઈરાન દેશમાં જ રહી અને તે ઈરાનીઓ અથવા આગળ જતાં ઈરાનના જાણીતા પાર્સ પ્રાંત ઉપરથી પારસીઓ, કહેવાયા. જુદાં જુદાં રથોના અને ધર્મોમાં વહેચાઈ જવા છતાં વેદ અને અવસ્તામાં પુષ્કળ સામ્ય છે, અને તે પારસીઓ અને હિંદુઓનાં બાપા હંદ કાન્નયંસી અને વાકપરચના ઉપરાંત તેઓનાં ધર્મક્રિયા, દંતકથા, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિકથા, દેવો અને દ્વિરેજાઓનાં વર્ણનો વગેરેમાં તુરત જથ્થાઈ આવે છે. એ વિષય ઉપર પુષ્કળ માહિતી ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ પારસીઓ અને હિંદુઓ એક પ્રજા હતી ત્યારે તેમના વચ્ચે શો સંબંધ અને શું સામ્ય હતું તે વિશે નહિ, પણ મનભેદને અંગે બે જુદી પ્રજા તરીકે છૂટા પડ્યા બાદ તેઓ વચ્ચે કેવી નિમ્નજન રહી તે બતાવવાનો આ પ્રકરણનો ઉદ્દેશ છે.

હિંદુહિંદુ અને સપ્તસિંધુ પણ એક જ શબ્દ છે, કેમકે સંસ્કૃતનો “સ” અવસ્તામાં “હ” બને છે. વંદીલાદ ૧, ૧૯ પ્રમાણે હિંદુહિંદુમાં ગરમીનો ત્રાસ અતિશય હતો અને ત્યાં સ્ત્રીઓને ઋતુપ્રાપ્તિ વહેલી થતી. હજી પણ હિંદુસ્તાનને એક ગરમ દેશ ગણી શકાય અને હંડા દેશો કરતાં ગરમ દેશોની બાળાઓમાં જોખન વહેતું આવે તે કુદરતી છે. ખુદ ‘હિંદુ’ નામ પણ પારસીઓએ જ સિંધુ નદી ઉપરથી ત્યાં રહેનારાઓનું પાડેલું કહેવાય. આજે ફારસીમાં ‘હિંદુ’ એટલે કાળો થાય છે અને એ રીતે એ શબ્દનો અર્થ વિકૃત બની ગયો છે. ઇરાનીઓ મારફતે જ ‘હિંદુ’ શબ્દ ગ્રીસ જઈ પહોંચ્યો, પણ ત્યાં “હ” અક્ષર ન હોવાથી ગ્રીકોએ એ દેશને “ઇડોસ” નામ આપ્યું, જે ઉપરથી આગળ જતાં “ઇન્ડિયા” શબ્દ નીકળ્યો. છેવટે જ્યારે મુસ્લિમો આવ્યા ત્યારે એ દેશને ‘હિંદુસ્તાન’ નામ અપા્યું.

હવે હિંદુ શાસ્ત્રો અને પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઇરાનીઓ વિશે શા ઇશારાઓ થયા છે તે તપાસીએ. ઋગ્વેદમાં “પૃથુ” અને “પથુ” (‘पर्षवः’ બહુવચનમાં) શબ્દો વપરાયેલ છે અને તેનો અર્થ પાર્થિયનો અને પારસીઓ થાય છે. પરંતુ મરહૂમ મિ. મચેરજી પી. ખરેલાટ^૧ પ્રમાણે એ શબ્દો વિશેષ નામ નથી પણ સામાન્ય નામ છે, અને “પથુ”નો અર્થ, સાયણે ક્યો છે તેમ, પાસળી થાય છે અથવા પાંસળીમાંથી બનાવેલું એક શસ્ત્ર થાય છે. મિ. ખરેલાટ દલીલ કરે છે તેમ “પરસ્થન” શબ્દ તો ઇરાનીઓને સૈાથી પ્રથમ ગ્રીકોએ હખામીઓના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન, યાને ઋગ્વેદકાળના સૈકાઓ પછી, લાગુ પડ્યો હતો; ત્યારે ઋગ્વેદમાં “પથુ”નો અર્થ પરસ્થન અથવા ઇરાની કેમ થઈ શકે? “પરસ્થન” શબ્દ જો અવસ્તામાં જ ન હોય તો તે વેદમાં તો ક્યાંથી જ આવી શકે? માટે “પથુ”નો અર્થ કાઈ જુદો જ થતો હોવો જોઈ એ એમ મિ. ખરેલાટ માને છે. વળી પાર્થિયનો તો હખામીઓની પડતી પછી જ, એટલે ઋગ્વેદ કાળના સૈકાઓ પછી જ, હસ્તીમાં આવ્યા. ત્યારે ઋગ્વેદના “પૃથુ”નો અર્થ પાર્થિયનો કેમ હોઈ શકે?

આનો જવાબ શ્રી. જ્યોતીર્દ્ર એમ. ચેટરજી^૨ એક વિદ્વાપૂર્ણ

૧. Mr. M. P. Khareghat's Preface to "Parsis of Ancient India" by Mr. Shabpurji Karasji Hodiwala

૨. "References to Parsis in the Rg Veda"—an article by Mr. Jyotindra M. Chatterji in the "Iran League Quarterly" January 1945

લેખમાં આપી પુરવાર કરે છે કે “પૃથુ” એટલે પાર્થિવનો અને “પશુ” એટલે પારસીઓ. ઋગ્વેદ ૬, ૨૭, ૮નો અર્થ એવો થાય છે કે—પૃથુઓએ એક અમૃત્ય બેટ ધરી: થી. ચેટરજી કહે છે કે અહીં “પૃથુ” સામાન્ય નામ નથી પણ એક કોમનું—વિશેષનામ—છે. વળી ઋગ્વેદ ૮, ૬, ૪૬નો તરજુમો એવો થાય છે કે:—તિરિન્દિરમાં મેં સો બેટ લીધી પરંતુ પશુમાં મેં એક હજાર લીધી હતી: અહીં પણ “પશુ” એક વિશેષનામ છે એ ખુલ્લું છે. વળી ઋગ્વેદ ૭, ૮૩, ૧નો તરજુમો એવો થાય છે કે:—પૃથુ પશુઓ લૂંટ માટે ઉત્સુક બની આગળ ધપ્યા. અહીં પણ એ બન્ને શબ્દો વિશેષનામ છે, અને બન્ને માથે જ વપરાયા છે તે પણ થી. ચેટરજી અર્થસૂચક ગણે છે, કેમકે એ બન્ને પ્રજાઓનો મુલક અકેકની પામે જ આવ્યો છે. ઋગ્વેદ ૧, ૧૦૫, ૮નો અર્થ એવો થાય છે કે—અધગી તરફથી પશુઓ મને એક શોકથી પેડે હેરાન કરે છે. અહીં પણ “પશુ”નો અર્થ ખુલ્લો હોવા છતાં માયણ એનો અર્થ “પાસળી તરફથી હાડકું” એવો કરે છે. થી. ચેટરજીના મન મુજબ સાવણાચાર્ય આ બાબત વિશે પૂરતું જ્ઞાન ધરાવતા નહિ, કેમકે એક વેળા પારસીઓ અને હિંદુઓ એક પ્રજા હતા, અને વેદનો અસુર તે જ અવસ્થાનો અકુર છે વગેરેની માહિતી સાવણને હતી નહિ. માટે તેમણે કરેલા આવા ફકરાઓનાં બાષાન્તર ઉપર કાંઈ વિશ્વાસ રખાય નહિ. હુઝવિગ અને વેમર^૧ જેરા યુરોપી વિદ્વાનો પણ “પશુ” અને “પૃથુ”માં પ્રાચીન પારસીઓ વિશે ઈશારા જુએ છે, અને વેમર એ ઉપરથી અનુમાન કરે છે કે ઋગ્વેદકાળના હિંદુઓને ધરિનના અસહ વનનીઓ સાથે ઐતિહાસિક સંબંધ હોવો જોઈએ. આ તર્કને પ્રુટિ મળે, એવા ધણા દાખલાઓ આપણે આગળ જતાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી જોઈશું.

પણ મિ ખરેખરે જો દલીલ કરી છે—કે પરસ્પન (પશુ) અને પાર્થિવન (પૃથુ) શબ્દો તો હજામનીકાળ અને તે પછી હજામીના આવ્યા હોવાથી તે ઋગ્વેદમાં આવી શકે નહિ—તેનો ખુલાસો શે? પ્રો. પી. વી. કાણે^૨ આ મુશ્કેલીનો અકત્તવમંદ ઉકેલ કરે છે કે “પશુ” (બ. વ. પર્ણ:) એ પાર્સ (જેના વનનીઓ પારસીક અથવા પારસીઓ કહેવાય

1. Quoted from “Vedic Culture” by Mr. A. C. Das

2. “The Pahlavas & Parasikas in Ancient Sanskrit Literature” by Mahamahopadhyaya Prof. P. V. Kane in the Dr. Sir J. J. Modi Memorial Volume

છે તે)નું રૂપ હોયુ જોઈએ; અને જો કે પાર્સ શબ્દ (જેને પ્રોકા પરમિમ અને અરમો કાસે કહે છે) બહુ મોડેથી જાણીતામાં આવ્યો તે છતાં તે જ શબ્દનું જૂનું રૂપ, પર્યુ (ન. વ. પર્ગયઃ) ઝગ્ગેદ જેવા પુરાણા પુસ્તકમાં મળી શકે એમા આશ્ચર્યકારક કશું જ નથી. વળી પ્રો. કાલે પ્રમાણે સંસ્કૃત શબ્દ “પર્યુ” કારગીના વપરાતા એ જ શબ્દ ઉપરથી લેવાયેલો છે, અને તે “પૃથુ” કે “પાર્થવ” શબ્દનું નવું રૂપ છે. હખામનીઓની પડતી પડી પાર્થિવા (જે હાનમા ખોરામાન તરીકે એ જાણાય છે તે) જાણીતામાં આવ્યું ખરું, પણ એ જ પાર્થિવા ઝગ્ગેદમા તેના પુરાણાનામ, ‘પૃથુ’ અથવા ‘પાર્થવ’ તરીકે ઓળખાય એમા અશક્ય કશું જ નથી. વળી “પર્યુ” અને ‘પારમીક’ શબ્દો પ્રાચીન મસ્કન માહિત્યમા શકે યતન કમોજ વગેરે પ્રગ્તઓની માધે-માથ વપરાય છે જે ઉપરથી પણ એ શબ્દો પુરાણી પારસી પ્રગ્તો અર્થ ધરાવતા હશે એના તર્કને સમર્થન મળે છે પારસીઓ ‘પડેન’ને નામે ઓળખાય છે અને તેમની એક જૂની ભાષાનું નામ પણ “પડેવવી” છે. ‘પડેવ’ અથવા ‘પડેન’નો અર્થ શઘ્વીર પણ થાય છે અને મુજરાની ભાષામા પણ ‘પડેન’નાં શબ્દ આ જ અર્થમા વપરાય છે. પડેન અથવા પાર્થિવાના વતનીઓને, આપણે ચોથા પ્રકરણમા જોઈ ગયા તેમ, રોમનો જોડે ભારે યુદ્ધ થયા હતા, તેથી પાર્થિવનો ઘરનીર તરીકે જાણીતા થયા, અને પડેનનો અર્થ પારસી એટલું જ નહિ પણ પડેન (શઘ્વીર) પણ થયો.

રામાયણ અને મહાભારત ઉપરથી પ્રાચીન ઇરાનીઓને હિંદુઓ જોડે વ્યવહાર હતો તે જાણીતું આવે છે કેકયી દેશરથ રાજાની એક પત્ની ભરતની માતા અને કેકય દેશના રાજા અશ્વપતિની પુત્રી થતી હતી કેકય દેશ પંજાબની ઉત્તરે અને તે વખતના ઇરાનની લગભગ સરહદ આવેલો હતો. ‘કય’ એ પણ ઇરાનના કાની રાજાઓનો એક જાણીતો ઉપમર્ગ છે, જેમકે કયકાયાદ, કયકાઉસ કયજુસર વગેરે વળી જ્યારે ભરત પોતાના મામા યુધાનિજ જોડે પોતાના માતામહને મળતા મયો ત્યારે પાઠા કરતી વખતે દૃઢ કેકયરાજે તેને બહુ ભેટા આપી, તેમા શિકારી દૂતરાઓ, જિનના વસ્ત્રો અને મગચમો પણ આપવામા આવ્યા હતા આ વિચિત્ર બક્ષિસો ઉપરથી જાણાય છે કે કેકયરાજ હિંદ દેશના હતા નહિ, પરંતુ ઇરાનના અથવા તો ઇરાનના તાગાના જ કોર્ન મુનકના હોના જોઈએ ગાધારી અધરાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની અને ગાધાર દેશના રાજાની પુત્રી હતી એ ગાધાર દેશ હમણા પણ કંદહારના નામથી મશહૂર છે માત્રી પાકુ રાજાની એક પત્ની, નકુળ અને સહદેવની માતા અને મદદેશના રાજાની પુત્રી હતી.

એ મદ્રદેશ પણ મર એમ. મોનિયર વિલિયમ્સ^૧ પ્રમાણે હિંદની વાયવ્ય દિશાએ એટલે ધરિનની નજીક આવેલો હતો. આ ત્રણ દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે તે પુરાણ કાળમાં ધરિન અથવા તેની આસપાસના પ્રાંતોના વનનીઓ માથે હિંદુઓને સંબંધ તો હતો જ.

હવે હિંદુ મહાકાવ્યો અને પુરાણોની કાંઈક વધુ ખારીક તપાસ સર્જાએ. જે માહિતી નીચે આપવામાં આવી છે તે માટે ગ્રેન્ડી, વી. કાલ્ડે^૨ અને મિ. શાપુરજી કા. હોડીવાળાનો^૩ આભાર માનવામાં આવે છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં કથા છે કે ઋષિ વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ મુનિ પાસે શમશ્તા ગાયની માગણી કરી જે નકારવામાં આવી હતી. વિશ્વામિત્ર ક્રોધાવમાન થઈ મોટી સેના લાવી ગાયનું હરણ કર્યું એવો ભય હોવાથી તે ગાયે વસિષ્ઠની આજ્ઞા માની પોતાના રુવાટામાંથી એક જમરી ફેંજ બીજી કરી દીધી, જેમાં શક વન, મ્લેચ્છ વગેરે સાથે પહેલવ જાનના હજારો થોડાઓ પણ હતા. આ જ કથા રામાયણમાં પણ આપવામાં આવી છે. આ કથાને હસી ન કાઢનાં તેમાંથી એટલું ઐનિહાસિક સ્પષ્ટ તો તારવી શકાશે કે તે પ્રાચીન યુગમાં પણ હિંદુઓને પારસીઓ જોડે કોઈક પ્રકારનો વ્યવહાર તો હતો જ. મહાભારતના સભાપર્વ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવા છૂટે છે અને તે માટે પોતાના બાર્દઓને ચોતરફ દિગ્વિજય કરવા મોકલે છે; તેમાં નકુલે પશ્ચિમના દેશો તરફ જઈ બર્બરો ફિરાતો યરનો ચક્રોની ભેગા પકડેલો ઉપર પણ જીત મેળવી અને તેમની પાસે ખંડણી લીવી એવું વર્ણન મળે છે. વળી સભાપર્વમાં જ આપણા વાંચવામાં આવે છે કે મયદાનના નામના એક અતિ કુશળ મિત્રીએ યુધિષ્ઠિર માટે અનેક સ્ત્રીઓવાળો એક ભવ્ય મહેલ બાંધ્યો હતો એ મયદાનવ માટે કહેવાય છે કે તે મયદાનવ છે, અને મગ અથવા મગરનો અર્થ પારસી થાય છે. જ્યારે પાંડવ કૌરવ વચ્ચે યુદ્ધની તૈયારી થાય છે ત્યારે દુપદ રાજા યુધિષ્ઠિરને ચક્રોની ભેગા પકડેલો સાથે પણ સહકાર સાધવાનું સૂચન કરે છે તે ઉલ્લેખપર્વમાંથી જણાય છે બીષ્મપર્વમાં

૧. "Sanskrit English Dictionary" by Sir W Monier Williams

૨. "The Pahlavas and Parasikas in Ancient Sanskrit Literature" by Mahamahopadhyaya Prof. P. V. Kane in the Dr Sir J J Modi Memorial Volume

૩. "Persis of Ancient India" by Mr Shapurji Kavassji Iodiwalla M

હિંદની વાયવ્ય દિશાએ વસતી કેટલીક પ્રજાઓના નામો અપાયા છે અને તેમાં પારસીક અને પહ્લવો પણ છે.

વિષ્ણુપુરાણ અને હરિવંશમાં એક કથા છે કે એક સમયે શકો, યવનો, પારદો અને પહ્લવોનો સમૂહને હાથે નાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેઓએ બચગ્રસ્ત થઈ સમરના ગુરુ વસિષ્ઠને પોતાને બચાવવા સારું વિનંતિ કરી તેઓ બચ્યા તો ખરા, પણ સમરે સખ દાખન ધરતીને તમામ માથું મૂકાવવા કહ્યું, શકોને માથાનો ઉપયોગ ભાગ મૂકાવના આગ્રહ કરી, પારદોને માથાના વાળ વધારવાનો હુકમ કર્યો, અને પહ્લવોને દાઢી રાખવાનું ફરમાન કર્યું. આ રમૂજ ઉપગમે એવા વર્ણન ઉપરથી પણ તે પુરાણકાળના હિંદુઓને તે સમયના પારસીઓ જોડે નિસમત હોવી જોઈએ એમ જણાય છે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે યવનો શકો પારદો ઝિરાતો પહ્લવો વગેરે પ્રથમ તો ક્ષત્રિયો હતા, પરંતુ ધર્મક્રિયાનું યોગ્ય પાલન ન કરવાથી તેઓ યદ્વતી પત્તિએ આવી પજા કાળિદાસના “રઘુવંશ” પ્રમાણે જ્યારે રઘુ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે ત્યારે પારસીકોની ઘોડે મવાર ફોજ ઉપર હુમલો કરી “દાદીવાળા” પારસીઓની કતલ કરે છે એ મહાકવિ એવું પણ લખી ગયો છે કે તે વખતની ઇરાની બાન્દો સુદર હતી અને મદિરા પીવાથી તેમના મુખ લાલચોળ રહેતા હતા ઈસુના જન્મ પછીના સૈકાઓમાં પણ ઇરાનીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચેના સબ્ધ થાનુ જ રહ્યો હતો ઈસ્વી છઠી સીમા થઈ ગયેના મહિનશાહો વરાહ-મિહિર પોતાની ‘બુહલ્લસ હિના’માં લખે છે કે પહ્લવો પાસ્વો કબોળો યવનો વગેરે હિંદના પાડોશીઓ હતા ઈસ્વી સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા કુમારિશ બદ પોતાના ‘તજવાનિક’ નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે હિંદમાં બીજા ભાષાઓ બેગી પારસીક ભાષા પણ શીખવામાં આવતી અનમીઝની નામનો નામીયો મુઝિનમ વિદ્વાન જે ઈસ્વી ૧૧મી સીમા હિંદમાં પ્રવાસ કરી સસ્ફૂત બણી એક ઉપયોગી ગ્રંથ લખી ગયો હતો તે વાયુપુરાણને આધારે જણાવે છે કે ઉત્તર હિંદમાં પહેલવે રહેતા હતા નાન્ક અને વાનાનું સાહિત્ય નપામના પણ આપણને પારસીઓ સમઘી માહિતી મળે છે. વિશાખ તફૂત “મુદ્રાગાહસ,” જે ઈસ્વી ૮મી સીમા રચાયુ હતું, તેમાં ચદ્રયુત મોયને પારસીકોએ મદદ કરી હોવાનો ઉલ્લેખ છે આલુકાન “કાદમરી” (ઈસ્વી માતમી સી) પ્રમાણે પારસીકોના રાજાએ તારા-પિડને ધદાયુધ નામનો પોડો બેટ આવ્યો હતો સોમદેવ મદ્દૂત “કથા સરિતમાસર” (ઈસ્વી ૧૦મી સી)માં પારસીકોના એક કુટુંબ રાજાનો

કતન પામવાનો અર્થવાદ છે. પારંગીઓ અને હિંદુઓનો પ્રાચીન મબ્દ આટલા ઉનાગઓ ઉપરથી રપટ થાય છે.

પ્રાચીન ઈરાની સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં તેમાં પણ હિંદુ વિશે અનેક ઈશારા કરેના જોવામાં આવે છે અલગત, જેમ આપણે જોયું તેમ હિંદુ પુત્રકોમાં પારંગીઓની હાર વર્ણવાઈ છે તેમ પાંગી પુત્રકોમાં હિંદુઓના પરાજયનું બ્ધાન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યપ્રકૃતિ જોતા એ તો શાત્ર રવાભાવિત જ કહી શકાય અણુનફરનની “આઈને અકબરી” પ્રમાણે ઈશાનના આઘપુરુષ ડૅયોમર્મનો પૌત્ર બાદશાહ હોશંગ હિંદુ આવનાર પડેનવડેયો ઈરાની હતો. આપણે પડેતા જ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ જ્યારે જમખીટ્ટે ઝોહાકથી હારી નામબાગ કરી ત્યારે તે પણ હિંદુ આવ્યો હતો ઝોહાક પોતે પણ અનેકવાર હિંદુ આવી ગયો હતો. ફિરદૌસી પ્રમાણે ઝોહાકને બમારત લઈ હતી કે ફર્ગીફૂન નામનું બાળક મોટું થઈ તેને બેગન નરે, આવું જાણી ઝોહાક ફર્ગીફૂનનો વધ દરના આતુર હતો, પણ ફર્ગીફૂનની મા ફરાનઝ તે બાળકને લઈ હિંદુ નામી આવી હતી. શાહનામાની ક્તેહ જોઈ જે બીજા નામોએ લખાયા તે પ્રમાણે જાણીતો પહેલવાન કેરશાર્પ, તેનો બત્રીજો નરીમાન, નરીમાનનો પુત્ર સામ, સામનો પુત્ર ઝાલ, અને ઝાનનો પૌત્ર ફરામઝ પણ હિંદુ આવી ગયા હતા અને કેટલાકો તો હિંદુ ઉપર વિજય પણ મેળવી ગયા હતા. ફિરદૌસી પ્રમાણે શાહ વિસ્તારપનો પુત્ર પહેલવાન અસ્ફન્દ્યાર હિંદુ ઉપર ચડાઈ લાવ્યો હતો અને તેણે જરથોસ્તી ધર્મ હિંદુમાં રૂંધાવ્યો, હતો અપો ઝરથુસ્ત્રનું જીવનચરિત્ર દર્શાવતા “ચત્રધામનામા” નામના ગ્રંથ પ્રમાણે તે પયગમ્બર સાથે ધાર્મિક બાબતો ઉપર વાદવિવાદ કરતા હિંદુથી ચત્રધામ નામનો નિહાન બ્રાહ્મણ ઈરાન આવ્યો હતો, પરંતુ હજી મુખ્ય એ હે તે પડેતા તેના મનના મધ્યમાં વિચારો જાણી લઈને ઓ ઝરથુસ્ત્રે તેના મતોપકારક જનાઓ આપી દીધા હતા. તે સમયે ગ્રીસથી ગુલાનુઝ (Tigranus) નામનો પંડિત પણ એ જ ઝામમર ઈરાન આવ્યો હતો, અને તે પણ પ્રશ્નો પૂછે તે પડેતાં તેના ઉત્તરો માબગી મયો હતો. વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે બ્રાહ્મણ અને ગ્રીક વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ધર્મોનો ત્યાગ કરી જરથોસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અલગત, આ મધ્યમાં વિચિત્રો મતોવાર ઇતિહાસનું અનુભવન છે એમ કહી શકાય નથી.

સુદ્ધ ઇતિહાસ ઉપર આનર્તા જણાય છે કે તવારીખ પ્રમાણે પારસીઓ અને હિંદુઓની નિસનનનો આરબ હખામની વશના મદાન

પારસી શહેનશાહ દરાયમ હિસ્તાર્પિસના વખતથી થયો હતો. દરાયસે પોતાના ગ્રીક નૌકાપતિ મ્હીનેક્ષને ઉત્તર હિંદનો પ્રદેશ તપાસના મોકલ્યો હતો. તેણે મેળવેલી ખાતમીને આધારે, આપણે જોઈ ગયા તેમ શહેનશાહે એક નક્કર મોકલી ઈ પૂ ૫૧૦ મા પગલ ઉપર ક્વેડ મેળવી દરાયમના મહારાજ્યમાં પગલ ઔથી ત્રણ ગ્રાત ગણાતો, ત્યાંથી તેને ૩૬૦ સોનાના “દ્રેન્ટ” એટલે દશનાખ પાઉડની ગળદર રકમ ખર્ચી તરીકે મળતી, અને એના માત્રજ્યની મસ્જુનના ત્રીજા ભાગ જેટલી તે ધરા જતી જિનાયેના હિંદનું નામ મેહિસ્તુન પરંતુ ઉપરના ચિના મોમા નથી, પરંતુ પન્થિઓનિય ખાતે આવેના શાહી મહેનની દીવાન ઉપર અને ‘નક્ષે દુસ્તમ’ ના લેખમાં તે નોંધાયેલું મળે છે. દરાયસના મરણ પછી પણ ઇરાન મરદાર તરફથી હિંદના કેનાક બાગે ઉપર રાજ્ય કરના પારસી હાકેગે નીમનામાં આવના અને તેથી ઉત્તર હિંદમાં તે સમયે પારસી ન્હોતી હશે એમ માની શકાય મિ પેસ્તનજી પી બનમારા^૧ સર જોન માર્શલના “A Guide to ‘Iaxia’” નામના ગ્રંથના આધારે આપણુ ધ્યાન જોએ છે કે પ્રાચીન સમૃદ્ધ કેળવણીનું મુખ્ય ધામ, તક્ષશિના, દરાયમની જીવમાં સમાઈ ગયું હતું ત્યાં સર જોન માર્શલે એક નિશાળ અગ્નિમંદિરની શોધ પણ કરી છે, અને જ્યાં મંદિર કોય ત્યાં તે મંદિર અને ધર્મ ઉપર આસ્થા ધરાવનારાઓની સારી ન્હોતી હોવી જ જોઈ એ એ ખુદનુ ૬, એટલે તે મમરે ઉત્તર હિંદમાં પારસીઓની વસ્તી હોવી જોઈ એ એ માને વધુ પ્રુટિ મળે છે. ઇરાનીઓની એ પ્રાચીન અમર તક્ષશિના ઉપર એ પડી હતી કે ત્યાં અને તેની આજુબાજુ ‘ખરોષ્ટા’ નિધિમાં રખાયેના નેપો જગ્યા છે મિ રિન્સેટ ગિમર પ્રમાણે અગ્રોકના મે નેપો પગાવરની પાસે આવેના ચાલુકાકારી અને પગલમાં આવેના મનમેરામાં મળી આવે છે, અને તે બન્ને “ખરોષ્ટા” નિધિમાં રખાયેના છે આ નિધિ આરમેઈક બાતમાંથી નેરામાં આવી ની અને તે રખાના હખામની ઈરાનીઓ તે વાપરતા એવું પુરવાર થયેલું છે ઈ પૂ ૫૧૦ મા જિતારેલું પગલ પા મીઓના લાગમાં ઈ પૂ ૪૫૦ સુધી રજુ હતું દરાયસનો પુત્ર ક્રડમિય એ નિશાળ સેના સાથે મીમ ઉપર ઈ પૂ ૪૮૦ મા ચડાઈ લખ ગયા હોય આ વસ્તુમાં

૧ Ancient Iran Its Contribution to Human Progress by Mr Estemaj E Balsara

૨ Early History of India by Mr Vincent Smith

એના મહારાજ્યની અનેક પ્રજાઓના મૈનિકો હતા, અને ઓક ઇતિહાસકાર હિરોડોટસ પ્રમાણે તેમાં "૩નાં વચ્ચે પહેરેલા" હિંદી સિપાઈઓ પણ હતા.

મૌર્યવંશનો ચંદ્રગુપ્ત અને એના પૌત્ર અશોક યદો હતા; કેટલાક ઇતિહાસકારો તેમને પરદેશી ગણે છે, જ્યારે ડૉ. ડી. બી. સ્પૂનર નામના વિદ્વાન પ્રમાણે અશોક પારસી હતો! સર રતન જ. તાતાની સખાવતની બરકતથી ડૉ. સ્પૂનરે પાર્ટીક્યુલર પાસેના કુત્રહારના ક્ષેત્રમાં ખોદકામ ચલાવ્યું અને પરિણામે ચાંબકાવાળો એક વિશાળ મહેલ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ મહેલનું સ્થાપત્ય તેમને ઇરાનના પરસિપોલિસના પારસી પાદશાહોના મહેલના સ્થાપત્ય જેવું લાગ્યું ચાંબાઓ ઉપરના ઘટના આકારનાં શરાઓ (capitals) ઇરાની સ્તંભો ઉપરનાં શરાઓની જાણે નકલ જ હતી. દરમિયાન હિસ્ટોરિયસે અને અશોકે પહોડો ઉપર જે લેખો કોતરાવ્યા હતા તેમાં અને તે લેખોની શૈલીમાં પણ ડૉ. સ્પૂનરને બહુ સામ્ય લાગ્યું. મહાભારતના મહાપર્વમાંથી જણાય છે કે મયદાનવ નામના એક બાહોશ કળાકારે યુધિષ્ઠિર માટે અનેક સ્તંભોવાળો એક સ્તૂપનું મહેલ બાંધ્યો હતો. એ મયદાનવ (અથવા મગ દાનવ) ને ઇરાની ગણી શકાય, કેમકે 'મગ'નો અર્થ જ પારસી થાય છે. મયદાનવે યુધિષ્ઠિર માટે જે મહેલ બાંધ્યો તેના સ્થાપત્યનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે: તેની સાથે મેજોરથનીસે ચંદ્રગુપ્તના મહેલોનું જે બ્યાન આપ્યું છે તેના મુકાબલે કરતાં ડૉ. સ્પૂનરને બહુ મળતાપણુ લાગ્યું છે. માટે સ્થાપત્યના દૃષ્ટિબદ્ધતા જોતાં તેઓ અવા અનુમાન ઉપર આપ્યા કે મૌર્યવંશના રાજાઓ ઉપર ઇરાનીઓની બારે અસર થઈ હતી. ક્યુપ્રસન પણ પૂવના સ્થાપત્યને લગતા પોતાના મશહૂર પ્રથમ ઇરાની અને મૌર્યવંશના સ્થાપત્યમાં સામ્ય છે તેના સ્વીકાર કરે છે.

આટલા પૂરતો ડૉ. સ્પૂનરનો વાદ સ્વીકારવામાં આપણને વાધો નથી. મૌર્ય દરબારનો હાકમાક કેટલેક દરજ્જે ઇરાની દરબારના શૈલ્યગારનું અનુકરણ હોઈ શકે વિશાખલ્લકૃત "મુદારાક્ષસ" પ્રમાણે મૌર્ય રાજાઓને ઇરાની સિપાઈઓએ મદદ કરી હતી તે આપણે આગળ વાચી ગયા છીએ. તે સમયના હિંદ અને ઇરાન વચ્ચે અરસપરસ વ્યવહાર હતો. તે વખતનું હિંદી સ્થાપત્ય ક્યુપ્રસનના લખરા પ્રમાણે લોકડાનું હોવાથી લાખો વખત ટકતું નહિ ઇરાનીઓનું અનુકરણ કરીને હિંદીઓએ પણ પોતાના સ્થાપત્યનું પચ્ચરમાં ઘડતર કયું હોય એ જનરાજ્યને છે, અને તે મનને હિંદી અને ઇરાની સ્થાપત્યના સામ્ય ઉપરથી ટેકા મળે છે.

મોર્ચવંશી રાજ્યોએ એ કામ સારુ ઇરાની કારીગરો પણ રોક્યા હોય એ શક્ય છે. પર્વતો ઉપર લેખો કાનરાવવાની પ્રેરણા પણ અશોકને શાહ દરાપસ ઉપરથી મળી હોય એમ લાગે છે. અશોકે તેર જગ્યાએ શિલાલેખો કાતરાવ્યા છે, અને આપણે જોયું તેમ તક્ષશિલા નજીક હિંદની વાયવ્ય સરહદે આવેલા મનસેરા અને શાહગાઝઢરી આગળના લેખો ‘ખરૌષ્ટી’^૧ લિપિમાં લખાયેલા છે, જે લિપિ હજામની ઇરાનીઓ વાપરતા હતા. અશોક પોતે પણ પોતાના પિતા બિંદુસારના રાજ્યમાં તક્ષશિલા ખાતે સૂએ હતો તે યાદ રાખવા જરૂર છે, કેમકે ત્યાં તે ઇરાનીઓ સાથે નિકટના સમાગમમાં આવ્યો હોવો જોઈએ. પવતોમાં કાતરાવેલી ગુફાઓમાં પણ ઇરાની સ્થાપત્યની અસર જોવામાં આવે છે. યાજ્ઞા (જલ્લામાં આવેલા પર્વતમાંથી કાતરાયેલા કાર્ત્તી નામની ગુફાઓમાં થયેલું કાતરાકામ પણ કુર્ધુસન^૨ પ્રમાણે ઇરાની સ્થાપત્યની ખુશ્કી અસર બતાવે છે. ત્યાંના એક લેખમાં કોઈ હરહરન નામના માણસ વિશે ઇશારો છે: મિ. શાપુરજી કા. હોડીવાળા^૩ પ્રમાણે એ હરહરન એક જરથોસ્તી હતો, જે કે આગળ જતાં તેણે બ્રાહ્મ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.

ઇરાન અને હિંદનાં સ્થાપત્ય વચ્ચે સરખાપણું તો છે જ અને એ દિશામાં હિંદ ઉપર ઇરાને મોટી અસર કરી હતી એમ ડૉ. સ્પૂનર કહે છે તે પણ વાજબી છે. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ^૪ પ્રમાણે મોર્ચવંશીઓ ઉપર ઇરાનની જે અસર પડી હતી તે ચાર રીતે જોઈ શકાય છે:—(૧) ઇરાન અને હિંદ વચ્ચેની સરહદ ઉપર વપરાતી ખરૌષ્ટી લિપિ; (૨) ઇરાની શબ્દ “શત્રપ” (sharap હાકેમ)નો લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રહેલો ઉપયોગ; (૩) ઇરાની શિલાલેખો અને અશોકના શિલાલેખો વચ્ચેનું સામ્ય; અને (૪) ઇરાની અને મોર્ચ સ્થાપત્ય વચ્ચેનું સામ્ય. વળી મિ. સ્મિથ ખુશ્કું કહે છે કે—“There can be no doubt that ancient

૧. “ખરૌષ્ટી” લિપિ આરમેઈકનો એક પ્રકાર ગણાતી અને જમણીથી ડાબી બાજુ લખાતી, જ્યારે ઉત્તર હિંદની સ્વદેશી બ્રાહ્મી લિપિ ડાબીથી જમણી વરફ લખાતી. જ્યારે દરાવરો ઈ. પૂ. પાંચમાં પશ્ચિમ હિંદ જતલુ ત્યારથી ખરૌષ્ટી લિપિ હિંદીમાં વપરાવા લાગી અને હિંદની વાયવ્ય સરહદ ઉપર એનો ઉપયોગ ઈસ્વી ચોથી સદી સુધી ચાલુ રહ્યો.

૨. “History of Indian and Eastern Architecture” by James Fergusson

૩. “Parsis of Ancient India” by Mr Shapurji K. Hodiwala

૪. “Oxford History of India” by Mr. Vincent Smith

India was largely indebted to Iranian ideas and practices" પણ આટલા ઉપરથી કાંઈ અંશોક પારગી બની જતો નથી, અને તે પારસી હતો તેના મમથનમા ડો. રૂપનરે જે બીજી દલીલો કરી છે તે બહુ લૂચી લાગે છે. ચંદ્રગુપ્ત દિંદિમા વાયવ્ય ખૂણામાંથી આવ્યો હતો, ઈરાનીઓની મદદથી એણે રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને એનુક્રમની પુત્રો સાથે તે પરબ્યો હતો માટે ચંદ્રગુપ્તને પણ ડો. રૂપનર ઈરાની બનાવી દે છે. પણ ઈરાની બનવા માટે આટલી દલીલો કેં જ અધૂરી કહેવાય, અને સેંદ્યુક્ત મૃગની નહિ પણ ગ્રીક હતો તે પણ બૂલ્લું બંધનું નથી. મેગેસ્થિનીસ નામનો ગ્રીક એકથી સેંદ્યુક્ત તમ્બેથી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમા આવ્યો હતો, અને તેણે દિંદિને વિશે એક બહુ ઉપયોગી પુસ્તક લખ્યું હતું. તેમા તે જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત ઉત્તમ કરીને જાહેરમા પોતાના વાળ બોતો. ડો. રૂપનરના મન મુજબ આ તો એક પારસી રિવાજ હતો, માટે ચંદ્રગુપ્ત પારસી હોવો જોઈએ. આ દલીલ પણ બહુ નબળી છે, કેમકે રાજા તખ્તનશીન થાય છે ત્યારે અભિષેકની ક્રિયા કરવામા આવે છે, એ ક્રિયામાં હિંદુ પારસી બંને વગેરે અનેક પ્રજાઓમા વાળ ધોવાનો અગર તેમા તેણે નાખવાનો (anoint કરવાનો) રિવાજ હતો, માટે પારસીઓમા જ આ રિવાજ હતો એમ ડો. રૂપનર માને છે તે વાળખી નથી. ચંદ્રગુપ્તના વંશ મૌર્ય કહેવાતો, અને એ શબ્દ ઈરાનના ગદ્ગદ જાણીતા મર્વ શહેર ઉપરથી નીકળ્યો છે એમ માની ડો. રૂપનર ચંદ્રગુપ્તને ઈરાની બનાવી દે છે. ખરી હકીકત એ છે કે મૌર્ય શબ્દની ઉત્પત્તિ 'મુરા' શબ્દ ઉપરથી થઈ હતી. મુરા નામની સ્ત્રી નદરાજની રખાત અને ચંદ્રગુપ્તની માતા હતી, અને પોતાની માની વાદમા ચંદ્રગુપ્તે પોતાના વંશનું નામ 'મૌર્ય' રાખ્યું હતું. એક બીજા ખુનામા પ્રમાણે તે પ્રદેશમા મધૂર અથવા મોર પક્ષીઓ બહુ હોવાથી ચંદ્રગુપ્ત અને તેના વંશને મૌર્ય કહેવામા આવ્યા આમ હોવાથી મૌર્યવંશી રાજાઓને મૃગની બનાવી દેવાનો ડો. રૂપનરનો તર્ક આપાઆપ પડી જાય છે.

મૌર્ય રાજાઓના સિક્કા આપણને જાણા જડતા નથી, પણ દિંદિમા જૂનામા જૂના સિક્કાઓ મૌર્ય વખતના હોય એ ડો. રૂપનર સંભવિત માને છે. એ સિક્કાઓ ઉપર મુર્તિ ગોત્રો અને જાડની ડાળીના નિશાનો પાડેલા છે. એ ત્રણ ચીજો પારસીઓ પરિવ્રજ્યતા દેવાથી ડો. રૂપનર મૌર્યવંશી રાજાઓ પારસી હશે એવું અનુમાન કરે છે. આ દલીલ તદ્દત લૂની નથી. પારસીઓ સ્વર્ણમરકાર કરે છે, તેઓના અભિમંદિરો ઉપર

પાંખોવાળા ગોરાઓનાં નિશાન જોવામાં આવે છે. ઝાડની ડાળી “બરસમ” ને નામે ઓળખાય છે અને તે પારસી ધર્મીક્રિયામાં વપરાય છે. પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂર્ય અને ગોધો તો હિંદુઓમાં પણ પવિત્ર ગણાય છે, જ્યારે ઝાડ (બોધિવૃક્ષ) બૌદ્ધ સંઘનું નિશાન છે. એમ હોવાથી મૌર્યવંશી રાજાઓને હિંદુ નહિ પણ ઇરાની જ ગણવા તેની પૂરતી ખાતરી થતી નથી. મિ. સી. જે. બ્રાઉન^૧ પ્રમાણે તો છેક ઈ. પૂ. ચોથી સદીના અંત સમયના કેટલાક સિક્કાઓ તક્ષશિલા આગળથી મળી આવ્યા છે, અને તે તક્ષશિલામાંથી જ બની બહાર પડ્યા હતા એ દેખીતું છે. કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર સિંહની છાપ છે. હવે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ઈ. પૂ. ૨૯૯માં મરણ પામ્યો અથવા તેણે રાજસાગ કર્યો અને તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ આવ્યો. અશોક તો છેક ઈ. પૂ. ૨૭૨માં ગાદીએ આવ્યો અને શુભારે ઈ. પૂ. ૨૬૦માં તેણે બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. માટે આ હિંદી સિક્કાઓને બૌદ્ધધર્મ સાથે ખાસ સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. દરાયન હિસ્તારિપસના સિક્કાઓમાં શાહને સિંહનો શિકાર કરતો ચીતર્યો છે.^૨ આ હિંદી સિક્કાઓમાં પણ સિંહની આકૃતિ છે અને તે ઇરાની અસરનું પરિણામ હોય એ શક્ય છે મિ. સી. જે. બ્રાઉન પ્રમાણે ગરમ ધાતુ ઉપર બીજાંની છાપ પાડી સિક્કા બનાવવાની કળા પણ હિંદીઓ, ઇરાનીઓ પાસેથી શીખ્યા હોવા જોઈએ. પરંતુ આટલા ઉપરથી મૌર્યવંશી રાજાઓ ઇરાની હતા એમ માની લેવું અતિશય વધુ પડતું કહેવાય.

વિશાખદત્તાના ઇત્વી અઠ્ઠમી સદીમાં લખાયેલા “મુદ્રારાક્ષસ” સિવાય, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મૌર્યવંશના રાજાઓ માટે કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી, અને તેમના નરક એક પ્રકારની નિરસકારભરી ચુપડાદીથી જ જોવામાં આવ્યું છે, જે કે બાહ લેખકો અલગત તેમની પ્રશંસા કરે છે. કલ્હણ પંડિત “રાજતરંગિણી” નામના પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં ખાવન દુષ્ટ રાજાઓનાં નામ આપે છે તેમાં અશોકનું નામ પણ મહત્ત્વ પડે છે. અશોક જોવા મહાન તાજપતિ, જેને ધરાવવા માટે કોઈ પણ દેશ ગૌરવ લઈ શકે, અને જે ઇતિહાસ પ્રમાણે હિંદમાં મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સૌથી પહેલો હતો, તેનું નામ દુષ્ટ રાજાઓની ડીપમાં મૂકવું

૧. “Coins of India” by Mr. C. J. Browne (Heritage of India Series)

૨. મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ દ્વારા “તવારીખે હખામનીયાન”

એ આત્મંત આધર્મકારક કહેવાય. ડૉ. રૂપનર માને છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક વિદેશીઓ હોવાથી જ તેમના તરફ ઇતિહાસમાં બેપરવાઈ બનાવવામાં આવી છે, નહિ તો જેમ વિદ્યમ અને હપના નામો આસપાસ અનેક દંતકથાઓ બેગી થઈ છે તેમ એમનાં નામો આસપાસ પણ થાત. આપણને લાગે છે કે આ બન્ને તામ્રપત્રો પ્રત્યે હિંદના ઇતિહાસને બે વર્ણુક દાખવી છે તેનું ખટુ કારણ તેઓ વિદેશી કે ઈરાની હતા માટે નહિ, પરંતુ તેઓ હથ્થી ગાંતના હતા માટે હતું.

ચંદ્રગુપ્તના પ્રધાન, “અર્થશાસ્ત્ર”ના મરાહર કની, અને હિંદના મેક્રીઆવેલી ચાણક્યને જાણણુ કહેવો કે કેમ તે વિશે ડૉ. રૂપનરને શંકા પડે છે. એમના અભિપ્રાય મુજબ તે ધર્મિષ્ઠ જાણણુ હતો જ નહિ પણ અર્થવેદનો ખાસ અભ્યાસી હતો, માટે તે જલ્દમંતર કરવામાં, દવાદાઈથી રોમ મટાડવામાં અને ખગોળવિદ્યામાં પ્રવીણ હતો. ડૉ. રૂપનરના મત મુજબ તે કોઈ પરદેશી હતો અને તે વખતના પારસીઓ ખગોળવિદ્યામાં કુશળ હતા તે ખ્યાનમાં લેતાં તે પણ ઈરાનથી આવ્યો હોવો જોઈએ. હવે ઇતિહાસ પ્રમાણે ચાણક્ય જાણણુ હતો અને એનું નામ ચિણ્ણગુપ્ત હતું; જો કે એના એક પૂર્વજના નામ ઉપરથી એનું નામ ચણક્ય પડ્યું હતું. આ નામીયો રાજનીતિ પુરુષ કૌટિલ્યને નામે પણ મરાહર છે, પણ ડૉ. રૂપનર મિત્રાચ કોઈએ તેને ઈરાની મર્યો નથી; અને અર્થવેદનો અભ્યાસી થયો માટે તેને વિદેશી અને ઈરાનીમાં ખપાવવો તે તો એક માની લીધેલા તર્કને ખાતર સત્ય હકીકતને તાણીએથી વિકૃત કરવા બરાબર છે.

ડૉ. રૂપનરે ઉપરિચિત કહેલા બીજા કેટલાક તર્કોનું ખંડન કરવાની જરૂર નથી. સહેજ સરખામણી દેખાતાં તેઓ એકદમ અનુમાન ઉપર ફૂટી પડે છે, જે જીતિ સંશોધનકારને શોભે એવી તો નથી જ. ડૉ. રૂપનર તો માનતા કે ભગવાન જુદા પણ તોખમે ઈરાની હતા અને એમનાં શિશુઓનું મૂળ જરથોસ્ત્રી હતું; અર્થવેદ પારસી ધર્મગુરુઓએ રચ્યો હતો; મગધ એ ઈરાની મેગર્થ (જરથોસ્ત્રી ધર્મગુરુઓ)નો મુલક હતો; યમે પણ ઈરાનીઓ હતા; અને ચક્રિપૂર્ણ પણ ઈરાની મેગર્થઓમાંથી ઉદ્ભવી હતી વગેરે! દરેક વ્યક્તિ કે વસ્તુને ઈરાની જનાવી દેવાની ધૂનમાં એ વિદ્વાન ક્યાંમુધી ગયા હોત તે કહી શકાય નહિ. એમ છતાં એઓના વાદને તદ્દન હસી કાઢવો વાજબી નથી. મૌર્ય વંશના રાજાઓ ઈરાનીઓ સાથે બરાહાર રાખતા હતા; ઈરાનીઓની મદદથી મૌર્યરાજ્ય સ્થપાયું હતું; મૌર્યસ્થાપત્ય

ઉપર ઈરાની કરીગરીની અમર પડી હતી, મૈથ દરબારના યામ્યા માટે પણ ઈરાન જવામદાર હોઈ શકે; અશોકના બે લેખોમા પણ જે ખરોદ્ધી લિપિ વપરાઈ છે તે હામ્યાની ઈરાનીઓમા પ્રચલિત હતી આ સમજાનો સ્વીકાર કર્યો છતાં પણ શુદ્ધ જરથોસ્તી, ચદ્રગુપ્ત ઈરાની અને અશોક પારસી બની જતા નથી એ અમતકાં કરવો સાવ સહેલો નથી, અને તે કરવા માટે ડૉ. સ્પૂનરે રજૂ કરેલી દલીલો તદ્દન અધૂરી કહી શકાય.

હવે એક બીજી બાબત ઉપર આવીશું બરિષ્થપુરાણમા એવું વર્ણન છે કે ઈરાનથી ૧૮ સૂર્યપૂજક “મગધાહણો” હિંદમા આવી વસ્યા. પુરાણમાની વિગત નીચે પ્રમાણે છે — શ્રી કૃષ્ણ અને ઝલુનતીના પુત્ર સામે ઋષિ દુર્વાસાનું અપમાન કર્યું. ઋષિએ ક્રોધાવમાન ધર્મ શાપ દીધો જેથી સામને શરીરે કોઠ નીકળ્યો એ રોગ અસાધ્ય જણાતા તેણે રાજ્યના ધર્મગુરુ ગાંગમુખની સનાહ લીધી ગારમુખે કહ્યું કે ઈરાનની પાસે શકદિપમા વસતા અને સૂર્યની પૂજા કરતા મગ લોકો સિવાય બીજા કોઈ પણ એ રોગ મટાડી શકે એમ નથી સામ ગરુડ ઉપર બેસી શકદિપ^૧ ગયો ત્યાંથી મગ લોકોને ધર્મ હિંદ પાછા ફરી તેમને સારુ મુનતાન પાસે અદ્રભાગા (ચિનાબ) નદી આગળ તેણે એક સૂર્યમંદિર બાંધી આપ્યું આ મંદિર જાણીતા ચીના પ્રવાસી દુએન્ટસાગે પણ ઈરવી સાતમી સદીમા જોયેલું હતું તે અત્તરમા સૈંકા સુધી હસ્તીમા રહ્યું, અને ડેન્ટે ધર્માધ ઔરગઝેમને હાથે તેનો ધ્વસ થયો, અને તેની જગ્યા ઉપર એક મસ્જિદ બાંધામા આવી એ મગ લોકો મુનતાનમા આવી વસ્યા, અને તેઓએ બોજ કુદુમની ક્ષત્રિન કરાઓ જોડે લામ કર્યું. તેમની પ્રથનાથી સામનો રોગ મટ્યો એવડે આ મગ લોકો હિંદુ ધર્મમા બળી ગયા અને તેઓ “મગધાહણો” — ઈરાની બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાયા.

સાધારણ રીતે પુરાણોમા દતકથા અને અનિશ્ચયોક્તિના તરવો વિશેષ હોય છે, તેમ આ પૌનાલિક વૃત્તાન્તમા પણ છે. પણ તેમાથી આપણે ઐનિહામિક સત્ય તારવી કાઢવું પડશે. આપણે આગળ જતા જોઈશું કે આ મગ બ્રાહ્મણો ઈર્વામન પૂર્વે અથવા પછી પહેલી મદી સુધીમા હિંદ આ યા હતા ત્યારે બર્વાયપુનાણમા છે તેમ તે સમયે મગ બ્રાહ્મણો સાથે શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર અને ઋષિ દુર્વામા કચાથી આવી શકે? એનો

૧ મુબારકના વિદ્વાન રા બ પી બ જોશી ના મત મુજબ શકદિપ તે શકસ્તાન અથવા સીસ્તાન ■

ઉત્તર એટલો જ આપી ચક્રાય કે પોતાનાં વૃત્તાંતોને વધુ રસમય બનાવવા અને તેમનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે વિના કારણે ઇતિહાસનું ખૂન કરી પુરાણકારોએ તારીખનો પણ શુભાર રાખ્યા વિના આ વિગતમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ઋષિ દુર્વાસાનાં નામો ધુસાડી દીધાં છે. વળી બર્વિંધપુરાણ પ્રમાણે ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો હિંદ આવ્યા. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ત્યાં ત્યાં આ ૧૮ ના આંકડાનાં દર્શન થાય છે. ૧૮ પુરાણો, ૧૮ ઉપપુરાણો, મહાભારતનાં ૧૮ પર્વો, અને ગીતાના ૧૮ અધ્યાય : વળી મહાભારતનું યુદ્ધ પણ ૧૮ દિવસ ચાલ્યું અને તેમાં ૧૮ અક્ષૌહિણી સેનાએ ભાગ લીધો : અને ધરિાનથી મગ બ્રાહ્મણો હિંદ આવ્યા તે પણ ૧૮ થી વધુ કે ઓછા નહિ ! બનવાજોગ છે કે હિંદુઓમાં ૧૮ નો આંકડો પવિત્ર ગણાયો હોય, પણ તવારીખને પવિત્ર સાથે શો સંબંધ ! વિદ્વાનોનો મત છે કે માત્ર ૧૮ મગ બ્રાહ્મણો નહિ પણ ઐથી વધારે, ગરુડ ઉપર બેસીને નહિ પણ પગપાળા, એક જ વાર નહિ પણ એકથી વધુ વાર, ધરિાનથી હિંદ આવ્યા હોવા જોઈએ.

હવે આ મગ બ્રાહ્મણોનાં સદાજો તપાસીશું તો મોટે ભાગે વીસમી સદીના પારસીઓને તે લાગુ પડતાં માલૂમ પડશે મગ બ્રાહ્મણોના મૂળ ગુરુ જરશજ્ઞ અથવા જરશરત નામના હતા. (કહેવાની ખાસ જરૂર ન હોય કે આ જરશજ્ઞ તે પારસીઓના પયગમ્બર અથવા ઝરથુષ્ટ્ર છે.) મગ બ્રાહ્મણો પોતાની કબર આસપાસ “અવયંગ” નામની પવિત્ર દેરી બાંધતા. (આ “અવયંગ”ને અવરતામાં “એન્થાઓંગ” કહે છે; પારસીઓ તેને “કુસ્તી” કહે છે : બ્રાહ્મણો ખબે જનોઈ બાંધે છે ત્યારે પારસીઓ તે કબર આસપાસ વીંટાળે છે.) મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યોપાસના કરતા. (એ તો પુરાણા કાળથી તે અઘાપિ પર્યંત પારસીઓ અને ગાયત્રી મંત્રોચ્ચાર કરતા હિંદુઓના ધર્મોનું એક મુખ્ય અંગ છે.) મગ બ્રાહ્મણો “જરસમ”નો ઉપયોગ કરતા. (જેમ હિંદુઓમાં દર્જ નામનું ધાસ ધર્મ-ક્રિયામાં વપરાય છે તેમ પારસી ધર્મક્રિયામાં “જરસમ” નામની ધાસની સળાઓનો ઉપયોગ થાય છે) મગ બ્રાહ્મણો બોજન કરતી વખતે મૌન જાળવતા. (હમણાં તો જમાનો ફરી ગયો હોવાથી “ડિનર” ઉપર ખાવાજો થાય છે, અગર અમુક વ્યક્તિને ફતેહ મુઝી તરેહવાર જાતનાં પીણાં પિવાય છે. પણ હજુ કેટલાક બુઝુર્ગ પારસીઓ છે કે જેમને મનથી બોજન પણ એક પવિત્ર ક્રિયા સમાન છે, અને ખાણું ખાતાં તેઓ સંપૂર્ણપણે મૌન જાળવે છે.) મગ બ્રાહ્મણો દાદી રાખતા. (હવે મુછદાદી

રાખવાં કે કેમ તે દરેક કામમાં સૌ સૌની સગવડ અને શૈક્ષણિક રવાણ થઈ પડ્યો છે; તો પણ હજી પારસી ધર્મગુરુઓ હજી મોટે ભાગે દાદી રાખે છે). મગ બ્રાહ્મણો મેં ઉપર "પદાન" બાંધતા. (એ "પદાન" ને અવસ્તામાં "પૈતિદાન" કહે છે. પ્રાર્થના કરતી વખતે પવિત્ર અગ્નિમાં ધૂંકના છાંટા ન બેઠે તેટલા માટે આજે પણ પારસી ધર્મગુરુઓ મેં ઉપર નાક આગળથી "પદાન" નામનો એક રમાલ બાંધે છે. જૈન સાધુઓ જે રમાલ મેં ઢાકવા વાપરે છે તેનાથી એ મોટા હોય છે, અને પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી તે તુરત કાઢી લઈ પાછડીમાં બાંધી લેવામાં આવે છે.) મગ બ્રાહ્મણો ક્રિયા કરતાં હાથમાં ચમચ રાખતા હતા. (હજી પણ ધર્મક્રિયા કરતા મોખેદો હાથમાં ચમચ ધરે છે, જેની ઉપર સુખડ મૂકી અગ્નિને અર્પણ કરવામાં આવે છે). મગબ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને મળતી આવતી ચાર જાતિમાં વહેચાઈ ગયા હતા. (આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ જ હ જમશીદે પોતાની પ્રજાને આશ્રયન, રથેસ્તાર, વાસ્તીયોશ અને હુતોક્ષ નામની ચાર જાતિમાં વહેચી દીધી હતી, તોપણ આશ્રયન — બ્રાહ્મણ અથવા ધર્મગુરુવર્ગ — સિવાય બીજા કોઈ પણ વર્ગના હકો વશપરંપરાગત નથી). મગબ્રાહ્મણો સંકાર્ષ અને ચોખ્ખાઈ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતા અને નિયમિત વખતે અધોળ કરતા. વળી તેઓની રજરવના સ્ત્રીઓ તે સ્થિતિ દરમિયાન પુરુષવર્ગથી વેગળ રહેતી હતી (શારીરિક, માનસિક અને અતિમક પવિત્રતા ઉપર જ જરથોસ્તી ધર્મ રચાયેલો છે). આ સત્રણાં સંકલ્પે ઉપરથી માન્ય પડે છે કે ઇરાનથી આવેલા એ માણસો જરથોસ્તી પારસીઓ જ હતા.

એમ છતાં તેઓને સુસ્ત જરથોસ્તીઓ કહી શકાય નહિ, કેમકે તેઓ ઉપર હિંદુ ધર્મની પ્રથમ અમર પડી હતી. અદુરમજ્દ અને અમેશારપદો (જરથોસ્તી ધર્મમાં વર્ણવેલી દિવ્ય શક્તિઓ)માં માનવાને બદલે તેઓ મિહિર (મહેર મિત્ર મિત્ર અથવા સૂર્ય)ની પૂજામાં માનતા. જે પાર્થિયતોના રાજ્ય-અમલ દરમિયાન બહુ કેવાયેલી હતી. મગ બ્રાહ્મણો મૂર્તિપૂજક પણ હતા અને મૂર્તિપૂજાની રૂઢિ જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે મંજૂર નથી. મિ. એમ. પી. ખરેલાટ^૧ પ્રમાણે મગ બ્રાહ્મણો મિહિર ઉપરાંત સરેશ (જેને તેઓએ સોશાય કહ્યો છે) અને રસને (જેને તેઓએ રાસાય નામે ઓળખ્યો છે) નામની દેવી શક્તિઓની પણ પૂજા કરતા હતા વળી તેઓએ ક્ષત્રિય

1. Mr. M. P. Khareghat's Preface to "Parsis of Ancient India" by Mr. Shapurji K. Hodiwalla

ન્યાઓ જેડે લગ્ન કર્યા હોવાથી થોડાક સમયમા તેઓ હિંદુઓ સાથે ભળી ગયા.

- હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય કે મગ બ્રાહ્મણો હિંદુમા કયારે આવ્યા. જો ભવિષ્યપુરાણમા બીજી કાઈ નહિ પણ માત્ર તારીખનો એક આકડો જ લખ્યો હોય તો આ મથામણ કરવાની જરૂર પડત નહિ પરંતુ તારીખ તો બાળ રહી, પણ શ્રી કૃષ્ણનો તે મથમમા ઉદ્દેશ કરી તે પુરાણ વાચકોને અરજે માગે દેરે છે, પણ હવે એ વાત ઉપર અદ્વૈતોમ કરવો. મેગટ ૭ ડો સર રામકૃષ્ણ બાહારકર^૧ દલીલ કરે છે કે પારમી હખામની મહાનનના મિકદરને હાથે ઈ. પૂ. ૩૩૦મા અત આવ્યા બાદ પારસીઓ. મિથપૂજા (સૂર્યપૂજા)નો પેગામ લઈને અનેક દિશાઓમા વીખરાઈ ગયા હતા. ઈ. પૂ. બે સદીઓ ઉપર રોમમા મિથપૂજા પ્રચલિત હતી તો બનવાળેગ છે કે લગભગ એ જ મથમમા કેટલાક પારસીઓ સૂર્યપૂજાનો સંદેશ લઈને હિંદુમા પણ આવ્યા હોય આ મવાકને બીજી રીતે તપાસતા પણ આપણે લગભગ એના જ અનુમાન ઉપર આવીએ છીએ આપણે ચોથા પ્રકરણમા જોઈ ગયા તેમ પાર્થિયન બ્રાહ્મણ લોનાગેસિસ પહેલાએ ઇસ્વી પહેલી મીમા વેગવિએર થયેના જરથોસ્ત્રી ધર્મપુસ્તકો બેગા કરી તે ધર્મમા નવું જોશ પેદા કર્યું હતું. વળી સર આર બાહારકર બીજી પણ દલીલ ગજૂ કરે કે ઇસ્વી પહેલી મીમા ઈ. ડો. રિક્થિયન શાખાનો અને દુશાન જાતિનો કનિષ્ઠ નામનો ગાદમતરાગી એક મહાન રાજા કિંદની ઉત્તરે રાજ્ય કરી ગયો હતો, અને એની રાજવાની પેશાવર હતી તેના વખતના સિદ્ધાઓ ઉપર “મિહિર” (સૂર્ય)ની આકૃતિ નજરે પડે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ ગાદમતરાગી રાજાના રાજ્યમા પણ કાંઈક જરથુસ્ત્રી ધર્મની કે રીતરિવાજની અસર પડી હોવી જોઈએ એ રીતે જોતા પણ જે મગ બ્રાહ્મણો ઈરાનથી હિંદુ આવ્યા તે ઈ. વી. સન પૂર્વે કે ઇસ્વી પહેલી વા બીજી સદીમા આવ્યા હોવા જોઈએ.

મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિંદુમા કાંઈ રહેવા પામી છે કે કેમ તે બાબત ઉપર આપણે હવે આવીએ મિ કે એન મીનારામ^૩ જણાવે

૧ ‘Vaishnavism and Shraivism and Other Sects’ by Dr. Sir Ramkrishna G. Bhandarkar

૨ જુઓ મિ. પાલનજી જી. રેસાઈ ફ્રાન્સ “લખારીએ શાહાને ઈરાન”

૩ Iranian Influence on Indian Culture an article by Mr. K. N. Sitaram in the K. R. Cama Oriental Institute Journal

છે કે ઈસ્વી છઠી સદીમાં મગ બ્રાહ્મણોની અસર હિંદમાં બહુ હતી. અને ઈરાની તરીકત પ્રમાણેની સૂર્યપૂજા પૂરજોશથી ચાલતી હતી. મિ. સીતારામ માને છે કે શ્રી હર્ષવર્ધન (૬૦૬-૬૪૮), તેના પિતા પ્રભાકરવર્ધન, તેના પિતા આદિત્યવર્ધન, અને તેના પિતા રાજ્યવર્ધન એ સૌ પરમાદિત્યબંધુઓ અને મગ બ્રાહ્મણોના જ વંશજો હતા. પ્રભાકર અને આદિત્ય નામો પણ સૂર્યનાં જ છે એ વાત પણ અર્થસૂચક ગણાવી જોઈએ. વરાહમિહિર નામનો એક નામીયો હિંદી વિદ્વાન ખગોળવિજ્ઞામાં નિપુણ હતો અને તે ઈસ્વી ૫૮૭માં મરણ પામ્યો. મિ સીતારામના મત પ્રમાણે એ વરાહમિહિર પણ એક મગ બ્રાહ્મણ હતો, અને પોતાનાં પુસ્તકોમાં તેણે પોતાના મગ બ્રાહ્મણ પૂર્વજો માટે ઈશારા કર્યા છે. એના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું. વરાહમિહિરે “બ્રહ્મત્સંહિતા” નામનું પુસ્તક લખીને તે મિહિર, મિથ્ર અથવા સૂર્યનારાયણને અર્પણ કર્યું હતું. આ ઉપરથી પણ તેને મગ બ્રાહ્મણો જોડે નિસંબત હતી એમ મિ. સીતારામ અનુમાન કરે છે. મિ જહાંગીર ઈ. સંજના^૧ મહેરવસ્ત નામના એક જરથોસ્તી-શાસ્ત્રના અમુક શ્લોક તરફ આપણું લક્ષ દારે છે. તે શ્લોક પ્રમાણે જ્યારે મહેર (મિહિર, સૂર્ય) આગળ વધે છે ત્યારે “વરાહ” (વરાહ જૂડો) નું ૩૫ ધાગણ કરીને વેરેદ્ય (વૃત્રહન; બહેરામ) પણ તેની સાથે જાય છે. આ ફક્ત ઉપરથી વરાહ અને મિહિરનો સંબંધ ખુલ્લો દેખાય છે. અને વરાહમિહિર એક મગ બ્રાહ્મણ હતો એવા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. હિંદમાં અનેક નાની જતો આવી હિંદુઓમા બળી ગઈ હતી. અને તવારીખની મદદ વિના તેમનું નામનિશાન પણ આજે આપણને જડે નહિ. તેમ મગ બ્રાહ્મણોની નાની સંખ્યા આવી જેમ સરિના સાગરમાં મળી જાય છે તેમ હિંદથી મહાસાગરમા મળી ગઈ અને તેના અસ્તિત્વનો લોપ થઈ ગયો.

અરમોને હાથે ઈરાનનું ઈસ્વી ૬૫૧માં પતન થયું તે પહેલાં ઈરાન અને હિંદ વચ્ચે સંબંધ હતો તેના અનેક ઐતિહાસિક દાખલા આપી શકાય. મિ. શાપુરજી કા. હોડીરાજાની “Parsis of Ancient India”ના આધારે આપણે કેટલીક વિગતો નોંધીશું. જૂનાગઢ પાસે ગિરનાર આગળ ઈસ્વી ૭૨મા બંધાયેલો “રુદ્રદામાનો પુત્ર” છે, જેની ઉપરના લેખમાં એક યવન રાજા તુશરપનો ઉલ્લેખ છે. આ નામનો એક પારસી

૧. “Varahamihira—an Iranian Name,” an article by Mr. Jehangir E. Sanjana in the Dinsbhai J. Irani Memorial Volume

દાકિમ તે જગ્યાએ થઈ ગયો હોય એ બનવાએગ છે. પાર્થિયન બાદશાહ મિથ્રિદાતિમ પહેલો, જે ઈ. પૂ. ૧૭૧થી ૧૩૮ સુધી રાજ્ય કરી ગયા હતા, તેની સસ્તનન સિંધુ નદી સુધી ફેલાયેલી હતી, અને તેણે જેલમ અને સિંધુ નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ સર ક્યો હતો એવી માહિતી ઈસ્વી બીજી સદીમાં થઈ ગયેલો ગ્રીક ઇતિહાસકાર એરિયન આપણને આપે છે. ઇડો પાર્થિયન શાહોમાં અત્રીઝ (ઈ. પૂ. ૪૦) તથા ગોડોશરિસ (ઈસ્વી ૨૦ થી ૬૦) મુખ્ય હતા, અને તેઓએ પંજાબમાં રાજ્ય કર્યું હતું એમ મિ. શાપુરજી ઠા. હોડીવાળા^૧ જણાવે છે. મિ. હોડીવાળા^૨ લખે છે કે તે વખતના ઈરાનીઓ સમુદ્રગમનથી ડરતા હતા, પરંતુ પાર્થિયનોના અમલ દરમ્યાન ઈરાનીઓનો સમુદ્રનો ડર ભાગ્યો, અને ઈરાની અખાતથી હિંદના થાણાના કિનારા સુધી પણ ઈરાનીઓ દારવાઈ સફર કરી વેપાર કરવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનના મરાઠ્ઠર મુસ્લિમ તવારીખનવીસ ફિરક્તા પ્રમાણે સિંસારચંદ નામનો એક હિંદી રાજા ગોદરેજ નામના એક પાર્થિયન બાદશાહને ખડણી ભરતો હતો.

અફંશીર બાબકાને પોતાની હતેહ હિંદ સુધી ફંખાવી હતી એમ કહેવાય છે, પણ ઈરાનના ઇતિહાસકાર મિ. પાલનજી બ. દેસાઈને આ હકીકત વિશ્વાસપાત્ર લાગતી નથી. એમ છતાં સાસાની શાહોનો કાંઈક અમલ હિંદ ઉપર ચાલુ જ રહ્યો હતો તેની ચકાદતો મળે છે. બહેરામ બીજો (ઈસ્વી ૨૭૬-૨૯૨) સીરિયાન સુધી લશ્કર લઈ ગયો અને તેને તાબે કરી તેણે હિંદ ઉપર ચકાઈ કરી. પણ તેનું મનમાનતું પરિણામ આવે તે પહેલા તે રોમનો સાથેના યુદ્ધમાં શેકાઈ ગયો. સાસાની શાહ નરસી (ઈસ્વી ૨૯૦-૩૦૧)ના હુકમથી પૈકુલી ખાતે એક મહેલ બાંધવામાં આવ્યો હતો, જેમાંના પહેલવી લેખ દાક્ષમાં ગ્રે. એન્ડ્રીયાસ અને ગ્રે. હર્ટર્ડરફે ઉઠાવ્યો છે. તે લેખમાં જે ખડિયા રાજ્યઓ નરસીની તાજપોશીનીકા વખતે હાજર હતા તેમનાં નામ આપવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં હિંદના કેટલાક ખડિયા રાજ્યઓ વિશે પણ ઉલ્લેખ છે. પ્રસિદ્ધ ઈરાની ઇતિહાસકાર તખરી, જે ફિરદૌસીની થોડાં જ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો હતો, તે જણાવે છે કે મહાન સાસાની શાહ શાહપૂર બીજાએ સિંધમાં સહેરા વસાવ્યાં હતાં. વળી સાસાની શાહ ફીરોઝે પણ પોતાના નામથી હિંદમાં રાઘદીરોઝ અને રોધનફીરોઝ નામનાં બે નગરો વસાવ્યાં હતાં.

૧. મિ. શાપુરજી ઠા. હોડીવાળા કૃત "પાક ઈરાનશાહની તવારીખ."

૨. "Parsis in Ancient India" by Mr. Shapurji K.

માસાની વંશનો બહેરામગુર નામનો એક પ્રતાપી રાજા ઇરાનમાં ઇસ્વી ૪૨૦ થી ૪૪૦ સુધી રાજ્ય કરી ગયો હતો. તે મહાકાય, અને ધનુર્વિદ્યામાં અતિ કુશળ હતો, અને તેનું રસપ્રદ વર્ણન ફિરદૌસી કરી ગયો છે. સિંહ અને ગુરખર (જંગલી ગધેડા)ના શિકારનો તે શોખીન હોવાથી તેનું નામ બહેરામગુર પડ્યું. ફિરદૌસી પ્રમાણે બહેરામગુર એક ઇરાની એલચીના વેશમાં હિંદ આવી કનોજના રાજા શંગલના દરબારમાં ગયો. તેના અદ્ભુત પરાક્રમે જોઈ રાજા શંગલને ભય થયો કે એક સાધારણ એલચી જે આવો જખરો હોય તો ઇરાનનો શાહ બહેરામગુર તો કેવો હશે! બહેરામગુર ઉપર સખીનુદ નામની રાજાની કુંવરી મોહિત થઈ અને ચૂપચાપ તેમનું લગ્ન થયું. આ સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલો વંશ ગર્દભીલા રજપૂતોનો વંશ કહેવાય છે. બહેરામગુર ઉપનામ પણ ગુર અથવા ગધેડો હતું, અને ગર્દભીલા શબ્દ પણ ગર્દભ અથવા ગધેડા ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને તેથી આ જાતના કાર્મિક બંધનેસથી લાગે છે. પણ ગર્દભીલા રજપૂતોની ઉત્પત્તિનો આ ખુલાસો માત્ર દંતકથા કહેવાય, અને એને તવારીખનો વિશ્વાસપાત્ર ટેકો હોય એવું જણવામાં આવ્યું નથી. વળી ફિરદૌસી પ્રમાણે બહેરામગુરને કવિતા અને ગાયનનો શોખ હોવાથી રાજા શંગલે તેની સાથે બાર હજાર હુરીઓ અથવા ગાયકો ઇરાન મોકલી આપ્યા; તેઓ ઇરાનના જે ભાગમાં વસ્યા તે હુરિસ્તાન કહેવાય છે આ હુરીઓ જાણીતી જિંદગી જીવતા પૂર્વજો હોય એવી લોકવાયકા પ્રચલિત છે. કરાચીવાળા મિ. ફીરોઝશાહ ડુ. મહેતાએ^૧ જિંદગીઓ ઉપરના પોતાના વિદ્વાપૂર્ણ લેખમાં આ લોકવાયકાનું વિસ્તારથી ખડન કર્યું છે.

હવે સાસાની વંશના સોથી મહાન અને મશહૂર બાદશાહ નૌશીરવાન તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ રજપૂતોની ઉત્પત્તિ લગભગ ઇસ્વી ૬૦૦ની માસથી કેટલાક ગણે છે. એક દંતકથા પ્રમાણે^૨ રજપૂતોના મૂળ પુરુષ બાપા રાવળ શાહ નૌશીરવાનની પુત્રી જોડે પરણ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ બાપા રાવળ કેટલીક કન્યાઓ જોડે રાસ રમ્યા. તે દરમ્યાન રમતના આવેશમાં એ જ કન્યાઓ જોડે અમથી ખોટી લમકિયા કરવાનું તેમને મન થઈ આવ્યું. પત્નીથી માલુમ પડ્યું કે કિયા તો ખોટી નહિ પણ ખરી થઈ ગઈ હતી. તેથી બાપા રાવળને જિંદગીભર અનેક પત્નીઓનો

૧. મિ. ફીરોઝશાહ ડુ. મહેતાનો લેખ — "માનવજાતનાં ઇતિહાસ ૫ ખેરો" —

"સાંજવર્તમાન," પત્રની અંક ૧૯૪૪

૨. "Rajasthan" by Col Tod

બોલે ઉઘાયવો પડ્યો હતો, અને તેમની દ્વારા તે અનેક રજપૂત કુળોના પિતા થયા હતા. કેટલાકના મત પ્રમાણે બાપા રાવળ પોતે ઈરાન ગયા હતા. આટલી વિગતથી કદાચ આપણે એમ માની લઈએ કે એમની એક પત્ની નૌશીરવાનની પુત્રી પણ હોય પણ કર્નલ ટોડ પોતે જ બાપા રાવળની જન્મતિથિ ઈસ્વી ૭૧૨ આપે છે, જ્યારે સ્વ. પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝા એમના “રજપુતાના ॥ ઇતિહાસ”માં ૭૧૨થી પણ દૂર એ તારીખ મૂકે છે; એટલે તારીખોનો મેળ નહિ બેસવાથી આ દંતકથા તરત ભાગી પડે છે, કેમકે ૭૧૨ માં જન્મેલો પુરુષ ૫૭૯માં મરણ પામેલા નૌશીરવાનની પુત્રી સાથે પરણે એ બિલકુલ અસંભવિત લાગે છે. કદાચ ઈરાની રાજ્યનો અરબોને હાથે નાશ થયા બાદ એક ઈરાની રાજકુવરી જોડે બાપા રાવળ પરણ્યા હોય, પણ આવા તર્કને દનિહાસનું નામ આપવું યોગ્ય ગણાય નહિ. અહીં એટલી નોંધ લઈશું કે અશ્વમેધક્રમ પ્રમાણે મેરાહના રાજાઓ પોતાને નૌશીરવાનની આંધ્રાદ ગણાવે છે. મિ. વિલ્કિન્સ નામના લેખકના મત પ્રમાણે દક્ષિણના કૅંકજીય બ્રહ્મણોમાં પણ ઈરાની લોહી હોવાની મજબૂત ગણના છે. મિ. શાપુરજી કા. હોઢીવાળા પોતાની “Parsis of Ancient India”માં જણાવે છે કે કૅંકજીમાં “ગર્ધયા પૈસા” નામના સાસાની સિક્કાઓને મળતા સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે, તેમની એક બાજુએ અગ્નિપાત્રની આકૃતિ છે જે ઉપરથી પણ ઈરાની સંબંધ જણાય છે. વળી બહેરામચુર નામના ‘ચુર’નો અર્થ ગર્ધયા થાય છે, તે તરફ જોતા ‘ગર્ધયા પૈસા’ને સાહ બહેરામચુર મથે કર્મ નિસપન હોય એવો શંક મજબૂત બને છે.

નૌશીરવાનના મમયમાં ઈરાનીઓની હિંદ માથે સાહિત્યમંધી નિસખત કેવી હતી તે આપણે ચોથા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. શાહે બરજુ નામના એક ઈરાની વિદ્વાનને એક અમલકારિક સંજ્ઞાન રોપો લાવવા હિંદ મોકલ્યો હતો, પરંતુ બરજુને તે રોપો ન મળવાથી “હિનોપદેશ” અથવા “પંચનત્ર”નો નામીયો ગ્રંથ તે હિંદથી લઈ ગયો. તરણુ કે આત્મોન્નતિ કરનાર ખરો રોપો તો જ્ઞાન જ છે એ ગ્રંથના પહેલવીમાં, ત્યારબાદ ઈરાનના પતન પછી અરબીમાં, અને તે પછી ફારસીમાં કેમ તરજુમાં થયા, અને તે ગ્રંથ = કશીલે વ દમને”ના નામે કેમ જાણીતો થયો તે પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ. વળી જૈનજની રમતની શોધ હિંદમાં થઈ અને હિંદી રાજની ખંડણીમાં તે નૌશીરવાનના દરબારમાં ગર્ભ: ત્યાં વડા વઝીર શુકરજીમહેરે તેને ઉકેલી, ‘વજેરેનું’ જ્ઞાન પણ આપણે પૂર્વે વાંચી ગયા છીએ.

ઈરાન અને હિંદ વચ્ચેનો એક રાજકીય પ્રસંગ હવે તપાસીએ પુનઃકેશી ખીને નામનો એક પરાક્રમી ચાતુકચ રાજા ઈસ્વી સાનમી મીના પૂર્વીર્ધમા દક્ષિણ હિંદમા રાજ્ય કરતો હતો હર્ષવર્ધને ખીજ રાજ્યએ ઉપર જત મેળવી હતી પરંતુ તે પુનઃકેશી ખીજના હાથે હાર પામ્યો હતો પુનઃકેશી ખીજ તરફથી એક એલચીમજી ઈરાનના સાહ ખુસરૂ પરવીઝના દરબારમા ઈસ્વી ૬૨૫મા ગયું હતું, અને ત્યાંથી એક વળતું એલચીમજી પુનઃકેશી ખીજ ઉપર આવ્યું હતું, તેનો ચિતાર અજટાની ગુફાઓમા આપવામા આવ્યો છે ત્યાં રજૂ થયેલી આકૃતિઓએ પહેરતા પોશાક ઉપરથી તે સામાની ઈરાનીઓ હોય એમ જણાઈ આવે છે નૌશારવાનનો પૌત્ર ખુસરૂ પરવીઝ પોતાના જહોજલાવી અને મોઝગાખ માટે જાણીતો હતો. શીરીન નામની વ્યવહાર બાનુ, જે ઈરાનના સુરીસધમા મર્થ્યે હતી, તેની જોડે એના ઈસ્કની પ્રેમકથા નિઝામી ગજવી નામનો ફારસી શાયર દિનસદ કાવ્યમા ગાઈ ગયો છે. ખુસરૂ શીરીનનો પ્રેમકરસો લવના મળતુંન કે જહાગીર નૂરજહાનને લુનાવે તેવો હતો આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે ખુસરૂ-શીરીનનો પ્રેમ દર્શાવતું એક ચિત્ર અજટાની ગુફામા આપણને મળી આવે છે વળી બહેરામગુરના રાજ્યમા જન્મ્યું હતું તેમ એ જ રગીવા ગજવી ખુસરૂ પરવીઝના અમન દરબાર પણ હિંદમાંથી કેટલાક ગરૈયાઓ અને ગાનારીઓ ઈરાન જઈ વસ્યા હતા કર્નલ ટાડે લખે છે કે પાર્થિવનો અને શક લોકોએ વનબીપુરનો નાશ કરવામા સિધના રાજાને સાતમા શીનાદિત સામે મદદ કરી હતી જાણીતા ઇતિહાસકાર ઓરિન્ટલનના મન મુજબ માસાની ફેજે સિધના રાજાને વનબીપુર ઉપર વિજય મેળવવામા સહાય કરી હતી, પરંતુ વનબીપુરનું એ પતન છેવટનું હોવું જોઈએ નહિ વનબીપુરનો છેવટનો ધ્વસ ક્યારે થયો તે વિશે મતભેદ છે મિ. વી. રિમથનોર મત સ્વીકારી એ બતાવે છે ઈસ્વી ૭૭૦ની આસપાસ મૂકીએ તો ત્યારે પાર્થિવનો અથવા સાસાનીઓ આવી શકે નહિ, એટલે કર્નલ ટાડે અને ઓરિન્ટલનના મતોનું ખડન થઈ ગયું કે વનબીપુરનો છેવટનો નાશ અરબોને હાથે થયો હતો અને ઈરાનીઓને એ બતાવ સાથે કાઈ પણ સંબંધ હોય એમ તારીઓ ઉપરથી જણાવું નથી.

ઈસ્વી ૬૫૧મા ઈરાનનું રાજ્ય અરબોને હાથે ફતા થયું, અને જે દિશાઓથી ઈરાને કાઠ દિનસ સામનાની પણ વક્રી રાખી નકેલી, ત્યાંથી

૧. 'Rajasthan by Col Tod

૨. 'Early History of India by Mr. Vincent Smith

ઓચિતી આદત આવી પડી, અને ઈરાનની પૂરેપૂરી પાયમાલી થઈ. ઈરાનનો છેલ્લો કમનસીબ બાદશાહ યઝ્દેજર્દ શહેરપાર એક નીચ તોખમના પારખી લોટ દળનારને હાથે કતલ થયો. તેની એક બેટી મહેરબાનનું નામનિશાન જળવાયું નથી. પરંતુ શત્રુથી નાસતાં તે પર્વતના પેટામાં સમાઈ ગઈ હતી એવી દંતકથા હજુ ચાલુ છે. ખીજી બેટી શહેરમાન સાથે હઝરત નખી મુહમ્મદના દોહિત્ર ઈમામ હુસેને શાની કરી હતી : તેમના વંશજો સંવદો તરીકે ઓળખાય છે. ત્રીજી બેટી મહામાન કેટલાક ઈરાની સિપાઈઓ જોડે સ્વદેશ છોડી હિંદ બણી નાસી આવી. અશુભકર્મ “આઈને અકબરી”માં લખે છે કે એ શાહજાદીએ એક રજપૂત રાજકુમાર જોડે લગ્ન કર્યું, અને એમનાથી જે વંશ ઉત્પન્ન થયો તે રજપૂતોમાં સૌથી શરવીર અને નાખીયો ઉદ્દેપુરના સિસોદિયાઓનો વંશ છે. અમૂલ્ય જ્વાહિરોથી ભરેલી એક દામડીનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તેમાંનાં એકાદ બે કીમતી મોતીઓ કેઈ રાજવીને હાથ જઈ ચડતાં તે તેના મુગટમાં વિરાજે છે; તે પ્રમાણે પારસીઓનું બાદશાહી કુટુંબ છિન્નબિન્ન થઈ ગયું, પણ અક્ષીતકી જોડેલાં તેનાં લોહીનાં રીપાંમાંથી સંવદ અને સિસોદિયાના ઉમરાવી વંશો ઉત્પન્ન થયા.

આ રીતે જ્યારથી ઈરાનીઓ અને હિંદુઓ અસલ એક પ્રજા તરીકે રહેતા હતા ત્યારથી તે ઈરાનીઓ હિંદુ વસતી આગા ત્યાંમુથી તેઓ વચ્ચે પ્રુદ્ધો અને લગભગ સિંધસિંધાનંદ સંજંધ હતો એ આપણે જોઈએ. ઈરાનના પતન પછી પણ જે નાનાં મોટાં પારસી સંસ્થાનો મિંધ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, રજપુતાના વગેરેમાં હતાં તેને ધનતા અવગેરો, લેખો, સિક્કાઓ આપણને મળ્યા કરે છે મિ શાપુરજ કા. હોડીવાળા^૧ મિ. કનિંગહામ કૃત “Ancient Geography” તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે: મિ કનિંગહામ પ્રમાણે શુમારે ઈસ્વી. ૭૨૦માં કૃષ્ણ નામનો પદ્મવ (પડેલવી, પારસી) રાજા ધવાપુર વાને સોમનાથમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ જ કિતાબમાં મિ. હોડીવાળા રા. બ. શંકર પાકુરંગ પંડિત-સંપાદિત “ગોડવડો”માંથી કિતારો આપે છે તે પ્રમાણે કનોજ શહેરના રાજા યશોવર્માએ કાઠિયાવાડ અથવા સિંધની નજીક રહેતા “પારસીકો”ને ઈસ્વી ૬૯૫માં હરાવ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે પ્રાંતો તરફ ઈસ્વી ૭૦૦ સુધી પારસીઓનું રાજ્ય. અથવા તે નહિ તો તેમનું એક નાનું સંસ્થાન હોયું જોઈએ. મસઉદી નામનો એક મુસ્લિમ તવારીખ-નવીસ લખે છે કે એના પોતાના વખતમાં (ઈસ્વી દસમી સદીમાં) સિંધ

અને હિંદુસ્તાનમાં ધણી અગ્નિમંદિરો હતાં. તેનો જ સમકાલીન જાણીતા બ્રૂગોળવેત્તા ઈબ્ન હોકલ લખી ગયો છે કે તેના વખતમાં સિંધ અને હિંદમાં ગચ્છો (પારસીઓ) વસતા હતા. અલખીરની જે ઇસ્વી ૧૧મી સદીમાં થઈ ગયો હતો તેણે પણ હિંદમાં પ્રવાસ કરી ત્યાં વસતા પારસીઓ વિશે ઈશારો કર્યો છે. આધુનિક જરથોસ્તી ધર્માભ્યાસના મૂળપુરુષ મિ. ખુરશેદજી રૂ. કામાનુ^૧ ધ્યાન વિદ્વાન ડૉ. બાઉ દાજીએ મુબારક પાસે આવેલા કેનેરીની બૌદ્ધ ગુફામાં આવેલી પહેલવી તખ્તીઓ ઉપર દેખું હતું. એ તખ્તીઓ ત્યારે ઉકેલવામાં આવી ત્યારે જણાવ્યું કે સગાસંબંધીઓ અને મિત્રોની ત્રણ નાની પારસી ટોળીઓ શુદ્ધ શુદ્ધ સમયે તે ગુફાઓ જોવા આવી હતી, અને ત્યાં પોતાના નામ અને આવવાના વર્ષ પણ તે પારસીઓ લખી ગયા હતા. તેથી એ લેખો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ સમાન ખતી ગયા હતા. એ લેખો ઉપરથી એક ટોળી યઝદેજદી^૨ ૩૫૬ (ઇસ્વી ૯૮૮)માં, બીજી યઝદેજદી^૩ ૩૬૮ (ઇસ્વી ૧૦૦૦)માં, અને ત્રીજી યઝદેજદી^૪ ૩૯૦ (ઇસ્વી ૧૦૨૨)માં આવી મર્દ હોય એમ જણાય છે. આ ગુફાઓ જોવા આવનાર પારસીઓ કદાચ અરખોના જુલમથી હિંદ નાસી આવનાર પારસીઓના વંશજો પણ હોઈ શકે; મારે હવે વધુ શકાદતો આપણને ભેગી કરવાની જરૂર નથી. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ થયું કે અરખોથી હાર ખમી જે પારસીઓ હિંદ જાણી નાસી આયા તે પહેલાં પણ ઇરાન અને હિંદ વચ્ચે આવજાનો વ્યવહાર તો હતો જ, અને એની ના પડાપ એમ છે જ નહિ.

પરંતુ પહેલવેા અને મગ બ્રાહ્મણો તો ઇરાન ઉપરના અરખ વિજય પહેલાં હિંદુઓમાં ભળી પણ ગયા હતા. ત્યારે હિંદમાં આજે જે પારસી વસી છે તે કયાથી આવી? અને તે ખાસ કરીને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર જ કેમ છે? જેમ આપણને હખામની અને સાસાની પારસીઓની માહિતી છે તેમ હિંદ આવી વસેલા પારસીઓ વિશે કમબાગ્યે આપણને પૂરતી ખબર નથી હિંદ આવી વસ્યા બાદ તેમની કોઈ સિલસિલાખંધ તવારીખ લખાવા પામી નથી અને માત્ર છટ્ટીજવાઈ નોવો સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી. રહ્યું છે માત્ર ૮૬૪ પક્તિઓવાળું એક નાનું કારસી કાવ્ય — “ કિસે મ જાન ” — જે ઇસ્વી ૧૫૯૯માં નવસારીના એક મોખેઃ બેહમન કપડોગાદ કોરમજ્દયાર સંજનાને હાથે લખાયેલું હતું. લેખકનું ઇતિહાસનું જ્ઞાન ગ્રાજું નહોતું : દાખલા તરીકે તેઓ લખે છે કે ઝરથુસ્ત્ર પયગમ્બરે ધર્મ

કેલાઓ તેના એક હમર વાં પત્રી ઈગન અરખને હાથે પાવમાય થયું
 ને આ વિચલ ગ્રીમીએ તો ઝંચુરતો મુગ શુમારે ઈ પૂર્વે ૭૫૦
 સુધીમા મુખો પડે, અને ઝંચુરન પત્રી વીમજ વાંમા ધિરાનનું મિકદને
 હાથે પનન થયું એમ ઝખનવું પડે, જે હાસ્યાપદ કહેવાનું વળી લેખક
 કહે છે કે અદર્શીર બાગકાન મિકદર પત્રી ૩૦૦ રોં ગાદીએ આપ્યો,
 ત્યારે ખરું જોતા તો એ બે વચ્ચે ૫૫૬ વર્ષનું અંતર છે “કિસે
 મંજન”નું બ્યાકરણ પણ બહુ ખામીભય કહેવાય એ પુસ્તકની નહ
 અપરીં તપામ જુનાગદરાગા પ્રો સાપુરણ ધોરમમજ હોડીગાગાએ^૧ કરી
 છે પારમીઓ હિંદ ક્યારે આગા તેની તાગીખ પણ ચોક્કસ નથી, જે કે
 ઈની ૭૧૬ થી ૯૩૬ સુધીની અને તાગીખો સૂચવવામા આવી છે. પ્રો
 શા. હો. હોડીવાગા પોતાના ઉપયુક્ત મયમા પારસીઓ ધિરાની ૯૩૬મા
 હિંદ અવી રસા એમ માને છે હાનમા “કિસે મંજન” એક એનિ
 હાસિમ મથ નથી એમ કેટલાક અભ્યાસીઓ કહે છે દાખલા તરીકે મિ
 ખી હી નાસીખાળાર, મિ ખી એન બારેના^૨ અને કનલ એમ એસ
 ઈની^૩ એ નીકાકાર બાઈઓના કહેવા પ્રમાણે પારસીઓ તો પુરાણ
 કાળથી હિંદમા હતા જ (અને તેના અનેક પુરાવાઓ આપણે જોઈ ગયા
 છીએ) અને ધર્મની જાગવણીને ખાતર તેઓ કાઈ અરખોથી નાસી
 આપ્યા નહોતા જાદી ગણા જેવો કોઈ હિંદુ રામ સમનમા થઈ ગયો
 હોય એમ ઇનિહાસ ઉપરથી જણતું નથી જે મોળ મંકૂત મોઢામા
 પારમા ધર્મ રિવાજે વગેરેનું વર્ણન છે અને જે જાગી રાણાને એક
 દસરે મ્હી મજમાવેના કહેવાનું છે તે તો પાઠગથી હમીમા આપ્યા,
 અને તેનો રચનાર અકા અધારુ એક પારસી નહિ પણ શાહાણુ હતો,
 મંજન ઉપર મહમૂં બેગડાનું આક્રમણ અને પારસીઓએ હિંદુઆને
 અંપેલી મદદને પણ ઇનિહાસનો ટેકો નથી સગેરે વગેરે

આ જાનનની બાગીક તપાસ આ પ્રમગે અગ્યાને કહેવાનું આપણે
 જોઈ ગયા કે ‘કિસે મંજન’ના લેખકને ઇનિહાસનું ઝાંખુ જ્ઞાન નહોતું

૧ “Studies in Parsi History” by Prof Shapurji Hor
 masj Hodinvala

૨ Kusseh Sanjan or the Supposed Landing of the Parsis
 in Sanjan by Mr Fehramshah D Naskhvala

૩ “Kisse Sanjan — a Palpable Falsehood” by Mr P
 N. Bhatena

૪ ‘The Story of Sanjan’ by Lieut Col M E Irani

એમ છતાં એ પુસ્તકમાં બિલકુલ ઇતિહાસ છે જ નહિ એમ કહેવું બૂલ-ભયું છે. પારસીઓ અહીં આવ્યા તેના ઇતિહાસ એ નોંધવું નથી, પણ તેને લગતી જે દંતકથા જળવાઈ રહી હતી તે નોંધે છે. દંતકથાઓની અવગણના કરી તેમને હસી કાઢી એમાં ડહાપણ નથી. જ્યાં ધુમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઈએ એમ માની શકાય; અને જ્યાં કોમમાં એક અર્થ દેહતાથી મૂળ ધાલેલી પરંપરા (tradition) ચાલી આવતી હોય, અને જેને ખીન સાધનો વડે સમર્થન મળી રહેતું હોય, તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય સ્વીકારાવું જોઈએ. માત્ર ઇતિહાસને અમારે આવી પરંપરાનો તિરસ્કાર કરવા પહેલાં આ દંતકથા કેમ ઊભી થઈ અને શા માટે તે રદ થવી જોઈએ તેનાં કારણો ઇતિહાસકારોને આપવાં પડે છે. હવે “કિરસે સંનન”ના લેખક પોતે બોળા દિલથી કહે છે કે એમને એક દાનેસમદ દરગૂરે જે કહ્યું તે એમણે કાવ્યમાં ઉતાયું છે. આપણે જોયું તેમ પારસીઓ હિંદ આવ્યા તેને લગતો કોઈ ઇતિહાસ જળવાઈ રહ્યો નથી; ત્યારે “કિરસે સંનન”માં જે દંતકથા જળવાઈ રહી હોય તેને ગનીમત સમજી તેમાંથી કાર્તિક ઐતિહાસિક સત્ય તારવવા મથવું જોઈએ. જો આ કાવ્ય પણ ન રહ્યું હોત તો આપણે સપૂર્ણ અધનારમાં આચડ્યાં ખાતા હોત. શિરહોમીના શાહનામામાં પણ ઇતિહાસની જૂલો છે, છતાં પુરાણ કાળની ઇરાની જલજાજ્ઞાલીનું તેમાં વર્ણન છે તેથી પારસીઓને પ્રાણસમુદ્ધે તે પ્યારું છે. “કિરસે મંનન”માં ઇતિહાસનું તત્ત્વ બદ્ધ નથી, પણ ઇતિહાસ ઉપર જ રચાયેલી દંતકથા એ રમૂ કરે છે, અને પારસીઓના પૂર્વજો કેવા સંજોગો વચ્ચે હિંદ આવી પહોંચ્યા તે વાચી કે માલગી પારસીઓનું દિલ ગરમ રહે છે, તેમનું કોમી અંજન કાવ્ય રહે છે. મર વાફર રકોટે “માર્મિયન” અને “રોકમી” જેવા કાવ્યો લખ્યા; તેમાં તેણે અક્ષત ઇતિહાસ સાથે છૂટ લીધી છે, પરંતુ તેથી તેમાં ઇતિહાસ જ નથી એમ કહેવું એક ગંભીર બૂલ કહેવાય, કેમકે “માર્મિયન” માં ફોલોન ફિલ્ડ અને “રોકમી”માં માર્સટન મૂરની લઘાઈઓનો અહેવાલ છે જ. તેમ જ “કિરસે સંનન”માં ઇતિહાસ બૂલભર્યો હશે પણ ઇતિહાસનો પાયો તો છે જ, અને તેની ઉપર જે દંતકથા પ્રચલિત હતી તે રમૂ થઈ છે. વળી “કિરસે મંનન” એના નામ પ્રમાણે એક કિરસો છે, જે કે નહન કપેળકદિપત તો નથી જ. વળી તે એક કાવ્ય છે, ગદ્યમાં લખાયેલો ઇતિહાસ નથી, અને કવિઓ ઇતિહાસકારો જેટલા તવારીખને વધારે રહી શકતા નથી, પણ તેમનાં ઐતિહાસિક કાવ્યમાં દફનના અને અનિશ્ચયોક્તિ આવી ગય છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

દીકાકારો કહે છે કે પારસીઓ એવા કાપર નહોતા કે અરમોથી બીન સ્વદેશ શ્રાદ્ધ હિંદ નામી આવે. આવા કૂર અભિપ્રાય માથે આપણે સમન થઈ શકતા નથી. ઈરાનમાં રહી અરમોથી પરેવાની વેળા કરતા અથવા ધર્મોન્નત કરતા કરતા પારસીઓના પૂર્વજો હિંદ નામી આતા તેમાં તેમણે ઠહાપણ બતાવ્યું કે ડરપોકપણ દેખાવ્યું? એમાં પરાક્રમ હતું કે કાપરતા હતી? ઈંગ્લાન્ડના જોમ્સ પડેનાના અમન રમ્માન ધર્મનું પૂરું છટાપણ નહોતું તે કારણે જે પ્યુરિટન આદિ જાત્રાગુઓ (Pilgrim Fathers) ૧૬૨૦માં અમેરિકા જઈ ગયા એ જ એમની કારણતા હતી? હિંદુઓના ઝુલાઈ દોરથી હેરાન બની ચઢીઓ પ્યારુ વનન છોડી જ્યાં રક્ષણ મળે ત્યાં નામી છટ્યા તેમાં એમણે શું માપદાપણ બતાવ્યું? આજે (૧૯૪૭માં) જે હાજીઓ હિંદુઓના હિંદમાં એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે જીવનથી બચવા માટે ગયાનર કરી રહ્યા છે તેમને કાપર કહેવા એ તો દાઝા છે. ઉપર ડામ દેના જેવું ચાર જોએને બીજા પ્રત્યે હમદર્દી ન હોય અગર બીજાનું દુઃખ જાણવા જેટલું કલ્પનાબળ પણ ન હોય તેમણે તો મૌન ધારણ કરવું એ જ ઇચ્છા છે.

વળી એમ પણ કહેવાર છે કે અરમોના અમલમાં જીવન જેવું તો હતું જ નહિ અને ધર્મોન્નત કરવાની ફરજ પણ કોઈ પાડતું નહિ. માટે પારસી પૂર્વજોને અહીં નામી આવવાની જરૂર જ નહોતી. આ અતિ હાજી સવાનની અર્થામાં આપણે અહીં ઊતરી શકતા નથી. જ્યાં અરમોના જીવન વિશે જેટલું થોડું જોવાએ તેટલું બહેનર છે જીવન વિના કોઈ વહાતુ વતન છોડી દેશરટો લેતું હશે? જીવન વિના શું પારસી પૂર્વજો હિંદમાં વેપાર કરવા આવ્યા હતા? વેપાર અર્થે આવ્યા તો એમની એક મોતી સંખ્યા અહીં જ કેમ રહી ગઈ? પારસીઓ એવા તો પાગલ ન બન્યા કોણ કે વિના કારણે વહાતામાં વહાતી વસ્તુ છોડી વનથી પિંચગીરી લે અને એક પરાઈ જામ ઉપર કાવમ માં જઈ રહે? આજે આપણા વચ્ચે અનેક કમનસીબ નિરાશ્રિત હિંદુઓ વસે છે. એઓને પૂછો કે એમને વન છોડી નીકળતાં સગવડ કારણ હતું કે નહિ અને એ કારણ જના એમને વન છોડવું ગમ્યું કે નહિ, અને હજી અહીં એમને હર પળે વન થા આવે છે કે નહિ. આજના હિંદુઓની દુઃખકથા વાચતા કે સાંભળતા એક પારસીને પોતાના પૂર્વજો અત્યંત ઠરુણ સંતોગો વચ્ચે ઈરાનથી હિંદુ થયેલું સ્થળાતર થા આવ્યા વિના રહેતું નથી તે વખતે જોના આજે છે તેના સુસાદરીના પૂરતા સાધનો

નકોતાં: તેવા સંજોગોમાં માદરવાનને જેની સલામ કરી, ઘરનારનો ત્યાગ કરી, કેટલાક ઇરાની ઓ, પુરુષ, વૃદ્ધ, યુવાન, ગ્રાજાગર્યા બધું કર્યાનાઓ વેડી, તાપ, તડકો, ત્રાસ, શૂખમરો સહન કરી, સમુદ્રદેવને શરણે જઈ હિંદ સાથે પોતાનું કિસ્મત જોડવા નીકળી પડ્યાં. દુખ પડ્યા વિના ફાગટમાં આવા દુઃખો ગ્રેહો કરે એવા અકસ્માત દુસ્મન પારસીઓના પૂર્વજો હોય એ માની શકાતું નથી. ઇતિહાસનાં પ્રમાણો આપ્યા વિના માત્ર સાદી સમજને આધારે પણ આ પ્રશ્નો ઉઠાચર્ચ શકે છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ પારસીઓ અનેકવાર હિંદ આવ્યા, રાજ્ય પણ ક્યું, વસાહતો પણ સ્થાપી: ઇરાન અરબોને હાથે પડ્યું તે પછી પણ મનવાગ્નેગ છે કે કેટલાક ઇરાની ટોળાઓ જમીનમાર્ગે હિંદ આવ્યાં હોય; પણ તેમાંથી આજે કોઈનું નામનિશાન રહ્યું નથી, અને જેમ મગ બ્રાહ્મણો હિંદુઓમાં સમાઈ ગયા તેમ એ પારસીઓ પણ હિંદુઓમાં ભળી ગયા હશે. “કિસ્મે સંજન”માંથી એટલી અતિહાસિક દંતકથા તો જરૂર મળે છે કે પારસીઓનો એક મોટો કાદવો સમુદ્રમાર્ગે હિંદ આવી પશ્ચિમ કિનારે જાયો, અને હાલના પારસીઓ તેઓના જ દરજ્જો હોવાં જોઈએ. પારસીઓ પહેલાથી જ હિંદમાં છટાછવાયા હતા એ વાત ખરી, પણ હાલ પાગી વસ્તી મુખ્યત્વે હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર છે તેનું કારણ શું? હજી પારસીઓનું દિન હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલી જગ્યાઓ તરફ જ કેમ દોડે છે? કર્નલ એમ એસ. ઇરાનીના મત મુજબ મામાની રાજ્ય દરમ્યાન પારસીઓ હિંદ સાથે વેપાર કરવા આવતા, પણ ઇરાન ઉપરના અરબ વિજય પછી વેપાર અરબોને હાથ જઈ પડ્યો, અને પારસીઓને માનુશ્રમિ જવું અસકચ્ચ થઈ પડ્યું હોવાથી તેઓ હિંદમાં જ રહી ગયા. અને અત્યંતવાર બીજા ઇરાનીઓના હિંદરતી તાવકા ઇરાનથી આવતા રજા અને તેથી પારસીઓની હિંદમાં વસતી વધવા પામી.

આ મધ્યગી વિગતો કેટલોક દરજ્જે ખરી પણ હોય, તોપણ પારસીઓની આ વસ્તી હિંદને પશ્ચિમ કિનારે જ કેમ આટલી વધી પડી તેનો કશો ખુલાસો મળતો નથી. પારસીઓ હિંદમાં આવ્યા તેના સિદ્ધાંતોમાં ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી, પણ અધ્યયનનો (પારસી ધર્મગ્રંથો)એ જાણવી રાખેલી પોતાની વસતીઓ અને અનેક બીજી

નાની મોટી નેધિ હજી આપણી પામે છે, અને તેમાં પણ પશ્ચિમ હિંદનાં જ શહેરો અને બનાવોની કેમ તાન આવે છે? શું પારમીઓ હિંદની તમામ દિશાઓમાંથી દોડી આવી પશ્ચિમમાં વસી ગયા? પશ્ચિમ હિંદમાં એવું શું પ્રકૃતિનું ઔન્દર્ય હતું, કયું ધન દાટ્યું હતું, કઈ રાજકીય સલામતી હતી, કયો મહાન બનાવ બન્યો હતો, કે જેથી પારમીઓના પૂર્વજો દેશના ખૂણેખૂણેથી આકર્ષાઈ ત્યાં ગયા? તેઓ એક સામ્રાજ્ય પશ્ચિમમાં આવી પડ્યા કે રક્તે રક્તે ત્યાં આવ્યા તે વિશે ટીકાકાર બાર્થ ઓ કાર્થ જ કહેતા નથી. ખુદ ટીકાકાર બાર્થ ઓના કહેવા પ્રમાણે મુરતની પાસે આવેલા અને હાલમાં લગભગ બુધ્ધાર્થ ગયેલા ટેના ગામમાં એક વાર સાત દોખમાં હતાં, એટલે ત્યાં એકવાર જરથોસ્ત્રીઓની મારી મંખ્યા હોવી નોંધેલા એમ માની શકાય. એ માનમાંથી જ દોખમાંઓ નો હજી મોજૂદ છે અને પશ્ચિમ હિંદમાં પારમીઓની એકવાર કીટ વરતી હતી તેની સાક્ષી પૂરે છે. વળી સંજ્ઞનમાં પણ હાલ એક જૂના દોખમાંના અવશેષો મળ્યા છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ (archaeology) ની દૃષ્ટિએ જો આ મધ્યમાં દોખમાંઓવાળી જગ્યા આગળ મંગોધન થાય તો એ દોખમાં કઈ સર્પિમા બંધાયા તે વિશે આપણને અગત્યની માહિતી મળે.

વળી પારમીઓની ધાણીખરી અટકો પણ પશ્ચિમ હિંદનાં શહેરો ઉપરથી પડી છે.— સુરેતી, બર્યા, રાદેરિયા, અંકલેમરિયા, વતસાંગ, ઉદવાડિયા, સંજ્ઞના, ખભાના, બિલિમોરિયા વગેરે અનેક અટકો એનાં ઉદાહરણો તરીકે આપી શકાય. તેની સરખામણીમાં પૂર્વ ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદનાં ગામો ઉપરથી પડેલી પારસી અટકોનું પ્રમાણ નહિ જેવું કહેવાય. શું આ અર્થમૂલ્યક નથી? આનો ખુલાસો ટીકાકાર બંધુઓએ આપ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

“કિરસે સંજ્ઞન” ઉપરથી કાર્થ નહિ તો એટલી પણ માહિતી જો આપણે મેળવીએ કે પારસી પૂર્વજો જમીનને રસ્તે નહિ પણ સમુદ્રમાર્ગે હિંદ આવ્યા હતા તોપણ એક અગત્યનો ખુલાસો આપણને મળી રહે છે. જો તેઓ જમીનમાર્ગે મગ આલણોની પેઠે આબરા હોત તો હાલમાં પણ પારસીઓની વચ્ચે ઉત્તર હિંદમાં સારા પ્રમાણમાં હોત, અને તેમની અટકોમાં ઉત્તર હિંદનાં અનેક શહેરોનાં નામો જોવામાં આવત. પરંતુ એ ઈરાની વડીલો સમુદ્રમાર્ગે આવ્યા હોવા નોંધેલા તેથી જ તેઓની વસ્તી હાલ પશ્ચિમ હિંદને કિનારે છે, કેમકે ઈરાનથી હિંદ સમુદ્રમાર્ગે આવતા પશ્ચિમ હિંદમાં જ સિંધથી ગુજરાત સુધી આવવું સુગમ પડે છે, અને વધુ દક્ષિણે જવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી.

વળી સમુદ્રમાર્ગે જો પારસી પૂર્વજો આવે તો ઉત્તર કે પૂર્વ હિંદમાં તેઓ જાય એ બની શકે એમ છે જ નહિ એ તો નકશા ઉપરથી પણ ખુદ્દુ છે. ત્યારે હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાંથી પારસીઓ પશ્ચિમ હિંદ આવી વસ્યા નથી, પણ “કિસ્સે સંજન” માં જણાવ્યું છે તેમ પારસી શહેનશાહતના પાન પત્રી તેઓનો એક મોટો કાફલો સમુદ્રમાર્ગે ઇરાનથી નીકળી પશ્ચિમ હિંદમાં જ કેઈ સુગમ પડે એવા સ્થળે આવી ઊતર્યો હશે એમ અનુમાન નીકળી શકે છે.

એ કાફલો સંજનમાં નહિ તો તેની આજુબાજુ આવી વસ્યો હશે: જત્રી રાણાનો નહિ તો કેઈ બીજા હિંદુ રાજવીનો આશરો સ્વીકાર્યો હશે: ઇસ્વી ૯૩૬માં નહિ તો તેની પહેલાંની કેઈ તારીખે આવ્યો હશે: કદાચ એક મોટો કાફલો આવી ગયા પત્રી પારસીઓના બીજાં નાનાં ટોળાઓ પણ આવી પશ્ચિમ હિંદમાં વસ્યાં હશે. “કિસ્સે સંજન” માં આપેલી અનેક વિગતોનું એક પત્રી એક ખંડન થયેલું હોવા છતાં, અને તે વખતના ઇતિહાસનો અભાવ છતાં, આદવા અનુમાનો તો અનિવાર્ય બની જાય છે. અને તે માટે આપણે “કિસ્સે સંજન” ના જ, તેની તમામ ખામીઓ છતાં, ઝાણી થયા છીએ.

હવે જેવતનો જ એક વાઘો તપાસીએ જે પારસીઓ ઇરાનથી આવ્યા તે હિંદુ કોમ સાથે બળા જઈ ન.બૂદ ચર્મ ગયા તેઓ વિશે આપણે પૂરતી ચર્ચા કરી છં, અને એનો સૌથી જળવાત્તેમ દાખલો તે મગ બ્રાહ્મણોનો છે. ત્યારે જે મોગે પારસી કાફલો પશ્ચિમ હિંદ આવી વસ્યો તે કેમ હિંદુઓમાં બળા ગયો નહિ ? એના ત્રણ કારણો આપી શકાય, જેમાં સમાયેલા સિદ્ધાંતો દરેક હયાત પારસી કોમને લગુ પડે છે. પહેલું કારણ ધર્મ પ્રત્યેની ચીવટ અને દૃઢ આસ્થા, જે વિના એ પારસી ટોળા હિંદમાં સતીયા સુખી કાયમ રહી શક્યુ નહોત. ધર્મની જળાત્તેમ ખાતર જ ઇરાન છેડણુ હોવાથી પારસી પૂર્વજોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા બદલુ બળવાન હોવી જોઈએ એમ માની શકાય; અને એ શ્રદ્ધાને પરિણામે તેઓના વંશજો હિંદમાં દડી રહ્યા અને હિંદુઓમાં બળા નહિ જતાં પોતાના કોમી અસ્થિતતા આચરી શક્યા. બીજું કારણ આતરકોમી લગ પ્રત્યે નકરત. જે તે પારસી ટોળાએ આતરકોમી લગો કર્યા હોત તો તેના અસ્થિતનો અત્યુત્કંટ ક્યારનો વ વાગી ગયો હોત, અને મગ બ્રાહ્મણોની પેઠે હાલની પારસી કોમ સતીઓ પહેલાં નષ્ટ થઈ ગઈ હોત. વળા જે પારસી પૂર્વજો હિંદ આવ્યા તે પોતાનાં બાનુઓ અને ફરજાંદોને ઇરાન

એવી આવ્યા નહોતા પણ સાથે લાવ્યા હતા, જે વિશે “કિરસે મંજન” ખુલ્લું કહે છે:—

“ઝનો ફરઝંદ દર કિસ્તી નિશાન્દ
બમ્એ હિંદ કિસ્તી તુંદ રાન્દ:”

યાને તેઓએ પોતાનાં બાળ્યો અને બાળકોને વહાણમાં બેમાડ્યાં અને વહાણને ઝડપથી હિંદ તરફ હંકાર્યું. એમ હોવાથી તે પારસીઓને ખીજી કોમની બાળ્યો પરણવાની જરૂર પણ પડી નહોતી. એમ છતાં પારસી પૂર્વજોમાંના કોઈ કે ગેરકાયદેસર મંજાઈ ક્યાં હશે યા ખીજી કોમની સ્ત્રીઓને સખાત તરીકે રાખી હશે, પણ તેઓની મગદૂર નહોતી કે તે વખતના સમુદાય કુટુંબમાં એક પરકોમી બાળને પરણી જાવી ધરનાં ધાર્મિક વાતાવરણમાં ખસી પડે. આને પારસીઓ “મગતિશીય” વિચારો ધરાવતા થયા છે, છતાં હજી ધર્મ તરફની એ જ ધમક અને આંતરકોમી લમો પ્રત્યેની એ જ નફરત તેઓમાં મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. પારસી ટોળાને ટકાવી રાખનારું ત્રીજું કારણ એ હતું કે પારસી કોમના માણસોને તેઓ પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરતા નહિ. જરથોસ્તી ધર્મગ્રંથોમાં ખીજીઓને ધર્મમાં લેવાની છૂટ આપવામાં આવી છે અને તે વિશે કેટલીક શબ્દો પણ મળી આવે છે. છતાં હિંદના પારસી પૂર્વજોને વાજની રીતે લાગ્યું કે એકવાર જે વટાળપૂર્વક ચાલુ કરી તો વર્ચુસકર કોમ જોવી થશે, અને લાક્ષણિક જરથોસ્તી ગ્રંથોનો લોપ થઈ જશે. અવગત, “પાછલે બારજે” થી કેટલાક જુદીનો (જુદા ધર્મવાળા; બિનજરથોસ્તીઓ) જરથોસ્તી ધર્મમાં દાખલ થવા પામ્યા છે તેની ના પડાય એમ નથી; એમ છતાં હજી પારસીઓ ખીજીઓને વટવારી પોતાના ધર્મમાં લાવવાની મજા વિરુદ્ધ છે, અને જે ધર્મગુરુ એમ કરવાની હિમ્મત કરે છે તેની સામે બારે બિહાપોહ જાગે છે.

ત્યારે અરબોએ કેલાવેલી તારાજથી ઈરાનનો ચૂકતો છુટાતો ચેરાગ આ રીતે હિંદમાં પાછો રોશન થયો, અને હિંદમાં એક નાનકડું ઈરાન જન્મી ગયું. ઈરાન અને હિંદની ઘંભાણ રસકથાની સાંકળમાં “કિરસે મંજન” સાંધી છેલ્લો અંગૂઠો છે. કેટલે દરજ્જે આ કાવ્યને ઐતિહાસિક માનવું કે ન માનવું તેની આપણે એક બિડતી ઉપરછલ્લી તપાસ કરી લીધી છે, અને હિંદમાં હાલ વસતા પારસીઓના પૂર્વજો ક્યાં અને શા કારણે આ દેશમાં આવીને વસ્યા તે જાણવાનો આપણે કાર્મિક પ્રયત્ન કર્યો છે. પારસીઓ પોતાના મૂળ વતન ઈરાનને બૂલ્યા નથી, કોઈ કાગે બનરો પણ

નહિ. ઈરાનનું નામ માત્ર હજી ગમે એવા વૃદ્ધ જરથોસ્ત્રી જિગ્મ્યા જુવાનીની જ્યોત જગાવે છે, છતાં મદીઓ સુની જે પ્રેમાળ ભારતભૂમિએ પારમીઓને આશરે આપ્યો છે તેને જ આજે તેઓ સદેશ ગણતા થયા છે; તેના સુખમાં સુખ, તેના દુઃખમાં દુઃખ, અને તેના ગારમમાં પોતાનું પશુ ગામ્વ તેઓ મમજો છે. હિંદના આર્તિથ્યના આભારી બની આજે પારમીઓ એક સુસંગતિ કામ તરીકે મોટે ભાગે આ દેશના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વસે છે, અને હિંદ એવાને પવિત્ર ચરણે તેઓ પોતાના માહસ સખાવન અને સેવા અર્પણ કરે છે.

૮

ઈરાન અને એસીરિયા

ઈ. પૂ. ૪૩૦૦ ને શુમારે ટાઇગ્રિસ અને યુફ્રેટિસ નદીઓના પ્રદેશમાં એમિયોનિયાનું મહારાજ્ય ઘર્ષ ગયું. તે દેશ એક વખતે ખાલ્દિયનેનો મુખક કહેવાતો, અને હાલમાં તે ઈરાકને નામે જાણીતો છે. ઉત્તર એમિયોનિયાને અક્કડ કહેતા જ્યારે દક્ષિણ વિભાગને સુમેરનું નામ મળ્યું હતું. મશહર એમિલોન, જે તે વખતની દુનિયામાં એક અતિ ભવ્ય નગર ગણાતું તે એમિયોનિયાનું પાલનખત હતું. કાર્ધક સતીઓ પછી એમિયોનિયા નમણું પડ્યું અને તેની પાડોશમાં જ આવેના એસીરિયાએ પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું, અને એસીરિયન રાજા તિગમથ - આદરે એમિનોન ઉપર ઈ. પૂ. ૧૨૭૦માં વિજય મેળવ્યો. એનું પાલનખત નિનિવે શહેર હતું, અને પ્રાચીન જગતમાં તે બહુ વિખ્યાતિ પામ્યું હતું પ્રકરણ ત્રીજામાં આપણે જોઈ ગયા તેમ છેવટે એસીરિયાની પણ પડતી આવી અને એમિયોનિયન રાજા નીમોપોલેસસારની મદદથી મીડ રાજા કુસાક્સ (Cyaxares) ઈ. પૂ. ૬૦૬માં એસીરિયન આદેશાહ સારડનેપનમને પરાજિત કરી તેની શહેર શાહત ખનમ કરી શક્યો તે જ પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે ઈરાનના કાસ પ્રાનમાથી મહાન સાહરસે ચડાઈ લાવી ઈ. પૂ. ૫૫૮માં મીડોને છતી લઈ ખાલેસ ઈરાની હખામની નશનો પાયો નાખ્યો વળી ઈ. પૂ. ૫૩૮માં એ જ સાહરસે એમિયોન ઉપર પણ વિજય મેળવી તેને પોતાના વિશાળ રાજ્યમાં જોડી દીધું. એમિલોનિયા અને એસીરિયાની સંસ્કૃતિ એક જ હતી, એમના ગીતરિવાજો, ધર્મ, ક્રિયા વગેરેમાં મોટું સામ્ય હતું :

બન્નેનું મૂળ તુરાની હતું. છેઠ કયાની વંશનો અંત આવ્યો ત્યારથી ઈરાનીઓને આ બે પ્રજાઓ માથે નિકટનો મળધ હતો, અને ઈ પૂ. ૫૫૮માં ઈરાનની ડાંત પડી હખામની ઈરાન એમીરિયન સંસ્કૃતિનું પણ વારસ બન્યું.

આપણને બેબિલોનિયા કે એસીરિયાના ઇતિહાસ માથે આથી વિશેષ કામ નથી પરંતુ એ બે પ્રજાઓ ઉપર ઈરાને કેવી માનકૃતિક અસર કરી હતી અને કેવી વળતી અસર ઈરાન ઉપર પણ થઈ હતી તે બતાવવાનો આ પ્રકરણનો મુખ્ય હેતુ છે. મિ વા^૧ નામના લેખક કહે છે કે ઈરાનનો ઇતિહાસ તો એમિનાનિયા અને એમીરિયાના ઇતિહાસની માત્ર એક પુરવણી જ છે આ અભિપ્રાય માથે આપણ મિનકુન નમન થઈ શકતા નથી મિ વા એમ માનના છાગે છે કે આ બે પ્રજાઓની પડતી પડી જ જાણે ઈરાન પકેનકેટુ હસ્તીમાં આવ્યું અને તે પકેનાં જાણે તેનું અસ્તિત્વ હતું જ નહિ આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ઈરાનના પેશવાદી અને કયાની નરો (જેઓની વીરકથા રૂઝદેહીસીએ અમર કરી છે અને જેઓના નામ અવસ્તા અને વેદમાં પણ આવે છે) તેઓ વિશે મિ વા પૂરેપૂરા બેખબર છે. આરા અગ્નાને પગિણામે જ બધા બાહોસ લેખકો એમ માનના થયા છે કે ઈરાનીઓમાં જે છે તે તો મલગુ તેઓએ એમીરિયા ઉપરથી જ લીધું હતું, આપણ કશું નહોતું; કેમકે એમીરિયની પડતી પડી જ, એ લખકો પ્રમાણે, ઈરાન તત્કાલીનના સક્ષા ઉપર ચમક્યું હતું આપણે આગળ પ્રકરણો ઉપરથી જોઈ ગયા કે ઈરાન એક અત્યંત પ્રાચીન ભૂમિનું નામ છે; અચાનક ઈ પૂ. ૫૫૮માં ઘરતીમાંથી ફૂટી નીકળેલા એક પ્રજાના દેશ નથી.

મર એ. એચ લેયડ^૨ નામના જાણીતા સંશોધનકાર પણ ઈરાનની પ્રાચીનતાથી મિનકાકેમાર કોવાયી બહુ ગંભીર બૂઝમાં પડી ગયા હતા તેઓને જણાવ્યું કે એમીરિયામાં સૂર્યપૂજા અને અમિતુજ પ્રચલિત હતી, એટલે તેમણે અનુમાન કાઢ્યું કે પારસીઓએ આ પૂજા એમીરિયનો ઉપરથી લીધી હતી, એકે ઈરેઝા ઈરાનિયન ધર્મમાં પારસીઓ અને વેદકાળના હિંદુઓ બન્ને સૂર્ય અને અમિતે પૂજતા. ખોસાંગાદ ખાતે આવેલા

૧. 'Persia' by W S W Vaux ("Society for Promoting Christian Knowledge" Series)

૨. "Nineveh and its Remains" by Sir Austen Henry Layard

એસીરિયન સ્થાપત્યના અવશેષોમાંની કેટલીક આકૃતિઓની કમરે દોરી વીંટાળેલી જોઈ તેમણે મત ઉઠાવ્યો કે, પારસીઓએ કુસ્તી (જનોઈ) બાંધવાનો રિવાજ પણ એસીરિયનો ઉપરથી લીધો હતો, જોકે જરથોસ્તીઓમાં કુસ્તી બાંધવાનો રિવાજ તો ઋયુસ્ત્ર પયગમ્બરની પણ સંકાઓ પૂર્વે શાહ જમશીદના સમય જોડલો પુરાણો છે. એસીરિયનોની કેટલીક ધર્મક્રિયા અને ધર્મગુરુઓનું વર્ગીકરણ અને ઈરાની ક્રિયા અને ધર્મગુરુઓની સંસ્થા વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય દેખાવાથી લેવાડે તુરત જાહેર ક્યુ^૧ કે આ બે દિશાઓમાં પણ ઈરાન જ એસીરિયાનું ઋણી હતું. ટૂંકમાં જેમ ડૉ. સ્પૂનરે પોતાના સંગ્રહનના આધારે ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અગોક્તે ઈરાની બનાવી દીધા હતા, તેમ લેવડ પ્રમાણે એસીરિયા ઈરાનથી બહુ પ્રાચીન દેશ હોવાથી ઈરાને પોતાનો તમામ ધર્મ એસીરિયા ઉપરથી જ લીધો હતો! લેવડનું આ અનુમાન બહુ ઉતાવળિયું અને જૂથમજુ^૨ કહેવાય, જોકે આપણે યોગ્ય ઠેકાણે જોઈશું તેમ ઈરાને એસીરિયા તરફથી કેટલીક બાબતો મહત્ત્વ તો કરી છે જ.

મિ મહેરજીભાઈ ન કુકાએ^૧ આ બાબતનો ખાસ અભ્યાસ કરી તે ઉપર એક વિદ્વાપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો છે, અને નીચે જણાવેલી કેટલીક વિગતો આ પુસ્તક ઉપરથી જ લેવામાં આવી છે. પ્રથમ તો ઈરાનના ઇતિહાસમાં એક ઉપયોગી સીમાસ્તંભ સમાન ગણાતા બનાવ ઉપર ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે. ઈ. પૂ. ત્રીજી સદીમાં થઈ ગયેલા બિરોસસ નામના બેબિલોનિયાના એક ધર્મગુરુ અને ઇતિહાસકારે ગ્રીક ભાષામાં પોતાના દેશની તવારીખ લખી હતી. એ તવારીખ હાલ હસ્તીમાં નથી, પરંતુ તેમાંની એક નોંધ બીજા લેખકોએ જાળવી છે. તે પ્રમાણે બહુ પુરાણા કાળમાં બેબિલોનિયા ઉપર ઋયુસ્ત્ર નામના આઠ મીડ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું. હવે એ સંધાનું નામ ઋયુસ્ત્ર ન હોઈ શકે, પણ તેઓ “ઋયુસ્ત્રોતેમો” એટલે ઋયુસ્ત્રના અનુયાયીઓ હોવા જોઈએ. તે પુરાણા કાળ મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ^૨ પ્રમાણે ઈ. પૂ. ૨૪૫૮ થી ૨૨૩૪ મુઢી શકાય. ત્યારે આટલું તો ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે કે તે જૂના જમાનામાં ઈરાન પણ હતું, તે રાજ્ય પણ કરતું, તેનો ધર્મ પણ હતો, અને તેના પયગમ્બર પણ હતા.

૧. “Era of Zoroaster in the light of Recent Babylonian Researches” by Mr Meherjibhai N. Kuka

૨. મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ દ્વરા “ગરીબે શાહાને ઈરાન” દફતર પહેતું

હમે બેબિલોનિયા (કે એમીરિયા)નાં દેવદેવીઓ અને ઈરાની દિવ્યતાઓ વચ્ચેનું સામ્ય તપાસીએ. “ હીઆ ” નામનો પાણીનો એમીરિયન દેવ તે ઈરાનીઓના “ હોરવાના ” (હોરનાઃ) ને પાણી ઉપર અધિકાર ધરાવે છે તેને મળતો આવે છે. “ બહિ ” નામની એસીરિયન દેવી અને અવસ્તાનો “ બપ ” લોકોનું કિસ્મત ધરે છે. “ રમ્મ ” તે એમીરિયનોનો સૂર્ય છે ને આપાધીયનો પણ હક ધરાવે છે, જ્યારે પાર્સીઓનો “ મિથ ” (વેદિક “ મિત્ર ”) પણ સૂર્ય હોવા ઉપરાંત મરણ પામેલાઓને ન્યાય પણ આપે છે. એમીરિયન દેવી “ ઈસ્તર ” ના નામ સાથે બહુ બપ કરે અનીતિ જોડાયેલી છે, અને એ જ દેવીની પૂજા સીરિયા અને ગ્રીસમાં Astarte અથવા Aphrodite ના નામથી થાય છે; પણ તેનું મૂળ અવસ્તાની “ અપી ” અથવા “ અપીવંધુલી ” ઉપરથી આવે છે, જે માથા પ્રમાણે પવિત્રતાનો અને પાછલાં શત્રો પ્રમાણે ધનહોષનનો અર્થ ધરાવે છે. અપીવંધુલીને અનીતિ સાથે બિશ્વકુલ સંબંધ નથી, એટલું જ નહિ પણ “ અશીશવંધ યસ્ત ” પ્રમાણે તે બદ્દેલી અને અનીતિમાન મનુષ્યો પ્રત્યે ભારે નફરત ધરાવે છે.^૧ “ આદર ” તો પૂરેપૂરો અવસ્તાનો “ આતર ” (અમિ) ને મળતો આવે છે. “ ગીશ-ઝીદા ” એ માથાનો “ ગેહિશ ઉર્વન ” છે: ગેહિશ ઉર્વન એટલે માથાનો (ધરતીનો) આત્મા. “ ઈશમ ” ખૂરાઈનો એસીરિયન દેવ છે જે અવસ્તાનો “ અએશમ ” (દેધના દેવ) ને મળતો આવે છે.

“ મરદુક ” નામનો બાણીનો એસીરિયન દેવ, જે ધરેધાને સજ્જવન કરતો હતો તે અવસ્તાનો “ એમેરેતાન (અમર્ગી) સાથે સામ્ય ધરાવે છે. એમીરિયનોમાં અને અવસ્તામાં “ રમ્મન ” નામનો દેવ વાવટોળ ઉપર અધિકાર જમાવે છે અને શરવીરોની યુદ્ધમાં હોરવણી કરે છે. “ સર્પનિતમ ” ફળદ્રુપતાની એસીરિયન દેવી છે અને તે અવસ્તાની “ રપેન્તા આરમર્ષી ” (પવિત્ર ધરતી માતા) જેડે નિસંગન ધરાવે છે. “ નશુ ” નામનો એસીરિયન દેવ ડહાપણ ઉપર અને પાણી ઉપર પણ આધિપત્ય ધરાવે છે, અને તે અવસ્તાનો પાણીના દિવ્યતા “ અપેમનપાત ” સાથે મળતો આવે છે અમિના એસીરિયન દેવ “ નરકુ ” ઉપર અવસ્તાનો અમિના અક દિવ્યતા “ નેયોસંધ ” ના નામની અસર જોવાય છે. તે જ પ્રમાણે “ શરશ્નુ ” તે અવસ્તાનો “ કામર્શ ” (સંપૂર્ણ હાથરી સત્તા), અને “ મિશિર ” તે

1. Quoted from “ Zoroastrian Theology ” by Dastur Dr. M. N. Dhalla

અવસ્તાનો "મિથ્ર" (સૂર્ય) છે. ખેનીનો ઝોરોસ્ટ્રિયન દેવ "દુમુઝી" તે અવસ્તાના ઉત્પત્તિ ઉપર વર્ચસ ધરાવતા "હા" ને બહુ મળતો આવે છે. ઝોરોસ્ટ્રિયનોનો મુખ્ય દેવ "અશુર" છે જેનું મૂળ અવસ્તાના અહુર (અહુર-મહદ) માં સહેવાઈથી મળી આવે છે. આ "અશુર" ની પ્રાર્થના યુદ્ધમાં વિજય અપાવવા માટે પણ કરવામાં આવતી. એનું ચિહ્ન બે પાંખોવાળું ચક્ર હતું, અને હામામની સ્થાપત્યમાં આપણે જોઈશું કે આ ચિહ્ન પારસી ધર્મ પ્રમાણે ક્રવશી^૧ ને માટે વપરાતું. જાણીનાં બાનુ તવારીખ-નવીસ રેગોઝીન^૨ પ્રમાણે બેબિલોનિયન દેવાધિદેવની સાથે ત્રણ ત્રણ દેવોની બે ત્રગડી હમેશા જોવામાં આવે છે. એક ત્રગડીમાં "અનુ" (આકાશ), "ઈશ્તા" (ધરતી) અને "એશ" (મુન્શવસ્થાનો સ્વામી) છે, બીજા પીછ ત્રગડીમાં "સિન" (ચંદ્ર), "શમ્સ" (સૂર્ય) અને "રમન" (વાયુ) મુકાય છે. ડૉ. એરથ નારાપોરવાળા^૩ ના મત પ્રમાણે બેબિલોનિયન દેવોની આ ગોઠવણ જરથોસ્તી ધર્મના અહુરમઝદ અને "અમેસાસ્પદો" (દેવી શક્તિઓ) ને બહુ મળતી આવે છે.

તે ઉપરાંત ઝોરોસ્ટ્રિયન ધર્મ અને અવસ્તાની કેટલીક માન્યતાઓ, ક્રિયાઓ, પર્વો, દંતકથાઓ, મહિનાઓ, ધર્મશુરુઓનાં વર્ગીકરણ વગેરેમાં પણ મિ. કુકા બહુ સામ્ય જુએ છે. દાખલા તરીકે બન્નેની મહાપ્રસવની દંતકથા; ઝોરોસ્ટ્રિયનોની હજદેવની અને જરથોસ્તી ધર્મની "ક્રવશી"ઓની માન્યતા વગેરે. આપણે આ સમજી વિસ્તારીને આ પ્રકરણ લખાવરહ ઇચ્છતા નથી. પરંતુ આ બધા સામ્ય ઉપરથી ઝોરોસ્ટ્રિયનોએ ઇરાન ઉપરથી લીધું એમ કેમ કહેવાય? ઇરાન ઝોરોસ્ટ્રિયાનું ઝણી નહોતું એની શી સાબિતી? એનો ઉત્તર એ આપી શકાય કે પારસીઓ અને હિંદુઓ એકવાર એક અતિ પ્રાચીન "ઇડો-ઈરાનિયન" નામે ઓળખાતો ધર્મ પાળતા હતા. તેમાં વર્ણવેલાં દેવદેવીઓ વેદ અને અવસ્તામાં મેળબૂદ છે : તેમના કરનાં ઝોરોસ્ટ્રિયન દેવદેવીઓ વધુ પુરાણો હોઈ શકે એમ માનવાને કાંઈ ખામ્સ કારણ નથી. વળી ઇરાન એક આંત પ્રાચીન દેશ છે તે વિશેની ઐતિહાસિક

૧ જરથોસ્તી ધર્મના જવાબમાને રવાન હશે છે, અને પરમાત્માને ક્રવશી નામ અપાયું છે : એ ધર્મ પ્રમાણે તમામ સચેતન કે અચેતન સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુને પોતપોતાની જાતી ક્રવશી હોય એમ મનાય છે.

૨. "Chaldea" by Zenaide A. Ragozin ("Story of the Nations" Series)

૩ "Aspects of the History of Zoroastrianism" by Dr. I. J. S. Taraporewala (K. R. Cama Oriental Institute Journal No. 11)

માગિની બિરોસસ નામના એક બેગિલોનિયન તવારીખનરીમની નોંધમાં જણાવેલી છે, અને તે આપણે ઉપર નોંધ ગયા છીએ.

ધાર્મિક વિચારો અને માન્યતાઓ બે પ્રજાઓમાં અત્યંત રીતે પણ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ માટે એક પ્રજાએ બીજી પ્રજામાંથી તે લીધા છે એમ કહી શકેલા સ્ત્રીઓ! મિ. કુકનો લખે છે કે આ બાબતનો નિર્ણય કરવા અમુક મિદ્દાતો ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. મિ. કુકનો પહેલાં મિદ્દાત એ છે કે જ્યારે બે દેશોમાં સગબત મરખા નામો અને સક્ષોવાળા દેશ પૂજનના હોય, ત્યારે જો એક દેશના દેવોના નામોના ધાતુ તે જ દેશની બાપામાંથી ન મળતા બીજા દેશની બાપામાંથી મળી આવતા હોય, તો જાણવું કે જે દેશની બાપામાંથી તે વસ્તુઓ મળતા નથી તે દેશ પેના બીજા દેશમાંથી તેના દેવો લીધા હોવા જોઈએ. માત્ર બાપાશાસ્ત્રીઓ જ પુરતાર કહી શકે કે એમીરિયન દેવોના નામોના ધાતુઓ તેમની પોતાની બાપામાં નહિ પણ વેદ અને અવસ્તામાંથી સહેનાઈથી મળી શકે. માટે એમીરિયનોએ જ પોતાના દેવો ધરિનીઓ પાસેથી લીધા હશે એવું અનુમાન થઈ શકે મિ. કુકનો બીજો મિદ્દાત એ છે કે જો બે પ્રજાઓ સગબત મરખા નામો અને સક્ષોવાળા દેવોને પૂજતી હોય, અને જો તેમાંની એક પ્રજાના દેવોના નામ બીજા પ્રજાના દેવોના નામ ઉપરથી દ્રુકાવેલા હોય તો જે પ્રજાએ આવી ગીતે નામો દ્રુકાવ્યાં તેણે તે બીજી પ્રજાઓ ઉપરથી લીધા હોવા જોઈએ. હવે એ તો દેખીતું છે કે અવસ્તાના ‘અપામનપાલ’ ઉપરથી દ્રુકાવી એમીરિયન ‘નણુ’ થયો, અવસ્તાના ‘નર્થોસ વ’ ઉપરથી દ્રુકાવી એમીરિયન ‘નરુ’ થયો, અવસ્તાના ‘દોરવનાલ’ અને ‘અમેરેનાલ’ ઉપરથી દ્રુકાવી એમીરિયનોના ‘હીઆ’ અને ‘મરદુક’ બન્યા, ત્યારે આ કસોટી ઉપરથી પણ જોઈ શકાય કે એમીરિયનોએ જ ધરિની દેવીશક્તિઓ પોતાના ધર્મમાં લીધી છે, ધરિને એમીરિયા ઉપરથી લીધું નથી. લેવાની જરૂર પણ નડેતી, કેમકે ઈડો ધરિનિયન ધર્મમાંથી જ એ દેવદેવીઓ અવસ્તામાં ફિરેસ્તાઓના રૂપમાં બેગની આઆ હતા.

મિ. કુકનો ત્રીજો મિદ્દાત એ છે કે જો એક પ્રજામાં અમુક અમુક મુખી અમુક દેવોની પૂજા પ્રચલિત ન હોય, અને તે પ્રચલિત થઈ તે પહેલાં જો તે પ્રજા એક બીજી પ્રજાના અમાનમમાં આવી હોય કે જેમાં તે દેવોની પૂજા લાંબા કાળથી ચાલતી હોય, તો એવું અનુમાન નીકળી શકે કે પહેલી પ્રજાએ તે પૂજા બીજી પ્રજામાંથી લીધી

હોતી જોઈએ હવે ઈ પૂ ૨૩૦૦ સુધી તો આપણને મેમિનોનિયન દેવો વિશે કાંઈ જ માહિતી મળતી નથી મેમિનોનિયન ઇતિહાસકાર બિરોચમ પ્રમાણે ઈ પૂ ૨૪૫૮ થી ૨૨૩૪ સુધી એમિલોનિયા ઉપર જરથોસ્તીઓનો રાજ્યઅમન ચાલતો હતો ત્યારે આપણે એના જ અનુમાન ઉપર આવી શકીએ કે આ મુદ્દન દરમ્યાન આ દેવોની માહિતી મોમનેનિયને એ જરથોસ્તીઓ ઉપરથી મેળવી હશે મિ કુડાનો ચોથો અને ઠે નો મિદ્દાત એ કે દેવોને જુદા જુદા નક્ષત્રો હોવા છતાં કેપીક વાગ દેવો એક મીત્ર સાથે નેડાઈ નેડકા બની ગય છે કે એ પ્રજામાં ને એ બીજાથી અડેજ જુદા પડતા એ દેવોની અનગ પૂજા ચાલતી હાય, અને બીજી પ્રજામાં તે એ દેવો સમુક્ત મની એ દેવ બની ગયા હોય તો એ સમુક્ત મનેના દેવોવાળી પ્રજા અનગ રહેના દેવોવાળી પ્રજાની ઝગડી કે એમ જાણવું અડી પડે આપણે જોઈશું કે એમિનોનિયનોમાં ' મેન મરદુક નન્કુ નશુ ' ન કુલિમિન રંગેરે દેવોના નેડકાઓ છે, જેને મળતા દેવો ધરિાનીઓમાં અનગ રહ્યા છે ત્યારે આ ઝોસી પ્રમાણે પણ મેમિનોનિયનોએ જ ધરિાનીઓ ઉપરથી પોતાના દેવો તીરા હશે એમ મિદ્દ થાય કે અને ધરિાને પોતાનો આમો ધર્મ ઝોમીરિયા ઉપરથી લીધો હતો એવા સર એ એચ લેનાર્ડના આગળ દર્શાવેલ મતનું પૂરેપૂરું ખડન થાય છે

પણ હવે હાનની મીજ બાજુ ઉપર આપણે નજર ધરીશ જ્યારે એક પ્રજા બીજી સાથે મમાગમમાં આવે છે ત્યારે એક જ પળ આપે અને મીજ લીધા કરે એમ બનતું નથી પણ મને પ્રજાઓ વચ્ચે રાધતી ઝોડી આવી લે થાય કે રિાને ઝોમીગિયાને પુષ્કળ આપ્યું, તે પ્રમાણે ધરિાને ઝોસીરિયા પાસેથી લીધું પણ હતું આપણે ત્રીજા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ ધ્યાની વચની પડતી પડી લાગી મુ ન સુતી ધરિાનમાં ઝોમીરિયન રાજા અમન ચાલે તો મમયમાં જરથોસ્તી ધર્મમાં કેનાક અજરથોસ્તી તત્ત્વો પેલા આ ઝરથુસ્ત્રના ગાથામાં એક નિશ્ચરની પૂજા હતી તે તો કાયમ રહી પણ ઝરથુસ્ત્ર જે અનેક વેલિ દેવોને નિનાર્જન આપી હતી તે દિરેસ્નાઓના ઉપમાં ઝોમીરિયન અમન દરમ્યાન જરથોસ્તી ધર્મમાં પાછા દાખલ થયા. જ્યારે મીડ લોડોનું રાજ્ય થયું ત્યારે વળી કેનાક નવા તત્ત્વો દાખલ થયા એ લોડો જરથોસ્તી હતા પરંતુ તદ્દન ખાનેસ જરથોસ્તી ધર્મ પામતા નહિ, અને એમના મેમર્ષ નામે ઝોળખાતા ધર્મચુરુઓએ મતામાં આવી જરથોસ્તી ધર્મમાં દેરકારો કર્યા હજામની વચના હેના રાજ્યોના અમલ

દરમ્યાન જરથોસ્તીઓ મૂર્તિપૂજક પણ અન્ય, એક વખત આમના હખામની બાદશાહો મૂર્તિપૂજના કટ્ટર વિરોધી હતા, પણ પાછલા હખામનીઓ કેટલાક ઋજો અને અમેશારપદો (દેવીશક્તિઓ)ની મૂર્તિઓ જનારી પૂજવા લાગ્યા એસીરિયનોની એક “બેલિસ” અથવા “મિસ્લિટા” નામે દેવી હતી; તેનું અનુકરણ કરી હખામની શાહ આટોઝકસિસ નીમનના અમલમાં ઈ. પૂ. ચોથી સદીમાં જરથોસ્તીઓએ “અનાહિના” નામની એક સ્ત્રી-ઋજની મૂર્તિ સાથેની પૂજા શરૂ કરી. પણ મિ. પાલનજી દેસાઈ^૧ એટોઝક દેખેના મન ટાંકી કહે છે કે મિસ્લિટાની પૂજામાં જે હથકી ક્રિયાઓ અને ભવંકર અનીનિ જોવામાં આવતાં તેના તે ઈરાનીઓએ અનાહિતાની પૂજામાંથી સ્વંશ ત્યાજ જ કયો હતો. હવે એસીરિયનોની નકલ કરી જરથોસ્તીઓ અહુરમઝ્દની આકૃતિ પણ કોનરવા લાગ્યા, જે અલ્પજન જરથોસ્તી ધર્મથી વિરુદ્ધ હતું.

આપણે જોઈ ગયા તેમ જે વૈદિક દેવોનો અપો જરથુસ્ત્રે પોતાના ધર્મમાંથી બહિષ્કાર કયો હતો તે આગળ જનાં ધર્મમાં ફિરેસ્તાઓના નામથી પાછા દાખલ થયા, અને તેમનાં નામ અને રત્નિ જરથોસ્તી યસ્તોને નામે ઝોળખાતી પ્રાર્થનાઓમાં આપણે જોઈએ છીએ. એ યજ્ઞો અથવા ફિરેસ્તાઓ મૂળ તે ઈરા-ઈરાનિયન ધર્મના દેવો હતા, અને તે ઈરાનીઓ મારફતે એસીરિયનોમાં પેડા, અને હવે એસીરિયન અમલ દરમ્યાન અને તે પછી તે પારસીઓના ધર્મમાં ફિરેસ્તાઓના નામે પાછા આવ્યા એટલે ઈરાનીઓએ જે એસીરિયનોને આપ્યું હતું તે તેઓએ પાછું લીધું. પરંતુ તે વિકૃત સ્વરૂપે લીધું, અને તે સાથે જોડાયેલી મૂર્તિપૂજા અને ખીજ અજરથોસ્તી માન્યતાઓ પણ આંખો મીચી સ્વીકારી. એ ફિરેસ્તાઓની પૂજા એટલી હદે પહોંચી કે કેટલીક મસ્જ નામની પ્રાર્થનાઓમાં ફિરેસ્તાઓ અહુરમઝ્દના જરથોસ્તીના સ્વર્ગ ગયા, અને કેટલીક વખત તે અહુરમઝ્દને ફિરેસ્તાઓની પ્રાર્થના કરતો પણ ચીનયો છે, જે ખાસેમ જરથોસ્તી ધર્મના સત્ત સાથે વિરુદ્ધ બંધબેસતું નથી. અપો જરથુસ્ત્રે પોતાના ધર્મમાંથી વૈદિક કાળથી ચાલતા આવેલા પશુઓનું બલિદાન આપવાના રિવાજોને પણ બહિષ્કાર કયો હતો; પણ પશુમત પાછળથી લખાયેલી યસ્તોમાં જોવામાં આવે છે, અને તે ઈરાનીઓ સાથેના બેબિલોનિયન અને એસીરિયન પ્રજાઓના સમાગમનું પરિણામ હતું, અને પાછળથી મિસરી, એક અને પાર્થિયન પ્રજાઓથી તેને ઉત્તેજન મળ્યું.

૧. મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ કૃત “તંજારીએ દખાખનીયાન” અને “ઘરાનીએ સાસાનીયાન”

હતુ. સામાની શહેનશાહતના સ્થાપક મહાન શાહ અર્દેશીર બામકાનના વખતમા જરથોસ્તી ધર્મમા સુધારો થયો હતો ખરો, તેમાથી મૂર્તિપૂજા અને પશુમતિદાન આપનાના રિવાજો તો દૂર થયા, પરંતુ ૫૪૮ અથવા ફરેશ્તાઓને અતિ ઉચ્ચ ગ્રાહ્ય આપની વસ્તો તો હજી કાયમ રહી છે

એમ છતાં સાધારણુ રીતે ગને ડ તેમ એક બાજુથી થતો ગેરવાખ બીજી દિશામા કાયદાકારક પુરવાર થયો. યાને જરથોસ્તી ધર્મમા થયેના બગાડથી અને મૂર્તિપૂજા દાખલ થવાથી ઈરાની ગ્રાપત્યનો વિકાસ થયો. જ્યારથી ઈરાનીઓ એમીરિયનોના સબધમા આવ્યા ત્યારથી તેઓએ એમીરિયનોની કારીગરીનું અનુકરણ કરવા માડ્યું એમીરિયનોમા મનુષ્યનું મુખ અને દાઢી ધરાવતો પાખોરાજો ગોધો તેમના મુખ્ય દેવના ચિહ્ન તરીકે વપરાતો મનુષ્યના મુખથી ઈશ્વરનું ડહાપણ, પક્ષાની પાંખોથી ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા અને ગોધાના મળથી સરશક્તિમાન ઈશ્વરનું સામર્થ્ય સૂચિત થાય છે. આ જ આકૃતિનું અનુકરણ હખામની પારસીઓએ પરસિપોલિસ ખાતેના ખડિન ચર્ચ પડેના મહેલોમા કયુ હતુ, અને આજે પણ હિંદના ઘણા પારસી અગ્રિમ દિરો ઉપર એ જ આકૃતિના આપણને દર્શન થાય છે નિનિવેના ખડેરોમા એસીરિયન દેવાધિદેવ 'અશુર'ની સૂરત ચીનરી છે તે એક પાખરાણુ ચક્ર છે, જેમાવી એક ટોચરાળી ટોપી પહેરેના મનુષ્યનો આકાર બહાર નીકળે છે કોઈ ચિત્રોમા તે આકાર તીર ફેંકે છે, કોઈમા તેણે હાથ જોડો કર્યો છે, અને કોઈમા તે માણુમને ચીતયો જ નથી, પણ માત્ર પાખોરાણુ ચક્ર જ છે એ જિડતુ ચક્ર અનતકાળ અથવા અમગીનું ચિહ્ન છે અને તેમા એડેલો માનવી તે ખુદાનું નિશાન છે આવી જ આકૃતિઓ ઈરાનના પરસિપોલિસના મહેલન ખડેરોમા જોવામા આવે છે, અને તે ઈરાનીઓએ એસીરિયનોના ગ્રાપત્યના કરેના ખુશ્વા અનુકરણનું પરિણામ છે એમીરિયનોનો " ઈનજી " નામના પક્ષીઓને પણ પવિત્ર ગણતા અને તેમની આકૃતિઓ પાખવાળા ચક્રના રૂપમા અથવા પાખરાળા માનવી વગેરેના રૂપમા તેઓ કોનરતા ઈરાનીઓએ તેની પણ નકલ કરી પાખરાળા ચક્રને ફરદી (divine spirit)ના ચિહ્ન તરીકે ગ્વીકલ્યું. ડો દીનર અને ડો જમગેદજ

૧ જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે દરેક જીવાત્મા સાથે એ અમર દિવ અને સ પૂર્ણ આત્મા જોડાયેલો હોય છે, જેનુ આ દેહમા પડણ પ્રતિબિંબ તે જીવાત્મા છે તે અનાદિ અનંત અને દિવ્ય આત્માનું નામ ફરદી અથવા ફરોદર છે

૨ "Religion of the Iranian Peoples by Dr C P Tiele translated into English by Mr G K Narman

બિનવાળા? પ્રમાણે આ પાંખવાળું ચક્ર ઐરાશિયનોએ મિસરમાંથી મેળવ્યું હતું, અને ઈરાનીઓએ તે ઐરાશિયનો પાસેથી અપનાવ્યું. હિંદના પારસીઓમાં આજે પાંખવાળું ચક્ર એ જરવોસ્ત્રી ધર્મના ચિહ્ન દાખલ વપરાય છે, જે કે એ ચક્ર મૂળ તો મિસરથી ઐરાશિયા અને ત્યાંથી ઈરાન આવ્યું હતું.

ઈરાનના “નક્ષે રુસ્તમ” નામનાં શિષ્યોવાળા પર્વત ઉપર શાહ દરાયસ હિસ્તારિષ્મનું અસ્તોત્રાન (અસ્થિ જળવી રાખવાનું રથાન) બધાયું છે તેની ઉપર જે ચિત્ર આપ્યો છે તે બહુ જાણીતો છે, અને તેનું વર્ણન અને તેની સમજ ૧૯મી સદીના પારસી વિદ્વાનોના અગ્રેમર મિ. ખુરોદેષ્ટ ડુ. કામારે નીચે પ્રમાણે આપે છે:—એ ચિત્રમાં એક પાદશાહ જેવો દેખાતો દમદમાબયો બુઝર્ગ શમ્સ એક હાથમાં કમાન પકડી બેઠો છે, બીજા હાથે જાળીને હાથ ગંદગી કરતો હોય એવી રીતે તેણે જાણે કંઈ ઠ તેની આંખે અગ્નિપાત્ર છે જેની ઉપર એક ચક્ર છે, અને તેની આજુબા તે શમ્સનું જ મુખ ધરાવતી પણ પક્ષીની પાંખો અને પૂંછડીવાળી એક નાની આકૃતિ છે. આ ચિત્રાર શાહ દરાયસ હિસ્તારિષ્મના અસ્તોત્રાન ઉપર હોવાથી મિ. કામારે માને છે કે તે બધું દેખાવનો શમ્સ શાહ પોતે જ, અને તે અગ્નિ સન્મુખ પ્રાર્થના કરે છે ચક્ર તે સૂર્ય છે અને પાંખો, પૂંછડી અને શાહનું જ મુખ ધરાવતી નાની આકૃતિ તે શાહ દરાયસની પોતાની કવચીનું ચિહ્ન છે. મિ. કામારે આ મત માંડે છે. જમશેદજી બિનવાળા ઉપરુક્ત લેખમાં સપૂર્ણ સંમતિ ધરાવે છે. એ આખો ચિત્રાર આજે પણ કેટલાક પારસી ઘરોમાં અને અગ્નિમંદિરોમાં જોવામાં આવે છે, પણ આપણે જોયું તેમ આ પાંખો અને મનુષ્ય આકૃતિવાળું ચક્ર ઐરાશિયન વ્યાપ્ત્ય ઉપરથી લેવામાં આવ્યું હતું.

પારસીઓએ કળાના વિષયમાં ઐરાશિયનો પાસેથી જહું જ લીધું છે એમ લેવડ માને છે, અને તે માનવાનો પડકાર કરતા માટે આપણી પાસે કારણો નથી ઈરાનીઓએ ઐરાશિયનો પાસેથી વ્યાપ્ત્ય કળા મેળવી, ઐરાશિયનોએ ઈરાનીઓ પાસેથી તે મેળવી નથી તેનું કારણ એ કે ઈરાની

૧. “Winged Disk and Human Figure”—an article by Dr Jamshedji M. Unvala in the Dr. Sir J. J. Modi Memorial Volume

૨. મિ. ખુરોદેષ્ટ ડુ. કામારે “જરવોસ્ત્રી અભ્યાસ.”

હખામની વંશ પહેલાં કેતરાએલી એસીરિયન આકૃતિઓ ઘણી છે, પણ એગીરિયન આકૃતિઓ પહેલાં ઈરાનમાં કરાની વંશમાં કાંઈ પણ સ્થાપત્યના અવશેષો આપણી પાસે નથી. વળી ઈરાની અને એગીરિયન સ્થાપત્ય એકાદ બે જગ્યાએ મળતાં આવે તો તે સામ્ય આકરિમક પણ કહેવાય, પણ ઈરાનીઓએ તે જ આકૃતિઓ, સ્થાપત્યની તે જ પદ્ધતિ અને તે જ વિશિષ્ટતાઓનું આમાદ અનુકરણ કર્યું હોવાથી તેઓએ એગીરિયનો પાસેથી સ્થાપત્યકળા મેળવી એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. પણ લેવર્ડ એમ કહે છે કે ઈરાનીઓએ તમામ ધર્મ જ એસીરિયનો પાસેથી લીધો હતો તે તદ્દન ખોટું છે, અને તે મતનું ખંડન આપણે આગળ કરી ગયા છીએ. હિરોડોટસ અને એનેડોન જેવા ગ્રીક તત્તારીખનવીસો પ્રમાણે ઈરાનમાં કશું સાહિત્ય નહોતું એ વિગત પણ ખોટી છે, કેમકે બહુ પુરાણા કાળથી ઈરાનીઓમાં ગાથા અને અવસ્તા શાસ્ત્રો તો હતા જ લેવર્ડ પ્રમાણે ઈરાનીઓએ પોતાની લખનારી કળા પણ એસીરિયનો પાસેથી મેળવી હતી (આ બાબત બહુ ચર્ચાગ્રસ્ત હોવાય, જો કે મરહૂમ મિ. સોહરાબ જ. બતમારા^૧ ખાતરીથી માનતા કે એક અનિ પુરાણા કાળથી જ ઈરાનીઓને લખનારી કળા હસ્તગત થઈ હતી, અને ઈરાનીઓ દ્વારા તે મિસરમાં, મિસરથી ફિનીસિયામાં અને ફિનીસિયા મારફતે તે ગ્રામ વગેરે પશ્ચિમનાં દેશોમાં ફેલાઈ હતી) વિદ્વાન લેખક ડૉ. ટીલ^૨ કહે છે કે ઈરાનીઓએ એગીરિયનો ઉપર વિજય તો મેળવ્યો, પણ વિજેતાઓ પરાજિત થયેલી પ્રજાના શિષ્ય બની ગયા, અને ઈરાનીઓએ એસીરિયનો પાસેથી તેમના સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ખીસારોફી નિષિ અને તેમના મૂળાક્ષર પણ મેળવ્યા. ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ પણ ઈરાનીઓની અનુકરણપ્રિયતા વિશે ઈશારાઓ કર્યા છે અને જણાવ્યું છે કે પાર્સી સંસ્કૃતિમાંથી જે સારું દેખાય તે ઈરાનીઓ પિતા મંડેએ અપનાવી લેતા. સારી વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી લેવી એ પણ એક મન્દારી પ્રજાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ઈરાનીઓએ જે કાંઈ એસીરિયનોને આપ્યું તે આપણે જોઈ ગયા છીએ, જે કાંઈ ઈરાનીઓએ એગીરિયનો પાસેથી મેળવ્યું તે તો પણ માત્ર સ્વીકાર થયેલ જોઈએ.

૧. "The Origin of the Alphabet" an article by Mr. Sohrab J. Bulsara in the Dr Sir J J Modi Memorial Volume

૨. Quoted in "Zoroastrian Theology" by Shams ul Ulama Dastur Dr. Maneckji N. Dhalla

છેવટે એક બાબતનો ખુલાસો થયો જરૂરી છે. ખોસ્રોઆદ અને કુયુનશક ખાતે આવેલાં એસીરિયન ખંડેરો ઉપર ફારસીયેલાં ધાર્મિક ચિહ્નો અને આકૃતિઓ તપાસી, અને પરનિષેધાલસ વગેરે રચયો ઉપર ફારસીયેલાં ઇરાની ચિહ્નો માથે તેનું સામ્ય લેખ, લેખ પાછા ઉત્તરવળિયું અનુમાન કરે છે કે ઇરાનીઓએ એસીરિયન રચાપત્ર અને શિસ્તની આકૃતિઓ લીધી એટલું જ નહિ પણ તેમાં સમાયેલા વિચારો અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ લીધાં હતાં: કેમકે લેખડના મન પ્રમાણે જ્યારે એક આકૃતિ અપનાવવા છે ત્યારે તેની સાથે જોડાયેલો વિચાર પણ આપોઆપ અપનાવી લેવાય છે. પરંતુ અહીં લેખડ જૂવતા લાગે છે, કેમકે હંમેશાં આમ કંઈ થતું નથી. દાખલા તરીકે એસીરિયન સુખ્ય દેવની આકૃતિ ઉપરથી ઇરાનીઓએ અદુરમજ્જની પણ આકૃતિ બનાવી, ત્યારે શું તે પહેલાં ઇરાનીઓમાં અદુરમજ્જની માન્યતા જ નહોતી, અને એસીરિયન શિસ્તો ઉપરથી જ શું એમને ઇશ્વરનો ખ્યાલ પહેલપહેલો ઝુક્યો? એમ તો અલગત બને જ નહિ, કેમકે ઇરાનીઓમાં ઇશ્વરની માન્યતા જમાના ઝૂની છે. એસીરિયન આકૃતિઓમાં પાખવાળું એક લેખ ઇરાનીઓએ તેને કવશીનું ચિહ્ન ગણ્યું; તેથી એમ દરેક નથી કે કવશીની દિવસકી પણ ઇરાનીઓએ એસીરિયનો પાસે મેળવી.

સત્ય હકીકત તો એ છે કે ઇરાનીઓ પાસે ધર્મ હતો અને તેને લગતી દિલસૂઝી પણ હતી, અને તે માટે તેને એસીરિયનો તરફથી કંઈ મદદની જરૂર હતી નહિ ઇરાન પાસે ધર્મવિપયક ચિહ્નો નહોતાં તે આપણે માની શકીએ, એ ચિહ્નો ઇરાનીઓ એસીરિયનો સાથેના સમાગમથી શીખી ગયા અને એસીરિયન શિસ્ત વગેરેના ચિહ્ન અપનાવી સર્વ તે દાગ પોતાના જ ધાર્મિક વિચારો તેઓએ પ્રદર્શિત ક્યાં અથવા પોતાક પહેરવાથી જેમ એક પારસી અગ્રેજ કે ખ્રિસ્તી બની જતો નથી તેમ કેટલાક એસીરિયન ચિહ્નો ગ્વીકારવાથી જન્મેલો ધર્મ એસીરિયન બની જતો નથી, કે સમજો: એસીરિયન ધર્મ જ ઇરાને અપનાવી લીધો એમ પણ દરેક નથી. છતાં જે ઝાંઝ સુદર કે ઉપયોગી વસ્તુઓ ઇરાને એસીરિયા પાસેથી લીધી તે માટે તે એસીરિયાનું ઝાણી તો છે જ. ઇરાનના ચેરાગે પ્રથમ એસીરિયાને પ્રકાશ આપ્યો, પરંતુ તે બાદ એસીરિયાએ એ ચેરાગમાં તેણે પૂરી તેને તેજસ્વી બનાવ્યો તે સાદુ દરેક ઇરાનપરસ્ત પારસી એસીરિયાનો અહેમાન-મંદ થયો છે.

ઈરાન અને મિસર

મિસરને માનવસંસ્કૃતિનું પારણું તેમજ પુરાણ અવશેષોનું કબજા તાન ગણી શકાય. એના રમરણુ માનવી જ મિત્ર અદ્ભુત રસ અને શુક્તમાં તક્ષીન અને છે. મિસરનું નામ લેનાં જ હજારો વર્ષો જૂનો એનો ઇતિહાસ આંખ આમળ આવી ખડો થાય છે. સર્જનજૂની ઓટ્લેન્ટિક પ્રગળે મિસરમાં હિજરત કરી ત્યાં પિરામિડો બાંધ્યા કહેવાય છે.^૧ ઈ. પૂ. ૧૬મી સદીમાં બહરીઓના પયગમ્બર મોઝીસે પોતાનો ધર્મ ત્યાં પ્રવર્તાવ્યો હતો. હિરોડોટસ જેવો નામીયો ઇતિહાસકાર અને પિથાગોરસ અને પ્લેટો જેવા મશહૂર ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓ મિસરનાં વિદ્યાધામોથી આકર્ષાઈ ત્યાં કેટલોક સમય સુધી પોતાની યાનપિપાસા તૃપ્ત કરવા રહી ગયા હતા. ઈરાની બાદશાહ કેમબાર્ધસિસે ઈ. પૂ. ૫૨૫માં મિસર સર કયું હતું, અને ત્યાર બાદ ઈ. પૂ. ૩૩૧માં જગવિજેતા સિકંદરની અનિત તક્ષવારને તે શરણુ થયું હતું. જુલિયસ સીઝર અને માર્ક એન્ટની જેવા યુગ રોમન સરમરો ઈ. પૂ. ૫૬લી સદીમાં મિસરની રાણી ક્લીયોપેટ્રા ઉપર કુરબાન બની ત્યાં થોડોક સમય વસી ગયા હતા. ધર્મયુદ્ધોમાં ખ્રિસ્તી શત્રુઓની પણ પ્રસંશા પામનાર પ્રસિદ્ધ વીર સલાડુદ્દીન યુસુફ (સેલ્જુક) મિસરનો સુલતાન હતો; અને અસામાન્ય શક્તિ અને બુદ્ધિબળ ધરાવનાર મહાન નેપોલિયને પણ નાઈલ નદી અને પિરામિડોના દર્શન કર્યાં હતાં.

પરંતુ પ્રાચીન મિસરનાં યશોમાન ન ગાતા તેના ધર્મ અને જરથોસ્તી ધર્મ વચ્ચેનું સામ્ય આપણે તપાસી નેઈએ. કોષપણુ બે દેશો વચ્ચે કેટલુંક ધાર્મિક સામ્ય તો હોય જ. પણ ઈરાન અને મિસર વચ્ચેનાં આશ્ચર્યકારક સરખાપણાંએ વિદ્વાનોનું^૨ ખાસ લક્ષ બેઘું છે. મિસરીઓ henotheistic છે, યાને અનેક દેવો તે માનતા હોવા છતાં દરેક દેવની પૂજા કરતી વખતે તેને જ તેઓ સૌથી મહાન ગણે છે. મિસરનો સૌથી મહાન દેવ “હોર” (સૂર્ય) છે, જે જરથોસ્તીઓના “હવર” અને ગ્રીકોના

૧. “A Search in Secret Egypt” by Mr. Paul Brunton

૨. “Dante's Papers and other Papers” by Shams-ul-Ulama
Dr. Sir Jivanji J. Modi

“હોરસ”ને બહુ મળતો આવે છે. એ “હોર”નો મહાયક દેવ “રા” છે, જેનો સુકાગલો ઈરાનીઓના “રય” (સૂર્યનાં કિરણ) સાથે યર્ષ થયે.^૧ મિસરીઓનો દેવ “આતેન” અને ઈરાનીઓનો ફિરસ્તો “આનર” અથવા “આદર” અગ્નિના અધિષ્ઠાતા દેવો છે. “હોર” (સૂર્ય) નો કદો શત્રુ “સેટ” (રાત્રિ) છે. આ પ્રકાર-અધિકાર વચ્ચેના મુદ્દ દ્વારા પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે જગતમાં ચાલી રહેલા જંગ વિગેનો બોધ મળે છે.^૨ “સેટ” ઢેલ્લીક વાર “હોર”ને હરાવે છે, પરંતુ મિમરી માન્યતા મુજબ છેવટની ફતોહ “હોર”ની જ છે: તે જ પ્રમાણે ઈરાનીઓમાં અંત્રમૈત્ર્ય (પૂરાર્ષની શક્તિ) ઢેલ્લીક વાર ફાવી જશે, પણ “રપેન્તોમૈન્યુ” (નેકીની શક્તિ) ને હાથે તે છેવટ હાર પામી ફના થશે.

મિસરીઓનો સૌથી જાણીતો દેવ “ઓસાઈરિસ” છે જેની પત્ની “આઈસિસ” તેની પોતાની બહેન હતી. આ બન્નેનો પુત્ર તે ઉપયુક્ત “હોર” હતો. ઓસાઈરિસ-આઈસિસનો પૂજાવિધિ અત્યંત ગહન અને ગુપ્ત હતો. ઓસાઈરિસ અનેક આખો ધરાવતો મનાય છે; તે સ્વપના દેવ તરીકે પણ જાણીતો છે, અને મીનોઈ જગતમાં હાથમાં તરાશુ સર્પ તે ન્યાયાધીશનું કાર્ય પણ બજાવે છે. આ સધળાં લક્ષણોમાં તે જરથોસ્તી ધર્મના ફિરસ્તા મિથ્ર અથવા મહેરને બહુ મળતો આવે છે. મૃતાત્માઓને “હોર” ઓસાઈરિસ આગળ દોરી જાય છે, જ્યારે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે “સરોશ” ફિરસ્તો મહેર (મિથ્ર; મિત્ર) ની પાસે તેમને લઈ જાય છે. મરનારાના શુશ્રુષા તપાસવામાં ઓસાઈરિસને “અનુબિમ” “હોર” અને “થોથ” ની મદદ મળે છે, જ્યારે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે મહેર ફિરસ્તાને સહાય કરનાર “રશુ” “આશનાહ” અને “રામ” નામની દિવ્ય શક્તિઓ છે.^૩ મિસરી અને ઈરાની મૃતાત્માઓ મત્રોચ્ચાર કરતા કરતા ખુબી ન્યાયદેવડીએ પહોંચે છે. કયામનના દિવસે શરીર

૧. “The Religion of Zarathushtra among Non Iranian Nations” an article by Mr. Sohrab J Bulsara in the K R. Cama Oriental Institute Journal, No 35

૨. “Aspects of the History of Zoroastrianism” by Dr. Irach J S Taraporewala

૩. “Prehistoric Relations between Iran and Egypt”, an article by Mr Meherjibhai N Kuka in the Prof. Spiegel Memorial Volume.

સાથે મરનારે જાગ્રત થવું પડશે એમ માની મિસરીઓ મૃતદેહને કીમતી મલમો લગાડી જાળવી રાખના; ઇશાનીઓમાં એ રિવાજ હતો નહિ, પરંતુ એવી જ કાંઈ માન્યતાને વશ થઈ મૃતદેહને બક્ષ થયા બાદ ઇશાનીઓ તેનાં અરિથને "અસ્તોદાન" (હાડકાંવાળી કબર) માં જાળવી રાખતા:¹ એટલું જ નહિ પણ પશુપક્ષીઓ પાસે મૃતદેહને બક્ષ કરાવવાની રૂઢિ ઇશાનીઓમાં અને એકવાર પ્રાચીન મિસરીઓમાં પણ હતી. ઇડોઈશાનિયન ધર્મમાં જણાય છે તેવી જ એક માન્યતા મિસરીઓમાં હતી, અને તે સંતાનોમાં પુત્રની ખાસ આવશ્યકતા વિશે હતી, કેમકે પુત્ર જ મરનાર પિતાના આત્માની શાંતિ અર્થે યોગ્ય ક્રિયા કરી શકે એમ તેઓ માનતા. ઇડોઈશાનિયનોની માફક મિસરીઓ પણ થોડાક ખાસ મંત્રોની પવિત્રતા સ્વીકારી તેનું બહુમાન કરતા, અને અવારનાર ક્રિયામાં તે મંત્રોઆર કરવામાં આવતો. મિસરીઓ પ્રમાણે સૌથી પ્રથમ પેદા થનાર મૂળપુરુષનું નામ "આ" હતું જે હિંદુઓના મનુ અને જરથોસ્તીઓના "મસ્ય" ને મળતું આવે છે. *

મિસરીઓ એમ પણ માનતા કે દરેક દુન્યવી આત્માને પૂરક એક સંપૂર્ણ, અમર અને દિવ્ય આત્મા મીનોઈ જહાનમાં વસે છે. એ મીનોઈ આત્માને મિસરીઓ "કા" કહેતા અને તે જરથોસ્તીઓની "ફ્રવશી" અને ખ્રેષ્ટોના "આદર્શમૂર્તિ વિચાર" ને જરાજર મળતો આવે છે. મિસરીઓ "એપિસ" નામે એક ઘોળા માથાવાળા કાળા ગોધાને પવિત્ર ગણી પૂજતા હતા, અને જ્યારે તે મરણ પામતો ત્યારે બારે શોક ફેલાતો અને ક્રિયાકામોમાં ગભીર ખસઘ બિભી થતી. પારસીઓ હજુ પણ "વરસિયો" નામના શુદ્ધ સફેદ ગોધાને પવિત્ર ગણે છે અને તેનું મૂત્ર અમુક ક્રિયાઓમાં લે છે: જ્યારે એ "વરસિયો" મરણ પામે છે ત્યારે નવો શુદ્ધ સફેદ વરસિયો મળી આવી પાવન થાય ત્યાંસુધી ક્રિયાકામોમાં ઠીક થવા પામે છે. મિસરીઓ અને ઇશાનીઓના બાર મહિના અને ત્રીસ દિવસોનાં નામ જન્મેના ધર્મોમાં વર્ણવાયેલી દિવ્ય શક્તિઓનાં નામો ઉપરથી રાખવામાં આવ્યા છે. વળી મિ. સોહરાજ જ. બલસારાના ઉપર્યુક્ત લેખ પ્રમાણે મિસરીઓના પહેલા મહિનાના ૧૯મા દિવસે ગત આત્માઓ માટે પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવતી: આશ્ચર્યકારક છે કે પારસીઓમાં પણ પહેલા મહિનાનો ૧૯મો દિવસ, જે ફરવરદીનનું પર્વ કહેવાય છે, તે પણ મરનારાઓની યાદ કરવા સારું પવિત્ર મનાયો છે,

અને આજે પણ તે દિવસે પારમોઓ દોખમા આગળ ભેગા મળી મરનારોના આત્માની શાંતિ અર્થે પ્રાર્થના કરે છે.

એક બીજા ચર્ચિત કરનારા મામ્મ ઉપર સર જહાંગીર કોવાઈ^૧ આપણુ લક્ષ્ય બેચે છે. કિરદૌસો પોતાના સાહનામામા એક દત્તકદા નોવે છે કે કપચુસ્તનામ્મ જ્ઞાનવાહના રાજ્યમાં પચગમ્મર ઝરચુસ્ત્રે એક અગમ્ય જોવું “સર્વે કિરમર” નામનું ઝાડ રોપ્યું હતું, જે ફરીફાની અત્યંત વિશાળ બન્યું હતું ચુસ્તનામ્મ યાદશ હે તે ઝાડની આમપાસ એક મહાન મંદિર બધાવ્યું હતું તે ઝાડના દરેક પાંદડા ઉપર અત્કારિક ગીતે તે બાદશાહનું નામ લખાયેલું હતું, અને જગથેઈની ધમતો ફેલાવે કરવા માટે તેને આદેશ આપવામા આવ્યો હતો ત્રીજો એમ પણ મનાય છે કે ઝરચુસ્ત્રે તે મંદિરમા ચળતાનને કેદ પૂર્યો હતો આ સઘળું વર્ણન આનંદકારિક દેખાય છે, પણ તે મિમરના હેનયોપોલિસ નગરના મુખ્ય મંદિરમા રોપાયેલા “પરસિયા” નામના ઝાડને બદલ મળતું આવે છે. “પરસિયા” ઝાડને પાંદડે પાંદડે મિમરી રાગઓના નામ લખાયેલા હતા એમ મનાતું વળી મિમરીઓનો “અપેપી” નામનો મહાનાગ, જે સુયદેવનો શત્રુ અને પાપનો પ્રતિનિધિ છે, તે એ જ “પરસિયા” વૃક્ષ નીચે કેદ પડેલો માનવામા આવ્યો છે. પરંતુ આ મામ્મનું જે કારણ મર જહાંગીર કોવાઈ આપે છે તે પ્રતીતિમાં નથી તેઓ લખે છે કે શાહ દરાયસ હિસ્તારિપસ મિસર ઉપર રાજ્ય કરતો હતો, અને ત્યાં તેણે મેમ્ફિસ ખાતે મિસરી દેવ “ટાહ” (Ptah) ના મંદિરોની મરામત કરાવી હતી અને એક બીજા મિસરી દેવ “એમન રા” ની યાત્રામા પણ એક મોટું મંદિર સ્થાપી તેણે મિમરીઓની પ્રશસા મેળવી હતી તેણે હેનયોપોલિસ ખાતે આવેલું “પરસિયા” ઝાડવાળું મંદિર જોયું હતું, અને ધર્માન પાઠો ફરી તેને મળતું જ ઝાડ રોપી તેવું જ મંદિર તેણે બાધ્યું હોતું જોઈએ એમ સર જહાંગીર કોવાઈ માને છે પરંતુ યાદ રાખવાની જગર છે કે કિરદૌસો પ્રમાણે જુદાં લક્ષણોવાળું એક ઝાડ તો ખુદ પચગમ્મર ઝરચુસ્ત્રે રોપ્યું હતું, અને તેઓ શાહ દરાયસના સમયમા નાહ પણ તેનાથી સૈકાઓ પૂર્વે યર્ન ગયા હતા અન્યતઃ, શાહ દરાયસે પણ મિમરી ઝાડને મળતું વૃક્ષ ધર્માનમા રોપ્યું હોય તે મનાવું જોગ છે

મિ મહેરજીભાઈ એન કુકો^૧ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે કે કેટલાક મિસરી અને ઈરાની શબ્દો બરાબર એક જ અર્થ દર્શાવે છે, દાખલા તરીકે બાબાઓમા “અપ” એટલે પાણી છે, “રય,” “ગાવ” (ગાય મિસરીમા “કાવ” છે) ઉપા ‘હાર’ (સૂર) વગેરે શબ્દો બંને ભાષામા સમાન અર્થો ધરાવે છે આ સઘળું જો કે આશ્ચર્યકારક છે તોપણ તેમ્વાથી ઈરાને મિસર ઉપર અથવા મિસરે ઈરાન ઉપર અસર કરી એમ કહેવું એ વધુ પડતું કહેનાય પરંતુ એમ વધુ સગીન દલીલ મિ કુકો કરે છે કે અતિ પ્રાચીન કાળમા, કે જ્યારે અતિહાસિક પુરાના મગનાની રિથનિ નકેલી ત્યારે, એમિલોનિયનોની એક રમાહત મિસર જઈને ઈગીપ્તમ થઈ હતી એટલું જ નહિ પરંતુ તેની પણ મેંજાઓ પૂર્વે સૂર્યપૂજક પ્રાચીન ઈરાનીઓની એક ટોળીએ નાઈલ નદી આગળ મુકામ કર્યો હતો. આ બિના જો સાચી હોય તો ઈરાની ધર્મ અને રીતરિવાજોની અસર મિસર ઉપર પડી હોય એ બનનાનેગ ગણી શકાય મિ સોહરામ જ બનમાર^૨ પ્રમાણે ખુદ મિસરી અથોમા જ એવો ઉદ્દેશ્ય કે કે પ્રાગૈતિહાસિક કાળમા સૂર્યપૂજક પરદેલીઓની એક ટોળી એમના મુનકમા આવી હતી, અને ત્યારથી સૂર્યપૂજનો મિસરમા આરભ થયો હતો મિ બનમાગ શાહનમા ઉપરથી મનાવે , કે માનશાહ કચકાઉમના મમયમા ઈરાને ઉત્તર આફ્રિકા છાત્રું હતું અને મિસર જિતાયુ હોય એ તદ્દન શક્ય છે ગાહ કચકાઉસ પગમ્મર ઝરથુશ્ત્રની પણ આગળ રાજ્ય કરી ગયો હતો, અને તે શુમારે ઈ પૂ ૮૦૦૦મ થઈ ગયો હોય એમ કહી શકાય આ ઉપરથી મિ બનમાર માને છે કે ઈ પૂ ૮૦૦૦ મુખીમા કેટલાક સૂર્યપૂજક ઈરાનીઓ મિસર ગયા હતા અને ત્યાના ધર્મ ઉપર બારે અસર ઉપજાવી હતી, જેના પરિણામે બંને ધર્મોમા આદના મડોળા પ્રમાણમા માન્ય દેખાય છે વિશેષ મગીન ઐતિહાસિક પુરાનાની આપણે ગાહ જોઈશું, પરંતુ તેના અભાવે આવા તકો ઉપર જ આપણને આધાર રાખવો પડે છે, અને ઈરાને મિસરી ધર્મ ઉપર ઝરેલી અસરની શક્યતા ઉપર આપણને સતોય માનવો પડે છે. વગી યુરોપની તમામ પ્રજાઓએ પોતાના મૂળાક્ષરો

૧. 'Prehistoric Relations between Iran and Egypt' an article by Mr Meherjibhai N. Kuka in the Prof Spiegel Memorial Volume

૨. 'The Religion of Zorathushtra among Non Iranian Nations' an article by Mr Sohrab J Bulsara in the K. R. Cama Oriental Institute Journal No 35

મોકો પાસથી, મોકોએ ફિનિશિયનો પાસેથી, અને ફિનિશિયનોએ મિસરીઓ પાસેથી લીધા હતા એવી પ્રચલિત માન્યતા મિ. જલસારારે કબૂલ રાખતા નથી. પરંતુ તેઓના મત પ્રમાણે ખુદ મિસરીઓએ પોતાના મૂળાક્ષરો ઈરાનીઓ પાસેથી મેળવ્યા હતા. આ બાબતનો મરહૂમ મિ. જલમારાનો લેડો અભ્યાસ હતો, જોકે તેઓના અભિપ્રાય માથે બીજા વિદ્વાનો મંમન થયા હોય એમ દેખાતું નથી.

હવે ઈરાન અને મિસરના ઐતિહાસિક સંબંધ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીશું. એ સંબંધમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચવા જોગ બનાવ તે મહાન માર્કસના પુત્ર કેમબાર્ઝસિસની ઈ. પૂ. ૫૨૫માં મિસર ઉપર મેળવેલી ફતેહનો હતો. વિજય મેળવ્યા બાદ કેમબાર્ઝસિસ મિસરી રાજા સેમેનિટમ અને તેના ઉમરાવો તરફ ધાનકી રીતે વર્ત્યો હતો, જોકે તેણે મિસરીઓને અનેક છૂટછાટ બક્ષી હતી, અને તેમનાં દેવમંદિરોની જાતે સુધાકાન લઈ તે દેવાને બેઠા ધરી લોકોને ખુશ કર્યા હતા. પરંતુ કેમબાર્ઝસિસની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ ગિમગીઓએ બળવો હિઝાગ્યો, પણ ઈરાની બાદશાહે એ બળવો મખ્મ હાથે દાબી મીવો અને બંડખોરોને ફર શિક્ષા કરી. વેરના ઝડપતા કેમબાર્ઝસિસે દેવ તરીકે મનાતા “એપિસ” નામના નાળા ગોધાને પોતાના હાથે કતલ કરી તમામ મિસરનો નિરક્કાર વડેરી લીધો. વળી તેણે મિસરી દેવાની મૂર્તિઓનું ખંડન કર્યું, અને કેટલીક મૂર્તિઓ બાળી નાખી જરથોસ્તી સંસ્કૃતિને કમંડિત કરી હતી. મિસરીઓના બળવાથી કેમબાર્ઝસિસને ક્રોધ ચડ્યો હતો એ ખુદ્દુ હતું, અને હિરોડોટમ પ્રમાણે તે બાદશાહ દીવાનો પણ ધર્ષ મચેો હતો. પરંતુ તેના પછી તખ્ત ઉપર આવનાર મહાન દરાયમ હિસ્તારિપસે પોતાનાં ન્યાય અને મહિબ્બુનાથી મિસરીઓનું દિય છતી લીધું. તેણે મેમફિસ ખાતે ખડિન દશામાં પહેલા મિસરી દેવ “ટાલ”નાં મંદિરનો છૂલોદ્ધાર કર્યો હતો, અને “એમન-રા” દેવની પૂજા અર્થે ત્રિશાળ મંદિર મિસરીઓને બાંધી આપ્યું હતું; એ મંદિરના અવશેષો હજુ પણ જ્નેવામાં આવે છે. મિસરીઓ દરાયસને બહુ માન આપતા; જે ખિતાબો મિસરના મહાન તાજપતિઓને આપવામાં આવ્યા હતા તે મિસરીઓએ દરાયસને પણ આપ્યા; એટલું જ નહિ પણ પોતાના પવિત્ર ગોધાઓની કમરો ઉપર

1. "The Origin of the Alphabet": an article by Mr. Sohrab J. Bulsara in the Shams-ul-Ulama Dr. Sir. J. J. Modi Memorial Volume

દરાયસનું નામ નોંધી તેને સર્વોચ્ચ માન પણ આપ્યું. જેમ મહાન સાર્ધરસ યહૂદીઓનાં અડેસાન અને ઇઝ્રાતને પાત્ર બન્યો હતો. તેમ દરાયસે પણ પોતાની મિસરી પ્રજાનું બહુ માન મેળવ્યું હતું. દરાયસે મિસરમાં એક લોકોપયોગી મહાન કાર્ય પાર ઉતાર્યું હતું અને તે મુએઝની નહેરનું હતું, જેનું વર્ણન ત્રીજા પ્રકરણમાં અપાઈ ગયું છે. આ રીતે દરાયસના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ઈરાન અને મિસર વચ્ચેનો સંબંધ ઈરાનની તવારીખમાં એક ગૌરવભર્યો સફેદ રોકે છે, અને પાદશાહની ઉદાર ધર્મનીતિથી રૂપત કેટલી સંતુષ્ટ હતી તે બતાવે છે.

૧૦

ઈરાન અને ચીન

દુનિયાનો સૌથી વિશાળ દેશ તે ચીન, અને પ્રાચીનતામાં તે મિસર સાથે પણ ટક્કર ઝીઠી રોકે. ચીનની સધળી પ્રજાઓ વિશાળ પાયા ઉપર જ હોય છે. એની માર્ષલો લાંબી જંગી દીવાલ જગતની અગ્રવર્તીઓમાંની એક છે. ચીની સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ (encyclopoedia) આગળ મહાભારત વામન સમાન ભાસે છે. ચીની ચિત્રપુત્ર મૂળાકારોનો અબ્બાસ કરવા માટે પણ અખૂટ ધૈર્યની જરૂર રહે છે. લગભગ વીસમા સેકલના આરંભ મુધી પરદેશીઓ પ્રત્યે ચીનાઓ નફરત ધરાવતા અને તેમની સાથે મુદ્દલ બ્વત્કાર રાખતા નહિ. પરિણામે ચીન પ્રગતિમાં છેક પાછળ પડી ગયું. ચીનાઓ કારીગરી, ચિત્રકામ વગેરેમાં કુશળ હતા : હાવવાની કળા પ્રથમ એમણે જ હસ્તગત કરી હતી, અને દાઝોળાની શોધનો જય કે અપજય એમને જ અપાવેલો વેઈએ. પરંતુ જીન દેશ સાથે બ્વત્કાર ન રાખવાથી પોતાની કળાઓનો લાભ એ જીન દેશને આપી ન શક્યા અને પોતે પણ જીન દેશની શોધો અને યોજનાઓનો ફાયદો ઉઠાવી શક્યા નહિ. સ્વભાવે ચીના મુસ્ત, મંદ, બેપરવા, સ્તોત્રી અને સદનશીલ હોય છે : દુ.ખ અને સિનમની પરંપરા વેત્રમાં એનો જરાજરિયો દુનિયામાં શોધવો મુશ્કેલ ધર્મ પડે. એને કમી જ મદરવાકાંક્ષા હોતી નથી, અને ૧૯મી સદીના અંત સુધી જાણે દુનિયાના પાશમાં ભાગે અહીંથી પીધુ હોય એવી ચીનની રિયતિ હતી. પરંતુ હવે ચીનની રૂ.પ ઉડી છે : સત્ત જીલ્લમના

મારાથી તે હવે ઓકત્ર બન્યું છે, બીજાઓ એની મળનાઈઓને લાભ ન લે તે વિશે ભગ્નત થયું છે, અને નવા યુગને જરના નવા આદર્શો અને વિચારસરણીઓથી પોતાનું રાષ્ટ્રિય જીવન ઘડવાને હિત્સુક બન્યું છે.

ધરિાન અને ચીન પ્રાચીન દેશો હોવાથી એ બન્ને વચ્ચે બહુ જૂનો સંબંધ હતો. પયગમ્બર ઝરથુસ્ત્રની મુદ્રાઓ પહેલાં યર્ષ મધેલા ધરિાનના શાહ ફરીદુનને ત્રણ પુત્રો હતા — સહમ, તુર અને ધરિય. પોતાની ભુખુર્ગીમાં પોતાના વિશાળ રાજ્યના ત્રણ ભાગ કરી શાહ ફરીદુને મોટા પુત્ર સહમને પશ્ચિમનો ભાગ, નાના પુત્ર ધરિયને ધરિાન, અને વચ્ચા પુત્ર તુરને પૂર્વનું રાજ્ય આપ્યું હતું. એ રીતે ચીનનો મુલક તુર અને તેના વંશજોને મધો હતો. તુરનો એક વંશ જ અક્રામિયાજ હતો, જેણે ધરિાનને જીત્યો ત્રાસ આપ્યો છે તેટલો કાઈએ આપ્યો નથી. અક્રામિયાજનાં પરાક્રમ, શૌર્વ અને ખટપટોનું ત્રણું કરતાં ફિરદોસ્તી થાકતો નથી. પહેલવાન રુસ્તમ જે ધરિાન તરફથી ન હોત તો અક્રામિયાજે ધરિાનની ઉપર કાયમની જીત મેળવી હોત. ચીનનો શાહ “ખાકાન” અથવા “કમ્પૂર”ના નામે ઓળખાતો, અને ધરિાનની વિરુદ્ધ અને તુરાન તરફથી તે જામમાં ઊતરતો, ધરિાનના શાહ કમ્પાહિસનો મંત્રપુત્ર સયાવજ, જે અક્રામિયાજનો જમાઈ હતો, તે થોડાક સમય મુધી ચીનનો મુખો નિમાયો હતો. પયગમ્બર ઝરથુસ્ત્ર શાહ યુસ્તારપના રાજ્યમાં યર્ષ મધા હતા; તે સમયે ધરિાનમાં નવો ધર્મ ફેલાયો હતો તેથી કોધે ભરાઈ તુકસ્તાન અને ચીનનો બાદશાહ અરજરપ ધર્મધુદે ચડી ધરિાન ઉપર દુમ્મસો લાવ્યો હતો. તેના લશ્કરે બહુપ શહેરમાં ધસી જઈ ઝરથુસ્ત્ર જ્યારે એક અગ્નિમંદિરમાં પ્રાર્થનામાં મગ્નમૂલ હતો ત્યારે તેઓને શહીદ કર્યા હતા. ત્યાર બાદ યુસ્તારપના વીરપુત્ર અસફદ્યારે અરજરપને હરાવી ચીન ઉપર ચડાઈ કરી હતી. ત્યાં તેણે જરથોસ્તી ધર્મ ફેલાવી અગ્નિમંદિરો પણ બાંધ્યાં કરેરાય છે. હમરો વર્ષ પછી જ્યારે ઈમવી સાનમી સદીમાં અરજોના હાથે ધરિાન ફના થયું ત્યારે હેલ્લા જરથોસ્તી બાદશાહ યઝ્દેજ્દર્દ શહેરપારનો ફીરાઝ નામનો એક પુત્ર ચીન બણી નાઠો. ચીનાઓમાં તે “પીયુરસેહ”ના નામથી ઓળખાય છે, અને ચીનમાં તેણે એક અગ્નિમંદિર બાંધ્યું હતું એવું લખાયું છે. ચીની લશ્કરની મદદથી ધરિાન પાછું મેળવવાની શાહજાદા ફીરાઝની અબલાવા હતી, પણ જોઈતી મદદ ન મળવાથી તે નિરાશ થયો અને ચીનમાં જ મરણ પામ્યો.

ધરિાની અને ચીની વીરરસિક અને ધાર્મિક દંતકથાઓ વચ્ચે જે સામ્ય છે તે વિશે પુષ્કળ સંશોધન કરી સર જદાંગીર કેવાજીએ એક

વિક્રતાપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો છે,^૧ જેમાંથી કેટલીક વિગતો નીચે નોંધવામાં આવી છે. પહેલવાન દુસ્તમે પોતાના જ પુત્ર સોહરાજ જેડે અગ્નિપણે યુદ્ધ કરી તેને બેગન કર્યો હતો એવો શાહનામનો કરુણ કિસ્સો જગમશહૂર છે. ચીની દંતકથામાં પણ પહેલવાન લીચિંગ પોતાના પુત્ર નોચા સાથે અગ્નિપણે લડે છે, જે કે ચીની કિસ્સામાં પિતા બહુ મુશ્કેલીથી પોતાનો જીવ બચાવી શકે છે. અલબત્ત, પિતાપુત્ર વચ્ચે અગ્નિપણે થયેલા યુદ્ધો આપણે અનેક દેશોનાં મહાકાવ્યોમાં વાંચીએ છીએ,^૨ પણ ઇરાની અને ચીની કિસ્સાઓ કેટલીક બારીક વિગતોમાં પણ માત્ર ધરાવે છે અને આપણને વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે. વૃદ્ધ વયે જ્યારે દુસ્તમ અસહનિય સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ લડ્યો ત્યારે તે સખ્ત જખ્મી થયો હતો. પરંતુ સીમુર્ગ પક્ષી, જે કેટલીક વાર માનવી જેવું કાર્ય કરતું, તે દુસ્તમને તરતજ સાંત્વે કરી શક્યું હતું. ચીની દંતકથામાં પણ “રૂખ” નામનું પક્ષી સંતના વેશમાં આવ્યું અને તેની મદદથી લીચિંગ મહામુસીબતે પોતાના વીર પુત્ર નોચાના હાથમાંથી છૂટ્યો

શાહનામમાં અકવાન દેવનો કિસ્સો પણ પ્રખિદ્ધ છે. એ દેવે એટલો બળવાન હતો કે એક વેળાએ તેણે જિંદગી દુસ્તમને ઉપાડી સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો હતો. એ અકવાન દેવ હરણનું રૂપ ધારણ કરી શકતો, અને મુશ્કેલીના સમયમાં તે પોતાને પવનમાં ફેરવી દર્ધ અદસ્ય થઈ જતો. બરાબર આના જ લક્ષણો ચીની દંતકથામાં ‘હીલીયન’ નામનો વાયુનો દેવ ધરાવે છે તેનું બળ અપાર છે, અને હિંદુ દંતકથામાં પણ હનુમાન અને બીમ બન્ને વાયુસુતો હોવાથી અત્યંત શક્તિશાળી હતા એ મૌને નાણીતું છે વધુ આશ્ચર્યકારક એ છે કે ફિરદોસી પોતે શાહનામમાં એ કિસ્સો ચીની મૂળમાંથી લેવાયો જ એવો ઉલ્લેખ કરે છે

દુસ્તમના પિતા ઝાંઝનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે તેના શરીર ઉપર ધોળા વાગ દેખી તેનો પિતા સામ નાખુશ થયો અને તે આગને પરત ઉપર છોડી આવ્યો, જ્યાં સીમુર્ગ નામના એક પક્ષીએ તેની રક્ષા કરી

૧. “Cults and Legends of Ancient Iran and China” by Sir Jahangir C. Cozaji

૨. “Episodes Kindred to that of Rustam and Sohrab in Epic Literature” an article by Firoze C. Durrani in the Dr Sir J. J. Modi Memorial Volume

૩. જગદીશી લખાણોમાં “રૂખ”ને દેવના અર્થમાં મનાવ્યો છે

અરબર આ જ દહીકા યીની દંતકથામાં “હોટી” નામના બાળક માટે લખાયેલી છે.

ઈરાનના પહેલવાન કેરશારે યીની બાણાવળી “યી” ની પંડે “કામક” નામનું એક જ ગી પક્ષી અને “સોવર” નામનો એક મહાસર્પ માયો હતાં. જ્યારે દિવ્ય યીની બાણાવળી “યી” કોઈનો શિકાર કરતો ત્યારે મરણ પામેલાંઓની ચરબીનો ભોગ તે દેવાને ધરતો; તેથી દેવા તેનાથી નાખુશ રહેતા : કેરશારે માટે પણ દંતકથા છે કે મુસ્કેનીના સમયમાં એણે અગ્નિ માથે અજળપણે ગેરવતીવ કયો હતો, અને તેથી અગ્નિનો દિરસ્તો “આતર” એની ઉપર કાપાયમાન થયો હતો.

શાહનામા પ્રમાણે શાહ કયકાઉમની કુટ પત્ની મૌદાએ પોતાના નેક ઓરમાન પુત્ર સ્વાવશ ઉપર મોહિત થઈ હતી. તેની ઇચ્છા પાર ન પડતાં તેણે સ્વાવશ ઉપર પોતાની આમત લટવાનું તદ્દન જૂઠું બોહનાન મેફું. સ્વાવશ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ બળતી ચેહમાંથી પસાર થયો, અને આ અસિપરીક્ષા વારા તેણે પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરી આપી. એમ છતાં તેને દેશરો લેવો પડ્યો હતો અને છેવટે તેનો કરુણ અંત આવ્યો હતો. આ જ વિગતો યીની કિસ્સામાં રાગ “ચાઉવાંગ,” તેની રાણી “સુતાકી” અને પુત્ર “યોન કિયાઓ” વિશે મળે છે. સ્વાવશ સૌદાએને કારણે દેશરો લઈને પોતાના શત્રુઓને હાથે કમોતે માયો જાય છે, એ જાણી કાંધે ભરાએડા પહેલવાન દુસ્તમે સૌદાએને કતલ કરી હતી; તે જ પ્રમાણે રિજેતા યીની સેનાપતિ “ત્ઝેચા”એ સૌ કબિયાનું મૂળ રાણી સુતાકીને બેગન કરી હતી. સ્વાવશ સળગતી ચેહમાંથી ઘોડેસવાર થઈ નીકળી ગયો ત્યારે યીની રાજકુમારને તેની ઓરમાન માતા સુતાકીના લકમથી એક બળતી બ્લીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. આ ઈરાની અને યીની કિસ્સા વચ્ચેનું માત્ર આપણને ખચીત ચકિત કરનારું કહી શકાય.

ઇરાનના બાદશાહ અફ્રાસિયાએ લગ્ન શાહનામાની કેટલીક કથાઓ યીની કથાઓને મળતી છે. અફ્રાસિયાએ “પીરાનનીસે” નામનો એક બસો અને દાનેશમંદ વચ્ચર હતો, જે જીવ્યો ત્યાંસુધી એક કુટ સ્ત્રીની વફાદારીથી મેત્રા કરી ગયો. યીની દંતકથાઓમાં “તર્ધતી”એ પણ એવી જ નિમકહલાવીથી જુલમી રાગ “ચાઉવાંગ”ની ખિદમત બજાવી હતી. મહાભારતમાં પણ બીજમ દ્રોણ અને વિદુર જેવા પ્રણાત્રીઓ પણ કૌરવપક્ષે કમને રજા તે જાણીતું છે. જ્યારે ઈરાન અને ઇરાનના જંગનો

અત આંવે એવું ન જ લાગ્યું ત્યારે વધુ ખૂનરેણ અટકાવવાના હેતુથી બન્ને પક્ષ તરફથી અગિયાર અગિયાર શત્રુવીરો વચ્ચેનું એક યુદ્ધ ગોઠવવામાં આવ્યું ચીની મહાકાવ્યમાં પણ જરાગર આ જ સંખ્યાના યોદ્ધાઓ વચ્ચે જ મ થયો હતો ઈરાની અને ચીની યોદ્ધાઓ સામસામેની ટક્કરોઓ ઉપર ગોઠવાયા હતા અને ત્યાંથી જિનગી આવી તેમણે જ મ કર્યો હતો. મન્ને દત્તકથાઓમાં ખરા પક્ષને ફતેહ મળી હતી, પરંતુ ફિરદોસી પ્રમાણે અગિયાર ઈરાની વીરોમાંથી એક પણ હાર્યો કે માર્યો ગયો નહોતો, જ્યારે ચીની દત્તકથા પ્રમાણે વિજયી પક્ષને પણ તુકસાન ખમવું પડ્યું હતું.

અગિયાર તુરાની વીરોની હાર પછી અક્રાસિયામનું જ્વેર છેક જ તૂટી ગયું; તે યુક્તિપ્રયુક્તિ અજમાવવા થાક્યો તે હવે નાસબાગમાં પડ્યો, અને ચંચેચંચ સરોવરમાં જઈ છુપાઈ બેઠો ચીની દત્તકથામાં પણ અક્રામિયામ જેવો જ એક ખટપટી, પ્રપચી પણ શરો સરદાર “શેન કુંગ પાઓ” નામે હતો જેમ અક્રાસિયામે સ્વાવશ અને તેના પિતા કપકાઉસ પચ્ચે વધુ દુસ્મની જાળી કરી હતી તેમ જ “શેન કુંગ પાઓ” એ રાજકુમાર “ચીન કિનાઓ” ને તેના પિતા “ચાઉવાગ” સામે ઉશ્કેર્યો હતો આશ્ચર્યકારક તો એ કે “શેન કુંગ પાઓ” પણ કાનાદાના દરતા થાક્યો અને નાહો અને અક્રાસિયામની પેઠે એક સરોવરમાં છુપાઈ બેઠો. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના અંતે દુર્યોધન પણ એક તળાવમાં છુપાયો હતો એ ચીને સુવિદિત છે એ રીતે શાહનામાં અને ચીની મહાકાવ્ય “ફેંગ જીનચેનચી” ની કથાઓ વચ્ચે પુષ્કળ સામ્ય છે એ ચીની મહાકાવ્ય “ચેન” વંશના છેલ્લા રાજા અને તેના યુદ્ધોનું વર્ણન કરે છે, અને શાહનામાંની પેઠે તે પણ ચીનમાં અત્યંત લોકપ્રિય અને આદરપાત્ર બન્યું છે પરંતુ શાહનામાં એક કવિની કૃતિ છે જ્યારે “ફેંગ જીનચેનચી” ના કર્તાનું નામ જજ્યાયુ નથી અને ઘણા લેખકોનો તેમાં હાથ હોય એમ લાગે છે.

બન્ને દેશોના ધાર્મિક દત્તકથાના સાહિત્ય ઉપર માત્ર એક જિડતી નજર નાખતાં તેમાં પણ એવું જ મળતાપણ જણાઈ આવે છે, અને તેમાંથી થોડાક દૃષ્ટાંતો સર જહાગીર કોવાળના ઉપયુક્ત પુસ્તકને આધારે લઈશું જરથોસ્તીઓનું “બહેરામ યસ્ત” નામનું શાસ્ત્ર ગુહ્ય અને આનન્દકારિ વર્ણનોથી બરપૂર છે તેમાં એક ‘વરેનગન’ નામના પક્ષીનું બ્યાન છે જે સરદારોનો રથ ખેંચી જાડે છે તેમજ ચીનાઓમાં “મીએન હો” નામનું પક્ષી યુદ્ધમાં રથ લઈ આકાશમાંજે પ્રવાણ કરે છે.

ઈરાન અને યહૂદીઓ

હવે એક બીજી પ્રાચીન ગ્રંથ તરફ આપણે દૃષ્ટિ ફેરવીશું. જાગૃત્વરૂપિની અનેક શાખાઓમાં જે કોઈ કેમે અગ્રમુખ ફાળે આપ્યો હોય તે તે યહૂદી કેમ છે. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, ગણિત, માહિત્ય, સંગીત, રાજકારણ વગેરે અનેક લાભદાયક દિશાઓમાં યહૂદીઓની ભૂલિ હોમશાં ઝગમગી બેઠી છે. એ કેમ ઉપર પારાવાર દુઃખ પડ્યું છે; ખામ કરીને પદગમ્મર ઈસુ ત્યારથી એઓને હાથે ચડીદ થયા ત્યારથી એઓ ઉપર સતત સિનમની ઝડી જ વર્ષો રહી છે, અને તે અમવાની અદ્ભુત સહનશક્તિ પણ એ કેમે જ ખીલવેલી છે. એ કેમના મૂળ ખુરુપ એબ્રાહામ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા હતા. તેઓએ પોતાની કેમમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કર્યો, અને પોતાનો મેસોપોટેમિયાનો દેશ છોડી તેઓ પેલેસ્ટાઈન આવી વસ્યા. યહૂદીઓના પદગમ્મર મોઝિસનો જન્મ ઈ. પૂ. ૧૫૭૧માં થયેલો કહેવાય છે. એઓએ ઈસરાયલ લોકોને મિસરી રાજના ત્રાસમાંથી છોડાવ્યા અને બારે મુઝીબતોનો સામનો કરી તેમને પાછા પેલેસ્ટાઈનમાં ફરીકામ કર્યો, અને ઈશ્વરની આજ્ઞાઓથી એમને વાકેફ કર્યો. યહૂદીઓનું માર્ગદર્શન કરવા અને તેમને સન્માર્ગે પ્રેરવા સારુ અનેક પદગમ્મરોનું આગમન થયું હતું, જેનું ખ્યાન “જૂના કરાર” (Old Testament) માં અપાયું છે. ઈ. પૂ. ૧૧મી સદીમાં ડેવિડ અને તેમના પુત્ર સોલોમનના રાજ્યમાં યહૂદીઓનાં વૈભવ અને કીર્તિ તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યાં. પરંતુ યહૂદીઓ ઈરાનના સંબંધમાં કેમ આવ્યા અને ઈરાની બાદશાહોએ એમના ઉપર શા ઉપકારો કર્યા અને એની કેવી અસર થઈ તે આપણે હવે જોઈએ.

પ્રાચીન એસીરિયનો અને બેબિલોનિયનોનો એક એવો રિવાજ હતો કે જિતાયેલી ગ્રંથની વસ્તીના કેટલાક ભાગને પોતાના રાજ્યમાં જોરજબરીથી લાવીને વસાવવો, કે જેથી તે પરાજિત ગ્રંથ વિજેતાઓની નજર અમદા રહેવાથી ખંડ જમાડવાની હિંમત કરે નહિ. આવી રીતે યહૂદીઓ અનેક વાર બંધનમાં આવી પડ્યા હતા. બેબિલોનના મહાન ભગ નેબુકદનેઝરે ત્યારે ઈ. પૂ. ૬૦૬માં બેબેલમાં છૂટું ત્યારે અનેક

દંતકથાઓ ઈરાન પાસેથી વધુ પ્રમાણમાં લીધી હોવી જોઈએ. તેઓ દર્શીત કરે છે કે ઈરાન અને ચીન વચ્ચે અસત્યથી જ ચાલુ વ્યવહાર હતો. તુરાનનો બાદશાહ અક્રાસિયામ ચીન ઉપર પણ રાજ્ય કરતો. ધણી વખત ચીની સૈનિકો ઈરાનમાં કેદ પકડાતા, અને જ્યારે તેઓ છૂટતા ત્યારે તેઓ ઈરાની દંતકથાઓ રસદેશ લઈ જતા હોવા જોઈએ. અક્રામિયાને પેતાના જમાઈ સ્થાવરને ચીનનો મુખો નીમ્યો હતો, અને એ સંત ઈરાની વીરના અનેક સદ્ગુણો, તેની ન્યાયશક્તિ અને લોકકલ્યાણની બાવનાની ચીનાઓ ઉપર સચોટ છાપ પડી : તેની મુખાગીરી દરમ્યાન પણ ઈરાની દંતકથાઓ ચીનમાં પ્રવેશવા પામી હોવી જોઈએ. સ્થાવરની કતલ પછી પડેલવાન રુસ્તમે અક્રાસિયામને ભગાડી તેના મુક્તક ઉપર કેટલાંક વર્ષો મુંઘી શાસન કર્યું હતું. એ મુક્ત દરમ્યાન પણ રુસ્તમ અને એના કુળની અનેક દંતકથાઓ ચીનમાં પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ. તે બાદ અસકંદ્યારે ચીન ઉપર વિજય મેળવી ત્યાં જરથોસ્તી દીન ફેલાવી અને અગ્નિમંદિરો બંધાવ્યાં; ત્યારે પણ ઈરાની દંતકથાઓની બહોળા અસર ચીન ઉપર થઈ હશે. મિ. બક્ષમારાના આ અનુમાનના સમર્થન માટે હજી વધુ પુરાવાઓની આવશ્યકતા રહે છે એમ કહેવું જોઈએ. ખન્ને દેશોની કથાઓમાં સામ્ય તો પુષ્કળ છે તે સ્વીકારીશું. પુરાણકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારાઓ જાણે છે કે દુનિયાની આવી કથાઓમાં સામ્ય તો છે જ, અને જ્યાં એ દેશો વચ્ચે વધુ વ્યવહાર હોય ત્યાં આ સરખાપણ વધુ જણાય છે. પરંતુ કયા દેશે વધુ આપ્યું કે લીધું તે નક્કી કરવા માટે આર્થીક સંશોધનની જરૂર રહે છે.

બન્ને ઈરાની અને ચીની પક્ષીઓ સહભાગ્ય લાવે એવાં શુક્રતવતાં ગણાય છે. “બહેરામ યસ્ત” માં એક “ઝેરગસન” નામનું બીજું પણ પક્ષી છે જેણે ચીની પક્ષીની પેઠે હજારો વર્ષનું આયુષ્ય ગાળ્યું હતું. બન્ને પક્ષીઓ માનવીઓ કરે એવાં કાર્યો કરતાં હતાં અને બન્ને દેશોનાં સાહિત્યોમાં કેટલેક દેકાણે એમને સંતો તરીકે વર્ણવ્યા છે. વળી “બહેરામ યસ્ત” માં એક પક્ષી છે જેને ફારસીમાં “દુમા” કહે છે અને જેને અંગ્રેજીમાં આપણે phoenix કહી શકીએ. ઈરાની અને ચીની દત્તકથાઓ પ્રમાણે એ પક્ષી ધગતી ઉપર તો ચાલતું જ નથી અને ઝાડોની ટોચ ઉપર પણ માત્ર પગ લગાડી બિડચા જ કરે છે બન્ને દત્તકથાઓમાં એ પક્ષી બીજા પક્ષીઓનું નમન સ્વીકારે છે ઈરાની પક્ષી માટે કહેવાય છે કે તેનો પડછાયો જો એક માણસ ઉપર પડે તો તે રાજપાટ ભોગવના વિના રહે નહિ; તેમજ ચીની પક્ષી માટે મનાય છે કે તે જો ધરતી ઉપર માળો બાધે તો રાજના મહેન સિવાય બીજો કંઈયે બાધતું નથી ઈરાની દત્તકથામાં “ઝેરગમિન” પક્ષી એક એવા ઝાડ ઉપર બેમે છે કે જે વોલ્ફકશ સમુદ્રની વચ્ચેમાં બેસ્યું છે તે જ પ્રમાણે ચીનીઓમાં એક “પ્રભાતનું પક્ષી” છે જે પૂર્વ દિશામાં અમુદ્રની વચ્ચેમાંથી ઊગેના એક વૃક્ષ ઉપર રહેવાયું હોય છે. “બહેરામ યસ્ત” અને “યુનહેદિફન” નામના ધાર્મિક જરથોસ્તી ગ્રંથોમાં “કારા” નામના એક મહામંત્રનું વર્ણન છે જે ચીની દત્તકથાના “દિવ્ય મંત્ર” માથે મળતાપણું ધરાવે છે.

બન્ને દેશોની આ ધાર્મિક અને ખામ કરીને સૌપરંસિક દત્તકથાઓ વચ્ચેના ભારે સામ્યનું કારણ શું હશે? સર જહાંગીર કાલાણનેા એવો મત છે કે આ સર્વળી દત્તકથાઓનું મૂળ ગ્રંથાન ઈરાન અને ચીન વચ્ચે આવેલા શક્તિસ્તાન અથવા સીસ્તાનનો પ્રાંત હતો, જે પહેલાંનું રુસ્તમ અને તેના વડીલોનો મુથક હતો. મધ્ય એસિયામાં અનેક પ્રજાઓની મિથ વસ્તી રહેતી હોવાથી આવી દત્તકથાઓની આપણે ચતી, અને ઈરાન અને ચીનના ભાટચારણોએ પણ એ દત્તકથાઓના દેવાવનામાં સારો ભાગ લીધો હોવો જોઈએ પરંતુ આ આપણેમાં ઈરાનનું ઝણ ચીન કરતાં વધુ હતું કે ઓછું તે નક્કી કરવા માટે આપણી પાસે દાખ પૂરતા સાધનો નથી એમ સર જહાંગીર કાલાણ માને છે.

પરંતુ મિ. સોહરાજ જી. જવસારાના મત પ્રમાણે ચીને આવી

૧ “The Religion of Zoroastrianism among Non-Iranian Nations” an article by Mr. Shroab J. Bulsara in the R Cama Oriental Institute Journal, No. 35.

દંતકથાઓ ઇરાન પાસેથી વધુ પ્રમાણમાં લીધી હોવી જોઈએ. તેઓ દનીન કરે છે કે ઇરાન અને ચીન વચ્ચે અસવચી જ આતુ વ્યવહાર હતો. પુરાણનો બાદશાહ અક્રાસિયામ ચીન ઉપર પશુ રાજ્ય કરતો. ધણી વખત ચીની સૈનિકો ઇરાનમાં કેદ પકડાયા, અને જ્યારે તેઓ છૂટ્યા ત્યારે તેઓ ઇરાની દંતકથાઓ સંદેશ લઈ જતા હોવા જોઈએ અક્રામિયાને પેતાના જમાઈ મ્યાનશને ચીનનો મુખ્ય નીચો હતો, અને એ મંત્ર ઇરાની વીરના અનેક મહાશૂરો, તેની ન્યાયશક્તિ અને લોકકલ્યાણની બાવનાની ચીનાઓ ઉપર મોટા હાથ પડી. તેની સુનાગીરી દરમ્યાન પણ ઇરાની દંતકથાઓ ચીનમાં પ્રવેશવા પામી હોવી જોઈએ. સ્યાનશની કતવ્ય પછી પકેવવાન દુસ્તમે અક્રાસિયામને ભગાડી તેના મુનક ઉપર કેટલાક વર્ષો સુધી શાસન કર્યું હતું. એ મુક્ત દરમ્યાન પણ રુસ્તમ અને એના ડુળની અનેક દંતકથાઓ ચીનમાં પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ તે બાદ અસહ્યવારે ચીન ઉપર વિજય મેળવી ત્યાં જરથોસ્તી દીન દેનાવી અને અગ્નિમંદિરો બંધાવ્યા; ત્યારે પણ ઇરાની દંતકથાઓની બહોળી અમર ચીન ઉપર થઈ હશે. મિ. બલમારાના આ અનુમાનના સમર્થન માટે હજી વધુ પુરાણોની આવશ્યકતા રહે છે એમ કહેવું જોઈએ. જન્ને દેશોની કથાઓમાં માત્ર તો પુષ્કળ છે તે સ્વીકારીશું. પુરાણકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારાઓ જાણે છે કે દુનિયાની આવી કથાઓમાં માત્ર તો છે જ, અને જ્યાં બે દેશો વચ્ચે વધુ વ્યવહાર હોય ત્યાં આ સરખાપણ વધુ જણાય છે. પરંતુ કયા દેશે વધુ આપ્યું કે લીધું તે નક્કી કરવા માટે આર્થિક સંશોધનની જરૂર રહે છે.

ઈરાન અને યહૂદીઓ

હવે એક બીજી પ્રાચીન ગ્રન્થ તરફ આપણે દૃષ્ટિ ફેરવીશું જરાતસ્ટ્રુનીની અનક શાખાઓમાં જે કેર્મ કેમે અગ્રમણ કાગો આપે છે તે તે યહૂદી કેમ છે તરતજ્ઞાન ધર્મગાન, વિજ્ઞાન, ગણિત, માદિત્ય સંગીત, રાજકારણ વગેરે અનેક લાભદાઈ વિશાળોમાં યહૂદીઓની ભુદિ હમેશા જગતી ભડી છે એ કેમ ઉપર પાગવાર દુષ્કા પડ્યું છે, ખામ કરીને પયગમ્બર ઈસુ જ્યારથી એઓને હાથે ચડીયા થયા ત્યારથી એઓ ઉપર મતલ સિતમની ઝડી જ વધી રહી છે અને તે ખમવાની અદ્ભુત સહનશક્તિ પશુ એ કેમે જ ખીતવેલી છે એ કેમના મૂળ પ્રુરુષ એલાહામ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા હતા તેઓએ પોતાની કેમમાં પ્રચલિત થયેલી મૂર્તિ પૂજનો ત્યામ કર્યો, અને પોતાનો મેસોપોટે મિયાનો દેશ છોડી તેઓ પલેસ્ટાઈન આવી વસ્યા યહૂદીઓના પયગમ્બર મેસિસનો જન્મ ઈ. પૂ. ૧૫૭૧માં થયેનો કહેવાય છે એઓએ ઈસરાયન લોકોને મિસરી રાજના ત્રાસમાંથી છોડાવ્યા અને ભારે મુશ્મીમતોના સામનો કરી તેમને પાછા પેલેસ્ટાઈનમાં ફરીકામ કર્યો અને ઈશ્વરની આજ્ઞાઓથી એમને વાકેફ કર્યો યહૂદીઓનું માર્ગદર્શન કરના અને તેમને સન્માર્ગે ગ્રેરવા સારુ અનેક પયગમ્બરોનું આગમન થયું હતું, જેનું જ્ઞાન 'જૂના કરાર' (Old Testament) માં અપાયું છે ઈ. પૂ. ૧૧મી સદીમાં ડેવિડ અને તેમના પુત્ર સોલોમનના રાજ્યમાં યહૂદીઓના રૈભવ અને કીર્તિ તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા પરંતુ યહૂદીઓ ઈરાનના સબધમાં કેમ આવ્યા અને ઈરાની બાલકાકોએ એમના ઉપર શા ઉપકારો કર્યા અને એની કેવી અસર થઈ તે આપણે હવે જોઈએ

પ્રાચીન એસીરિયનો અને બેબિલોનિયનો એ એવા રિવાજ હતો કે જિતાયેલી ગ્રન્થની વસ્તીના કેટલાક બાળને પોતાના રાજ્યમાં જોરજબરીથી લાવીને વસાવવો, કે જેથી તે પરાજિત ગ્રન્થ વિજેતાઓની નજર સમક્ષ રહેવાથી જડ જગાડનાની હિમત કરે નહિ આવી રીતે યહૂદીઓ અનેક વાર જબનમાં આવી પડ્યા હતા બેબિલોનના મહાન રાજા નેબુકદનેઝરે જ્યારે ઈ. પૂ. ૬૦૬માં જોરસેલમ જ્વલ્યું ત્યારે અનેક

યહૂદીઓને બેબિલોનમાં ઘસડી જઈ તેણે તેમને દાસત્વમાં નાખ્યા હતા. (દાન્ય ૧, ૧-૭ ૨ “કોનિક્કમ” ૩૬, ૫-૭). જીઝુ બધન વધુ નિશાળ પાતા ઉપર ઈ. પૂ. ૫૯૬માં ચલુ હતું, જ્યારે રાજકુમારો, અમીરો, કારીગરો અને ક્ષમમ દસ હજાર યહૂદીઓને વિજેતાઓ બેબિલોનમાં બેંચી ગયા હતા. (૦ ક્રિસ્ત ૨૪, ૧૦-૧૬) જ્યારે ઈ. પૂ. ૫૮૮માં યહૂદી રાજા ઝેરેમિયાએ બળવો કરવાની હિમ્મત કરી ત્યારે ત્રીજી વાર યહૂદીઓને હરાવવામાં આવ્યા, તેમનાં મહાન મંદિરનો નાશ કરવામાં આવ્યો, અને આ વખતે તદ્દન ગરીબો સિવાય બાકીના સધળાને “બેબિલોનના બધન” માં ઘસડી જવામાં આવ્યા. (૨ ક્રિસ્ત ૨૫, ૭-૧૨) છેવટે ઈ. પૂ. ૫૩૬માં મહાન ઇરાની રાજા કુરુસ (સાર્ધરસ)ને હાથે યહૂદીઓ મુક્ત થઈ પાછા જેરુસેલમમાં જઈ વસ્યા. આ રીતે ઈ. પૂ. ૬૦૬થી ૫૩૬ સુધી, એટલે ૭૦ વર્ષ સુધી, યહૂદીઓને ફરજિયાત બેબિલોનિયનના બધનમાં રહેવું પડેલું, અને તે Babylonian Captivityના નામે ઇતિહાસમાં જાણીતું છે. આવાં બધનોરૂપી આક્રમણો ભરિખમાં આવશે એવી આગાહી યહૂદી પયગમ્બર જેરેમિયાહ ઈ. પૂ. ૬૨૮માં કરી ગયા હતા (જેરેમિયાહ ૨૫, ૮-૧૨) બેબિલોન તે વેળા એક અનિત શહેર મણાતું અને વર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ત્રિપુન સાધન સામગ્રી તેમાં ભરી હતી. પરંતુ ઇરાની બાદશાહ સાર્ધરસે બુદ્ધિ દોડાવી યુક્રેટિસ નદીને રાહ જુદી દિશાએ વાળ્યો, અને બેબિલોન જવાનો રસ્તો કોરો થઈ ગયો. એક રાત્રે બેબિલોનનો બાદશાહ બેલ્શાઝાર અને તેના દરબારીઓ શરાબખાણની મોજમાં ચક્રચૂર હતા ત્યારે સાર્ધરસ શહેર ઉપર આવિતો હુમલો લઈ ગયો અને તેને તાબે કર્યું, અને ત્યાં ફરજિયાત જઈ વસેલા યહૂદીઓનો તેણે છૂટકારો કર્યો.

કેટલાક યહૂદીઓએ આ આઝાદીનો લાભ લીધો નહિ અને બેબિલોનમાં જ રહી ગયા, કેમકે તેમને તેમની મિત્રકત છોડી જવું મન્યુ નહિ; પણ ૪૨૪૬૨ યહૂદીઓ^૧ ભારે ખુશાલીથી જેરુસેલમ ગયા. સાર્ધરસે વધુ કૃપા કરી જેરુસેલમનું ખડિત થયેલું મહાન મંદિર બાંધવાની તેમને સવળતા કરી આપી, અને તેમના જે ૫૪૦૦ સોનારૂપાના પરિત્ર પાત્રો નેણકદનઝર ઉપાડી ગયો હતો તે પણ તેણે યહૂદીઓને પાછા અપાવ્યા. (એઝરા ૧, ૧૧). સાર્ધરસ શહેનશાહ અકબરની પેઠે અત્યંત ઉદાર ધાર્મિક વિચારો ધરાવતો. જેમ યહૂદી ધર્મ પ્રત્યે તેણે દિદાગીરી બતાવી તેમ જીતેલી બેબિલોનિયન પ્રજાના દેવો — “બેલ”, “નાબો” અને “મેરોડાક” — ની પણ તેણે

આરાધના કરી, અને એ રીતે તે પ્રજાનો પણ તેણે આહ છતી લીધો. યહૂદીઓ પ્રત્યેની તેની મહેરબાનીના બદલામાં કોઈ પણ દેશનાં ધર્મપુસ્તકોમાં કોઈ નિધર્મી રાખતે ન અપાયું હોય એવું અસાધારણ માન યહૂદી બાઈબલમાં જરથોસ્તી બાઈબલ સાઈરસને અપાયું છે, અને તે માટે જરથોસ્તી કોમ વાળગી મગરૂરી લઈ ચકે ઇસાઈયાહ ૪૪, ૨૮માં પ્રભુ પોતે કહે છે કે—“સાઈરસ મારા બરવાડ છે અને તે મારી ઇચ્છા મુજબ કાર્ય કરશે. તે જરથોસ્તીની પુનરુત્થાના કરશે અને તેનું મંદિર પાપાથી ફરી બાંધશે.” વળી ઇસાઈયાહ ૪૫ ૧માં ભગવાન સાઈરસને “પોતાનો anointed” અથવા પોતાનો અભિષેક થયેલો પ્રતિનિધિ એવા નામથી સંબોધે છે. આ અભિષેકનું માન સાધારણ રીતે રાજાઓને મળતું હશે, પરંતુ બાઈબલમાં આવા માનના અધિકારીઓ ફક્ત પવગમ્યરો જ હોય છે. ઇસુખ્રિસ્તને the Lord's Anointed કહ્યા છે, અને અહીં પણ માર્કરમને માત્ર અભિષેક થયેલો નહિ પણ ‘ભગવાનો પોતાનો અભિષેક થયેલો’ ગણવામાં આવ્યો છે, જે માન એક નિદેશી રાખતે એક ધર્મગ્રંથમાં મળેલું કોઈ અમામાન્ય અને આદિતીય મણાવું જોઈ એ.

પણ પવગમ્યર ઇસાઈયાહ ઈ. પૂ. ૭૪૦ માં લખી ગયા કહેવાય છે, ત્યારે સાઈરસે યહૂદીઓનો છુટકારો ઈ. પૂ. ૫૩૬ માં કર્યો હતો. એક પવગમ્યર ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવ વિશે આગાહી કરી શકે, પણ તે આત્માની આપનાર ઇગની રાજા સાઈરસનું નામ પણ ભવિષ્યકથનમાં ખુદકું કહી શકે એ મહેતાઈથી મનાવું નથી. બનવાનું એ લાગે છે કે સાઈરસે યહૂદીઓ ઉપર કૃપા કરી, તે પછી “ઇસાઈયાહ”ની કિતાબ લખાઈ હશે. અને હવે પણ તેમ જ. મિ. મૂરનાર મત પ્રમાણે “ઇસાઈયાહ”ની કિતાબ ઈ. પૂ. ૩૭ સુધી અથવા તો તે બાદ લખાઈ હતી, અને ઈ. પૂ. ૮ માં સંજીવી તે ઈ. પૂ. ૩૭ સુધીના બનાવોને લગતી ભવિષ્યવાણીઓનું તેમાં વર્ણન છે. વળી મિ. મૂર ખુદકું કહે છે કે એ કિતાબના લખનારે, ખાસ કરી પ્રકરણો ૪૦ થી ૫૫ માં વધારા કરી હોય તો આમર્ષ પામતા જેવું નથી તે મને તેમ હોય, પરંતુ પરધર્મના શાસ્ત્રમાં સાઈરસને મળેલું આ માન અસંત આખાર સહિત જરથોસ્તીઓ સ્વીકારે છે.

સાઈરસે યહૂદીઓ ઉપર કેવા ઉપકાર કર્યો હતો તેનું વર્ણન પવનગમ્બર એક્રરાની કિતાબના પહેલા આખા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. ધળા એક્રરા સાઈરસની પછી ઈ. પૂ. પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલા હોવાથી તેઓએ આપેલા વર્ણનમાં ઉપર્યુક્ત યાદો લેવાનું કારણ રહેતું નથી. સાઈરસે જો યહૂદીઓને બેબિલોનના બંધનમાંથી છોડાવી પેલેસ્ટાઈનમાં ન મોકલ્યા હોત તો, સર જહાંગીર કોલાઈ^૧ કહે છે તેમ, યહૂદીઓ પોતાની માતૃભૂમિ, પોતાનો ખાલેસ ધર્મ અને જૂની પ્રણાલિકાઓના સંપર્કમાં રહી શક્યા ન હોત, અને તે કારણે યહૂદી ધર્મમાં કાંઈક જુદાં, પારકાં અને અશુદ્ધ તરવો બેગાર્થ જવા પામત. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે જેમ નાશીરવાને ખ્રિસ્તી હજરતીઓના હાથમાંથી યમન છૂટી ઈર્ષ હઝરત મુહમ્મદના જન્મ અને મહત્કાર્ય માટે અનાપાસે અનુકૂળતા કરી આપી, તેમ સાઈરસે પણ પ્રાચીન કાળમાં યહૂદીઓને તેમની માતૃભૂમિમાં રવાના કરી જેઝેલમ અને તેના મહામંદિરની પુનરુ-રચના કરી અગણ્યપણે ઈસુખ્રિસ્તના આગમન માટે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરી આપી હતી. સાઈરસના આ કાર્યમાં ધર્મસહિષ્ણુતા હતી, એટલું જ નહિ પણ રાજકીય હકાપણ પણ હતું. એના એ કાર્યથી યહૂદીઓને રાજ્ય સામે દ્વિતીય કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ અને તેઓ નવા રાજ્યને વફાદાર રહી શક્યા, અને એ રીતે ઇરાનની સ્થિતિ સંગીન બની. જગતના મહાન વિજેતાઓમાં સાઈરસ એક અનેાપુ^૨ સ્થાન ભોગવે છે, જે સમયમા મંદિરો બ્રહ્મ કરવા અને તૂટીઓનું ખંડન કરવું એ બારે પરાક્રમ ગણાતું તેવા વખતમા સાઈરસ જિતાયેલી પ્રજાને આઝાદ કરતો અને તેમના મંદિર બાંધી આપી તેમના પરિત્ર પાત્રોં પણ પાછાં ફેરવતો.

સાઈરસ એક વિજેતા હતો, પણ ઈ પૂ. ૫૨૧મા રાજગાદીએ આવનાર દરાયમ હિસ્તારિપસ એક વિજેતા અને વ્યવસ્થાપક પણ હતો. ‘એક્રરા’ના છઠ્ઠા પ્રકરણમા લખાણ છે કે યહૂદી મંદિરના બાધકામમાં જે વિલેપ પડ્યો હતો તે દરાયસે ફર કરી તે બાધકામ ચાલુ રાખ્યું; એટલું જ નાહે પણ તેણે એવા હુકમ કર્યો કે તેમાં ચતી તમામ પૂજનો ખર્ચ શાહી તીબેરીમાંથી કરવો, અને મંદિરમાં બાદસાહના અને તેના પુત્રોના દીર્ઘાયુષ માટે પ્રાર્થના કરવી. દરાયસના પૌત્ર આટોઝકસિસ (જે “વોંછમેનસ” અથવા લામા હાયવાળો એવા નામથી તવારીખમાં

૧ “The Pax Achaemenica” : an article by Sir Jehangir C. Coyaji in the “Jame Jamshe” Memorial Volume

વર્ણવાયો છે તે)ના વખતમાં પણ આ બહુ કાર્ય ચાલુ રહ્યું. તે રાજાને યરામ પાનાર નેહેમિયા નામના એક યહૂદી હતા. રાજાની કૃપા અને પરવાનગીથી નેહેમિયા અને તેમના મિત્રોએ અનેક ક્ષુભિતો વેડી ખંડિત થયેલા જોરસેલમ શહેરની પુનરુત્થના કરી તેની રોનકમાં વધારો કર્યો એનું તક્તીકારાર ખ્યાન બાઈબલની “નેહેમિયા” નામની કિતાબમાં આપવામાં આવ્યું છે. જરથોસ્ત્રી રાજાઓના ઐયામમાં જે મહાન યહૂદી મંદિર બંધાયું તેની રચના કોઈ એસીરિયન, મિસરી કે ગ્રીક ઈમારત ઉપરથી નહિ પણ પર્સિપોલિસના ઈરાની સ્થાપત્ય ઉપરથી કરવામાં આવી હતી એવો મિ. ફર્ગ્યુસનનો^૧ મત છે. આ સાચું ઉપરથી પણ યહૂદીઓ અને ઈરાનીઓ વચ્ચેના સંબંધને આડકતરું સમર્થન મળે છે.

પારસીઓ અને યહૂદીઓના સંબંધનો એક બીજો પ્રમંગ યહૂદી બાઈબલની “એસ્થર” નામની કિતાબમાં નોંધાયો છે જે આપણે દૂકામાં અહીં રજૂ કરીશું. બાઈબલ પ્રમાણે ઈરાનમાં અહાસુએરસ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ નામનો કોઈ હામામની રાજા નહોતો; કેટલાક ખ્રિસ્તી લખનારાઓ તેને ઝર્કસિસ માને છે એ ખૂબ છે, અને અહાસુએરસ તે ઝર્કસિસનો પુત્ર અને દરાપસ હિસ્ત્રાપિમનો પૌત્ર આટોઝર્કસિસ પહેલો છે એવો ઇતિહાસકારોનો મત છે. એક વાર ન્યાઈન ચાલી રહી હતી ત્યારે એ રાજાએ પોતાની રૂપવંતી રાણી વસ્તીને મિજલસમાં આવવા ફરમાવ્યું. રાણીને લાગ્યું કે યરામ પીને મસ્ત થયેલાઓની વચ્ચે જવું એ સ્ત્રી માટે શોભાભર્યું ન કહેવાય, એટલે રાજાની આજ્ઞા તેણે સ્વીકારી નહિ. એ જોઈ રાજાને કે ધ યડયો અને તેણે પોતાના મંત્રીઓની સલાહ પૂછી. તેઓએ આમ મા તેવ રેડયું, અને આ બિના જો જાહેર થશે તો રાજ્યની સઘળી પત્નીઓ પોતાના પતિઓને નાતાબેદાર થશે એવો તેમણે ભય દેખાડ્યો. રાજાએ હવે વસ્તી ઉપરથી દિલ ઉઠાડી લીધું અને એસ્થર નામની એક સુંદર યહૂદી કન્યા સાથે તેણે લગ્ન કર્યું.

એસ્થરનો કાકો મોરદેકાઈ પણ રાજદરબારમાં વગવસ્તીલો ધરાવનાર યર્ષ પડ્યો હવે શાહ આટોઝર્કસિસનો હામાન નામનો એક માનીતો દરબારી હતો. હામાન એમેલેકાઈટ નામના અરબ તાવકનો હોઈ તે યહૂદીઓના કટો વેરી હતો. હામાને જ્યારે જોયું કે સૌની પેઠે મોરદેકાઈ તેને માન

^૧ Fergusson's "Palaces of Nineveh and Persepolis", quoted in "Ancient Iran. Its Contribution to Human Progress" by Mr. Pestany P. Bulsara

આપતો નથી ત્યારે માત્ર મોરદેકાઈને મારી નાખવાનો નહિ પણ આખી યહૂદી કોમનો કચ્ચરધાણ કાઢવાનો એણે પાપી નિશ્ચય કર્યો. આવા બદ-ધરાદાથી તેણે આટોઝર્કસિસના કાન ભંભેર્યા કે યહૂદીઓ એક અત્યંત દુષ્ટ પ્રજા છે અને રાજ્યની સલામતી માટે તે ગભીર ભય સમાન હોઈ આ આખી કોમનો નાશ થવાની જરૂર છે. કાયા કાનના રાજાને મનાવતાં વાર લાગી નહિ અને યહૂદીઓના બારમા માસ “અદાર”ની ૧૩મી તારીખે તમામ યહૂદી સ્ત્રી, બાળક, અને પુરુષોની કતલ કરવાનું ફરમાન બાદશાહે છોડ્યું અને તે રાજ્યમાં ઠેર ઠેર જાહેર થયું. આ જાણી યહૂદીઓમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. મોરદેકાઈ આ જાણી રાણી એસ્થર પાસે ગયો અને રાજાને સમજાવવા કહ્યું. એસ્થરે બાદશાહ સાથે ખાણું લેવા હામાનને આમંત્રણ કર્યું, અને તે પ્રસંગે એસ્થરે પોતાની વાક્યાતુરીથી શાહને સમજાવી લઈ હામાનની નીચતા અને ફરતા ખુસ્તી પાડી આપી. શાહ તુરંત સમજી ગયો, અને તત્કાળ યહૂદીઓને સલામતી બક્ષતું એક બીજું ફરમાન કાઢી તેણે પોતાનો પહેલો હુકમ રદ કર્યો. મોરદેકાઈને મારી નાખવા હામાને એક યાગી તૈયાર રાખી હતી, તે ઉપર હામાનને જ ચડાવી દેવામાં આવ્યો, અને તેના દશ પુત્રોનો પણ બીજો દિવસે વિના કારણે વધ કરવામાં આવ્યો. હવે યહૂદીઓ પોતાના દુરમતો ઉપર વેર લે એવી પરવાનગી એસ્થરે રાજા પાસે માગી. યહૂદીઓને હવે હિંમત આવી અને તેમણે આખી ચકેનશાહનમાં પોતાના ૭૫૦૦૦ શત્રુઓને કતલ કરી નાખ્યા. આ કારણે યહૂદીઓ પોતાના મહિના “આદાર”ની ૧૪મી અને ૧૫મી તિથિઓએ પોતાના છુટકારાની ખુશાલીમાં અને શત્રુઓ પર લીધેલા વેરની વાદમાં “પુરિમ”નો ઉત્સવ હજી પણ આનંદથી જાનવે છે.

હામાનનીઓના રાજ્યઅમલ ફરમાન ઇરાનીઓ અને યહૂદીઓ વચ્ચે બંદુ મીઠો સંબંધ હતો, પણ માસાની હકૂમતમાં એ બંધી લાગણીમાં બંગાણુ પડ્યું હતું. પહેલવી ગ્રંથોમાં યહૂદી ધર્મની મજબૂત નિંદા કરવામાં આવી છે. જોકે સાસાની શાહ યઝદેજર્દ પહેલાની રાણી એક યહૂદી બાદ હતી. તેણે પરધર્મીઓ સાથે ઇરાનીઓનાં યનાં આનંદ-લક્ષ્મને હવે પહેલવી કિનાઓમાં વખોડવામાં આવ્યાં છે. બકેરામચુરના પુત્ર યઝદેજર્દ બીજાએ યહૂદીઓને પોતાનો રિશ્તમર્મન (Sabbath) પાળવની પણ જાણ કરી હતી તેના પુત્ર શાહ શીરોએ તેથી આગળ વધાને દુકમ કાઢ્યો કે અપહન થયેલાં યહૂદી બાળકોને જરથોસ્તી તરીકે ઉધારવાં. તે

ત્યાર બાદ “શિઓલ” બારે દુઃખ અને મંકટનું ધામ મનાવા લાગ્યું. પરંતુ મિ. આસ્પી પ્રમાણે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૮૦થી ઉપલી માન્યતામાં ફેર પડવા લાગ્યો અને નૈનિક દૃષ્ટિએ જેણે પાપો કર્યાં હોય તે ‘શિઓલ’માં પડે છે એમ યહૂદીઓ વિચારતા થયા. દૃષ્ટિમાં થયેલા આ ફેરફારનું કારણ યહૂદીઓ અને ઈરાનીઓ વચ્ચેના મંપર્ક દરો એમ આપણે માની શકીએ. ડૉ. એટ એચ. મિલ્સ પણ પોતાના ઉપયુક્ત લેખમાં માને છે કે ઈરાનીઓ સાથેના સહવાસથી જે અનેક નવા અથવા ફેરવાયેલા ખ્યાલો યહૂદીઓમાં ઉત્પન્ન થયા તેમાં સ્વર્ગ અને નરકના વિચારો પણ હતા.

૫મી જરથોસ્તી ધર્મના આરંભમાં જ, એટલે કે ખ્રિસ્તી યુગમાં જ, બલિષ્ઠતા કૃપ માનવજાતનો સમૂહગત ન્યાય ઈશ્વરને હાથે થશે એવું સૂચન છે, જેનો પાછળના શાસ્ત્રોમાં પ્રબળ વિકાસ થયો છે. એ એક સામટો ન્યાય મેળવવાના પ્રસંગને “રસ્તાખીઝ” અથવા “ક્યામન” કહે છે. અવખાશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ઝરથુસ્ત્રના જ જીનમાંથી ચમત્કારિક રીતે બલિષ્ઠતા જન્મ લેનાર ત્રણ મહાપુરુષો — હોશીદર, હોશીદરમાહ અને સોશયોસ — આ ક્યામતના કાર્યમાં મદદ કરશે, તમામ મરેલાઓ સજીવન થશે અને ચમત્ક્રમ માનવજાતને ન્યાય મળશે; ત્યાર બાદ “ફરીદેસ્તી” (જગતની પુનર્રચના) થશે, દુનિયામાંથી બહીષ્કાર નામનિશાન નાબૂદ થશે, તેની વિજય પામશે અને અદુરમજની ઇચ્છા પ્રમાણે માનવીને પવિત્રતામાં જ સનાતન સુખની પ્રાપ્તિ થશે. હવે આમાની અમર્ગી અને ક્યામતનો વાદ યહૂદી ધર્મમાં “બેબિલોનિયન બધન”ના સમય સુધી જજીવતાં નથી : આ અતિ મહત્ત્વના ખ્યાલો પાછળથી ક્રિસ્તી ધર્મમાં પણ બહુ વિકાસ પામ્યા, અને તેનું “નવા કરાર” (New Testament) માં, ખાસ કરી “રેવેલેશન” માં, વિગતવાર વર્ણન છે. આ ખ્યાલો યહૂદીઓએ પારસીઓ પામેથી મેળવ્યા હતા એવો વિદ્વાનોનો મત છે. યહૂદીઓની “દાનયલ” કિતાબના ૧૨મા પ્રકરણમાં આ ક્યામતનું કાર્તિક ક્રીષ્ણ ખ્યાન અપાયું છે. મિ. આગમર પોતાના ઉપયુક્ત લેખમાં જ આપણે ખ્યાન જોયે છે કે જરથોસ્તી ધર્મમાં ક્યામતનું વર્ણન સપૂર્ણ અને સિદ્ધસિદ્ધાન્ત બધ જજીવ છે, જ્યારે યહૂદી શાસ્ત્રોમાં તે છૂંદછવાણું અને પૃથક્પૃથક્

૧. “Religious Development between the Old and New Testaments” by Canon R. H. Charles (Home University Library)

અપાયુ છે, તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે યહૂદીઓએ કયામતનો વાદ જરથોસ્તીઓ ઉપરથી લીધો હશે.

યહૂદીઓમા “મગીહા” અને ભવિષ્યના તારણહારની માન્યતા આત મૂળના વખતની કહેવાય, અને એઓના “જેનેસિસ” (૪૯, ૧૦) અને “નમ્બર્સ” (૨૪, ૧૬) માં એ માન્યતા વિશે ઉલ્લેખ થયેલો. જણાશે પણ ખુદ બાર્ધનના અભ્યાસીઓનું કહેવું કે^૧ કે પુરાણા પુસ્તકોમા આવેના આના ઉલ્લેખો અત્યંત અચોક્કસ અને અસ્પષ્ટ કહેવાય પણ જ્યારે યહૂદીઓ હામામની પારસીઓના સમાગમમા આવ્યા અને પારસીઓના ભવિષ્યના ઉદ્ધારકો — હોગેદર, હોગેદરમાહ અને સોશયોમને વિશે જ્ઞાન થયું, ત્યારથી યહૂદી ધર્મગ્રંથોમા મગીહા અને તારણહારની ભાવના વધુ સ્પષ્ટ બનવા લાગી. યહૂદી ધર્મમાં વર્ણવાયેલા ભવિષ્યના તારણહાર તે ઈસુખ્રિસ્ત જ કે એમ ખ્રિસ્તીઓ માને છે, અને એ તારણહારની આખી ભાવના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વિસ્તારપૂર્વક જણાવા મળે છે. ખુદ ઇસ્લામમા પણ કયામત અને ઈમામ મહેડીના ભવિષ્યના આમમન વિશેની શિયા માન્યતાનું મૂળ આપણે જરથોસ્તી ધર્મ અને તેણે યહૂદીઓ ઉપર કરેલી અસરમાથી મેળવી શકીશું.

જરથોસ્તી દીન પ્રમાણે અહુરમઝદ એકલો આ સર્વજ્ઞ સૃષ્ટિનો અજન્મહાર છે, અને નેકી અને બદી પણ ખુદાની જ શક્તિના પ્રકાર છે. પહેલા ગાથા, યસ્ન ૩૦.૩ પ, પ્રમાણે નેક શક્તિ (સ્પેન્તોમૈન્યુ) એ દરેક બહુ કાર્ય પસંદ કર્યું, જ્યારે બૂરી શક્તિ (અઘ્રમૈન્યુ) એ દરેક રીતે દુષ્ટતાનો જ રાહ લીધો. ઉપર એ બૂરી શક્તિ, જે નેક શક્તિથી તદ્દન જુદી હતી, તે હવે અઘ્રમઝદથી પણ જુદી અને સ્વતંત્ર મનાવા લાગી, અને એને “અહેરેમન” (શયતાન)નું નામ મળ્યું. પરિણામે અહુરમઝદ વિરુદ્ધ અહેરેમન અથવા ખુદા વિરુદ્ધ શયતાનનો ઝઘડો જરથોસ્તી ધર્મ-શાસ્ત્રોમા બરપા થયો. મિ આનગરના ઉપશુદ્ધ લેખ પ્રમાણે “બેબિલોનિયન બધન” પૂર્વે યહૂદીઓમા જેમ ફિરક્ષાઓનો પદવીક્રમ નહોતો તેમ દૈત્યોનો પણ નહોતો, એટલું જ નહિ પણ શયતાનનો ખ્યાન પણ જોતો થયો નહોતો. “જૂના કરાર” માં દૈત્યોનું નામ તો માત્ર બિનયહૂદીઓના દેવોને લાગુ પાડ્યું છે. યહૂદી બાર્ધનની સૌથી પહેલી કિતાબ “જેનેસિસ” માં આદમ અને હવેને કસાવનાર એક સર્પ કહેવાય છે, પણ ત્યાં શયતાનનું નામ નથી. “નવા કરાર”ના છેલ્લા પુસ્તક (“રેવેન્શન” ૧૨.૯) માં

તે સપને સયતાનનું નામ આપી જન્મને કુમાર્જો ચક્રાવતાર તરીકે તેને સમ્મ કરવામાં આવી છે. “જૂના કરાર” માં સયતાનનું નામ આપણે “જેબ” ના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં જોઈએ છીએ, જે યહૂદી બાઈબલના ઐથી મહાન પુસ્તકોમાંનું એક ગણી શકાય. જેબ ધનવાન અને સુખી હતા અને ઈશ્વરના માથા ભક્ત પણ હતા. આ પુસ્તકમાં સયતાન જેબની ભક્તિની કાણુ પરીક્ષા કરવા આવે છે, જેમાંથી જેબ સંકળનાપૂર્વક પાર જીતે છે. જેબ પોતે પ્રાચીનકાળમાં વર્ધ ગયા હતા, પણ નોંધવાયક એ છે કે સયતાનનો ઈશારો ધરાવતી આ “જેબ” ની કિતાબ “એબિયોનિયન બંધન” પછી લખાઈ હતી, અને એની ઉપર ઈરાનીઓની અસર હોય એ તદ્દન બનવાજોગ છે. એ કિતાબની ભાષા તરક જોનાં મિ મૂર^૧ તેને ઈ. પૂ. ૫મી કે ૪થી સદીમાં રૂકે છે. યહૂદી બાઈબલના એક ખીજ પુસ્તકમાં પણ સયતાનનાં અમંગળ દર્શન થાય છે. ૧ “ક્રોનિકલ્સ” ૨૧, ૧ માં સયતાન ડેવિડને બમારી તેની પાસે ઈસરાયલ પ્રજાની વસ્તી-ગણતરી કરાવે છે, જે કાર્ય ઈશ્વરને બહુ નાપસંદ લાગતું હતું મિ ચરના ઉપયુક્ત મંથ પ્રમાણે “ક્રોનિકલ્સ” નું પુસ્તક ઈ. પૂ. ઐથી કે ત્રીજી સદીમાં લખાયું હોઈ “એબિયોનિયન બંધન” પછી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું ત્યારે સયતાનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ “એબિયોનિયન બંધન” પછી જ અને ઈરાનીઓ સાથે થયેલા સંપર્ક બાદ યહૂદીઓને આવ્યો હતો એમ જણાય છે. પછી એ સયતાન ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, અને ઈબ્રીસનું નામ ધારણ કરી ઇસ્લામમાં પણ નજરે પડે છે, જોકે એ સૌનું મૂળ જરથોસ્તી ધર્મનો અહેરેમન છે. આ રીતે જરથોસ્તી ધર્મમાંથી નીકળેલો આ બાઉ યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી મઝહબો દ્વારા તમામ જન્મને ભડકાવી ગયો છે.

ડૉ. એલ. એચ. મિલ્સ પેનાના ઉપયુક્ત લેખમાં કહે છે કે આ અનેક ખ્યાલો યહૂદીઓએ ઈરાનીઓ પાસેથી મેળવ્યા હોય એ ચોક્કસ તો નહિ પણ તદ્દન બનવાજોગ તો છે જ. “એબિયોનિયન બંધન” પૂર્વે આ વાદો યહૂદીઓમાં હતા જ નહિ, અચર હતા તો બહુ જ અસ્પષ્ટ હતા, જ્યારે જરથોસ્તી ધર્મમંથોમાં આ વાદો ઉપર વિસ્તાર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. ડૉ. મિલ્સના કહેવા પ્રમાણે કદાચ એમ પણ હોય કે આ ખ્યાલો યહૂદીઓએ ઈરાનીઓ મારફતે નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે સ્વયં હોય, અથવા સ્વતંત્ર રીતે સ્વયં બાદ ઈરાનીઓનાં શત્રોમાં તેને

મળના વિચારો હોવાથી તેને વધુ સમર્થન મળ્યું હોય. અન્યમત, આ જગતમાં કોઈ પણ બાબતને ચોક્કસ કહેવી એ જોખમભર્યું છે, પણ યહૂદીઓએ આવા વિચારો ઇરાનીઓ પાસેથી લીધા તેની શક્યતા તો ડો મિલ્સ પણ ખુલ્લી રીતે સ્વીકારે છે આપણે સહેજે એવો પ્રશ્ન પૂછી શકીએ કે — સગીઓ સુધી જે વિચારો અને વાદો યહૂદીઓમાં નડેલાં વા અસ્પષ્ટ હતા તે ઇરાનીઓ માથેના સંપર્કના થોડાક વર્ષોમાં કેમ એકદમ સ્ફુરેલી નીકળ્યા? એક સરકારી કામના મ પર્કનું આ પરિણામ ન મળીએ તો ખીજું શું ગણી શકાય? સામગ્રી રીતે જોતા આ વાદો “એબિયોનિયન બુધન” પછી ઇરાનીઓ સાથેના સહવાસમાં યહૂદીઓએ મેળવ્યા હશે એવી પ્રબળ શક્યતા સ્વીકારવી પડે છે, અને યહૂદીઓ દ્વારા એમાંના અણખૂરા વિચારો ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી મઝહબોમાં પ્રવેશવા પામ્યા એ પણ ખુલ્લું છે.

૧૨

ઇરાનનો મિશ્રપંથ

કોઈવાર એક ધર્મ નહિ પણ તેના એક ફાટો અથવા પથ થોડાક સમય માટે વધુ અમત્યનો બની જાય છે, અને સ્વદેશમાં નહિ પણ વિદેશમાં તેનો પ્રચાર પૂરજોશથી ચાલે છે. ઇડો-ઈરાનિયન ધર્મમાં મિત્ર (સૂર) નામનો દેવ હતો, જે વેદમાં પણ જણીતો છે અને જે અવસ્તામાં મિત્ર અને ફારસીમાં મહેર નામે મરાહર ફિરસ્તો જાન્યો છે. અવસ્તામાં મિત્ર ફિરસ્તાનું સ્થાન બહુ મહત્વનું છે અને એક અતિ લાંબી “મસ્ન”માં તેના ગુણગાન ગાવામાં આવ્યા છે. તે મહાગળવાન, ઝડપી, ચાલાક અને રિજળી મનાયો છે. વેદમાં જેમ મિત્ર-વરુણની જોડી દેખાય છે તેમ અવસ્તામાં મિત્રને અહુર (અહુરમઝ્દા) ના ભેગો કેટલીકવાર ગાદ કરવામાં આવ્યો છે આરબમાં તો મિત્ર એ સૂર્યનો ફિરસ્તો છે અને અવસ્તા પ્રમાણે તેને એક હજાર કાન અને દસ હજાર આંખો છે સૂર્ય ઉપરથી મિત્ર સ્વામાવક રીતે પ્રગમ્યનો ફિરસ્તો જાન્યો અને એની દૃષ્ટિથી કશું જ છુપીતાનું રહી શકતું નહિ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રગમ્ય એ સત્યનો સદ્ગુણ જાને છે અને હવે મિત્ર સત્યનો ફિરસ્તો અને જુગલુનો શત્રુ ગણાવા લાગ્યો જરથોસ્તી ધર્મમાં સત્યનું ગ્યાન અતિ ઉચ્ચ છે તેમ મિત્રને

દરજાને પણ બહુ મહત્વનો મનાવા લાગ્યો. જ્યારે પણ વચન અપાનાં, સોગંદ અપાતા કે કોલકરાર થતા ત્યારે મિથને યાદ કરવામાં આવતો, અને વચનબંગને “મિથદુજ” અથવા મિથને હાવાનો અર્થ ગંભીર થતો. ગણવામાં આવતો. પાછળના સાસાની જમાનામાં મિથ, સરોશ અને રસ્તે ફિરસ્તાઓ સાથે બીજી દુનિયામાં ન્યાય આપવાનું કાર્ય કરે છે, અને તે “મહેર દાવર” (મિથ ન્યાયાધીશ)ના નામે ઓળખાય છે. ક્યામતને પ્રસંગે આખરી ઇન્સાફ આપવાના કામમાં પણ એની જ મદદ લેવાગે એમ મનાય છે.

મિથને વિશાળ ખેનરોનો સ્વામી ગણ્યો હોવાથી આર્થિક સંપત્તિ માટે પણ એની જ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. હખામની જમાનામાં મિથને ફળદ્રુપતાનો ફિરસ્તો ગણ્યો હોવાથી સરોવરોની અધિષ્ઠાત્રી દેવી અનાહિતા સાથે તેની આરાધના થતી હતી. મિથને યુદ્ધનો ફિરસ્તો પણ મળ્યો છે અને એક્યકવાળા રથમાં તે મરાવી કરે છે. જેઓ અનેક ભોગો ધરી એને આરાધે છે તેઓ ઉપર એની કૃપા રહેશે એમ મનાય છે. છેવટ મિથ તેના પૂજકોને અંત્રમૈત્ર્યથી બચાવશે અને અહુરમઝ્દ તરફ દોરી જશે એવી માન્યતાને લીધે મિથને તારણહાર તરીકે પણ મળ્યો છે. મિથને લગનાં અનેક કોતરકામો અને ચિત્રો છે જેમાં તેને એક ગોધાનો વધ કરતો બતાવ્યો છે. એ ગોધાનો શો અર્થ કરવો તે વિશે બહુ મતભેદ છે. કોઈ ગોધાને અંદ્ર માને છે; કોઈ તેને રાશિમંડળમાં આવતા વૃષભના ચિહ્ન તરીકે ઓળખે છે; કોઈ તેને પહેલા ગાથા (યસ્ન ૨૯, ૧)માં આવતા “ગેહિશ ઉરવાન” (ગાયના અથવા પૃથ્વીના આત્મા)ના અર્થમાં લે છે. કેટલાકો પહેલવી કિતાબ “યુનહેલિસ્ન”ના ચોદમા પ્રકરણમાં દર્શાવેલા “ગાબોકદાદ” ગોધા સાથે તેને સરખાવે છે, જે ગોધાનો વધ ચતાં તેમાંથી અનેક પ્રકારનું પશુજીવન નીકળી આવ્યું હતું. યુનહેલિસ્ન પ્રમાણે એ વધ કરનાર અહેરેમન (શયતાન) છે, જે ખૂરું કામ કરવા જતાં જીવ હતપન્ન કરી અહુરમઝ્દનું જ બહુ કાર્ય અનાયાસે કરી દે છે. મિથને પણ જીવનનો સર્જક ગણ્યો હોવાથી તે આ વૃષભનો વધ કરી જીવન હતપન્ન કરે છે. સૌથી વધુ સહેલો અને અકલપમંદ અર્થ એવો છે કે મિથ ધર્મી તત્ત્વ છે જે મનુષ્યમાં રહેલ પશુતત્ત્વનું દમન કરી તેની ઉપર જીત મેળવે છે. એવો જ બોધ શ્રીકૃષ્ણ કરેલા કાલીપર્વદનમાંથી પણ આપણને મળે છે.

મહાન સિકંદર ઈ. પૂ. ૩૨૩માં મરણ પામ્યો. તે પછી પાંચ સદીઓ સુધી ઈરાનમાં એકે કેન્દ્રીય મહાન સત્તા રહી નહિ, અને જરથોસ્તી

ધર્મમાં પણ બગાડો થવા પામ્યો. આ વર્ષો દરમ્યાન આપણે જોઈ ગયા તેમ પાશ્વર્યને ઇરાનમાં હકૂમત જમાવી. તેઓએ ઘણા જરથોસ્તી સિદ્ધાંતો અને રીતરિવાજો અપનાવ્યા, પણ પોતે ખાલેસ જરથોસ્તીઓ ન હોવાથી તે બધાને પોતાની સમજ પ્રમાણે ઘટાવ્યા. મિથ્રની પૂજા પણ પાર્શ્વર્યનેમાં હતી, જે કે હવે તેમાં સૈમેટિક તત્ત્વ બાંધે બેળાવા પામ્યું. પાશ્વર્યના રાજાઓમાંથી ઘણાનું નામ મિથ્રીદાતીસ (મહેરદાદ) હતું અને એ નામ ઉપરથી પણ તેઓ મિથ્રપૂજક હતા તે જણાતું. પાર્શ્વર્યને મારફતે રામનોને મિથ્રપૂજા મળી અને તે તેઓએ પોતાની રીતે સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને આ રીતે જેમ મિથ્રપંથ એશિયામાં કે યુરોપમાં ફેલાતો ગયો તેમ તે શુદ્ધ જરથોસ્તી ધર્મથી જુદો જ બનતો ગયો. બેબિલોનમાં મિથ્રને ત્યાંના સૂર્યદેવ “શમ્સ” સાથે, અને સરોવરોની અધિષ્ઠાત્રી ઇરાની શક્તિ અનાહિતાને બેબિલોનિયન “ઈસ્તર” સાથે બેળવી દેવામાં આવ્યાં. રામનોએ મિથ્રપૂજને પોતાના સૂર્યદેવ Sol Invictusની પૂજા સાથે જોડી દીધી હતી. વળી મિસરની દેવી “આર્ધસિસ”ની પૂજાનું કાંઈક તત્ત્વ મિથ્રપૂજામાં બળવા પામ્યું. એ રીતે જુદા જુદા દેશોની માન્યતાઓ અને રીતરિવાજોના રંગે હવે મિથ્રપંથ રંગાવા પામ્યો, અને ખાલેસ જરથોસ્તી ધર્મથી તે બિન્ન બનવા પામ્યો. રામન સામ્રાજ્ય વિશાળ હોવાથી મિથ્રપંથને ફેલાતાં વાર લાગી નહિ. ડો તારાપોરવાળા^૧ કહે છે તેમ મિથ્રપંથમાં એવાં તત્ત્વો હતાં કે ન્યા તે ગયો ત્યાં તેને આવકારવામાં આવ્યો—એલેક્ઝાન્ડ્રીયાના પંડિતો તેના તત્ત્વજ્ઞાનથી આકર્ષાયા, ક્રિયામાંગીઓ તેનાં ક્રિયાકાંડથી મોહ પામ્યા, અને શુભજ્ઞાનવાદીઓને મિથ્રપૂજનો રહસ્યવિધિ પસંદ પડી ગયો.

જેમ જુદા જુદા દેશોમાં તે ફેલાતો ગયો તેમ તેમાં હવે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા, દેહકર્ષી, ઉપવાસ અને બ્રહ્મચર્ય જેવાં બિનજરથોસ્તી તત્ત્વો દેખાવા માંડ્યાં. હવે મિથ્રપંથના શુભવિધિઓ (Mysteries) ઊભા થયા અને મિથ્રની પૂજા બોંયરામાં ફૂપી રીતે થવા લાગી, જેમ જરથોસ્તી ધર્મમાં કદી થતું નહોતું મિ. માદન^૨ પ્રમાણે અવસ્તા યુગમાં ઇરાનમાં મિથ્રપંથ જેવો કોઈ પંથ જ નહોતો, અને જેમ રામનોમાં થયું તેમ ઇરાનમાં કોઈ

૧. “Aspects of the History of Zoroastrianism” by Dr. Irach. J. S Taraporewala

૨. “Discourses on Iranian Literature” by Mr. Dhanjishah M. Madan

કાળે મિથના ગુપ્તવિધિઓ પણ નડોતા, મિથના પૂજા પણ નડોતાં અને જૂઠ્ઠામાં તેની પૂજા પણ થતી નહિ. પાગકા દેગોની પ્રજાઓ જર-થોમ્લી ધર્મની સાત્કાર્થ અને જુદી પૂરતી ન સમજી શકેવાથી આવી અનેક વિચિત્ર રસમો જોવા યર્ષ, અને છેવટે રોમનોને રાગમાર્મ મળેલી ઓક દત્તકથાઓ અને એશિયાર્મ પ્રચલિત થયેલી પ્રદો અને મિતારાઓની આરાધના પણ મિથપૂજામાં જળી ગયા એમ જાણ મિથપૂજામાં કેન્દ્ર અશ્વીલ રિધિ નડોતો, અને અનુષ્ઠાઓ મિથને કેન્દ્ર કાળે ધગતા નહિ. પણ હવે ઇડોઈરાનિયન ધર્મના એક દેવ અને જરથોસ્ત્રી ધર્મના એક ફિરસ્તાનું સ્વરૂપ વિદેશમાં એટલું ફેરવાઈ ગયું કે ઇરાનમાં અને જરથોસ્ત્રી ધર્મમાંથી જ તે મિથ ફિરસ્તાની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તે માનવું કાણુ થઈ પડ્યું છે.

ઈરાન બહાર મિથપૂજાનો વિસ્તાર કેમ વધ્યો તે હવે આપણે તપાસીએ પાર્થિયનો સાથે રોમનોને યાદુ યુદ્ધમાં જીતવું પડ્યું અને યુદ્ધને કારણે એ એ પ્રજાઓ સંપર્કમાં આવી આપણે જોઈ ગયા તેમ મિથને યશ્ન પહેનવાન, ઉમંગી વીર અને યુદ્ધના ફિરસ્તા તરીકે પણ કદવર્મા આજ્યો હતો મિથની આ ભાવનાની કદશનાક્ષી કરવામાં લડાયક રોમનો પછાત પડ્યા નહિ, અને મહાન રોમન સેનાપતિ પોમ્પીના ટ્રિનિકો દ્વારા ઈ પૂ રૂઝમાં મિથપૂજા રોમમાં શરૂ થઈ. પોમ્પીએ કેદ પકડેલા સિસિનિમાના ચાચિયાઓ મારફતે પણ મિથપૂજા રોમમાં હાખત થવા પામી યુદ્ધના દેહીઓ, ગુલામો અને વેપારીઓ મારફતે પણ એ પૂજા અનેક દારથી રોમમાં પેળી મિથપથમાં વ્યવહારુ તત્ત્વ વિશેષ હતું, તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું નીતિશાસ્ત્ર મમાયેલું હતું, જીવન એ પાપ સામેનું યુદ્ધ છે એમ મિથ પથીઓ માનતા; તે પથમાં ઉમંગી અને પ્રદર્શિતીલ જીવન ગાળવાને પ્રેક્ષાહન મળતું; સ્વદેસભક્તિ, બાઈબીધી, વફાદારી વગેરે સહયુગો તેમાં વિશેષ પ્રમાણમાં હતા.

૩ તારાપોરવાગ પેતાના ઉપયુક્ત લેખમાં કહે છે કે રોમનોનું માનસ કાપદો, વ્યવસ્થા અને શિસ્તમાં વ્યાખ્યાનિક માન્યના ધરાવતું હોવાથી તેમને મિથ પથ પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત રહેતો. બ્યારે તે સમયનો ખ્રિસ્તી ધર્મ ત્યાગ અને વૈરાગ્યની અમલ દર્શાવતો ત્યારે મિથપથ નીતિમય દુન્યવી જીવન માળી પાપ સામે સતત યુદ્ધ કરવાનું મૂલ્યવતો મિથપથના સિદ્ધાંતો ખાસ કરી સિપાર્થઓને બદલ્યા હતા તેમાં દીક્ષા લેનારને ખ્રિસ્તી “એપિઝમ”માં હોવું છે તેમ પાણીના નહિ પણ જળના લેખડ

ના^૧ ડામની જરૂર પડતી. મિથ ધર્મે રામમાં એટલો પગપેસારો કર્યો કે ઇર્ષી પહેલી સત્રીમાં રામન બાદશાહ નીરો તે તરફ પુષ્કળ આકર્ષાયો હતો. ઇર્ષી બીજી સત્રીમાં બાદશાહ મેમોડસ તો મિથ ક્રિયાકાંડમાં પ્રવીણ બની તે ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતો. ત્રીજી સત્રીમાં ઓરોલયન મિથના નામથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવતો^૨. ઇર્ષી ૩૦૭માં રામન સમ્રાટ ડાયોકલિયટિયને મિથનું એક મંદિર બંધાવ્યું અને વિધિપુરઃસર મિથધર્મને રામન સામ્રાજ્યના ધર્મ તરીકે અને મિથને સામ્રાજ્યના રક્ષક તરીકે જાહેર કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મનો મહાખળવાન હરીફ તે મિથધર્મ હતો અને ઠેટલાક સમય સુધી રામનો કયા ધર્મને છેવટની પસંદગી આપશે તે અનિશ્ચિત હતું. આ મજબાહનો અંત રામન સમ્રાટ કોન્સ્ટેન્ટાઈન (૨૭૨-૩૩૭)ના રાજ્યમાં આવ્યો. પહેલાં તો મિથ પંથને વિજયમાળા અર્પવી કે ખ્રિસ્તી-ધર્મનો સ્વીકાર કરવો તે વિશે તે રાજવી સંકલ્પ કરી શક્યો નહિ, કેમકે બન્ને ધર્મોમાં બહુ સામ્ય હતું.^૩ પરંતુ છેવટે ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિજય થયો. શા કારણોસર ખ્રિસ્તીધર્મ ફતેહમંદ થયો તે આપણે આગળ જોઈશું. ત્યાર બાદ સ્વધર્મત્યાગી રામન શકેનશાહ જુલિયને મિથધર્મ સંજ્ઞવન કરવાનો એક વૃથા પ્રયાસ આદર્યો, પરંતુ ઇરાનીઓ સાથેના એક જંગમાં તે ડર વધી ગયો ત્યારે ૩૬૩માં કતલ થવાથી મિથપંથની હવે કોઈ હિમાયન કરનાર રહ્યું નહિ.

ઇર્ષી ૧૦૬૬માં ફાન્સના બાદશાહે તો નહિ, પણ તેના તાબાના નોર્મન્ડી પ્રાંતના એક સાધારણ રાજ્યકર્તા ડચુક વિલિયમે ઇંગ્લાંડ ઉપર જીત મેળવી હતી: તેમ જરથોસ્તી ધર્મે તો નહિ, પણ તેમાંથી હિંપલ થયેલા એક પથે રામન સામ્રાજ્ય ઉપર સત્તા જમાવી હતી, અને અતુલ સન્નિગો મળી ગયા હોત તો મિથપંથ ખ્રિસ્તી ધર્મ પેઠે એક મહાન મઝ-હમ બની જત. પણ ઇશ્વરેચ્છા જુદી જ હતી, અને મિથપંથીઓનો સિતારો ઊતરતી દશામાં હોવાથી તેઓની હવે પૂરેપૂરી પડતી આવી. જ્યારે મિથપંથ રામમાં જોર પર હતો ત્યારે તેણે ખ્રિસ્તીઓને પુષ્કળ ત્રામ આપ્યો હતો; હવે જ્યારે ખ્રિસ્તીઓ જીત પર આવ્યા ત્યારે તેઓએ ફરતાથી મિથપંથનો ઉચ્છેદ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ખ્રિસ્તીધર્મને

૧ "Stoic, Christian and Humanist" by Prof Gilbert Murray

૨. Quoted from "Eastern Religions and Western Thought" by Sir S. Radhakrishnan

૩ East and West in Religion "by Sir S. Radhakrishnan

ફતેહ તો મળી, પરંતુ મહામુસીજતે બાજુ તેની તરફેણમાં બનરી હતી; અને ફ્રેન્ચ વિદ્વાન મોં. રેનાંએ કહ્યું છે તેમ જો યુરોપ ખ્રિસ્તી ન થયું હોત તો જરૂર તે મિથપંથી બની જાત.

મિથધર્મ ક્યા ક્યા દેશોમાં ફેલાયો તે હવે આપણે જોઈએ. ઇંડો-ઈરાનિયન ધર્મમાંથી ઉદ્ભવી મિથ ઈરાનીઓના અવસ્થામાં અને હિંદુ-ઓના ઋગ્વેદમાં પ્રવેશવા પામ્યો. આપણે જોયું તેમ જરૂરોક્તી ધર્મમાંથી નીકળી રહતે રહતે મિથ હિસ્તાનો એક સંપ્રદાય બન્યો અને તે એમીરિયા, બેબિલોનિયા, ખાલ્દિયા, પેર્સિયા, કેપેડોશિયા અને પાર્થિયામાં ફેલાઈ રામ અને ગ્રીસમાં જઈ ચડ્યો, અને રોમમાં તો એક વખત ત્યાંના રાજધર્મ પણ બની ગયો. રૈવરંડ જોસફ એડકિન્સના મન પ્રમાણે મુસાહરોની આવગનના કારણે મિથ ધર્મ છેક જાપાન સુધી પણ જઈ પહોંચ્યો. દાન્સ, સ્પેન, ઉત્તર આફ્રિકા અને છેક ઇંગ્લાંડ સુધી મિથધર્મનો ડાંકો વાગી રહ્યો, અને ત્યાંનાં કાતરકામો લેખો અને અવશેષો હજી પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. ટૂંકમાં જ્યાં જ્યાં રોમન સામ્રાજ્ય ફેલાયું ત્યાં ત્યાં મિથપંથ પણ ફેલાવા પામ્યો. આકા પૂરે દાઉદ પ્રમાણે જર્મનીમાં હજી પણ ખંડિત થયેલાં મિથ મંદિરોના અવશેષો મળે છે અને તે દેશમાં પણ તેનો પ્રચાર થયો હશે તેની સાબિતી આપે છે. રોમનોનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડમાં ઇ. પૂ. ૫૫થી ઇસ્વી ૪૧૦ સુધી ચાલ્યું. એ સાંખી મુદત દરમ્યાન ત્યાં મિથધર્મનો મારી પેટે ફેલાવો થયો હોવો જોઈએ, કેમકે નોર્થમ્બરલેંડ, એસ્ટર, યોર્ક, ઓક્સફર્ડ વગેરે ડેકાણેથી મિથપૂજનને લગના લેખોના અવશેષો મળી આવ્યા છે. રોમન સામ્રાજ્ય પડ્યું ત્યારે અને ત્યાર પછી યુરોપમાં પુષ્કળ મુદો થયાં હતાં; તે દરમ્યાન મિથપૂજનની ચાલુગીરી જળવતી અનેક ઇમારતો દના યઈ મર્જ હશે; તે છતાં એ પૂજનના અવશેષો આટલા મોટા પ્રમાણમાં જે જળવાઈ રહેવા પામ્યા તે ઉપરથી મિથપંથનો ફેલાવો કેટલા વિરાગ વિસ્તારમાં થયો હશે તેનો આપણને ખ્યાલ થશે.

ગણિતશાસ્ત્રી હતો, તે તેના નામ ઉપરથી જ મિથ્રપૂજક જણાઈ આવે છે. તેના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ (સૂર્યનો સેવક) હતું. વરાહમિહર પોતે લખી ગયો છે કે જ્યૃહસંહિતા નામનો એનો મહાપ્રંથ સૂર્યદેવની કૃપાથી રચાયો હતો. આ ઉપરથી પણ એ મિથ્રપૂજક હતો તે મતને અનુમોદન મળે છે. મિ. જહાંગીર ઈ. સંજયુના^૧ મત પ્રમાણે જે હજો હિંદમાં દાખલ થવા પામ્યા હતા તેઓ ઉપર પણ મિથ્રપૂજની અસર થઈ હોવી જોઈએ. એના ટેકામાં તેઓ જણાવે છે કે ઇસ્વી છઠી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલો ઉત્તર હિંદનો આંતરૂર હજુ રાજા મિહરકુલ પણ મિથ્રપૂજક હતો અને તે તેના નામ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે મિથ્રપંથ એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપ ખંડોમાં અનેક ઠેકાણે તલવારના જોરથી નહિ પણ પોતાના સિદ્ધાંતોના જળથી ફેલાવા પામ્યો હતો.

ખ્રિસ્તી ધર્મના વિજય અને મિથ્રપંથના પતનનાં મુખ્ય કારણો હવે તપાસીએ. સૌથી અગત્યનું કારણ એ હતું કે મિથ્ર માત્ર એક દિવસનો, એક ખ્યાલ, એક કલ્પના સમાન હતો, જ્યારે ઈસુ ખ્રિસ્ત એક મનુષ્ય હતા, બદ્દે માનવજાતના એક ખેમૂલ જવાહિર સમાન હતા, અને જનસમાજ એક ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાલ કરતાં એક પવિત્ર મનુષ્યથી વધુ આકર્ષાય છે. વળી ઈસુનો ધર્મ અખત્યાર કરવાથી મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે એ માન્યતાના કારણે પણ ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયીઓની સંખ્યા વધી હોય એ બનવાજોગ છે. મિથ્રપંથમાં યુક્ત વિધિઓનું જોર વધારે જામ્યું હતું, અને જનસમાજને એક સરળ ધર્મની વિશેષ જરૂર હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મને વધુ પસંદગી મળવા લાગી. ઇરાનના જાહીશ પતિહાસકાર કર્નલ પી. એમ. સાઇક્સના^૨ મત પ્રમાણે મિથ્રધર્મ એકેશ્વરવાદમાં માનતો અને તે છતાં અનેક ગ્રીક અને રોમન દેવોની માન્યતા તરફ સહિષ્ણુતાથી જોતો; ખુદ મિથ્રની પૂજા મોકોના સૂર્યદેવ “હેલિયોસ”ની પૂજામાં ભળી ગઈ હતી; જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ એકથી વધુ દેવોનો તર્ક બિલકુલ વખોડી કાઢતો. મિથ્રધર્મમાં સ્ત્રી જાતિને ઝાઝું સ્થાન નહોતું, અને તેની અગત્ય ખાસ સ્ત્રીકારવામાં આવી નહોતી,^૩ જ્યારે ભગવાન ઈસુને મન પુરુષ અને સ્ત્રી સૌ એક સરખાં

૧. “Varahamihira—an Iranian Name” an article by Mr. Jehangir E. Sanjana in the Dinkshah J. Iran Memorial Volume.

૨. “A History of Persia” by Lieut. Col. P. M. Sykes

૩. જરથોસ્ત્રી ધર્મમાં સ્ત્રીને પુરુષની સમોવડી ગણી તેના તમામ હકો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.

મોક્ષનાં અધિકારી હતાં. આપણે જોઈ ગયા તેમ મિથ્ર ધર્મમાં પારકા દેશોના પુષ્કળ રીતરિવાજો ભળી જવા પામ્યા હતા. સર જોર્જ બર્ડવુડ^૧ પ્રમાણે જો તે વખતમાં મિથ્રધર્મ તેના અસલ સુદ સ્વરૂપમાં રહ્યો હોત તો તે ખ્રિસ્તી ધર્મ માટે વધુ ટકર ઝીંઘી શક્યો હોત, અને અનુકૂળ અંગેગો મળતાં કદાચ તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મના પરાજય પણ કયો હોત. પરંતુ તેનું તેવું ખાસેમ સ્વરૂપ ન રહ્યું હોવાથી રોમન મત્રાટ કેન્સ્ટેન્ટાઈનને જોયું કે રાષ્ટ્રધર્મનાં લક્ષણો મિથ્રપંથના કરતાં ખ્રિસ્તી મઝદબાઈમાં વધુ પ્રમાણમાં હતાં, અને તેથી રાજ્યના હિતાર્થે તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પોતાની પસંદગીની મહોર મારી.

કોન્સ્ટેન્ટાઈનને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવા છતાં મિથ્રધર્મને લમતી ક્યાઓ તો ચાલુ જ રાખી મિથ્રપંથની અનેક માન્યતાઓ હવે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અપનાવી લેવામાં આવી. ખરું જોતાં તો જેમ બૌદ્ધધર્મમાં જે કીમતી હતું તે હિંદુધર્મે સ્વીકારી લીધું અને બૌદ્ધધર્મને નિષાળધિ આપી, તેમ મિથ્રધર્મ કાંઈ ખરો પણ એનું સંપૂર્ણ ખંડન કે વિનાશ થયો નહિ, પરંતુ એનામાં જે સર્વોત્તમ હતું તે ખ્રિસ્તી ધર્મે પચારી લીધું. ખ્રિસ્તીઓનું મિથ્રપંથીઓ પ્રત્યેનું ઝણુ બહુ બારે હતું અને તે આપણે હવે તપાસીશું. સૂર્ય રાત્રિએ અદૃશ્ય થાય છે અને સવારે ઊગે છે તે દર્શાવવા મારુ મિથ્રપંથીઓમાં એક વિધિ હતી, જે પ્રમાણે મિથ્ર એક ગુફામાં ગુપ્તવાસ સેવે છે અને ત્યાંથી તેનું પુનરુત્થાન થાય છે. આની ઉપરથી ઈસુ પોતાના મરણ પછી જાગ્રત થયો અને ભવિષ્યમાં જાગ્રતને ઉદ્ધાર કરવા આવશે એવા વારો નીકળ્યા. અલગત, અનેક ધર્મોમાં મરણ પામેલા અમુક મહાપુરુષો ફરી જન્મશે એવી પ્રત્યક્ષ માન્યતાઓ છે જ, માટે ઈસુના પુનરુત્થાનની માન્યતા મિથ્રના પુનરુત્થાન ઉપરથી જ ઊભી થઈ એમ નહીં કહેવાય નહિ; પરંતુ તે વખતના રોમન ધર્મમાં મિથ્ર વિશેની આ માન્યતા બહુ પ્રચલિત હતી; અને એની અસર ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર થોડા કે વધુ પ્રમાણમાં પડી હોય એ જનસાંજોજ છે.

[મ. જે એમ. રોગર્ડસન^૨ પ્રમાણે મિથ્ર કુમારી કન્યાને પેટે અવતરેલો કહેવાય છે, જે ઉપરથી ઈસુ પણ કુમારી મેરીને પેટે જન્મ્યા

૧. "Addresses on Zoroastrianism" by Moulton, Mills and Birdwood. ("Wisdom of Zarathushtra" Series)

૨. "Mithraism". an article by Mr. J. M. Robertson in "Religious Systems of the World" by various writers

હતા એવો વાદ ઉત્પન્ન થયો હોય એ શક્ય છે, જો કે કેટલાક મહાપુરુષો માટે જનસમાજમાં આવી જ માન્યતા પ્રચલિત છે. મિથપંથમાં મિસરની દેવી આઈસિસની દતકથા પણ બળવા પામી હતી, અને હાથમાં બાળક સાથેની કુમારી આઈસિસના ચિત્રની નકલ હાથમાં બાળક સાથેની તેની માતા કુમારી મેરીઆ કરવામાં આવી મિથપંથ જન્મ એક ગુફામાં થયેલો મનાય છે, અને ત્રીજી સદીના બાળ્યુતા ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ આરિજનેન પ્રમાણે ઈસુનો જન્મ પણ સાબરણ રીતે મનાય છે તેમ એક તથેયામાં નહિ પણ એક ગુફામાં થયો હતો મિથધર્મમાં પણ કોસનુ ચિહ્ન છે, મિથના ચિત્રોમાં તે ફિરસ્તો પણ ઈસુનો પેઠે ખમા ઉપર ઘેડુ ઉઠાવી ચાંદનો દેખાય છે. મિથપંથીઓમાં પણ રંગ અને પાણીનો ક્રિયા છે જે ખ્રિસ્તીઓની Sacrament of Bread and Waterને મળતી છે. મિથની ક્રિયાઓમાં હાથ જરથોસ્તીઓમાં થાય છે તેમ “મ્યઝ્દ” યજ્ઞવા પુરીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, જેનું અનુકરણ એક મોઢી બાખરી દ્વારા ખ્રિસ્તીઓની ‘Mass’ની ક્રિયામાં થાય છે વળી મિ રોમર્ટસનના ઉપયુક્ત લેખ પ્રમાણે “Mass” શબ્દ પણ “મ્યઝ્દ” ઉપરથી લેનામાં આવ્યો છે આપણે જોઈ ગયા તેમ મિથ એક Mediator (મધ્યસ્થી કરનાર) અને Saviour (તારણકાર) તરીકે મનાયો છે, અને ઈસુને પણ આવા જ ઇશ્કાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અપાય છે તે જોણીતી બિના છે એ ઇશ્કાઓ યહૂદી ધર્મના Messiahના ખ્યાનમાંથી નીકળ્યા હોય એ વધુ બનવાજોગ છે, અને મિથધર્મમાં એને મળતા વિચારથી એને પુષ્ટિ મળી હશે વળી ૬૬માં પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ ખ્રુદ “મસીહા”ની યહૂદી કલ્પના ઉપર જરથોસ્તીઓના “સોસ્થોસ”ની કલ્પનાની મેજબૂત અસર હતી એ જુવાનુ જોઈતું નથી બગવાન ઈસુએ એક વેળા ચમત્કાર કરી પાણીનો શરાબ બનાવ્યો હતો મિ રોમર્ટસનના ઉપયુક્ત લેખ પ્રમાણે આનો એવો જ અર્થ કરી શકાય કે સૂર (મિથ)ના તાપથી જ્યોના રસનું રૂપાંતર થઈ તેનો દાઢ બની જતો શરબનો ખ્રિસ્તીઓ ઉપર બહુ જીવન કરતા તેથી ખ્રિસ્તીઓ catacombs નામે ઓળખાતા બોયરાઓમાં છુપાઈને પોતાની મમાઓ ભરતા મિ. રોમર્ટસન પ્રમાણે આ ખ્યાન બૂચબૂચો છે, અને બોયરાઓમાં ભરાતી આ ખ્રિસ્તી સભાઓ માત્ર મિથપંથીઓના ગુપ્ત-

૧ “મ્યઝ્દ”ની હાલની જરથોસ્તી ક્રિયામાં મિ રોમર્ટસન કહે છે તેમ પૂરી નાહ પણ ફળ ફળ, દૂધ અને શબ્દનું ગુન્દિલાઓની યાદમાં અર્પણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ‘બાબ’ની ક્રિયામાં પૂરી ચૂકવામાં આવે છે

વિધિઓનું અનુકરણ હતું. પ્રો. મરે^૧ પ્રમાણે મિત્રપૂજની અસરને કારણે ખ્રિસ્તીઓએ પોતાના વિશ્રામદિન (Sabbath)નું નામ Sunday અથવા સૂર્ય, મિત્રનો દિન એમ રાખ્યું.^૨

ભગવાન ઈસુ ક્યારે જન્મ પામ્યા હતા તે કોઈ જાણતું નહોતું, પણ ૨૩મી થી ૨૫મી ડિસેમ્બર સુધીમાં મિત્ર અથવા સૂર્યનો જન્મદિન હતો એ સૌને સુવિનિત હતું. કેમકે તે દિવસથી રાત્રિ ટૂંકી અને દિવસ લાંબો થવા માંડે છે. મિત્રનો જન્મદિન બહુ ખુશાલીથી સમજે પળાતો અને ઈસુનો જન્મદિન કોઈ જાણતું નહિ તે કારણે ખ્રિસ્તીઓએ ઈસુનો જન્મદિન (નાનાલનો દિવસ) પણ ૨૫મી ડિસેમ્બરે જ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભગવાન ઈસુને ૩૦ની સાલમાં ૧લી એપ્રિલને શુભારે અને શુક્રવારે સવારે નવ વાગ્યે વધસ્તંભ ઉપર ચડાવવામાં આવ્યા હતા. હાલમાં ઈસુખ્રિસ્તની મૃત્યુતિથિ શુક્રકોઈ ૩ને દિવસે જીજવાય છે, પણ હમેશાં કોઈ ૧લી એપ્રિલે જીજવાતી નથી એનું શુ કારણ? એનો ઉત્તર પણ મિત્ર (સૂર્ય)ની ચાલ પ્રમાણે જ આપી શકાય. જેમ મિત્રનો એક ઉત્સવ શિયાળામાં ૨૫મી ડિસેમ્બરે જીજવાતો તેમ તેને લગતો વસંતોત્સવ Vernal Equinoxમાં માર્ચ ૩ એપ્રિલમાં જીજવાતો. તે તહેવારોને “ઈસ્ટર”^૩ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. એ ઉત્સવ મિત્રને લગતો જ છે અને ૨૧મી માર્ચ (જમશેદી નવરત્ર) પછીની પહેલી પૂર્ણિમા પછીના પહેલા શુક્રવારથી સોમવાર સુધી તે જીજવાય છે. તે વખતના ખ્રિસ્તીઓને પોતાના પવનગરની મૃત્યુતિથિ બરાબર ખબર નહોતી, નેકે તેઓ સાંભળતા આવ્યા હતા કે ઈસુ વસંતઋતુ દરમિયાન કોઈક દિવસે ચઢીદ થયા હતા. એમ હોવાથી

૧. “Stoic, Christian and Humanist” by Prof Gilbert Murray

૨. ખ્રિસ્તીઓ યહૂદીઓ જેટલાં શનિવારને પોતાનો વિશ્રામદિન ગણતા. ભગવાન ઈસુને એક શુક્રવારે વધસ્તંભ ઉપર ચડાવવામાં આવ્યા, અને તેના બીજા જ રવિવારે તેઓ હજારમાંથી સજીવ થયા એમ મનાય છે. આ બનાવની સાલમાં ખ્રિસ્તીઓએ તે દિવસ, રવિવાર, પોતાના વિશ્રામદિન તરીકે નક્કી કર્યા, જો કે તે દિવસનું નામ રવિ, સૂર્ય, ને વાર પડ્યું તે આપણે જોયું તેમ મિત્રપૂજની અસરથી હતું.

૩. “ઈસ્ટર” શબ્દ “ઈસ્ટ” અથવા પૂર્વદિશાની સેક્સન દેવીના નામ ઉપરથી નીકળ્યો છે. એનો ઉત્સવ પણ મિત્રના ઉત્સવની માફક વસંતમાં જ આવતો હોઈ એ તહેવારોને એ સેક્સન દેવીનું સ્મરણસ્થાન નામ મળ્યું છે.

ખ્રિસ્તીઓએ એવું નક્કી કર્યું કે ઇસુની મૃત્યુનિધિ મિથ્રનો મશહૂર વસંતોત્સવ જ્યારે આવે ત્યારે પાળવી^૧ એ “ઇસ્ટર”ના તહેવાર ૨૧મી માર્ચથી ૨૫મી એપ્રિલ સુધી કોઈ પણ વખતે આવી શકે. એ રીતે ખ્રિસ્તીઓના એ જાણીતા તહેવારો નક્કી કરવાનું માન મિથ્રપૂજને ગળ્યું છે. આ ઉપરથી ખ્રિસ્તીઓનાં માન્યતાઓ અને રીતરિવાજો ઉપર આ ઇરાની ફિરક્ત મિથ્રની પૂજાએ કેટલી વિશાળ અસર ઉપજાવી હતી તેનો આપણને ખ્યાલ આવશે.

મિ. રોબર્ટ્સન પોતાના ઉપર્યુક્ત લેખમાં તે વખતનાં ખ્રિસ્તી Church (ધર્મસમાજ) ઉપર એક ગંભીર આજ્ઞા યાદાવે છે કે — મિથ્રપંથના જે જાણીતા ધર્મગ્રંથો હતા, અને ખાસ કરીને જેમાં મિથ્ર-પૂજાએ ખ્રિસ્તીઓ ઉપર શી અસર કરી હતી તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન હતું તે સઘળા ગ્રંથોનો ચૂંટી ચૂંટીને પાઠરીમંડળ તરફથી નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. ધર્મસાહિત્યના આવા સ્વચ્છંદી વિનાશને Vandalism કહે છે અને વેન્ડલ જેવી અસંસ્કૃત પ્રજાને જ તે છેાજો. ચોથી સદીના ખ્રિસ્તી ધર્મસમાજને હાથે જો આ દુષ્કૃત્ય થયું હોય તો તે અતિ ખેદકારક છે. મિથ્રપંથ નાબૂદ થયો છે; ખ્રિસ્તી ધર્મ વિજયને વરી જગતમાં ફેલાયો છે. પ્રભુએ જરથોસ્તીઓનું કિસમત જ એવું ઘડ્યું છે કે પોતામાં જે ઉત્તમ હોય તે બીજાને અપણુ કરી પોતે અપ્રસિદ્ધિમાં રહેવું; તેમ મિથ્રધર્મે કેટલીક રીતે અને કેટલીક દિશામાં, સિદ્ધાંતોમાં અને રીત-રિવાજોમાં, ખ્રિસ્તી ધર્મનું આધુનિક સ્વરૂપ ઘડ્યું અને પોતે જગતમાંથી વિદાયગીરી લીધી.

૧. ઇસ્ટરનો સમય એશિયા માઈનરમાં આવેલા નિઝીયા નામે શહેરમાં મજેલી એક મહાન ધર્મસમિતિએ ૩૨૫માં નક્કી કર્યો હતો.

ઈરાનનો સૂફીવાદ

આપણો અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે કે સાધારણ ઝિંટ માણસો ધર્મ અને નીતિ અનુસાર પોતાનું જીવન વ્યવસ્થા કરે છે, સીનીઓ તત્ત્વજ્ઞાનની સહાયથી ધર્મના જુદાજુદા ખુલાસાથી મતોપ મતો ઠે પરતુ દરેક દેશમાં એવી પણ વ્યક્તિઓ છે કે જેઓને ઈશ્વર માથેના યોગની લગની લાગી હોય છે, જેઓની પ્રવૃત્તિઓ તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિ અને ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપમાં સંકલિત થતી નથી, જેઓને જુદાના વ્યાપાર બહુ ધીમે અને શુષ્ક લાગે છે, અને જેઓના ધ્યાનગ્રાંથી અને હૃદય એટલા સતેજ હોય છે કે ઈશ્વરના સતત સંપર્ક સિવાય તેમને જીવનમાં કશું જ કાર્ય કે આનંદ રહેતો નથી, આવા માણસોને આપણે અગમ્યવાદીઓ કે યોગીઓ કહી શકીએ પરમાત્મા વિશે તેઓને જ્ઞાન સુરક્ષા થતી હોવાથી તેઓને પ્રમાણે કે પુરાવાઓની પરવા રહેતી નથી તેઓ ઈશ્વર વિશેના આત્માનુભવ કદાચ કાવ્ય, ગાયન, નૃત્ય કે ક્વિસૂક્ષ્મ દ્વારા રમી કરે, અગર દિવ આંધે તો મૌન ધારણ કરી શાંતિમાં જ જીવન પૂરું કરે, યોગીઓ પરમાત્માના સાચા પ્રતિનિધિઓ છે, જગતના જડવાદી અધર્મશાસ્ત્રી જનતાને પ્રકાશપથે દોરનાર ન્યોતિર્ધરો છે, એક અગમ્યવાદી મત અમુક ધર્મનો અનુયાયી નથી, બધાં પોતે જ ધર્મીવતાર છે

ઈરાનમાં અનેક કારણોએ જે સૂફીવાદ બિરોધે તેણે દેશને મહાન યોગીઓ, કવિઓ અને વિદ્વાનો અર્પણ કર્યો ખાસ કરી ઈરાન દેશની કવિતા ઉપર સૂફીવાદે જેવી પ્રમળ અસર કરી છે એવી બાગ્યેજ કાંઈ ખીજ દેશના અગમ્યવાદે તેના કાવ્યસાહિત્ય ઉપર કરી હશે સાહિત્ય ઉપર બારે અમર ઘર્ષ તે કારણે જનમમાજના ચરિત્ર ઉપર પણ તેની સ્પર્શ છાપ પડી એ સૂફીવાદ શું છે, એનું મૂળ ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યું, અને એના મુખ્ય લક્ષણો શા છે તેની તપાસ રસપ્રદ ઘર્ષ પડે એવી આશા રહે છે સૂફી શબ્દના ધાતુ વિશે અનેક અનુકૂળો થયા પામી છે કેટલાકો તેને 'સાફ' (શુદ્ધ) શબ્દ ઉપરથી નીકળેલો ગણે છે કેટલાકો તેને ગ્રીક શબ્દ sophos (હકાવણું) સાથે જોડી દે છે કેટલાકોના મન પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના યોગીઓ "સૂફ" અથવા જિનના વસ્ત્રો પહેરતા હોવાથી

તેઓને સૂફીઓ કહેવામાં આવતા. બીજાઓ પ્રમાણે એઓ આધ્યાત્મિકતામાં એટલા આગળ વધી ગયા હતા કે કમામતના દિરસે એઓ પ્રભુની સામે સૌથી આગની ‘સફ’ (હાર)માં ઊભા રહેરો, એવી માન્યતાથી એઓને સૂફીનું નામ મળ્યું હતું. અરબી લેખક અબ્દુલ દિદા^૧ પ્રમાણે છેક હઝરત મુહમ્મદના સમયમાં મક્કાના મંદિરની બહાર એક “સુફે” (ઝોટલો) હતો, જેની ઉપર સાધુસંતો બેસતા, અને તે કારણે તેઓને “અસહાબે સુફે” અથવા ઝોટલા ઉપર બેસતા સાહેબો અથવા સૂફીઓ કહેવામાં આવતા. ધરિની, ૮મી સદીમાં સૂફી શબ્દ હસ્તીમાં આવ્યો પણ તેનું મૂળ ક્યા એક શબ્દમાં રોધવું તે કહી શકાય પડ્યું છે.

ક્યા ધર્મ કે દેશમાંથી આ વાદ નીકળ્યો તેની લંબાણ તપાસમાં આપણે હવે ઊતરીશું. અગમ્યવાદ દરેક દેશ અથવા ધર્મમાં જોઈ શકારો, અને તે સાર્વાત્રિક હોવાથી કોઈ પણ અમુક દેશ કે ધર્મ સૂફીવાદ ઉપર પોતાનો એકલથ્થુ હક રજૂ કરી શકે એમ નથી તે છતાં પ્રધાનપણે તે ક્યા ધર્મ કે દેશમાંથી ઉદ્ભવ્યો અને ક્યા વાદો અને ફિલસૂફીઓથી તેને પુષ્ટિ મળી તે નક્કી કરી શકાય એમ છે મુસ્લિમ લેખકો ધણે ભાગે માને છે કે સૂફીવાદનું મૂળ કુરાનમાં છે, એટલું જ નહિ પણ કુરાન પહેલાં પણ અરબસ્તાનમાં આવો અગમ્યવાદ કોઈક રૂપે તેમના મત પ્રમાણે હસ્તી થરાવતો હતો. હવે કુરાનનો દરેક અભ્યાસી જાણે છે કે કુરાનમાં ત્યાગ નથી, વેરાન્ય નથી, સાધુઓનો સમાજ નથી, અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો ઉપદેશ નથી, નિવૃત્તિમય જીવન નથી, પણ શુદ્ધ, નીતિમય, પવિત્ર દુન્યવી જિંદગી ગુમારવાનો તેમાં સદેશ છે એમ છતાં જાણવું આવશ્યક છે કે હઝરત મુહમ્મદ પોતે હદયથી યોગી હતા; તેઓ કહેતા કે પ્રભુ નજદીક પણ છે અને દૂર પણ છે. મનુષ્યહૃદયમાં અતર્ગત પણ છે અને સૌથી દૂર પણ છે. કેટલીક વાર તેઓને ઈશ્વરના મીઠા સાન્નિધ્યનું ભાન થતું અને તેઓ સમાધિમાં ચાલી જતા. એક વાર તેઓએ કહ્યું હતું કે તેમનામાં કેટલીક એવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ થઈ આવતી કે જે કોઈ પયગમ્બરો કે ફિરસ્તાઓ પણ સમજી શકે નહિ. તેઓનું એક વચન હતું કે—“હું ‘મ’ વિનાનો અહમદ છું” (એટલે “અહદ” જેનો અર્થ “એક” એટલે ખુદ યાદ છે). બીજી વાર તેઓએ ફરમાવ્યું હતું કે—“હું ‘અ’ વિનાનો અરબ છું” (એટલે “રબ” અથવા પ્રભુ

¹ Quoted in “Studies in Sufism” by Khan Sahab Khwaja Khan

હુ). પરંતુ મિ. વિહનફીલ્ડ^૧ કહે છે તેમ હદીસ લખનારાઓએ અનેક સમય પડતી હદીસો જોડી કાઢી તે હઝરત મુહમ્મદનાં મુખમાં મૂકી છે કે જોથી તેઓ એક યોગી હતા એમ માલૂમ પડે. આ અનુમાનમાં કાંઈક સત્યાંશ હોય તોપણ હઝરત મુહમ્મદ, યોગી હતા અને ઈશ્વરને પામવાની જાંડી ધગગ અને તમજા ધરાવતા તે તો એમનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી ખુદલું દેખાય છે, અને એમને માટે હદીસો જોડી કાઢવાની આવશ્યકતા પણ જણાતી નથી.

મિ. આર. એ નિક્સ્મનર જેવા મમથ પંડિત અને મિ. કયોડ ફિલ્ડ^૨ જેવા જાણીતા ત્રિવેચક પ્રમાણે કુરાનમાં નગ્નનું વર્ણન એ/હુ' બપંકર છે અને એ જ ધર્મમંથમાં પાપનો પથાતપ કરવાની જરૂરિયાત એવી સચોટ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે કે લોકોનું મન ફુનિયા ઉપરથી જોડી ગયું અને તેઓ સર્વ વસ્તુઓ ત્યાગી સૂફીવાદ તરફ દબ્યા જોડે હઝરત નબી મુહમ્મદનું જાણીતું વાક્ય છે કે — ઇસ્લામમાં સાધુમત્તા છે જ નહિ — તે છતાં મિ. કયોડ ફિલ્ડના ઉપયુક્ત પુસ્તક પ્રમાણે હઝરત અશુબક (હઝરત નબી મુહમ્મદના ચચુર) અને હઝરત અલી (હઝરત નબી મુહમ્મદના પિતૃર્થ અને જમાર્થ) બન્ને સાધુ સમાજોના સ્થાપકો બન્યા હતા. વળી ત્રણ મહાન સૂફીઓ — ઈબ્ન ઉથ ફરીદ, મુદ્દુદ્દીન અરમી અને ઝુનુન મિસરી — ઈરાનીઓ તો નફોતા જ એ નહીં છે. આ સદગી વિમતો ઉપરથી કેટલાક લેખકો એવું જનાવવાનો પ્રયામ કરે છે કે સૂફીવાદની ઉત્પત્તિ કુરાન અને અરબસ્તાનમાંથી થઈ હતી.

જોકે કુરાન પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવા ઉપદેશો છે, અને જોકે તેનું સર્વ સૂફીવાદથી તદ્દન જ ભિન્ન અને અસંગત છે તે છતાં કબૂલ કરવું જોઈએ કે કુરાનની કેટલીક આયતો ઉપરથી જાણે ઈશ્વર નજદીક હોય અને ભક્ત તેને મળ્યા તલ્લસતો હોય એવો સૂફીવાદી અર્થ નીકળી શકે એવી આયતોની આપણે ટૂંકે તપાસ લઈશું. કુરાન ૨, ૧૮૨માં લખ્યું છે કે — “જ્યારે મારા (અલ્લાહના) એવકો મારે માટે તમને પૂછશે, યારે હું તેમની પાસે જ હઈશ.” કુરાન ૫૦, ૧૫માં ફરમાવ્યું છે કે — ‘મનુષ્યના મગાની નસ કરતાં પણ અમે (અલ્લાહ) એની વધુ નજદીક

૧. “Lawash” of Jami translated with Introduction by Ir. E H Whinfield and Mirza Muhammad Qazwini

૨. “The Mystics of Islam” by Reynold A Nicholson

૩. “Persian Literature” by Claud Field

છીએ." કુરાન ૪,૮૦માં નોંધાયું છે કે — "એમ કહો કે જે કાંઈ છે તે પ્રભુ તરફથી જ છે." કુરાનની એક બહુ જાણીતી આયત ૨,૧૦૯ સુજન — "જે દિશાએ ફરશે ત્યાં પ્રભુનું જ મુખ દેખાશે." વળી કુરાન ૮,૧૭માં લખ્યું છે કે — "તમે એમને કતલ કર્યા નથી પણ પ્રભુએ કતલ કર્યા છે; એ છટેલાં તીરો તમારાં નથી, પ્રભુનાં છે." જગતમાં અનેક વસ્તુઓ અને બનાવોને આલંકારિક અર્થમાં લઈ શકાય એવા સિદ્ધાંતને ટેકો આપતાં કુરાન ૫૧,૨૦-૨૧ કહે છે — "હૃદયદાવાળાઓ માટે જગતમાં અને ખુદ તમારા પોતામાં ચમત્કારિક નિશાનીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે: શું તમે તે જોઈ શકતા નથી?" ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે તે દર્શાવવા કુરાન ૨૪,૩૫માં ફરમાવે છે કે — "ઈશ્વર આકાશ અને પૃથ્વીના પ્રકાશ સમાન છે." ત્યારે સમગ્રરૂપે કુરાન સૂફીવાદનું વિરોધી હશે, પરંતુ એની કેટલીક છૂટીછવાઈ આવતો એવી છે કે જેથી એ ધર્મગ્રંથ જ સૂફી વિચારો અને સિદ્ધાંતોના પાયા સમાન બની ગયો છે. તેમાં જ્યારથી આલંકારિક અર્થો ઉપજાવવાનો છંદ જાગ્યો ત્યારથી સૂફીવાદને અનુકૂળ આવે એવા અર્થો સૂફીઓ કુરાનમાંથી કાઢવા લાગ્યા, અને મિ. બ્રિન્ન-ફિલ્ડ^૧ પ્રમાણે માલાના રમી તો કુરાનની દરેક આયતના સાત સાત અર્થો કાઢતા ત્યારે જ તેમને નિરાંત વળતી! આવી રીતે મનસ્વી અર્થો ઉપજાવવાની છૂટ જો મળતી હોય તો દુનિયાની દરેક દિશાસૂફીનું મૂળ કુરાનમાંથી નીકળી શકે એ ખુદલું છે. એમ છતાં હઝરત મુહમ્મદ પોતે ચોગી હતા અને કુરાનની છૂટીછવાઈ આવતો સૂફી વિચારોને ઉત્તેજન આપે એવી હોય છે એટલું તો આપણે જરૂર કબૂલ કરીશું.

હિંદના મશહૂર શાયર અને તત્ત્વચિંતક ડૉ. સર મુહમ્મદ ઇકબાલ^૨ પ્રમાણે સૂફીવાદનાં બીજાં કુરાન અને હદીસમાં જડે છે, પરંતુ અરબો એવા વ્યવહારુ ભુદિના હતા કે જો એ બીજાને પારકી જામિઓમાં અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત ન થયા હોત તો તેમાંથી સૂફીધર્મ જેવો ઉત્તમ પાક બગી શકત નહિ. એ પાક બીજો પણ તે અરબસ્તાનમાં નહિ પણ મોટે ભાગે બહારના દેશોમાં બીજો — એ પણ જાણવા જેવું છે. વળી સઘળાં બીજાં કુરાનમાંથી અને સઘળું ખાતર બીજા દેશોમાંથી આવ્યું એમ પણ ન

૧. Masnavi = Masnavi of Maulana Jalaluddin Rumi: abridged and translated by Mr. E H Whinfield

૨. "The Development of Metaphysics in Persia" by Dr. Sir Muhammad Iqbal

કહેવાય. મુસ્લિમ સૂફીઓ તો બને ત્યાંસુધી પોતાના દરેક સિદ્ધાંતનું મૂળ કુરાન કે હદીસમાંથી જ કાઢી જાતાવના : તેમ જો ન કરી શકે તો રદિયુસ્ત મુસ્લિમો તેમના હિપર પાખંડમૂલવાદીઓ હોવાનું આજ ચઘાવી તેમને હેરાન કરે અથવા કતલ પણ કરાવે. ત્યારે બીજાં ક્યાં ધર્મો અતે દિલ્લસૂરી-ઓની મદદથી સૂફીવાદનો જન્મ થયો તે આપણે હવે જોઈએ.

ઈસ્લામ જેવા સોસેટિક ધર્મ સામેનો જરથેસ્તી ધર્મ, વેદાંત અને બૌદ્ધ ધર્મ જેવા આર્થ ધર્મોનો જાળવો સૂફીવાદમાં પરિણમ્યો એમ માધારણ રીતે મનાય છે, અને એ અનુસારમાં જદુ સત્ય પણ છે. ઇસ્લામમાં જે કડકપણું હતું તેમાં આર્થધર્મોએ નરમાશ આણી, વિચારોની સંકુચિતતામાં વધુ મોક્ષલાશ અને હિંમત આપ્યાં, અને જે સદિપ્ત્યુતાની ખામી હતી તે પણ પુરાવા પામી. ઇસ્લામનું બાહ્ય અને સ્થૂળ સ્વરૂપ કુરાનમાં છે, જ્યારે તેનું ગૂઢ અંતે ગ્રુમ સ્વરૂપ સૂફીવાદમાં દેખાય છે. એક સામાન્ય મુસ્લિમ કુરાનમાં જતાવેલ નીતિને પંથે આધવાનો પ્રયાસ કરે છે, જ્યારે એક સૂફી મનનચિંતન કરી પ્રભુને પોતાના અંતરમાં શોધે છે. જ્યારે એક મુસ્લિમ જામતમાં જઈ આનંદ કરવાની આશાએ યા જહનમની પાતનાઓ રખે ખસવી થડે એવા બધથી સવાળી જીવન માણે છે, ત્યારે એક સૂફીની નીતિપરામણતા તદ્દન નિઃસ્વાર્થી છે; એના વિષમાં નથી આશા કે જાય પણ માત્ર ઈશ્વર પ્રત્યેનો નિખાવસ પ્રેમ છે. એક સૂફી પ્રભુને કોઈ ધર્મપુસ્તકમાં યા બાહ્ય જગતમાં નહિ પણ પોતામાં જ શોધે છે. સૂફીવાદમાં બીજી કેમો સાથે ચતારાં ધર્મયુક્તી વાત તો કોણ જ ક્યાંથી ? બધે એક સૂફી તો નિરંતર પોતાની હલકી વાસનાઓ, પાપી ઇચ્છાઓ અને હિંસાત્મક લાગણીઓ વિરુદ્ધ પોતે જ યુદ્ધ કરી પ્રતિદિન શુદ્ધ થવાનો પ્રયાસ કરે છે. એક સાધારણ મુસ્લિમને મનુષી ધર્મ એક કાપડો છે, એક આજ્ઞા છે જે પાળ્યે જ છટકો : એક સૂફીના મન પ્રમાણે ધર્મ એટલે ઈશ્વર પ્રત્યેનો પ્રેમ અતે તેની નિષ્કામ ભક્તિ, જે જીવનમાં ઉતારવાડી અપાર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે કુરાનમાં દર્શાવેલ અજ્ઞાત એક મદદ બળવાન, ઇ-સાફી, પણ સખ્તાર્થથી સખ કરનાર સક્તિ સમાન છે, જ્યારે આર્થધર્મોના સખધર્મી ઉપજ ચનાર સૂફીવાદનો પ્રભુ હેનામ હદયનો અને ભક્તોના પ્રેમનો તરંગો છે. જ્યારે કુરાનમાં દર્શાવેલ અજ્ઞાત સાથેનો ભક્તોનો સંબધ સ્વામી અને સેવક જેવો છે ત્યારે સૂફીવાદમાં તે સંબધ આસક અને માસકની પ્રેમમાં જેવો અતિ નિકટનો બની જાય છે ટૂંકમાં જ્યારે કુરાનનો અજ્ઞાત બધ ઉત્પન્ન કરી નેપીને ખર્ગે દોરે છે, ત્યારે સૂફીવાદનો ઈશ્વર હલ્તમાં પ્રેમ રેડી ખુદાઈ મદોજતમાં મસ્ત બનાવે

છે. હવે જ્યારે ઇસ્લામનું સત્ત્વ સૂફીવાદનાં રહસ્ય સાથે બંધાયેલું ન હોય ત્યારે આપણે બીજા ધર્મ ઉપર નજર કરીશું, અને તે ઇરાન દેશ, જેમાં સૂફીવાદનો જન્મ થયો હતો, તેનો પ્રાચીન જરથોસ્તી ધર્મ છે.

આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે જરથોસ્તી ધર્મનું સત્ત્વ પણ ઇસ્લામના જેટલું જ સૂફીવાદથી અસંગત છે. જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ ત્યાગ કે વૈરાગ્ય નથી, અખંડ બ્રહ્મચર્ય^૧ પાળવાનું ફરમાન નથી, સાધુઓનો સમાજ નથી, નિવૃત્તિમય જીવન નથી, ઉપવાસ પણ નથી, પરંતુ ઇસ્લામની માફક છેવટ સુધી પ્રવૃત્તિશીલ રહી પવિત્ર અને ઈશ્વરપરાયણ જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ છે. એમ છતાં અગો અરથુસ્તર પોતે હઝરત મુહમ્મદ પેટે એક યોગી હતા અને અહુરમઝ્દને પહોંચવાની અને તે માલિકની મરજી બાજુવાની તેમને પણ તીવ્ર અને પ્રબળ ઇચ્છા હતી, જે આપણે ગાથામાં જોઈ શકીએ છીએ, અને જે ત્રીસ વર્ષની વયે પર્વતની ગુફામાં દીર્ઘકાળ પવંત તેઓએ કરેલા ઈશ્વર ઉપરનાં મનનચિંતન પરથી મિલ થાય છે. ઈશ્વર સાથે સયોગ સાધવાની એવી તીવ્ર તમન્ના વિના અને તેને પરિણામે ખુશી સદેશ પામ્યા વિના આ બે મહાપુરુષો પપગમ્બરી દરજ્જે પહોંચી શકત જ કેમ? ઇસ્લામમાં સાધુસમાજ ન હોવા છતાં તે ધર્મની ઉત્પત્તિની પણ પૂર્વે અરજરતાનમાં સાધુસંતા હતા અને આલુ રહ્યા: જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ સાધુઓ માટે સ્થાન ન હોવા છતાં સાધુ પ્રકૃતિના માણસો તો ઇરાનમાં અગો અરથુસ્તરના સમયથી જ હતા, અને એ પપગમ્બર પોતે તેઓમાંના એક હતા. ડૉ. તારાપોરવાળા^૧ કહે છે કે છેક સાસાની સમયના ઇરાનમાં પણ એવા કેટલાક ગેભર્ધઓ (જરથોસ્તી ધર્મશુરુઓ) હતા જેઓ પોતાના ધર્મમાં ફરમાન ન હોવા છતાં અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળતા, દેહકષ્ટી પણ કરતા અને જગતથી અનાસક્ત રહી પ્રવૃત્તિશીલ જીવન ગાળવાને જાહેર એકાંતવાસમાં રહી ઈશ્વર ઉપર મનનચિંતન કરતા. રોમન સમ્રાટ જરદીતિયને ઈસ્વી પરદમાં તમામ અધિસ્તી ફિસસૂફી-એનો રાજ્યમાંથી બહિષ્કાર કર્યો હોવાથી કેટલાક નીઓપ્લેટોનિક તત્ત્વજ્ઞો ૨૦ વર્ષ સુધી નોશીરવાનના રાજ્ય દરમ્યાન ઇરાન આવી વસ્યા હતા, અને તેમના મંથોના તરજુમા ઇરાની ભાષામાં કરવામાં આવ્યા હતા. આગળ જતાં આપણે જોઈશું કે નીઓપ્લેટોનિક તત્ત્વજ્ઞોને સૂફીવાદ ઉપર સારા પ્રભાવમાં અસર કરી હતી. આ ફિલસૂફીના આગમનથી સાસાની સમયના

1. " Aspects of the History of Zoroastrianism by Dr Irach J. S. Taraporewala

સરકારી ઈરાની માનમમાં સૂફીવાદી અધ્યાત્મિક વિચારોએ જોર પકડ્યું ત્યારે ઈરાની સરકારે પણ જે સૂફીવાદને ઉત્પન્ન કરવાનો દાવો કરે તે તે ખ્યાન પડેલાવા જોગ કહેવાય.

ઈસ્લામનું સત્ત્વ સૂફીવાદથી બિન્ન હોવા છતાં કુરાનની અનેક છટી છવાઈ આપનામાંથી સૂફીવાદ નીકળ્યો હતો એમ માનવાનું કારણ રહે છે. તે જ પ્રમાણે જરથોસ્ત્રની ધર્મના સિદ્ધાંતો સૂફીવાદ સાથે અમંગલ હોવા છતાં ગાયા અને અવસ્તાના અનેક શ્લોકો સૂફીવાદને સીધું ઉત્તેજન આપતા ગણી શકાય. એમાંના સૌથી જાણીતા ગાથા-શ્લોકોની આપણે તપાસ લઈએ. વરન ૨૮,૨માં ઝરથુસ્ત્ર કહે છે—“હે મહાસુની રસુ! શુદ્ધ મન દારા તારી પાસે હું ક્યારે પડોયું!” વરન ૨૪,૨માં પયગમ્બર ઝરથુસ્ત્ર ઈશ્વરને કહે છે કે—“પ્રાર્થના, આરાધના અને ભજનો દારા હું ક્યારે તારી પાસે આવી શકું!” વરન ૩૩,૬માં અપો ઝરથુસ્ત્ર અહુરમઝ્દાનાં દર્શનની અને તેની મરજી જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે, અને વરન ૩૩,૭માં વિનંતિ કરે છે કે—“હે અહુરમઝ્દ! હું મારી આનંદ આવ અને ધર્મનિષ્ઠ માણસોના હિત સારુ મને તારો ઉત્કૃષ્ટ પયગમ્બર સમજાવ.” વરન ૫૦,૬માં ઝરથુસ્ત્ર કહે છે કે—“અવ અહુરમઝ્દ! અપોઈ, ભક્તિ અને પ્રેમભર્યાં કાપો દારા તારી પાસે પહોંચવાની મને ઇચ્છા છે.” વરન ૪૫,૮માં સૂફીવાદમાં જેને “વસ્ત ઉલ વુમુદ” (ઈશ્વર સાથેનો મહા યોગ) કહે છે તેવા આખરી તબક્કો જાણે આવી પહોંચ્યો હોય તેમ અપો ઝરથુસ્ત્ર કહે છે કે—“શુદ્ધ વિચાર, વાચા, વર્તન અને અપોઈ દારા હું મારા આત્માની અસુખો વડે અહુરમઝ્દને ખુશો જોઈ શકું છું.”

વળી ગાથા મિત્રાવનાં અવસ્તા માહિત્યમાંથી પણ એ જ સર માંભળવા મળે છે. વરન ૧૩,૬ અને ૩૬,૫માં એક જ શ્લોક છે જે પ્રમાણે ભક્ત પ્રાર્થે છે કે નેક અમેશાસ્પદો (દૈવી શક્તિઓ)ની સહાયથી તે પ્રભુને પહોંચી શકે. વરન ૨૬,૪-૫ પ્રમાણે ભક્ત કહે છે કે—“અવ અહુરમઝ્દ! શુદ્ધ મનથી, હૃદયપણનાં વચનોથી અને નેક કાપોથી અમે તને પહોંચવાની ઉમેદ ધરાવીએ છીએ.” વરન ૬૦,૧૨ વાળો શ્લોક “હોશમામ” ની પ્રાર્થનામાં આપતો હોઈ જરથોસ્ત્રીઓમાં બહુ જાણીતો છે. એ શ્લોક પ્રમાણે ભક્ત કહે છે કે—“સર્વોચ્ચ અપોઈ દારા, અવ અહુરમઝ્દ, અમે તને જોઈએ, તારી નજદીક આવીએ, અને તારી જાણનાની મહોજન હાંસલ કરીએ (તારી સાથે અખંડ યોગ અનુભવીએ) એવી અમારી અભિલાષા છે.” આ પ્રમાણે ઈશ્વરના મેળાપની ઝંખના દર્શાવના અનેક

શ્લોકો ગાયા અને અવસ્થા સાહિત્યમાં મળી શકે છે. ઇસ્લામ અને જરથોસ્તી ધર્મોનું સત્ત્વ સૂફીવાદ સાથે બંધબેસતું નથી. તે છતાં ત્યારે કુરાનમાંથી છૂટીછવાઈ આવતો રજૂ કરી ઇસ્લામને સૂફીવાદનું મૂળ ગણવામાં આવે, ત્યારે ગાયા અને અવસ્થાના શ્લોકો રજૂ કરી આવો જ દાવો જરથોસ્તી ધર્મ માટે પણ કરી શકાય, જોકે કોઈ પણ મહાન ધર્મ માટે કરી શકાય, કેમકે આપણે જોયું તેમ પ્રત્યેક મહાન પરગમ્બર એક યોગી જ હોય છે, અને તેણે દેલાવેલા ધર્મના મૂળમાં ખુદા પ્રત્યેની અખંડ તમન્ના તો રહેવાની જ.

પણ ત્યારે આ સુરહેલીનું નિરાકરણ શું અને સૂફીવાદ કયે સ્થળે અને શામાંથી ઉદ્ભવ્યો? ટૂંકમાં જવાબ એ છે કે સૂફીવાદનું ઉત્પત્તિસ્થાન ધણે મોટે ભાગે ઇરાન હતું, અને તે કોઈ એક નહિ પણ અનેક ધર્મો અને દ્વિસૂફીઓમાંથી જન્મ પામ્યો હતો. આપણે પાંચમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ તે વખતના અરબોમાં સર્જનશક્તિ હતી નહિ અને અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન અને જંગલીપણામાંથી સંસ્કૃતિમાં તેઓ હજી પગલા માંડતા હતા. તેઓ આપવાની નહિ પણ હજી લેવાની જ સ્થિતિમાં હતા. ખુદ હઝરત મુહમ્મદના નામ આસપાસ જે હદીસો અને દંતકથાઓ ગૂંથાઈ છે તે ગૂંથનારા અરબો નહિ પણ મોટે ભાગે મુસ્લિમ ધર્મ ગયેલા બિન અરબો હતા, અને સૌથી મહાન હદીસકાર બુખારી પણ એક ઇરાની હતો. વિદ્વાન પ્રો. ખુદાબક્ષ^૧ પ્રમાણે બિહુર્ન અરબો લહેરી પ્રકૃતના, જડવાદી, વ્યવહારુ સુદિના અને કંપના વિહોણા હતા; તેઓનું વલણ ધર્મ તરફ ઝાઝું હતું નહિ; મનનચિંતન તેમના ખવાસમાં જ નહોતું; પણ તેઓ સોસંગત, યરાબ અને મુદના શોખીન હતા. ઇસ્લામમાં અગમ્યવાદનાં બીજ હોઈ શકે, પણ આવી પ્રજામાંથી એ બીજોનો પાક ઉત્પન્ન થાય એમ માનવું એ અતિશય વધુ પડતું કહેવાય.

બન્ને દેશોનું કાબ્યસાહિત્ય તપાસતા પણ એ જ અનુમાન ઉપર આવવું પડે છે. સૂફીવાદ ઉત્પન્ન થયો ત્યારપછી જે અરબ કવિતા લખાઈ તેમાં શાયરો ઘણા છે, અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ વિદ્વાનો તરફથી તેણે ઠીક પ્રશંસા મેળવી છે; પણ તે અરબ કવિતામાં અગમ્યવાદનાં દર્શન તો કવચિત જ થાય છે. અને થાય પણ ક્યાંથી? અરબોની ખાસિયતમાં જ એ ગુણ ન હોય તો એ એમના કાબ્યસાહિત્યમાં

આવે પણ કેમ? બીજા બાબૂ ઈરાનનું કાવ્યસાહિત્ય અનેક મુશ્કેલી કવિઓથી અલંકૃત થયું છે અને અગમ્યવાદથી તે સભર ભરેલું છે. ઈરાનીઓની ચિંતનપ્રિય પ્રકૃતિને સૂફીવાદ અનુકૂળ આવી ગયો હોવાથી જ તેઓએ એને અપનાવી લીધો અને કાવ્યસાહિત્ય દ્વારા તેને રમ્ય કરી જગતને મુગ્ધ કરી દીધો. મિ નિકલ્સન^૧ કહે છે તેમ મમલુક જમતની બીનરમાં જે આત્મિક એકતા^૨ છે તેનું જ્ઞાન જેટલું હિંદુઓ અને ઈરાનીઓને હોય છે તેટલું અરબોને હોતું નથી, કેમકે અરબો અનુભવસિદ્ધ વિગતો એકત્ર કરી તેમનો સમન્વય કરી શકતા નથી. તેઓ એક વિગતથી બીજા પર જરો, પણ એક સામટો સપાળ વિગતો ઉપર સમગ્રરૂપે વિચાર કરી શકશે નહિ. જે દેશનાં કાવ્યસાહિત્યમાં અગમ્યવાદ કવચિત્ જણાતો હોય અને જે દેશના વનનીઓની પ્રકૃતિને પણ એ અનુકૂળ ન હોય તે દેશ અને તેનું ધર્મશાસ્ત્ર સૂફીપંથ જેવો અગમ્યવાદ શી રીતે સર્જી શકે તે સમજાતું નથી. અલબત્ત, સૂફી કવિઓ કુરાનના તરફવાર અર્થો કરી પોતાના સિદ્ધાંતો સાથે તેને જુદા બેમાલવાતો નિત્ય પ્રયાસ કરતા; તેનું કારણુ તો આપણે જોઈ ગયા તેમ જ એ હતું કે જો એમ ન કરે તો ફિઝ્યુસ મુશ્કાઓ તેમને અવશીમાં ખપાવી તેમને દેહાનદગની સજા કરાવે માટે જમે તેમ કરીને પોતાનો સૂફીવાદ કુરાન સાથે સંપૂર્ણ રીતે સુસંગત છે એવો દેખાવ ક્યાં વિના સૂફીસતો માટે બીજો રસ્તો જ નહોતો. પણ એ ઉપરથી કુરાન જ સૂફીવાદનું મૂળ છે એવા અનુમાન ઉપર દોષાનુ વાજગી ન કરેવાય.

વળી ધણાખરા સૂફીઓ પણ ઈરાની જ હતા એ બાબતું જરૂરી છે. શિરદોસી સિવાય ઈરાનના તમામ મહાકવિઓ ઉપર સૂફીવાદની જખરી અસર પડી હતી પહેલવહેલા સૂફી મંત્રોમાંથી જ સોધી બહીનાં નામો લઈએ — બાલગીઃ બિન્તાબીગ અને જુનેદ જમદાદી, જેઓ જન્મે નવમી સદીના ઈરાનીઓ હતા, પ્રો. આલિતર^૩ પ્રમાણે આ જન્મે સંતોએ પોતાના દર્શન ઈરાનમાં લાંબાકાળથી રચીપચી રહેલા આધ્યાત્મિક

૧. "Studies in Islamic Mysticism" by R. A. Nicholson

૨. ડૉ. સર મુહમ્મદ ઉશ્શાફ પણ કહે છે કે ઈરાની માનસની સાહજિક વસ્તુ અદૈત તરફ દાયે છે.

૩ બાલગીઃનો પિતામહ તો બેરાસનનો એ વઢવી મથેનો જરથોસ્તી હતો

૪ "A Literary History of Persia" by Prof E G Browne
Vol I

વિચારોને સૂફીવાદમાં વ્યક્ત કર્યા; ખાસ કરી તેમાં રહેલ સર્વેશ્વરવાદને ખીલવવામાં ઇરાની સૂફીઓનો ફાળો સૌથી મોટો હતો. સૌથી લોકપ્રિય અને નામીયો સૂફી, મનસૂર હફ્વાજ, જેની આધ્યાત્મિક કીર્તિની સુવાસથી તમામ ફારસી કાવ્યસાહિત્યની ફૂલવાડી મહેકી ઊડી છે, અને જે ખુદાઈ મસ્તીમાં “અન અલ્લ હક” (હું પ્રભુ છું) બોલવા માટે ૯૨૨માં શહીદ થયો હતો, તે પણ ઇરાની જ હતો. સૂફીવાદને એક અલગ વાદ તરીકે સ્થાપવાનું અને તેમાં આલ્પકારિક પરિભાષાને ઉપયોગ કરવાનું માન દસમી સદીમાં જન્મેલ શેખ અબૂ સફદ ઇબ્ન અબી અલ ખેરને જાય છે, અને તે પણ એક ખોરાસાની ઇરાની હતો. અબૂ અલી સીના (૯૮૦-૧૦૩૭) જે સુલ્તાન મહમૂદ ગઝનવીના દરબારમાં તેના અદ્વિતીય જ્ઞાન માટે વિખ્યાત હતો તે એક ઇરાની સૂફી હતો. જ્ઞાનમૂર્તિ સમાન ગણાતો ઈમામ મજઝાલી (૧૦૫૮-૧૧૧૧) જેણે ઇસ્લામી સિદ્ધાંતો અને સૂફીવાદનો સમન્વય કર્યો હતો તે તૂસ શહેરનો વતની અને પૂરેપૂરો ઇરાની હતો. આ સઘળા વિખતો બેગી મૂકતાં સૂફીવાદ ઇરાનનો કેટલો જાણી હતો તે સ્પષ્ટ જણાય છે.^૧

સૂફીવાદ જન્મ પામ્યો ત્યારની જૂઠ્ઠાની રજૂઆત બંદુ ઉત્તમ રીતે ડૉ. સર મુહમ્મદ ઇકબાલેરે કરી છે. તેઓ લખે છે કે જેમ જેમ ઇરાનીઓ આઝાદ થતા ગયા તેમ તેમ વિચારસ્વાતંત્ર્યની તેમની સહજવૃત્તિ જોર પકડતી ગઈ, અને તેઓ પરલક્ષી મટી આત્મલક્ષી બનતા ગયા. હવે ઇરાનમાં બુદ્ધિવાદ, પાખાંડમનવાદ, નાસ્તિકવાદ અને સૂફીપંથ નામે ઓળખાતો અગમ્યવાદ વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બ્યારે ઇસ્વી ૭૫૦માં અબ્બાસી ખલીફાનો વંશ શરૂ થયો, અને ગ્રીક અને નીઓપ્લેટોનિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ થતો ગયો ત્યારે આ વાદો છૂટથી ઊભા થતા ગયા. ડૉ. ઇકબાલ ધાજની જ કહે છે કે એક વાદ એક દેશના સમસ્ત આત્મા ઉપર ક્યારે અસર કરે કે બ્યારે તે વિચારો તે દેશના પોતાના જ હોય. આ શબ્દો ઉપરથી અરબોમાં નહિ પણ ઇરાનમાં શી રીતે સૂફીવાદ ઉદ્ભવ્યો તે જાણી શકાશે. વળી તે સમયની રાષ્ટ્રકીય પરિસ્થિતિ બંદુ

૧. ઇન્સાફને ખાતર કહેવું જોઈએ કે આરબકાળના મહાન સૂફીઓમાં ખુવમૂને (ઈસવી નવમી સદી) ઇરાનનો નહિ પણ મિસરનો હતો, અને તેણે સમાધિ અને બીજા અગમ્ય રિધતિઓ એ વાદમાં દાખલ કરી હતી.

૨. “The Development of Metaphysics in Persia”
Dr. Sir Muhammad Iqbal

અચાંત હતી. ઉઘેયા વંશની ભારે ક્ષણ પછી ૭૫૦માં પડતી આવી : વ્યક્તિગત ધાર્મિક નિયારોના પ્રતિપાદનને કારણે રાજ્ય તરફથી શુદ્ધ મથતો રાજમાદી મેળવવા માટે આંતરવિમરો ફાટી નીકળતા. આવા તોરાની વાતાવરણમાં સાંત પ્રકૃતિના ભક્તોનું મન જગતમાંથી અલિપ્ત થઈ ઇશ્વરના ચિંતનમાં લાગતું બુદ્ધિવાદ અને નાસ્તિકવાદથી કોઈને કાયમને આનંદ થયો જણ્યો નથી. તે કારણે પણ કેટલાકે અગમ્યવાદ તરફ ટુલા. કેટલાકેને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા અને ધાર્મિક ઝંખણ શુદ્ધ અને નકામા લાગવાથી તેઓએ આધ્યાત્મિકતાનો આશરો લીધો. ઇસ્લામીઓ આ સમયે અનેક રાજ્યો છૂટી થીમત બન્યા હતા પરિણામે મમાજ મોજશોખ અને નૈતિક સિયિવનાથી કબુલિન થયો, તે કારણે પણ કેટલાકેને ફૂનિયા પ્રત્યે નફરત આવી અને તેઓએ ઇશ્વર સાથે એકતાન બનવા સારુ સૂરોવાદ શરૂ કર્યો

પ્રવૃત્તિમાર્ગી હોય વા નિવૃત્તિમાર્ગી, પણ દરેક ધર્મમાં મોટે વા વહેવે થોડા વા વધુ પ્રમાણમાં અગમ્યવાદના દર્શન થાય છે હિંદુઓનો વેદધર્મ પ્રવૃત્તિમાર્ગી હતો છતાં સદીઓ પછી ઉપનિષદો જેના અગમ્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાનમાં તે પરિણમ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભમાં જ ટ્રોક તત્ત્વજ્ઞાનના સમાગમથી નોરિટક અને ખામ કરી નીઓસ્લેટોનિક અગમ્યવાદી રિલસીઓ ઉપસ્થિત થઈ. ત્યારે જરથોસ્તી ધર્મનો અગમ્યવાદ શેને મળ્યો? અગમ્યવાદને પોષના માટેની થોડી જૂમિકા અને અનુકૂળ સંજોગો જરથોસ્તી ધર્મને મળ્યા નહિ, અને જ્યારે એ સંજોગો પ્રાપ્ત થયા ત્યારે ઇરાનીઓ મોટે ભાગે સ્વધર્મ ત્યાગી ઇસ્લામમાં વટલી ગયા હતા. ઇરાનીઓનો ખરો અગમ્યવાદ, જરથોસ્તીઓનું સાચું

ઇરાનીઓએ ધર્માન્તર કરી મુસ્લિમ બની સૂફીવાદ જરૂર પાડ્યો : તેમાં ઇસ્લામનો પણ કેટલોક હાથ છે એનો આપણે સ્વીકાર કરીશું; પણ જરૂરથી ધર્મને મળવો જોઈતો જથ્થો એકલા ઇસ્લામને મળી ગયો એ જરૂરથીઓની કમનસીબી છે. પાંચમા પ્રકરણમાં આપણે સંખેદ જોયું કે ઇરાનીની તમામ સંસ્કૃતિ અરબી ભાષામાં 'અને ઘણે ભાગે મુસ્લિમ બનેલા ઇરાનીઓ તરફથી રજૂ થયેલી 'હોવાથી "અરબી સંસ્કૃતિ" કહેવાઈ, તેમ અહીં પણ જરૂરથી ધર્મમાંથી મુખ્યત્વે ઉપરિચિત થયેલો અને ખાસ કરી ઇરાનીઓ દ્વારા પોષાયેલો અગમ્યવાદ આજે ઇસ્લામના સૂફીવાદ તરીકે મશહૂર છે. જેમ મિશ્રપંથમાં જે ઉત્તમ હતું તે ખ્રિસ્તીઓએ અપનાવી લીધું અને આજે મિશ્રધર્મનું નામનિશાન પણ રહ્યું નથી, તેમ જરૂરથી ધર્મમાં જે ઉત્તમ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો હતાં તે ખીજાં તત્ત્વોની મદદથી ખીલી મુસ્લિમ સૂફીવાદને નામે ઓળખાયાં, અને જરૂરથી ધર્મ પોતાના જ શ્રેષ્ઠ અગમ્યવાદો સાહિત્યથી વંચિત રહ્યો સૂફીવાદમાં જરૂરથી ધર્મ અને ઇરાનીઓનો મુખ્ય હાથ હતો તે અધ્યાસીઓ બહુ શકે પણ જનસમાજ તો તેને મુસ્લિમોના અગમ્યવાદ તરીકે ઓળખે છે. ઇરાની સંસ્કૃતિ અધિકારમાં રહે કે પ્રકાશમાં આવે, પરંતુ જરૂરથીઓનું મુખ્ય આશ્વાસન એ છે કે તેઓએ જેમ ખીજા દેશો પાસેથી વિના સંકોચે લીધું છે તેમ છૂટે હાથે વેચ્યું છે પણ ખરું, અને તે એટલી હદ સુધી કે મૂળ જરૂરથી અને ઇરાની હતું તેનું પણ કેટલીક વાર જગતને વિરમરણ થઈ ગયું છે.

સૂફીવાદના મૂળ તરીકે આપણે એ ધર્મો તપાસ્યા : (૧) ઇસ્લામ, કેમકે સૂફીઓ સધળા મુસ્લિમો હતા અને કુરાનમાંથી એ વાદનો આધાર શોધવા તત્પર હતા; અને (૨) જરૂરથી ધર્મ, કેમકે સૂફીઓ ધણાખરા ઇરાનીઓ હતા, એ વાદ મુખ્યત્વે ઇરાનમાં જ જરૂર પડ્યો હતો, અને મિ. નિકૉલ્સન^૧ કહે છે તેમ ઇસ્લામના શુદ્ધ એકધરવાદ અને કડક સ્થાપિત મતોને જોઈ ઇરાનમાં પચી રહેલા આંતરિક આધ્યાત્મિક વિચારો આખરે સૂફીપંથમાં ખીલી નીકળ્યા હતા. પરંતુ સૂફીવાદ માત્ર એકાદ એ નહિ પણ ઘણા ધર્મો અને ફિલસૂફીઓનું ભેગું પરિણામ છે. એ સર્વધર્મ-સારમાહી (eclectic) હોઈ બહુતને સ્વેચ્છાચારી (latitudinarian) બનાવે છે. સૂફીઓ એક જ માર્ગ કે પંથમાં સંકુચિત રહેતા નથી અને તેઓના

૧ "Selections from the Diwan of Shams of Tabriz" : with Introduction by R. A. Nicholson

કયા રચાપિત મલો પણ નથી. સૂફીવાદમાં વ્યક્તિગત વિચારને પ્રાધાન્ય રહેવાથી અને એ એક સપ્રદાયમાં જઠરાયેલો ન હોવાથી સૂફીઓને પોતાના મતોનો પ્રચાર કરવાની પણ પરવા રહેતી ન હતી. ચાર અબ્દીના કા વખતે ઉપરથી આપણને સૂફીવાદનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપે છે :— (૧) હકીમ સનાઈની “હકીકત ઉત્ત હકીકત”; (૨) ફરીદુદ્દીન અત્તારની “મનતક ઉત્ત તએર”; (૩) મોનાના જલાલુદ્દીન રૂમીની “મસનવી”; અને (૪) મહમૂદ શમિયતગીની “ગુલશને રાઝ” મોનાના રૂમીનો મથ અત્યંત આદરને પાત્ર છે, છતાં સૂફીવાદનું કેઈ પણ ધર્મશાસ્ત્ર નથી એ વાદ ગણવું જોઈએ.

મધ્યયુગના ખ્રિસ્તી ધર્મના સંન્યાસે સૂફીઓ ઉપર બારે અસર કરી તેમનામાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કર્યો તેઓ મૌનધારી અને શાનિષ્ઠી બની ગયા અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેમને જ્યોર્જ હોર્સે સત્તરમા સૈકામાં ઉગતાડમાં રચાયેલી Society of Friends (Quakers) ના ધાર્મિક સમાજ સાથે સરખાવે છે. બૌદ્ધધર્મની અસર પણ પૂર્વ ઈરાન અને દાન્મઓઝ્મિયાના ઉપર પડી હતી મિ. નિકોલ્સન^૧ પ્રમાણે બદખ્શ શહેરમાં તે સમયે બૌદ્ધ મંદો હતા, અને નવમી સીને જાણીતો સૂફી ઇશ્વારીય બિન અદલમ, જે છુલ્લી પેઠે રાજ્યગાદી ત્યાગી દરવીશ બન્યો હતો. તે એકવાર બદખ્શનો બાદશાહ હતો. માળા જપવાનું સૂફીઓ બૌદ્ધબિષ્ણુઓ પાસેથી શીખ્યા હશે એમ મિ નિકોલ્સન માને છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એમાં બૌદ્ધધર્મનો મંન્યાસનો અસર પણ સૂફીઓ ઉપર પડી; તે ઉપરાંત બૌદ્ધોના નિર્વાણના સિદ્ધાંત અને સૂફીઓ ના “ફના હી અફનાહ” (અફનાહમાં ફના મર્જ જવું) ના જીવન ઉદ્દેશ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય જણાઈ આવે છે. વળી શિયા મુસ્લિમોએ અનેક આર્થિકારિક અર્થો શોધવાની એમની ખાસિયતથી સૂફીવાદ ઉપર અસર કરી. અને અવનારવાદ અને શુભ ઈમામની એમની મોન્યતા તેમાં દાખલ કરી. બૌદ્ધધર્મીઓ સાથે સૂફીઓ જેટલા સમાગમમાં આવ્યા તેટલા વેદાંતી હિંદુઓ જોડે આવ્યા નહોતા; તે છતાં આગળ જતાં જ્યારે સૂફી ઇશ્વારો તપાસીયુ ત્યારે સૂફીવાદ અને વેદાંત વચ્ચેનું સામ્ય પણ આપોઆપ જણાઈ આવશે.

પરંતુ કુરાન અને અવસ્તા પછી જો કેઈ પણ વિચારસરણીએ સૂફીઓ ઉપર સૌથી વધુ અસર કરી હેય તો તે એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાંથી ઉદ્ભવેલી નીઓપ્લેટોનિક દિલ્લસૂફી હતી, જે સૂફીવાદ સાથે પુષ્કળ સરખા-

પણ ધરાવે છે. એનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ રયોડીનમ (ઈસ્વી ૨૦૪-૨૧૯) નામનો એક મહાન યોગી અને તત્ત્વચિંતક હતો, જેને સૂફીઓએ માન્યતા આપી. “અય ગેખ અય યુનાની” (ગ્રીક યુગ) નું મિરુદ આપ્યું હતું. તેના પત્ની પોરફિરી (ત્રીજી સતીમા), જેમખલીકસ (ત્રીજી-એથી સતીમા) અને પ્રોડલસ નામનો સત્ત્વિકચાર પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયા નીઓપ્લેટોનિઝ્મ વેદાંતીઓ પેઠે માનતા કે જ્ઞાન જ મત્ત છે અને જે જગતને જ્ઞાત થી જુદું જ ગણવ માં આવે તો તે જગત મિથ્યા છે. તેઓ કહેતા કે પરમ મત્તને જ્ઞાનથી શોધવું ફોકટ છે; પરંતુ તેની માથે તાદાત્મ્ય ચવાથી જ તે પામી શકાય છે. છેવટની સ્થિતિમાં જ્યારે પ્રજાના દર્શન થાય છે ત્યારે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, જ્ઞાતાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ જુદાઈ જાય છે અને સર્વત્ર એકત્રનો અનુભવ થાય છે તર્ક અને દિનમુદ્રા નહિ, પણ ધ્યાન અને સમાધિ દ્વારા આ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે. તેને મારુ જગતના મોહમાયા છોડી ઈશ્વરનું ચિંતન થવું જોઈએ. નીઓપ્લેટોનિઝ્મ સર્ગ (emanation) માં માનતા, અને કહેતા કે જેમ અગ્નિમાંથી ઉષ્ણતા અને પુષ્પોમાંથી મુગધ કુદરતી રીતે જ વહે છે તેમ વિશ્વ પણ પરમાત્માનો એક સર્ગ, એક emanation જ, અને જીવનનું ધ્યેય પ્રજામાં પાછા વિધીન થવું તે છે મિ ટિહનરિદ્ડ^૧ પ્રમાણે ઇસ્લામને સૂફીવાદ દ્વારા એકેશ્વરવાદ ઉપરથી અદ્વૈતવાદ (Monism) તરફ લઈ જનાર નીઓપ્લેટોનિઝ્મ હતા. ૧મી એકેશ્વરવાદ ઉપરથી મવેશ્વરવાદ (Pantheism) નો રસ્તો મોકળો કરનાર પણ એ જ દિનમુદ્રા હતા.^૨ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જુદાં જુદાં લોકોએ લાગણી અને તકને બાંહેધરે પ્રેમને એ જ દિનમુદ્રા પમદગી આપતા. જ્ઞાનજ્ઞાન અતાગુરુઓથી મળે છે અને તે જુદાં મારફતે નહિ, પણ મ પૂર્ણ પ્રેમનશ અને બાંનાપૂર્ણ હૃદય દ્વારા શક્ય છે એમ તેઓ કહેતા જ્યારે નીઓપ્લેટોનિઝ્મ બોલેલ તાર્કિકતાથી અકળાતા ત્યારે તેઓ શ્રદ્ધા અને પ્રેમનો આચરો લેતા અથવા પરાશુદ્ધ (intuition) નું શરણ લેતા. મિ. ગિવના^૩ મન પ્રમાણે સૂફીવાદનું મૂળ નીઓપ્લેટોનિઝ્મનું તત્ત્વજ્ઞાન જ હતું, કેમકે નીઓપ્લેટોનિઝ્મ જેમખલીકસ સીરિયાનો વનની હતો. સૂફી

૧ The “Laws” of Jami translated by E. H. Whinfield and Mirza Muhammad Qasbi

૨. મવેશ્વરવાદનું બીજું કુસન (૨, ૧૦૯) માં હવે તે આપણે આમજી જોઈ શકીએ.

૩ “A History of Ottoman Poetry” by Mr E. J. W. Gibb

મિદ્દાતોએ પદ્ધતિસરના વાદનું ૩૫ સીરિયામાં જ પ્રથમ ધ્યુનું હતું, અને મોઝા પહેલાં સૂફી મતનો પાયો ગીરિયામાં જ નાખાયો હતો.

કેટલાકોના મન પ્રમાણે સૂફીવાદ ઉપર ઈરાની પહેલીથી ગીઝ મદીમાં થઈ ગયેલા “નોસ્ટિક” નામે ઓળખાતા તરફગાનીઓની માગી અમર પડી હતી. તેઓ “નોમિમ” નામનું એક ઉચ્ચ પ્રકારનું ગુપ્તજ્ઞાન પ્લોટીની દ્વિસૂફીમાથી અને ઈરાનના અને દિદના ધર્મોમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. તેઓ કહેતા કે માનવી ઉપર એટલા બધા આવરણો ફરી વળ્યાં છે કે તે પ્રભુને દેખી શકતો નથી અને તે તેને તદ્દન જૂની ગયો છે. વિસ્મરણનું નામ ફાર્ગીમાં “નિમવાન” છે, અને એ શબ્દ ઉપરથી જ “ઇન્માન” (મનુષ્ય) શબ્દ નીકળ્યો છે એમ સૂફીઓ માનતા. બ્યુરપત્તિશાસ્ત્રના આ તરંગી પ્રયોગ ઉપરથી સૂફીઓ એવા અનુમાન ઉપર આપ્યા કે સામાન્ય મનુષ્ય પ્રભુને જૂઠવા જ સમ્મયો છે મિ નિકમ્મલ પ્રમાણે નોસ્ટિક દ્વિસૂફીની અમર માફક કરખી અને ઈલાહીય અદહમ જેવા જાણીતા સૂફીઓ ઉપર પડી હતી. આ સમજા ઉપરથી જણાય છે કે સૂફીવાદના બીજા ફગાન કે અવરગામાં હશે, પણ એના દેહનું ધકતર તો કેટલાક ખ્રિસ્તી, જૈન, નોસ્ટિક અને ખાસ કરી નીઓપ્લેટાનિસ્ટ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે થયું હતું.

હવે સૂફીવાદના મુખ્ય લક્ષણો ઉપર આપણે આવીશું. ડૉ ઇકબાલ^૧ કહે છે કે મેટેટિક ધર્મો (પર્શી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામ) ઇચ્છ શક્તિ (will) ને જન્મ અગત્ય આપે છે, અને માને છે કે જો ઇચ્છાશક્તિને ખીલવી હોય અને તેમાં મોગર પનટો આણ્યો હોય તો સત્કર્મ દ્વારા મનુષ્યની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થઈ શકે. હિંદુઓ દુષ્ટનું કારણ અજ્ઞાન માને છે, અને કહે છે કે ધર્મ અથવા અમર્યાદ દ્વારા સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે જ મોક્ષ મેળવી શકાય સૂફીઓ કર્મ અને જ્ઞાનને ઠેકાણે બળિને પ્રાધાન્ય આપે છે, અને માને છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે લાગણીનું રૂપાંતર થવું જોઈએ અને હૃદયની ખીનવણી થવી જોઈએ ડૉ. ઇકબાલ પ્રમાણે મેટેટિક ધર્મો આચારને લગતા સખ્ત નિયમો ફરમાવે છે; વેદાંત લાગણી અને જ્ઞાનની એક શુદ્ધ પદ્ધતિ બની રહેતો છે; જ્યારે સૂફીવાદ એ

બન્નેનો સમન્વય ગ્રેમ અને બખ્તિ દ્વારા માધ્યે છે અને તેથી તે બધું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો ધર્મ અને છે ૧

પરે સૂફીઓ ધર્મ એ પ્રકારના હોતા નથી કોઈ કર્મશાલીઓ હોય છે અને જગતમાથી દિન ઉઠાવી નીધુ હોના છતાં તેઓ દુન્યવી છવન ગાળી નેટના મત્કમો થાય એટના કરે છે કોઈ સૂફીઓ જ્ઞાનશાલી હોય છે અને પરમતત્ત્વ શુ છે તે જુદી યા પરાજુદી દ્વારા જાણુનાનો પ્રયામ કરે છે તેઓ કવિ અથવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ હોઈ શકે પરંતુ ધણાખરા સૂફીઓ બક્તિપરાયણ અને દેહકષ્ટી કરનાર સન્ન્યાસીઓ હોય છે તેઓ દુખ અને દરિદ્રતાને ગ્વેચાએ આનકારે છે, કેટલાકો એક જ શબ્દવૃંદ વસ્ત્ર બિંદગીભર પહેરે છે અને તે બાદ પોતાના પટ રિખ્યને તે વારમામા આપી જાય છે પ્રભુપ્રેમ સિવાય બીજા કશાની એમને પડી હોતી નથી ધર્મના બાલ્ય રાગપ અને કેટલીક વાર તો નીનિનિયમો પ્રતે પણ તેઓ બેપરવા મને જ કોઈવાર તેઓ સમધિમા આવી પડે છે, અને અમુક પ્રમગે ખુદર્ષ મહોત્તમમા મસ્ત બની તેઓ દીવાનાની પેઠે નૃત્ય કરે છે ઈબ્ન ફરીદ નામનો સૂફી સમાધિમાથી જાડી પોતાના કાબો નખાવતો તારે બેઝરાર મની તે ઘડીકમા એમતો જાડતો, એક પડમે કે બીજે પડમે સૂતો અને કોઈ વખત દસ દિનમ સુધી ખાધાપીધા કે ગંધ લીધા નાના પણ પોતાના કાબો વખા યે જતો મૌલાના ડમી પણ અક જાડી સમાધિમાથી જગત યર્ષ પોતાના ઘરનો એક મતલ પડડી ગોળગોળ ફરતા અને પોતાની ‘મસનવી’ નખાવતા સૂફીઓ ની રીતમાની ડોળી આપણા મામુરી કાયદાકાનૂનો ની થઈ શકતી

માંકળ બીજી કોઈ નથી, અને પ્રેમ સિવાય બીજી કોઈ ધાગબીને સૂઝીએ સ્વીકારતા પણ નથી. તેઓ માને છે કે જેમ પ્રેમ વધુ હોય તેમ ઈશ્વરની વધુ સમીપ જવાય છે. એક વાર જસરાની રમીયા, જે ઈરાનની મારામાઈ હતી, તેને પૂછવામાં આવ્યું કે તું શયનાનને ધિક્કારે છે કે નહિ. રમીયાએ નકારમાં ઉત્તર આપતાં કહ્યું — “પ્રભુ પ્રત્યેના મારા નિરંતર પ્રેમને કારણે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તરફના પ્રેમ કે ધિક્કારને મારા હૃદયમાં સ્થાન કે મમય રહેતા નથી.” પ્રેમને જ કારણે સૂઝીએને ઈશ્વરમાં અચળ શ્રદ્ધા હતી. અને તેની માથેના આખરી મેળાપ માટે તીવ્ર તમન્ના અને દૃઢ નિશ્ચય હતા.

વૈષ્ણવ ભક્તિસંપ્રદાયની પહે સૂફી કાવ્યસ્ર હિત્ય પ્રેમરસથી છલોછલ ભરાયું છે. વૈષ્ણવોમાં પ્રભુ જિયનમ (નૃપ્પુ) છે ન્યારે ભક્ત પ્રિયનમા (ગોપી) મમાન છે; જ્યારે સૂફીઓમાં તેથી જલદું પ્રભુ માથક બને છે અને સૂફી તેના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બનેલો આસક છે. વૈષ્ણવ ભક્તિમાગના મુખ્ય રસ પાંચ છે — શાત, સખ્ય, દાસ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર. ગમે તેટલી રિપતિઓ છતાં શાંતરસનો રસિયો ભક્તિમાં અડગ અને સ્થિતપ્રજ રહે છે. સખ્યરસમાં ભક્ત અને પ્રભુ વચ્ચે મૈત્રી જવાય છે. દાસ્યરસમાં જલે ભક્ત પ્રભુનો દામ હોય એવી કીનનાથી તે નમ્રભાવે ભક્તિ કરે છે. વાત્સલ્ય ભાવમાં પ્રેમ પ્રકટવા માટે છે અને પ્રભુ જલે પોતાનું બાળક હોય એવા પ્રેમથી ભક્ત તેની પૂજા કરે છે. મધુરભાવ પ્રેમની મૌથી ઉત્કટ સ્થિતિ છે અને તે પતિપત્નીના ભાવમાં વ્યક્ત થાય છે. પ્રભુ પ્રેમી બને છે અને ભક્ત પ્રિયા બની જન્મમાં સૌનો, કાપદા-કાનૂનો, રીતરિવાજનો અને આજ્ઞાદરકારનો પણ ભોગ આપી પ્રેમને ખાતર મધનું ન્યોછાવર કરે છે પ્રેમદીવાની મીંગના — “મેરે તો નિરિધર ગોપાલ, ફુસરા ન કોઈ” — ના ભાવથી ન્યું હૃદય ડાહ્યા પિના રહ્યું છે! સૌથી ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવનાર આ મધુરભાવ આપણને સૂફીવાદમાં મળે છે, અને એ ભાવ દર્શાવવામાં અમીર ખુસરૂ અને હાફિઝ જેવા સાયરોએ હદ કરી દીધી છે.

સૂફી શાયરોએ પોતાની પ્રેમભક્તિ દર્શાવવા સારું એક ખાસ પરિભાષા પણ યોગ્ય છે, જેનો આલકારિક અર્થ જો ન સમજવામાં આવે તો સૂફી કાવ્યો જડવાળા અને અશ્લીલ પણ માલૂમ પડે. સૂફી કાવ્યોમાં આપણે જોયું તેમ પ્રભુને માથક અને ભક્તને આસક ગણવામાં આવે છે. પ્રભુ-મેળાપ માટે જે પ્રેરણાની જરૂર છે તેને “મય” અથવા શરામ કહે છે;

તે પાનારને “સાફી” કહે છે જેના સુંદર સ્વરૂપથી જ બક્તને મસ્તી ચડે છે. “મયખાને” અથવા શરાબખાનું તે ઈશ્વરી ગુપ્ત જ્ઞાનના બેદો ઉકેલનારી શાખા છે; શરાબથી ચડતી ખુમારી તે ઈશ્વરનાં દર્શન કરાવનાર મહાધિની ઉચ્ચ રિયતિ છે; શરાબખાનાનો માત્રિક “પીરે મુધાન” તે દિવ્ય જ્ઞાન ધરાવતો સદ્ગુરુ છે. બક્તને કોઈ વખત “ખુન પરગત” (મૃતિપૂજક) અને કોઈ વેળા “રિન્દ” (વ્યભિચારી) કહેવામાં આવે છે, અને માશકના રૂપ પછવાડે તેને દીવાનો બનેલો ચીતરવામાં આવે છે. પ્રિયાના મુખના એક શબ્દ ખાતર તેનાં કુદ્દાંના એક વાગ ખાતર, તેના નેત્રના એક ચમકાર ખાતર, તેના ગાલ ઉપરના તલ ખાતર તે જન કુરખાન કરવા સદા આતુર રહે છે. પ્રિયાનાં મુખસૌન્દર્ય અને દેહલાક્ષિત્યનું વર્ણન કરવામાં ઈરાની કરિઓએ પોતાની તમામ કવિત્વશક્તિ, પોતાનાં કલ્પનાતરંગો અને માહિત્યિક કૌશલનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. સૂફી શાયરોએ જે પ્રેમભક્તિ પોતાના શૃંગારરસિક કાવ્યોમાં વહાવી છે તે જગતમાં વિરલ છે; એના ચોગ્ય મુકાબલો કરવો હોય તો વૈષ્ણવોના ભક્તિમાર્ગી કાવ્યસાહિત્ય સાથે જ તે થઈ શકે.

શુ આપા શુ ગારી અને જોખમભર્યા અલંકારો વિના ભક્તિનાં કાવ્યો ન લખી શકાય? શુ બધા જ વાચકો આલંકારિક અર્થો કાઢી સાચી ભક્તિનો લાભ ઉઘાવતા હશે? શુ કેટલાકો શબ્દશઃ અર્થો કાઢી શરાબ અને સૌસંગત પછવાડે ખરાબ નહિ થતા હોય? સૂફીઓને ઉત્તર એવો હોય છે કે પ્રેમી અને પ્રિયા જેવો નિકટનો સંબંધ જગતમાં ખીજે હોઈ શકે નહિ. ભક્ત અને પ્રભુ વચ્ચે જે પ્રેમસંબંધ કલ્પવૈ હોય તો તેનું સૌથી કિત્કંટ સ્વરૂપ આશકમાશક વચ્ચેના પ્રેમનું હોઈ ભક્ત અને પ્રભુને પણ એ રિયતિમાં મૂક્યા સિવાય ખીજે વિકલ્પ નથી. અલ્પવત્, આ જાતની ભક્તિની જેમ ખૂબીઓ છે તેમ જોખમો પણ છે, અને સાધારણ માનવીના જ્ઞાનતણુઓને તે નુકસાન પહોંચાડી, તેના મનમાં ઉદ્વેગ જગાવી તેને ચિત્તભ્રમ પણ કરે છે. પરંતુ “હરિનો મારગ છે શરાનો, નહિ કાપરનું કામ જોતે,” તેમ હરિનો પથ નળળા પોચા માટે નહિ પણ શરવીર માટે જ છે. સામાન્ય મનુષ્ય પોતાને શરવીર માની આ સૂત્રની અવગણના કરી જો આ માર્ગ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત આગળ ધપ્યો જાય તો પરેશાન હાથે પહોંચવાનો કદાચ તેને વખત આવે.

સૂફીઓને ચાર તબક્કા પસાર કરવા પડે છે, જોકે ચોથી પાયરીએ પહોંચનારા બહુ થોડા જ હોઈ શકે. પહેલા તબક્કાનું નામ છે “શરીઅત”

(કાયદો): આ સ્થિતિમાં સૂફીએ પોતાના ધાર્મિક કાયદાનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું જોઈએ, અને કોઈ પણ રીતે તેનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે જોવું જોઈએ. આ હાલતમાં સૂફી પોતાનું ઉચ્ચ આરિય જ્ઞાતી નેશનનાં કાર્યો કરી શકે છે. ખીજી જૂમિકાનું નામ “તરીકત” (પંથ) છે જેમાં સૂફી તરફથી વધુ ઉચ્ચ પ્રકારની નીનિની આશા રખાય છે, અને લોકકલ્યાણ સારું તે હવે ત્યાગ, આત્મભોગ, નિષ્કામ કર્મ, નિષ્પાલસ ઈશ્વરભક્તિ વગેરે દ્વાબાધિક રીતે અમલમાં મૂકે છે. ત્રીજો તબક્કો “મચારફ” (દિવ્ય જ્ઞાન)નો છે, અને આ સ્થિતિમાં ભક્તને ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવા માટે છે, અને ઈશ્વર તરફથી તે પ્રેરણા મેળવે છે: તે સમાધિમાં પડે છે; તેનું વર્તન કેટલીક વેળા બહુ રિચિત્ર જણાય છે, અને એ સ્થિતિમાં આવી સૂફી જે કોઈ બોલે કે કરે તે દોષપાત્ર ગણાવું નથી. ચોથો અને છેલ્લો તબક્કો “હકીકત” (સત્ય અથવા દેવત્વ)નો છે જ્યારે સૂફીને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ હવે જગતનો મદી પ્રભુનો જ બને છે. જેમ મિંદુ મહાસાગરમાં બળી જઈ પોતે હવે મહાસાગર જ છે એમ કહી શકે તેમ આ સ્થિતિએ પહોંચનાર સૂફી મનસુરની પેઠે “અન ઉલ હક” (હું પ્રભુ છું) એમ કહી શકે છે. આવું બોલના માટે મનસુરને અત્યંત ઘાતકી રીતે શહીદ કરવામાં આવ્યો હતો, જે અલખત એક કુષ્ટિત્વ અને મહાપાપ હતું. ચોથે તબક્કે પહોંચેલા સૂફીની આધ્યાત્મિક મહત્તા માપવા માટે આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી, એ હાલતનું બ્યાન કરવા માટે કોઈ સાધર સામર્થ્યવાન નથી. માનવજાતના કિસમતમાં સૌથી ઉત્કૃષ્ટ આધ્યાત્મિક દશા જો લખાયેલી હોય તો આ ચોથા તબક્કાની છે. પહેલાં બે તબક્કાએ પહોંચનાર સૂફીઓને “અહેલે ઉમ્મલ” અથવા કાયદા પ્રમાણે ચાલનારા માણસો, અને છેલ્લા બે તબક્કાએ જનારાઓને “અહેલે વુમ્મન” અથવા (પ્રભુ સાથે) સયોગ પામનારા માણસો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાકો પહેલાં બે તબક્કા સુધી જનાર સૂફીઓને “આ શરઅ” (કાયદા અનુસાર વર્તનારા) કહે છે, જ્યારે છેલ્લી બે સ્થિતિએ પહોંચનારા “ખી શરઅ” (કાયદા વિનાના અથવા કાયદો તોડનારા) કહેવાય છે.

એક સૂફી પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં કઈ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે તે જણવા માટે પ્રો. ધાહિન^૧ નીચે પ્રમાણે એક દષ્ટાંત આપે છે. એક શુરુએ પોતાના શિષ્યને અધુક સૂફીને લેપડાક મારવા કહ્યું: પરિણામે તે

1. "Sufism" by Prof. E. G. Browne in "Religious Systems of the World" by several writers

શિષ્ય પણ લપડાક ખાઈ આવ્યો. તે ઉપરથી જણાયું કે વળતી લપડાક મારનાર સૂફી હજી “શરીઅત”ના પહેલા તબક્કામાં જ હતો, અને એણે રાગે બરાઈ વધુ માર ન માથો તે એના કાયદાપાલનનું જ શુભ પરિણામ હતું. ખીજા સૂફી સાથે આવું જ વર્તન ચલાવતાં તેનાં મુખ અને શરીરની હિલચાલ ઉપરથી ક્રોધ તો પ્રદર્શિત થયો, પણ તે સૂફી ખીજા તબક્કા ઉપર હોવાથી તે પોતાનો ક્રોધ ગળી ગયો અને શાંત રહ્યો ત્રીજા તબક્કાવાળા સૂફીને લપડાક ખાવાથી ક્રોધ ન થયો, અને તેનામાં વૈરવૃત્તિ પણ ન જણાઈ, પણ જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ તે બેઠી રહ્યો ચોથા તબક્કાવાળા સૂફીને મારવો તે એક મહદાને મારવા સમાન હતું, કેમકે તે ઈશ્વર સાથે જ સંયોગ ભોગવતો હોવાથી અને આત્મામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવાથી તેને દેહબાન પણ રહ્યું નહોતું. એ ઉપરથી સૂફીઓ પણ અનેક પ્રકારના અને અનેક કોટિના હોઈ શકે એમ જણાય છે.

જગતના યોગીઓનાં આધ્યાત્મિક લક્ષણો અને તેમની કેટલીક માન્યતાઓમાં બહુ સામ્ય જોવામાં આવે છે. દેશ, ભાષા, સંજોગો, રીત-રિવાજોમાં ફેર હોઈ શકે, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ હિંદુ, મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી યોગીઓમાં ઝાઝો ફેર જણાતો નથી. જેમ જગતના બાળકો સૌ સરખાં જ છે તેમ આ પ્રભુનાં બાળકો, ઈશ્વરના સાચા સેવકો, વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. ન્યાયમુક્ત માણુ ન બુદ્ધિમા વસે છે ત્યાંસુધી એને જગતમાં બિજાતા જ દેખાશે; જ્યારે એ આત્મામાં વસતો થશે ત્યારે એને સર્વત્ર એકતાનાં જ દર્શન થશે. ધર્મને નામે લડવાઝઘડવાની ધણી વિદ્વાનોને પણ કેટલીક વાર દુર્બુદ્ધિ સૂઝે છે, જ્યારે યોગીઓ એકબીજાથી જુદા પડવા છતાં પોત-પોતાનો પંથ ધરે છે, અને એકબીજા સાથે સંપૂર્ણ શાંતિ અને પ્રેમભર્યો વર્તીવ રાખે છે. સાચા યોગીને ઓળખવા માટે આ કસોટી સર્વોત્તમ માણૂમ પડશે. જગતના અગમ્યરાદી સાહિત્યમાં સૂફી લેખકોનો ફાળો બહુ અગત્યનો છે, અને દુનિયાના મહાન યોગીઓમાં સૂફીઓ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન ધરાવે છે. [મ. એમ. એ. ફારૂકી^૧ કહે છે કે એક વખત ઇસ્લામના સૂફીનાદ એટલો પ્રખ્યાત હતો કે દરેક જણને સૂફી બનવાની અગર મૂકીમાં અપવાની હોંશ થઈ આવતી. પરંતુ ૧૬મી સદીમાં જ્યારથી સફવી વંશનું રાજ્ય થયું અને શિયાઓનું જોર જામ્યું ત્યારથી સૂફીવાદનું પૂર ધીમે ધીમે ઓસરવા માંડ્યું, અને તેને ઠેકાણે ઈમામોની પૂજનો સ પ્રદાય શરૂ થયો. હવે તો એમાં પણ ફેર પડ્યો છે અને આધુનિક યુગમાં જેમ જવે થયું છે તેમ ઇસ્લામમાં પણ

પારલૌકિક નહિ પણ લૌકિક દૃષ્ટિએ સમગ્ર જોવાય છે. આજનો ધરિની “મિલ્લનપરસ્ત” (રાષ્ટ્રવાદી) છે અને આત્મા કે પરમાત્મા સારું તે દેશ કે દુનિયાનો ત્યાગ કરે એમ દેખાતું નથી. યોગીઓ તો દરેક દેશમાં, વધતા કે ઓછા પ્રમાણમાં હતા, છે અને રહેશે, અને હાલના ધર્મગતમાં પણ સંતો અને સ્ત્રીઓ છેક જ અપવાદરૂપ જતી ગયા નથી, જો કે એમનું પ્રાચીન ગૌરવ હવે અગ્નિ પામ્યું કહેવાય. એમ છતાં ધરિનની મંદુરિત કેટલી જયવંત હતી તે એના મુદ્રીવાદ ઉપરથી પણ આપણને જણાશે, અને ધરિનના ચેરાગને પ્રકાશમાન રાખવામાં સંકાઓ મુધી મુદ્રીઓએ જે ભાગ ભજવ્યો હતો તે ચિરસ્મરણીય રહેશે.

૧૪

ફારસી ભાષાની ઉત્પત્તિ

ધરિનની સૌથી પ્રાચીન ભાષા અને તે ભાષામાં લખાયેલ જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો “અવસ્તા”ને નામે ઓળખાય છે. જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોને “ઝંદ અવસ્તા” કહેવામાં આવે છે તે શબ્દપ્રયોગ જૂલબરો છે ખરું જોતાં તેને “અવસ્તા વ ઝંદ” કહેવું જોઈએ, એટલે અવસ્તા અને તેની ઉપરનો ઝંદ અથવા ખુતાસો. બીજી જૂલ ઝંદને એક ભાષા સમજવામાં થાય છે. ઝંદ એક ભાષા નથી પરંતુ એ શબ્દ પહેલવી “આઝેન્તી” ઉપરથી નીકળેલો છે અને એનો અર્થ ખુલામો અથવા દીકા થાય છે. ત્યારે ઝંદ અવસ્તા એટલે અવસ્તા અને તેની ઉપર (આગળ જતાં જે પહેલવી ભાષા નીકળી તેમાં) થયેલો ખુલામો. આપણે પહેલાં અવસ્તા ભાષા તરફ ફરીશું એ ભાષા અને વેદકાળના સરકૃત વચ્ચે એટલું બધું સામ્ય છે કે જાણે તે સમયના હિંદુઓ અને ધરિનીઓ એક જ ભાષાની બે બોલીઓ બોલતા હોય એમ લાગતું. સિકંદરના ક્રમશઃ પછી જરથોસ્તી ધર્મસાહિત્યનો એવો નાશ થયો હતો કે અગ્રે જરથુસ્ત્ર અને તેમના સમજાવીનો અને નજદીકના અનુયાયીઓ કઈ લિપિમાં અવસ્તા ભાષા લખી ગયા તે જાણવા માટે આજ આપણી પાસે કરો જ સાધનો નથી, કેમકે વિશ્વમાન અવસ્તા-મંથો પહેલવી લિપિમાં જ લખાયેલા મળ્યા આવે છે; પણ પહેલવી ભાષા અને

લિપિ છેક મોડેથી પાંચમીના સમયમા ઉત્પન્ન થઈ હતી પરંતુ પાંચમીના અરથુસ્ત્રના ક્યાની યુગ અને પાર્થિયન યુગની વચ્ચે સૈકાએ નું અંતર છે, જે દરમ્યાન હખામનીવશ ઈરાનમા રાજ્ય કરી ગયો હતો

હખામનીવશ દરમ્યાન ઈરાનમા જે ભાષા પ્રચલિત હતી તેનું નામ પિદ્ગાનેએ “જૂની ફારસી” પાડ્યું છે, અને એ જ ભાષામાથી આગળ જતા પહેલવીને જન્મ થયો હતો “જૂની ફારસી” એ અસ્તાનુ જ એક અપભ્રંશ ૩૫ છે ડમનમીમે એ ભાષામા લખાયેલું ઈર્ષ પશુ સાહિત્ય બચ્યું નથી, જે બચ્યું છે તે હખામની શાકેએ cuneiform (ખિલારોખી હરફો)મા પર્વત ઉપર કોતરાવેલી કેળીક તખ્તીઓ છે જનારે મુમાફરોએ પર્વત ઉપર આવા વિચિત્ર અક્ષરો જોયા ત્યારે ધણાઓએ તેને પૂરતી અગત્ય આપી નહિ, અને થોમસ હાર્ડે^૧ તો ૧૭૦૦મા ખુ નું કહ્યું કે ખીનારોકી હરફો ગઈ લખાણ નહિ પણ માત્ર પર્વત ઉપર કોતરેલી કારીગરી હતી, અથવા તો પક્ષીઓ કે પટે ચાનનારા પ્રાણીઓએ જેના ધમારા હતા. પરંતુ વસ્તુના ખીનારોખી હરફો શું છે, અને તે પર્વત ઉપર કોતરના મોટે શા કારણુમર પમદ કરવામા આન્યા અને કઈ કઈ પ્રજાઓએ તે વાપર્યો વગેરે માહિતી આપણે ત્રીજા પ્રકરણમા જાણી લીધી છે સૌ કોઈ એ હખામની લેખો સમજી શકે મટે એ ત્રણ ભાષાઓમા કોતરવામા આના છે — ‘જૂની ફારસી’, રીરિન અને ગ્રીચિયન^૨ ગ્રીચિકમા. અસ્તા ભાષા અને પહેલવી, પાઝદ અને ફારસી ભાષાઓ જમણીથી જમી તરફ ચલાય છે, પણ આ “જૂની ફારસી”ના ખીનારોકી હરફો જમીથી જમણી તરફ વચાના વળી એ પણ જણાય છે કે ખીનારોખી લિપિ તો હખામનીઓએ પર્વત ઉપર કોતરવા પૂરતી જ વાપરી હોવી જોઈએ, અને તેઓની પોતાની જુની ભાષા અને લિપિ (“જૂની ફારસી”) પણ હશે જ જે આજે અસ્તિત્વમા નથી, પરંતુ જેમાથી પહેલવી ભાષા અને લિપિનો જન્મ થયો છે

હખામનીઓની ભાષા જેમ “જૂની ફારસી” કહેવાય છે તેમ તે “બાકિન” પહેલવીને Middle Persian અથવા “ઈરાનના મધ્યયુગની

^૧ Quoted from A Literary History of Persia by Prof E. G. Browne Vol I

^૨ મિ ખુરશીદ ર કામાફત જરથોસ્તી અવશાસ

^૩ A Literary History of Persia by Prof L. G. Browne Vol I

વસ્તુન અરમી નિષિ અને મુશ્વિમ વાનાગણુમા લખાયેલી પાઠદળ છે પણ જેમ પડેલીમા પાર્થિવનોના મમાગમથી પારકુ આર્ગેઈઠ તરવ ધ્રુમવા પામ્યુ હતું તેમ ફારસી ભાષામા અરમોના મ પર્થથી લગભગ ૭૦ ટકા અરમી તરવ પેસી ગયુ આથી ફારસી ભાષાનુ લગભગ અરમીગણુ ધર્મ ગયુ તે છતા ફારસી તે મૂળ ઈરાની પાઠદળ છે, અને અરમી આવરણો નીચે અમન ઈરાની ભાષાના દર્ગન થાય છે અરમોએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ પોતાની ભાષા તેઓ જમગદગતીથી ઈગા ઉપર ફેરવી શક્યા નહિ અને તેઓના આક્રમણના મમોથી વધુ વર્ષો પછી ઈરાની ફારસી ભાષાનો જન્મ, મદકે પુનર્જન્મ, થયો તારે ફારસી ભાષાની ઉત્પત્તિ જાણુરા માટે નીચના તમકા ધ્યાનમા રાખવા જરૂરી છે—(૧) કયાની યુગની અરમી (૨) હખામની યુગની ખીનારોની હરફોમા લખાયેલી 'જૂની ફારસી' (૩) પાર્થિવન યુગમા જન્મેલી પડેલી અથવા "ઈરાનના મધ્ય યુગની ફારસી" (૪) સપ્તાની યુગમા પડેલીનુ શુદ્ધીકરણ રી ઉપગમેની પાઠદ (૫) અને અરમ આક્રમણ પછી અરમ નિષિમા અને મુશ્વિમ અસર નીચે લખાયેલી પાઠદ જે આજે આધુનિક ફારસીને નામે ઓળખાય છે એ રીતે પુષ્કળ ફેરફાર પામ્યા છતા આધુનિક ફારસી એ કયાની યુગની અરમના ભાષાના કુળની જ પુત્રી કહેવાય ૧

હેક પ્રાચીન કાગરી જ જરવેશીઓએ મજેએ માથે અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ કેળવી હતી, અને એમની ચન્નીપન્ની દરમ્યાન એ વૃત્તિ એમને ઠીક કામે પણ લાગી હતી અરમ આક્રમણ વખતે ઈરાનીઓએ ઇસ્લામમા ધર્મોન્નર તો કર્યું, પરંતુ પોતાના કેટલાક વાર્તાક મિદ્ધાતો । ઝાડા તેઓએ ઇસ્લામમા એક નવો શિવા પથ જોએ કર્યા પોતાનુ તરવનાન ન હોડતા ઇસ્લામમા તેનુ ઉપાન્નર થી તેઓએ

૧ ફારસી ભાષાની ઉત્પત્તિ કેટલેક દરજ્જે સિધી લખાની ઉત્પત્તિ સાથે મળી આવે છે શરૂ ઉલ ઉલમા દરૂર એ ખાલા પોતાની "આતમ્યા" મા લખે છે કે સિધી તેના મૂળમા નરૂવ ભાષા પરથી જનરૂરી છે અને પડેલા દેવનાગરી લિપિમા લખાની પરંતુ મુસલમાન થી નો અગત્ર સિધમા ચાલુ થતા તે અરમી લિપિમા લખાના ગાદી, અને મુસલમાનોના સપર્કને લીધે તેમા થણા ફારસી અને અરમી સમ્મો લખાન થયા જેમ મૂળ સરૂતમાથી ઉત્પન્ન થોવી સિધી ભાષા હલ અરમી લિપિ મા લખેઈ અરમી સમ્મોથી સમૂદ્ધ બની છે તેમ ફારસી પણ હેક અવધાગાથી જન્મ પામી અરમી લિપિમા અન્ન થક અરમીમય બની ગઈ છે

સૂફીવાદ મઝહબો. તે'જ પ્રમાણે લાંગા કાળ પછી ઈરાનીઓએ અરબીને ફારસી ન્હ રચાયામાં જ પોતાનું માહિત્યસર્જન શરૂ કર્યું. અરબોએ બે અઢી સદી સુધી જોર વાપરી ઈરાનમાં અરબી ભાષા ચાલુ કરી અને ફારસી લખે તેને દેહાંતદંડની મળ પણ કરી; પણ ઈસ્વી ૭૫૦માં ન્યારથી ઈરાનીઓની મદદથી સત્તા ઉપર આવેલ અબ્બાસી વંશના ખલીફોનો દોર શરૂ થયો ત્યારથી ઈરાની સંસ્કૃતિનો ધીમે ધીમે ઉદય થવા પામ્યો તે આપણે પાંચમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. ન્યારે વિશિષ્ટ પદોસાને હાથે ૧૦૬૬માં ઇત્તાજ નિતાયુ ત્યારે વિજેતાઓની ફ્રેન્ચ ભાષા એ સરકારી ભાષા ગણાવા લાગી, એમાં બોલવું કે લખવું તે સંસ્કારિતાનું (યહ મનાવા લાગ્યું, અને સ્વભાષા એંગ્લોસેક્સનનું માન છેક જ ધરી ગયું; એમ છતાં અનેક કારણોપર એંગ્લોસેક્સને પોતાનું મસ્તક ઉન્નત રાખ્યું, અને ફ્રેન્ચ, લૅટિન અને ગ્રીક ભાષાઓની પ્રયત્ન અમર થઈ હોવા છતાં ઇત્તાંડની રાજાવા બીજી કેઈ વિદેશી ભાષાથી દુર્માર્ગ જવા પામી નહિ, અને આજની અગ્રેજી એ અનેક ફેરફારો સાથેની એંગ્લોસેક્સન જ છે. એવી જ, બરફે એવી વધુ મજબૂત ટકર ફારસીએ અરબી ન મે ઝીલી, અને જોમ અરબો ઈરાન ખાલી કરતા ગયા તેમ ઈરાનમાં ફારસીનું વર્ચસ્વ વધતું ગયું. સર ઈ. ડેનિસન રૉસ^૧ કહે છે તેમ અરબ સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમાં — સીરિયા, મિસર અને બીજા મુલકોમાં — અરબી ભાષાએ તે પ્રાંતોની સ્વભાષાઓનું નિવંદન કાઢી નાખ્યું; પરંતુ ફારસી તો ચાલુ જ રહી, અને તે ઉપરથી ઈરાનીઓને પોતાની ભાષા પ્રત્યે કેટલી મહોમન અને વફાદારી હશે તે જણાઈ આવે છે.

હવે આધુનિક ફારસીના ન્શન કયા અને કેવી રીતે આપણને થાય છે તે જોઈએ જ્યારે સાસાની શાહ બહરામચુર (૪૨૦-૪૪૦) પોતાની પ્રિયા દિલારામ સાથે એકવાર શિકારે ગયો ત્યારે તેઓના ભેગા પ્રવાસથી ફારસી કવિતાનું બેગુ ચરણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એવી દંતકથા છે. કેટલાકોના મત પ્રમાણે નીશીરાનના રાજ્યમાં “વામિક વ ઉઝરા” નામની બાણીતી પ્રણયજ્ઞા લખાઈ હતી જે ૮૭૫માં ધર્મોદ અબ્દુલ્લહ બિન તાહિરને હાથે નાશ પામી હતી. “વામિક વ ઉઝરા” ને કેટલાકો ફારસી ભાષાનું મૌવી પ્રથમ પુસ્તક ગણે છે. કેટલાક અબ્બાસીઓ માને છે કે અરુદ ઉદ્દૌલા દયલમીના રાજ્યમાં સાસની શાહ ખુસરૂ પરવીઝ

(૫૯૦-૬૨૮) ની પત્ની શીરીનના મહેલ ઉપર લખાયેલી એક કડીની શીઘ ચર્ચ હતી, અને તે કડી ફારસી બાપાની સૌથી પ્રથમ પંક્તિ હતી. ખુસરૂ પરવીઝનો પ્રસિદ્ધ ગવૈયો-ખારખુદ ફારસીમાં ગાયનો ગાતો એમ મનાય છે, પણ આ ગાયનો હાથ આવ્યાં ન હોવાથી તે ફારસી બાપામાં સૌથી પ્રથમ હોવાની દંતકથાને ઝાઝું વચૂદ આપી શકાવું નથી અરજ આવ્યેયથી બે સેકા પછી ધરિાનમાં સફારી વંશે ૮૬૮થી ૮૯૩ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેના જણીના મુલતાન યાકુબ લેયનો બાળપુત્ર એકવાર દડા સાથે રમતાં બેલીકાઠો : — “ ધલ્લાન ધલ્લાન મી રવદ તા છુને કુર્ષ ” એટલે (દડો) ગળડતો ગળડતો ગતીના નાકા સુધી જાય છે. ધણાઓના મત પ્રમાણે આ બાળકના ઉદ્દગારને ફારમી બાપાના આદિ વાક્ય તરીકે ગણવો જોઈએ, કેમકે એણે જ ફારસી સાહિત્યના દડાને સૌથી પ્રથમ ગળડતો કર્યો હતો. શમ્મ ઉવ ઉલેમા ડૉ. દાઉદપોતા^૧ પ્રમાણે જ્યારે યાકુબ લેય સફારીએ તાહિરી વંશ ઉપર છત મેળવી સીસ્તાનમાં વિજય કૃત્ય કરી ત્યારે ત્યાના કવિઓએ અરબી કાવ્યો દ્વારા એનું મન્માન કર્યું હતું યાકુબ તો પહેલાં એક “ સફાર ” (કંસારો) હતો અને અરબીનું એને જ્ઞાન ન હોવાથી તે બોલી બેઠો — “ હું જે બાપાથી બેખબર છું તેમા મને શા માટે માન અપાવું હશે ! ” આ સાંભળી મુહમ્મદ બિન વાસિફ નામના એક વિદ્વાને ફારસી બાપામાં એક શીઘકાવ્ય રચ્યું. જેની બાપાની વિષમતા તરફ જોતાં તે ફારમી જ્ઞાનનું પ્રથમ કાવ્ય હોય એમ ડૉ. દાઉદપોતા માને છે. કેટલાકે હનઝલે બાદશાહને સૌથી પુરાણે ફારમી કવિ ગણે છે, જ્યારે બીજાઓ એ માન અબૂ હફ્મે હકીમ સોહરી સમરકંદને આપે છે.

આપણે પાચમા પ્રકરણમા જોયું તેમ ખવીફ અલ મામૂન (૮૧૧-૮૩૩)ના દરબારમાં તેના જ હુકમથી મર્ સફેરના અબ્બાસ નામના એક ધરિાની જવાને ખવીફની પ્રશંસામાં ફારસી બાપામાં એક શીઘકાવ્ય જોડ્યું, જે માટે તેને મોનની સજા મળી હતી. કેટલાકોના મત પ્રમાણે આ કાવ્ય ફારમી બાપાને પ્રથમ નમૂનો ગણી શકાય. પરંતુ અગ્રીયા ધરિાની લેખક મીરજા કત્રીની આ કાવ્યને આધરજૂત માનવા નથી. તેઓએ સંશોધન કરી ફારમી કવિનામ જો મોથી જૂના

• ૧. “ Early Persian Poetry and Its Relation to Arabic Poetry : ” an article by Shams ul-Ulama Dr U. M. Daudpota in the Dr. Sir Jivanji J Modi Memorial Volume

નમૂના રમૂ ક્યાં છે.^૧ તેમના મત પ્રમાણે સૌથી જૂનું ફારસી કાવ્ય લખનાર ઈબ્ન મુહર્રિઘ નામનો કટાક્ષ કાવ્યો રચનાર એક અરબ હતો, અને તેણે તે છેક ૬૭૬માં ઉમૈયા ખલીફ મુઆવીયેના વખતમાં રચ્યું હતું. આવી વિગતો તો ફારસી સાહિત્યના સંશોધનકારને જ રસપ્રદ થઈ પડે, પણ આપણે એટલું તો જોઈ શક્યા છીએ કે ઈરાની સંસ્કૃતિની બહુ ધીમી શરૂઆત અબ્બાસી ખલીફોના ઉદયથી થઈ હતી. ખલીફોના ગાળાની મઝહદે જે ઈરાની પ્રાતો હતા ત્યાંની પ્રગળોએ હવે સ્વદેશની સંસ્કૃતિમાં જોગ્ય લેવાની હિંમત કરી. એમ છતાં પ્રો. બ્રાઉનર^૨ કહે છે તેમ નવમી મીની અધવચ સુધીમાં ફારસી કાવ્યની એક લીટી પણ ક્યાંયે જડતી નથી, પરંતુ પારસીઓથી સુખ્યત્વે વસાયેલ ખોરાસાન પ્રાંત જ્યારે ખલીફોના વર્ચસ્વી મુક્ત થઈ આઝાદ બન્યો ત્યારે જ ફારસી ભાષાનો ઉદય થવા પામ્યો. હવે કેટલાક અર્ધસ્વતંત્ર વંશોએ ખિસાફત મામે માથું ઊગ્રકયુ, અને તેમના રાજ્યમાં ઈરાની સંસ્કૃતિએ હળવેથી પોનાતું પોત ખનારયું. સૌથી પહેલાં ખોરાસાનમાં તાહિરીવંશ (૮૫૦-૮૬૮) ચપાયો, અને ઈરાની સંસ્કૃતિને ઉત્તેજન મળ્યું. પરંતુ મિ. દીનશાહ ડરાની^૩ પ્રમાણે તાહિરીઓ પણ અરબ મૂળના હોવાથી તેઓ ફારસી બાષા પ્રત્યે નફરતથી જોતા. તેમના પછી સદ્દક્કારીવંશ (૮૬૮-૮૯૩) ચપાયો અને એ ઈરાની તોખમતો હોવાથી તેના રાજ્યમાં ફારસીનો ઉદય થવા પામ્યો. વળી એ વંશના દેશબંધ સુલતાન યાકુબ સેય સદ્દક્કારીએ “શાહનામા” ના મૂળ સમાન “ખુદાઈનામા” નામના મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથ ઉપરથી ચાર જરથોસ્તી વિદ્વાનો પાસે એક “ગદ્ય શાહનામા” ૮૭૦માં રચાવ્યું હતું તે વિશે આપણે છઠ્ઠા પ્રકરણમાં વાચી ગયા છીએ.

ત્યારબાદ સાસાની સેનાપતિ બહેરામ ચોબીનની ઔલાદથી ગિતરી આવેલાં સામાની વંશ (૮૯૩-૧૦૦૫) ની ચડતી થઈ અને સદ્દક્કારીઓનું પતન થયું. સામાની રાજ્યમાં અનેક ફારસી કાવ્યોને ઉત્તેજન મળ્યું, અને હવે ગઝલ કસીદા, મસનવી, રૂબાઈ વગેરે અનેક પ્રકારનાં રૂપોમાં ફારસી કવિતા લખાવા પામી. જ્યારે ફારસી બાષા લખાવા માંડી ત્યારે

૧. મીરજા મુહમ્મદખાન કઝવીની દૃષ્ટિ ફારસી કિતાબ “ખીસ્ત મકાલે”

૨. “A Literary History of Persia” by Prof E. G. Browne. Vol I

૩. મિ દીનશાહ જે. ઈરાની દૃષ્ટ “સમુનવસાને દોરાને પહેલવી”

એક નવી ભાષા દેશમાં જતરી આવી હોય એનું મ્થુ જ નહોતું, પણ સ્વદેશની જ ભાષા અધકારમાંથી પ્રકાશમાં આતી હોય એમ સોને લાગ્યું અને સમય ઈરાનમાં એ ભાષાને ધુરત અપનાવી લેવામાં આવી સૌથી જૂના કારસી કાવ્યસાહિત્યના નમૂના જોઈશું તો તેમાં પણ કારસી ઠીક ઠીક ખિતવણી પામી ચૂકી હોય એવી ભાષા દેખાશે, અને એનું ધત્તર ઘર્વ ચૂકેલું હોય એમ લાગશે મિ હાગ હમને^૧ મ્થુ છે તેમ કારસી કવિતાનો જન્મ (બાળક તરીકે નહિ પણ) એક પુખ્ત કિમ્મતના પુરુષ તરીકે થયો હતો.

કારસી કવિતાનો પિતા ગણાતો સાયર રદકી મામાની સાહ નસ મિત એહમદ બીજાના રાજ્યમાં થઈ ગયો હતો એ જન્મથી જ અધ હતો, પરંતુ જે પ્રભુત્વથી એણે અનેક ગ્સોની જમાવટ મેળવી અને જુદા જુદા પ્રકારની કવિતાના રંગ ઉપર પોતાનો હાથ અજમાયા હતા તે ઉપરથી તેના અનેક પુરોગામીઓ હોવા છતાં તેને કારસી કવિતાના પિતાનું બિરુદ અપાયું હતું રદકીએ તેર નાખ કાવ્યચમ્પો રચ્યા કહેવાય છે, જો કે હાલમાં તેમાંથી બહુ જ થોડું જાણી શકાય છે શૂગારરસિક અદ્દજુન રસના કાન્થો અને દગ્માર્ગ કવિતા રચી તેણે કારસી સાહિત્યને એ દિશાઓમાં જમરો ઝોક આપ્યો હતો ૧૮૭માં ગઝનવી વશ મથપાયો અને સુનનાન મહમૂદ ગઝનવીની દરબારમાં નમનમાં બાર વાર રહી ફિરદૌઝીએ સાહનામાની અમર કૃતિ રચી જે વિશે આપણે છઠ્ઠા પ્રકરણમાં વાંચી ચયા છીએ રદકી અને ફિરદૌઝી જેના સમય કાવ્યોએ જે રસગમના ઈરાનમાં વહાવી તે આતુ જ રહી હવે કોઈ ખરીદ કે સુનનાનથી કારસી બારાનો વિરોધ ઘર્વ શક્યો નહિ, અને જાણે મે નીના ફરજિયાત મોનનો જ નો વાગવા બેઠી હોય તેમ ઈરાનની બીજામાં માનુષીમાં કારસીની કવ્યમરિતા અમાધારણ જોમ માથે પૂરપાવ વહેવા માડી

ફારસી સાહિત્યનું ગુલશન

ઈરાનીઓ એક સંગીતપ્રેમી કાવ્યધેની પ્રજા છે. મિ. ઈસાદ બે^૧ કહે છે તેમ સમગ્ર ઈરાન દેશ મૂર્તિમાન કવિતા જ છે. માધારણ કેળવણી પામેના એક ઈરાનીને અને કેટલીકનાર મજૂરો અને ભગવાડો જેના અસંસ્કૃત લોકોને પણ પુષ્કળ કાવ્યપ્રકૃતિઓ કલ્પ હોય છે, અને તેમની વાતચીત દરમિયાન તેઓ તેમનો છૂંથી ઉપયોગ પણ કરે છે. ઈરાનમાં એક માણસની સંસ્કારિતા તેની સાથેના વાર્તાનાપમાં થતા પ્રાચીના અનુભવોના ઔચિત્ય ઉપરથી વણે ભાગે થાય છે. ઈરાનીઓ ઘણાખરા જન્મજાત કવિ હોય છે. કાઈ પણ નાનો કે મોટો બનાવ બનતા તેઓ કાંઈ બેઠેડી દે છે, અને ગદ્યના કરતાં પદ્ય તરફ તેઓનું રસુ વધુ હોય છે. જેમ પારસી કમર ઉપર માનનામુનતા કરના લોકો જ્યાં તેમ ઈરાની મહાકવિઓની કમરો પણ જિનારનગાડો બની ગઈ રાય તેમ તેમના બક્ષોને મોની સખ્યામાં બાકાત રજાશાહ પહેનવીએ મારી અને હાદિઝની કબરોની મરામત કરાવી હતી, અને જે જગ્યાએ ફિરદોસી વ્હન થયેલો મનાય છે ત્યાં એક બીજા આરઝબનન બધ બ્યુ હતું. મર એ ની નિરમન^૨ મહે છે તેમ જગતમાં કોઈ બીજી એવી પ્રજા ન હોય કે જેને મુખે ઈરાનીઓ પેરે સડેનાઈથી અને સાહજિન રીતે વિતા ફરકતી હોય એ જ લેખક પ્રમાણે એશિયામાં સૌથી સડેની ભારા તે ફારસી, અને વ્યાકરણ અને વાકચર્યનાની દ્રષ્ટિએ તો એ જગતની ભાષાઓમાં દ્વિતીય સૌથી સહેલી કહેવાય. ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોની જાતિ નક્કી કરવાની બહુ ઉપાધિ હોય છે, જે તકલીફથી ફારસી ભાષા નિરાશી છે એટલું જ નહિ પણ અગ્રેજી ભાષામાં પુરુષ માટે he એ માટે she, અને અંગ્રેજીન વસ્તુ માટે it વપરાય છે તેમના પણ બેદ ફારસી ભાષામાં રખાતો નથી. જાતિનો ફારસી ભાષામાં બેદ જ નથી, અને સૌને માટે એક જ શબ્દ વાપરવાથી કામ સરે છે. ફારસી ભાષા એક દિન વીણા મમાન અનોકિક માધુર્ય અને નૈમર્ગિય સંગીતથી સભર બરી છે એ ભાષામાં અનેક પદ્યો હોવાથી,

1 Reza Shah by Mulammad Esad Bey

2 Persia by Sir Arnold T Wilson

હોત છે પણ આડ મરી ટ્રેલીની અમર એટલી અર્થવ્યાપક બની ગઈ કે અરમો પણ પોતાની ખામિયત બૂની જઈ ભ્રમકમગી બાસના ભક્ત બન્યા. પણ કારમી ચારોના ઉત્કૃષ્ટ કા થો આવી ટ્રેલીને પરિણામે દુર્બોધ બની ગઈ છે

કારમી મોહિતના ગુલસનમાં થતો પુનશુનેનો કંઈનો આપણે થોડી વાગ પડી સાબળીશુ પ્રથમ તો એ ગુનામવાદીની ખુશખો કેવી મનોહર છે, દિનને દિમાગને કેવી તર કરનારી છે તે આપણે તપાસીએ પર્વતના શિખર ઉપર નાના શીતળ નાણુ મમાન કારમી કવિતા આદ્યાનક અને કંડક આપનારા કે કારમી વિનાની સૌથી અગળ ખૂબી તેના શબ્દ મૌન્ય અને પ નામિત્યમાં કે આ બાસ જ અગીતમય છે અને એના ઉચ્ચારણથી નિષકાગ પવન મનમાં ઘૂમી રહે એવા ધ્વનિતરંગો ઉત્પન્ન થાય છે નાખા મ્વગેનાગી એ કારમી પમિતમાં નમર્ગિત અગીત અને

ઓતો કુદરતી ખવાસ જ શાયરીનો છે. ઇસ્લામે આવી આ ખાસિયતને વધુ ચમકાર આપ્યો, અને કાવ્યરૂતિ એટલી હદે પહોંચી કે જે તમામ દુનિયાની શાયરી એક તરફ અને ઈરાનની શાયરી બીજી તરફ મૂકવામાં આવે તો બન્ને સરખાં બિતરે. અલગતા, આ તો અતિશયોકિની કહેવાય, પણ મોઝાના સિખ્તી જેવા સમર્થ વિવેચક પણ ફારસી કવિના ઉપર કેટલા દિદા થઈ ગયા હતા અને પ્રમાણવિવેક પણ કેમ ચૂકી ગયા હતા તે તેઓના આ મત ઉપરથી જણી શકાય છે.

પરંતુ ફારસી સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટતા સાથે તેની અનેક મર્યાદાઓ પણ જ્ઞાનમાં લેવી ઘટે છે. ફારસી કવિઓ જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાને બદલે થોડાક માનીતા વિષયો ઉપર જ પોતાની શક્તિ કેન્દ્રિત કરે છે. જીવનનાં વિશાળ ક્ષેત્રો ખેડતાં અને અનેક ઉપયોગી પ્રશ્નો ચર્ચતાં કળાનો ભોગ આપવો પડે એવો એમને ભય રહેતો લાગે છે. તેને બદલે અકૃત્રિન ક્ષેત્રમાં અને થોડા જ વિષયો ઉપર પોતાનું તમામ કળાકૌશલ્ય રેડી પોતાના કાવ્યોને બને ત્યાંસુધી સુંદર બનાવવાં તેમને વધુ પસંદ છે. એક ફારસી કવિને મન મૂળ વસ્તુ કરતાં તેના રૂપની કીમત વધુ હોય છે. યુ કહેવું તે કરતાં કેવી રસિકતાથી તે કહી બતાવવું તે એને વધુ મહત્ત્વનું લાગે છે. જેમ મોરને એનાં પીછાંનું પ્રદર્શન કરવું ગમે છે તેમ ફારસી કવિને ભાષા ઉપરની એની પ્રભુતાની પ્રતીતિ સૌને કરાવવી છે. ફારસી કવિઓમા મૌલ્વિના અને વિવિધતાની ઊણપ તુરત જણાઈ આવે છે. એક ફારસી કવિમાં પોતાના વ્યક્તિત્વ જેવું ખાસ કશું રહેતું નથી. એ કોઈ નવી વિચારમરણી રચી કરવાને આતુર નથી. પોતાનું અંગત દૃષ્ટિમિત્ર રચી કરવાને તે ટેવાયલો નથી : સમાજને ઉપકારક થઈ પડે એવું વિવેચન તે કવચિત જ કરે છે. જનસમાજના માનસનું પ્રતિબિંબ જીલવાની તેને કાળજી નથી. તે ચારિત્ર્યનિરૂપણ કરે છે પણ તે પૂરું વાસ્તવદર્શી નથી, અને જીવનમા તે પાત્ર કેવું છે તે ચોકસાઈથી વર્ણવવાને બદલે તે તેને કલ્પનાના રંગોવા અને અતિશયોકિનીથી વિકૃત બનાવી મૂકે છે. માનસ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ચારિત્ર્યનું પૃથકકરણ કરવાની કળા તો ફારસી સાહિત્યમાં શોધવી નહીં છે. માટે ફારસી ભાષામાં શેક્સ્પિયર કે આલ્બિનિંગ જેવા સમર્થ સાહિત્યરત્નાઓ મળી શકે એમ નથી.

ફારસી સાહિત્યમાં વિવેચનશાસ્ત્ર, નિમિષો અને નવલો અંગ્રેજી સાહિત્યને મુકાબલે લગભગ અપકવ અને અધૂરાં જણાશે. ફારસી કાવ્યની પ્રત્યેક પંક્તિનો અર્થ તે પંક્તિમાં જ, વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અને તાર્કિક

દષ્ટિએ પણ, ધત્તે ભાગે આવી રહે છે. પરંતુ એક પંક્તિમાંથી ભગર્થ બીજી પંક્તિમાં અર્થ કવચિત્ જ રેલાઈ જતો જણાય છે. દરેક પંક્તિ ધણુખડું સ્વતંત્ર બનવાથી અને ફારસી ભાષામાં પ્રાચ્ય ભેદાસવાની અનુદગત પાર વિનાની હોવાથી એ ભાષામાં નિર્ગંધ પણ (blank verse) નથી અને કોઈ દિવસ આવી શકે એવું ઝાઝું લાગતું પણ નથી. ફારસી લેખકો પ્રાચ્ય ઉપર એવા મોહિત થઈ ગયા છે કે એમનું ગદ્ય પણ ઘણીવાર પ્રાચ્ય-યુક્ત બની જાય છે, અને એ ગદ્ય છે, પદ્ય છે કે ગદ્ય પદ્યભેદ લખાણ છે તે એકદમ સ્પષ્ટ નથી. પ્રકૃતિનું ઔદર્ય ફારસી કવિઓએ અતિ સુંદર બાનીમાં રજૂ કર્યું છે. કોઈ પણ પ્રશ્નમાં રાકે જ્યાં પદેનાં સાચાં ફરજની ખુબસૂતીનો નૈમર્ગિક આનંદ લૂટે છે. એ બ્યાનમાં બાગીચી અને પથારીતા પણ છે, પરંતુ પ્રમંગ હોય નહિ તોપણ કુદગતનું વર્ણન ફરજની પાછળથી એક કદિ પડી ગઈ, અને વચન કાતુના અને પક્ષીઓનાં ટલકારના એક મરખા વર્ણનોની ભૂમિકા વિના તે. તાજે પ્રથમાત્મક કવિતા લખાય જ નહિ એવું યર્થ ગયું. આ ઉપરથી તુરત જણાઈ આવતું કે કવિને કુદરત પ્રત્યે ખામ આકર્ષણ કે પ્રેમ નથી, પરંતુ એ કદિને શુદ્ધતા બની જે મૌ કરે તે પોતે પણ કરવું જોઈએ એમ તે માનતો લાગે છે. ફારસી સાહિત્યમાં પ્રકૃતિના અતિ સુંદર વર્ણનો અને છે, પણ જેવી કે વર્ણવર્થમાં જે પ્રકૃતિપૂજા, પ્રકૃતિનું તત્ત્વચિંતન કે પ્રકૃતિ પ્રત્યેના નિમીમ પ્રેમ જણાય છે તેના દર્શન રાગસી કવિતામાં ફલભ છે.

ફારસી સાહિત્યની મુખ્ય ખામી તેની રૂઢિચિંતનની શુદ્ધતા છે, જેની બેઠી કોઈ મહાન શાસ્ત્ર પણ તોડી શક્યો નથી, પણ જે આપણે ૧૬મા પ્રકાશ્યમાં જોઈશું તેમ છેક આધુનિક સાહિત્યમાં તૂટવા પામી છે. ફારસી સાહિત્યમાં મૌલિકતા અને વિવિધતાની ખામી હોવાથી એકના એક વિચાર લગભગ એકનાએક બીનામાં ઢાળેના જણાય છે, અને એકના એક કલ્પનાને ગો ફારા વાચવા પડે છે. આ પુનરુક્તિઓ અને એકસરખાપણું ફિઝોમી કે કમી જેવા મહાકવિઓમાં પણ કદાચાભયુ યર્થ પડે આવું બનતા બનાવો વિશે પોતાના કાવ્યોમાં ઈશારા કરવા એ એક ફારસી કવિને કદાપિ સ્પષ્ટ નથી, પણ પગપૂર્વથી સાદતા આવેલા ચનમ્બી વિશેષણો અને અલંકારો એ નવા રૂપોમાં અને સુંદર શબ્દોમાં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરશે. અલંકારો અને વિશેષણો ચિત્તાકર્ષક અને મોહક હોય છે, પણ તેમાં એક સરખાપણું તો ખરું જ. રૂપવતી આવું વર્ણન આપતાં શુદ્ધ શબ્દોમાં એકના એક જ અલંકારો દેખાય છે, દાખલા તરીકે સર્વાના

ઝાડ જેવા સીધા ફદવાળી, રાત્રિ જેવાં કાળાં મુઠ્ઠાંવાળી, લાલ (tulip) નાં પુષ્પ જેવા ગાંધોવાળી, પરવાળાં જેવા હોટોવાળી, મૃગના જેવાં નેત્રોવાળી, પણ પથ્થર જેવાં હૈયાંવાળી ચંદ્રમુખી લલ્લનાનું વર્ણન, તેની જુદાઈની જગા, અને તેની સાથેના મેળાપની આરમ્ભ એ લગભગ દરેક શાયરમાં આપણને એક કે બીજે રૂપે મળી રહેશે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જયજ્ઞા માટે મજબૂતનો તળવળાટ, શીરીનની જુદાઈ માટે ફરહાદનો ગમ, ગુલાબની બેપરવાઈ માટે જુલજુલનો અફસોસ, અને શમ્મ (મીણવત્તી) ઉપર મરી ફીટવાની પરવાને (પતંગિયાં)ની તમન્ના ! જ્યાં જોશો ત્યાં કિસ્મતની ફરતાનું કથન યા મોતની અનિવાર્યતાનું વર્ણન; બહાર (વસંત ઋતુ) ના સૌન્દર્યનું બ્યાન કે ખિજાન (પાનખર ઋતુ) થી ગુલશનની ખરાબી ઉપર દિવાન (વિજાપ).

પ્રેમની જુદાઈ, યુદ્ધની પાપમાઘી, કિસ્મતની કમનસીબી, જિંદગીની નાપાવધારી અને શરાબની સિજગતભરી મગતી — એ ફારસી કવિનાના માનીતા વિષયો છે, અને તેમની રજૂઆતમાં આ શાયરીની ખિનહરીફ શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી વિના છૂટકો નથી. પરંતુ મનુષ્યજીવન સ્વપ્નવત્ છે, મોત તાકી રહ્યું છે અને કિસ્મત પાપાણુહદયા છે — એવા વિચારોની આજુ અચીથી ફારસી કવિતામાં એક પ્રકારના ધીમે નિરાશાવાદ પેડો જણાય છે. પ્રાચીન ગ્રીકોમાં યધુ તેમ એ નાન્તિકવાદમાં પરિણમ્યો નથી, કેમકે શાયરો મુસ્લિમ હોઈ ઈશ્વરમાં અડગ માન્યતા ધરાવતા હોય છે. ફારસી શાયરી બે દિશાઓમાં ખાસ ઝગઝગી જોડે છે — ઈસ્કે મગ્નઝીમાં (કુન્-વની સુંદરીના પ્રેમનું બ્યાન કરવામાં) અને ઈસ્કે હકીકીમાં (ખુદાઈ માથડની દિવ્ય પ્રેમભક્તિના વર્ણનમાં). કેટલીકવાર જગતીશ્વરને મૂકી પેટ ભરવા સારુ કોઈ કુન્યવી તાજપતિનાં કાવિ યશોગાન ગાય છે, અને તેની આતશયોક્તિભરી ભાષામાં સ્તુતિ કરે છે. એકના એક વિષયો અને અલંકારોથી લખાતી ફારસી કવિતામાં સરખાપણું અંદલી હદે આવી ગયું છે કે પ્રો. બ્રાઉન^૧ પ્રમાણે જેટલો ફેરફાર અંગ્રેજી ભાષામાં તથા સનીઓમાં પડે તેથી પણ ઓછો ફેરફાર ફારસી ભાષામાં એક હબ્બર વર્ષમાં પડ્યો છે. એક ફારસી કાવ્ય યોદ્ધા સનીમાં રચાયું છે કે અદારમી સનીમાં તે નક્કી કરવું પણ મુશ્કેલ છે, કેમકે ભાષામાં ફેરફાર નથી, વિષયો અને અલંકારો એના એ હોય છે, અને કવિનું પોતાનું

૧. "A Literary History of Persia" by Prof. E. G. Browne: Vol. II

વ્યક્તિત્વ પણ ઝાઝું પ્રદર્શિત થતું નથી. દારસો કવિઓ હિન્દુ પ્રકારની કવિતા લખી ગયા છે; તેમાંના કેટલાકો તો સાચી કાવ્યપ્રતિભા ધરાવતા હતા; પરંતુ ઈરાનમાં વિવેચનશાસ્ત્ર પૂરું ખીલેલું ન હોવાને કારણે ૪૦૦ વર્ષ સુધી નાના મોટા અધાપ દારસી કવિઓએ એક જ ધરેડમાં ગાહું લોકે રાખ્યું અને પોતાના પૂર્વજોનું અનુકરણ કર્યા હયું. છેક વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઈન્દિયુસ્તાનના આ લાંબા દામત્વનો અંત આવ્યો અને દારસી સાહિત્યમાં રિવિધતા અને મૌલિકતાનાં દર્શન થયાં.

દારસી કવિતા મોટે ભાગે બાવપ્રધાન કે જીર્મિપ્રધાન હોય છે. બાવ વસ્તુનું વર્ણન કરવાને બદલે કવિ પોતાની જ હૃદયોર્મિ સંગીતમય બાનીમાં રેડવાનું વંતુ પસંદ કરે છે. તેની કવિતા તેથી પરલક્ષી કરતાં આશ્વમયક્ષી વધુ છે. દારસી સાહિત્યમાં વાસ્તવદર્શનની જીણપ છે. દારસી શાયર કલ્પનામૃદિમાં જ વિહરે છે, અને વાસ્તવિક જગત, તેના વતનીઓ અને તેમના પ્રશ્નો જોડે જાણે એને કશી નિસંગત જ ન હોય એમ એની કવિતા ઉપરથી દેખાય છે. જે કોઈ વ્યક્તિ કે બતાવતું એ વર્ણન કરે છે તે વાસ્તવિક મટી બાવનાત્મક અને લગભગ કાલ્પનિક બની જાય છે. ઘણા લેખકોએ દારસી સાહિત્યની એક ખામી પ્રત્યે ખામ પ્ધાન બેઠ્યું છે એક દારસી કવિ અમુક પંક્તિના સંજ્ઞામત્કારથી અથવા અમુક શ્લોકના સૌન્દર્યથી એટલો આકર્ષાઈ જાય છે કે કાવ્યોના તે ભાગો ખાતર આખા કાવ્યની ખૂમીનો તે ભાગ આપી દે છે. પ્રાચીન ગ્રીક લેખકોનો મોટો ગુણ એ હતો કે તેઓ એક આખું કાવ્ય કે નાટક દૃષ્ટિમાં રાખતા, એનો અમુક ભાગ નહિ : પ્રાચીન ગ્રીક લેખકો સૌન્દર્ય-પૂર્ણ હતા છતાં હમેશા અતિરેકનો ત્યાગ કરતા, પ્રમાણવિવેક માયવતા, અમગ્ર લેખની સમગ્રતા જાળવતા. તેથી જિહાડું દારસી કવિઓ જીવનના, પ્રકૃતિના કે કલ્પનાના સૌન્દર્યદર્શનથી મનની સમગ્રતા ખોઈ દે છે, અતિશયોક્તિમાં રાયે છે, સંજ્ઞાના ગદ્ગ અને બાધાના સાહિત્ય પાછળ પાગલ બને છે, અને ચિત્તાકર્ષક વિગતો ખાતર આખા લેખની ખૂમી જતી કરે છે સૌંદર્યકલ્પના એક કરુણરસપ્રધાન નાટક કે હોમરના એક મહાકાવ્ય માથે દારસી સાહિત્યના કોઈ પણ મહામંથનો સુકાવ્યો કરતા દારસી કાવ્યના ગુણુદોષ કયાં છે તે તુરત જણાયે.

મિ. ગિબ્સ દારસી સાહિત્યોના લક્ષણોની બહુ કાબેલિયાથી ચર્ચા કરતાં કહે છે કે એક પછી એક જુદો જુદો પરંતુ જુદો જુદો વન ન

સ્વર્ગીય આનંદ આપે છે; પણ ફારસી કવિઓ મધુમશિકાઓ પેટે એ મધ લૂંટવામાં જ એવા પડી ગયા હોય છે કે જેમ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં અનેક ગુણો ખીણવા પામ્યા છે તેમ તેમના સાહિત્યમાં બનવા પામ્યું નથી. ફારસી કાવ્યસાહિત્ય નિર્માણ પાણી સમાન નથી, મીઠા શરબન સમાન છે; તે રસાનંદ જરૂર આપશે પણ જીવનની સુખળી જરૂરયાન પૂરી નહિ પાડે. ફારસી કવિતા રોટલી સમાન નથી, મીઠાઈ સમાન છે; પરંતુ મીઠાઈનાં જ બોજન ને બોગી રોજ કરે તે રોગી જન્મ્યા વિના ન રહે. પ્રેમની ઈન્બળમાં ફારસી સાહિત્ય સપડાયું છે અને છેડ આધુનિક મમય પરંતુ તેનાથી તેમાંથી છુટાયું નહિ. રસમાં રમ શુંગારરસ, અને નેણે એ રસ ફારસી કવિતામાં આપ્યો છે તેને બીજી કોઈ ભાષામાં આ રમ મોજો લાગે તો નવાઈ નહિ. પરંતુ એક જ વિષય પડતાં રચ્યાપચ્યા રહેવાથી તેમાં કદાચ નિયુજ્જના આવી હશે, પરંતુ બીજાં અનેક ક્ષેત્રો વલુખેડાયેલાં રહ્યા તેની ખોટ આપણને ખૂંચ્યા વિના રહેતી નથી.

ફારસી સાહિત્ય હિપર મૂકીવાટે સૂરીઓ સુધી મળ્યાં પડ્યાં જમાવી, અને ફારસી કવિતા જોલખાય તો તે સૂકી રિચારો જ અને તે પણ સૂકી પરિભાષામાં જ રળૂ કરે એવી એક પ્રકારની સિનમકારક પ્રણાલિકા પડી ગઈ. આ પ્રણાલિકાનું બળ કોઈ સરકારરચિત કાયદાથી પણ વધુ થઈ પડ્યું, અને ચાર સેકા સુધી ઈરાનના સાહિત્યે આ ફદિનું દામત્વ વિના કરિયાદે સ્વીકાર્યું. જે કવિઓ સૂકી હતા તેઓનું લખાણ નૈમર્ગિક હતું, પણ જે સૂકી નહોતા તેમને પણ ફદિઅનુમાર સૂકી રિચારો રળૂ કરવા પડતા અને મૂકી હોવાનો દંભ કરવો પડતો. શુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામ જેવા એક શુંગારરસિયા કવિનું અસ્તિત્વ સમજી શકાય, પણ જે કુટીબધ દયારામો પાડે તો એકના એક રમનું પાન કરવા શુજરાતીઓ અકળાઈ જાય, અને સાહિત્યને વિકાસ ન થતાં તેમાં મદત અને અંકુશિતતા આવવા પામે. ફારસી સાહિત્યમાં આ બળનો અતિરેક થયો છે, અને શરાબની ખુમારી અને પ્રેમની મસ્તીથી આ સાહિત્યને નજો ચડવો જ. આપણને કહેવામાં આવશે કે આ શરાબ અને ઈસ્ક તો ખુદાઈ છે: કબૂલ, પણ બક્ષિના અનેક પ્રકારો છોડી તેના એક જ પ્રકારને વળગી રહેવું એમાં હાપણ નથી. વળી બક્ષિના વિષયને સર્વોત્તમ ગણવામાં આવે તો આપણને વાર્તા ન હોય પરંતુ બહુ બક્ષિ સિરાય બીજો વિષય જ ન હોય એવો એકહથ્થુ ઈર્મિરો સાહિત્યમાં કોઈપણ રસ જમાવી શકે નહિ, અને જમાવે તો બીજા વિષયોની બહુપ સાહિત્યરસિકોને મોડેવહેલે ખૂંચ્યા વિના રહે

નહિ. ટૂંકમાં, કારસી કવિતામાં જે યથું છે તે ઉત્તમ યથું : ખુદ ભાષાની મીઠાશ, પ્રેમભાક્ત જેવા વિષય અને કવિઓની પ્રતિભાનો સંયોગ યર્ષ જે રચાયું તે ખેનમૂન, ખેનગ્રીર રચાયું; પરંતુ જે વિષયો ન ચર્ચાયા, જે દિશાઓમાં મૈકાઓ મુખી કલ્પનાનું ઉદ્ભવન ન થઈ શક્યું, કવિતા અને જીવનનો સંબંધ જેટલો નિકટનો છે તેટલો નિકટનો ન દર્શાવી શકાયો, તે માટે તો કારસી સાહિત્યપ્રેમીઓને ખેદ થયા વિના ન જ રહે.

હવે કારસી સાહિત્યના ગુણશનમાંનાં પક્ષીઓની ખમર લઈએ. એમની સંખ્યા જેટલી મોટી છે કે સોનાં નામ પણ અહીં આપી શકાય એમ નથી. થોડીક દિશાઓ અને વિષયોમાં સૌથી આગેવાન જે કલાપી હોય તેના જ કેકારવ સંબધી થોડુંક વિવેચન આ પ્રકરણમાં શક્ય બની શકે. એ કારણે આપણે કાળાનુસાર જર્ષ શકીએ એમ નથી. પરંતુ કાળાનુસાર મુખ્ય લેખકો કેણુ યર્ષ ગયા તે જાણવું હોય તો મિ. ઈરાનીના^૧ પુસ્તકમાથી આપણે નીચે પ્રમાણે સાત યુગોવાળો એક ક્રમ નક્કી કરી ગઈએ, જેકે તે અનુમાર આપણાથી ચર્ચા યર્ષ શકે એમ નથી :—

(૧) મહાકાવ્યોનો યુગ — દ્વિતીયી ફિરદૌરી મુખી (૮૫૦-૧૦૨૫). (૨) પ્રશંસાત્મક અને અદ્ભુતરસિક કરિતઓ યુગ; ઉન્સરીથી નિઝામી ગજવી મુખી (૧૦૨૫-૧૨૦૦). (૩) અગમવાગી અને બોધાત્મક કવિતાનો યુગ, જેમાં આદી અને ઝમી જેવા મહાકવિઓ યર્ષ ગયા, (૧૨૦૦-૧૩૦૦). (૪) બાવપ્રવાન કરિતઓ યુગ જેનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ હાફઝ છે; (૧૩૦૦-૧૪૦૦) (૫) બાવપ્રવાન અને અગમવાગી ગવિતાનો યુગ જેનો સૌથી જાણીતો ગ્વિ જામી છે, (૧૪૦૦-૧૫૦૦). (૬) કરિતઓ મંદનાનો એક લાખો યુગ જેનો મુખ્ય શાવર કાઆની છે; (૧૫૦૦-૧૬૦૦). (૭) રવ-દેશાભિમાનનો યુગ અને કારસી કવિતાનું નવજીવન (૧૬૦૫થી ચાલુ). છેલ્લા બે યુગો આપણે આ પ્રકરણમાં ન લેતા ૧૯મા પ્રકરણમાં ચર્ચાશુ.

ફિરદૌરી અને તેની પહેલાંના કવિઓ વિશે આપણે છૂટા અને ચોદમા પ્રકરણોમાં ચર્ચા કરેલી હોવાથી આપણે ઉમર ખૈયામ (મરણ ૧૧૨૩) થી આ વિષયનો આરંભ કરીશુ. એનો પિતા ઈબ્રાહીમ નીશાપૂરનો “ ખૈયામ ” (તંજુ બનાવનાર) હતો તે કારણે ઉમરને ખૈયામનું નામ મળ્યું. કારસી સાહિત્યમાં એ બિતરતી પંક્તિનો કવિ ગણાય છે, અને ઔફી અને દૌલત-શાહ જેવા જાણીતા જીવનચરિતકારો એનું નામ પણ જણાવતા નથી અથવા માત્ર નામનો નિર્દેશ જ કરે છે. ઉમર એક સમર્થ ગાણુતશાસ્ત્રી

અને ખગોળવેત્તા હતો, પરંતુ આજે એ સૌ બુધ્ધિ ગયું છે, અને એણે લખેલી થોડીક રૂઝાઝીયાતો જાણીતી થઈ ગઈ છે. દિદ્ગઝગાદઃ જેવો કવિ બાબાનરકાર મળી જવાથી ઉમરની ખ્યાતિ દુરોપમાં વધી ગઈ છે, જો કે ઈરાનમાં કવિ તરીકે એ બાગ્યે જ જાણીતો છે; એ પણ સાહિત્યની એક વિચિત્રતા જ મણી શકાય. મીક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી તે અજેવવાની બની ગયો હતો અને તે કારણે એના જનબોધિ આ તરફથી એણે પુષ્કળ વેક્યું હતું. એની રૂઝાઝીયાતો મળતા મુખ્ય વિચારો — મોનની મિનમગારી, જિદગીની નાપાવદારી, તકનીરની જરૂરદારી, ઇન્માનની લાચારી અને શરામની મઝેહદારી છે એ કહેતો કે જનનમા મોન મિવાય બીજી વસ્તુ નિશ્ચિત નથી, અને મત્ત કોઈ કાળે જણાયું નથા અને જણાશે પણ નહિ. ઉમર દંભનો જખરો દુષ્મન હતો, અને માનતો કે જનનમાં દંભના કરતા બીજો કોઈ દુશ્મન વધુ ફેલાયો નથી.

શમ્સ ઉલ ઉલમા મોલાના શિષ્યની રૂ પ્રમાણે ઉમરના કાબોમાં આવતો દાઢ તે ખુદાઈ પ્રમતી પ્રગણા નહિ પણ ખરેખરો શગમ જ છે શરામના ગુણગાન ગાતામાં અને પ્રતુની પણ મરફરી ઉઠાવવામાં ઉમર જેવો નફરત બીજો કોઈ ન હોય. એક વાર એ પ્રબુને દહે છે કે — હુ ભક્ત કડુ તો તને ગો લાખ, અને હુ પ.પ કડુ તો તેમાં તને થી ખાટ આવવાની હતી? મારે મને ગુસ્સુપ દાઢ પીચા દે! એક પ્રમગે ઉમરના હાથમાંથી દાફનો લીધો પડીને બાગી ગયો. તે ઉપરથી તેણે એક રૂઝાઈ જોડી કે — પ્રબુને મારી ઈશ્વરો આવી હશે અને પોતાને દાઢ પીવાનું મન થયું હશે અટલે મારો શરામ લઈ લીધો. એકવાર એ પ્રબુને કહે છે કે — હુ કાર્મિક ઓછો સખ્ત થા. નહિ તો તારી બીકે સ્વમમા કોઈ આવશે નહિ અને દોઝખમા દાખલ કરવાની જગ્યા પણ નહિ રહે. દિદ્ગઝગાદઃ કરેનો ઉમરનો તરગુમો દરેક સુર વાચકને જાણીતો છે; એ અંગ્રેજ કવિએ ઉમરનું બાબાનર ક્યું નથી, પણ ઉમરના વિચારોનું સત્તવ પોતાની કારમીતો ગરામર બાસ આપતી સુંદર બારામા રગૂ ક્યું છે ઉમર મોને અંગ્રેજીમા જાણીતો હોવા છતાં તેની એક આવડત સહેલી અને સુંદર રૂઝાઈ અનવંશમા આપવાની લાક્ષ્ય થોભાવી શકાતી નથી :—

૧. રૂઝાઈ એક ચાર લીટીઓવાળા કડી છે જેની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી બેરોનો પ્રાસ બેસે છે.

૨. શમ્સ ઉલ ઉલમા મોલાના શિષ્યો નોઅમાની ફત હદ્દ દિવાબ "શમ્સેર કવ અજમ"

“ ખર સીનેએ ધમપગીરે મન રહેમત કુન.
ખર બનો દિલે અસારે મન રહેમત કુન
ખર પાયે ખરામાનરવે મન બમખસાઈ,
ખર દસ્તે પયાવેગીરે મન રહેમત કુન ”

યાને (ઓ ખુદા) ' મારી ગમબરી છાતી ઉપર તુ રહેમત કર મારા ગિરફતાર થયેલ જન અને દિલ ઉપર તુ રહેમત કર શરામખાના તમ્ને જતા મારા પગોને તુ સમા કર, અને શરામનો ખાવો ધરવા નિર્માણ થયેના મારા હાથો ઉપર તુ રહેમત કર ' ઉમરની કિન્સૂફી અને આધુનિક યુરોપની કિન્સૂફી વચ્ચે મૌવાના શિખ્ખીને ઘણું માન્ય દેખાતુ, અને તેથી જ તેઓના મત પ્રમાણે ઉમર યુરોપમાં આપ્તી વૈખિનના પાત્રી ચક્રો હતો એટલું જ નહિ પણ મૌવાના સાહેબના કહેના પ્રમાણે જો ઉમર હાન જનતો હોત તો એ કદાચ યુરોપિયન પણ બની ગયો હોત !

હવે આ મદિરાબક્ત ઉપરથી એક સાચા પ્રભુબક્ત તરફ અને એક ઉચ્ચ કોળિના કવિ તરફ આપણે દ્રશ્ય અદ્ભુતરસદર્શક કરિનાતો ખરો પ્રતિનિધિ નિઝામી (૧૧૪૦-૧૭૦૩) ઇ એ ગળ શહેરનો રહેવાસી હતો મોટા એવું નામ નિઝામ ગજવી પદ્મ ૮ એ ઝાની જુદિરાગી અને ધર્મિય હતો એની કવિતામાં ગૂઢ નિયારો, ૧૬ તત્ત્વચિંતન અને ગગન ગામી કલ્પના આપણને આક્ર છે એણે પાંચ ભણીતા કાવ્યો લખ્યા છે જે “ અમ્મે ” અથવા “ પન્ગજ ” ને નામે નિ નાની પાઠ્યા છે તે કાવ્યોના નામ — “ મખજન ઉન અસરાર,” “ ખુસરો વ શીરીન,” “ સિક્કરનામે ” હકત પા ૨ ' અને ‘ લખ્ખી વ મખજન ” છે આ પાંચમાથી ત્રણના વિષયો ફિરદૌસીના શાહનામા ઉપરથી લાંબા છે નિઝામી ફિરદૌસીનો વખાણનાર હતો પરંતુ એનામાં નિયાર અને વાણીની મૌલિકતા હોનાથી તે ફિરદૌસીનું અધ અનુકરણ કરતો નહિ નિઝામીના વિચારો ફિરદૌસીના વિચારો કરતા વધુ ગહન અને વ્યગ્રમાં રચ્ય થયેના છે, અને તે વધુ કૃત્રિમ અને સૂક્ષ્મ પણ છે વિચારોની ગહનતા અને સર્જકશક્તિમાં એ ફિરદૌસીથી પણ ચડી જાય એમ મિ વિદ્વન્ ૧ માને છે. નિઝામીનું “ મખજન ઉન અસરાર ” (બેનોના ખજનો) ધાર્મિક અને નૈતિક વિચારોનો ખજનો જ છે, અને દૂકા દટાતો અને

૧ નિઝામી કૃત “ હકત પચકર ” પ્રસ્તાવના ગહિત લાભાન્તર કરનાર મિ સી ઈ વિદ્વન્

વાનાંઓથી એ કાવ્ય રસમય બન્યું છે." ખુસરો વ શીરીન "માં સામાની શાહ ખુસરો પરવીઝની રૂમી શાહઝાદી શીરીન પ્રત્યેની મહોબતનો દિવ્યરસ કિરસો છે એ જ કિરસામાં ફરહાદ નામનો સલાહ શીરીન ઉપરના પોતાના ગૃથા પ્રેમને ખાતર પોતાની જિંદગીની કેમ જરઝાદી કરે છે તેનું કટુણ વર્ણન છે. ત્રાજું કાવ્ય "લયલી વ મગ્નૂન" એક મસહર અરમ પ્રેમ-કિરસો રજૂ કરે છે. "રોમિયો અને જુલિયેટ"ના નાટકમાં બને છે તેમ બન્ને પ્રેમીઓનાં કુટુંબો વચ્ચે મુખ્ય દુસ્મનાવટ હોવાથી તેઓ વચ્ચે હામ તો શું પણ મેળાપ પણ દુર્લભ થઈ પડે છે. પ્રેમદીવાનો મગ્નૂન જંગલમાં બટકી લયલીનું નામ પુકારી કરે છે; સૌની નજર ચુકાવી લયલી એક વાર તેને આવી મળે છે : તે બાદ લયલીનું મરણ થાય છે અને થોડા જ વખતમાં મગ્નૂન પણ આ દૂર જનતથી નિદાવગીરી લે છે. એનાં સોગતીઓ જંગલના જનવરો દર્તા, અને જ્યાંસુધી તેનું રાખ દહન થયું નહિ ત્યાંસુધી તે પરજુઓ પોતાના માનવમિત્રના શરીરનું રક્ષણ કર્યું. શીરીન ફરહાદ અને લયલી મગ્નૂનના પ્રેમકિરસાઓના અસંખ્ય ઇશારાઓથી તમામ ફરની આલિસ બરપૂર છે

નિઝામીનું એક બીજું કાવ્ય "હફત પયકર" (સાત પ્રાંતમાં) છે. એ કાવ્યનો નાયક જાણીતો સામાની બાદશાહ બહેરામશુર છે. તે જ્યારે રાજકુમાર હતો ત્યારે એક મહેલમાં તેણે દુનિયાના જુના જુના દેશોની રાજકુવરીઓની સાત તસવીરો જોઈ, અને જ્યારે તે તખ્તનશીન થયો ત્યારે તે સાતે શાહઝાદીઓ સાથે તેણે શાદી કરી. દરેકને માટે તેણે એક જુદો મહેલ બનાવ્યો અને "અરેબિયન નાઈટ્સ"માં થાય છે તેમ દરેક શાહઝાદીએ વાનાં કવી બહેરામશુરને રીઝવ્યો પરંતુ નિઝામી તત્ત્વચિંતનનો શોખીન હતો, અને ટેનિસને રાજ્ય આર્થરની વાનાંઓને જેમ રૂપક આપ્યું છે તેમ નિઝામી પણ હવે આ બાબતને એક રૂપક તરીકે સમજાવે છે, અને સાત શાહઝાદીઓ તે એક સૂદીના સાત અનુભવો છે એવો ખુલાસો આપે છે. છેલ્લું પુસ્તક "સિકંદરનામે" અત્યંત જાણીતું છે અને "શાહનામા"ની જરાજરી કરે એવું છે. એના એક ભાગમાં સિકંદરને જગાવજેતા તરીકે મહાકાવ્યને શોભે એવી બધી વાણીમાં વર્ણવ્યો છે; પરંતુ જેમ "હફત પયકર"માં ક્યું હતું તેમ બીજા ભાગમાં નિઝામીએ રૂપકચન દાખલ કર્યું છે, અને સિકંદર એક સંત અને પયગમ્બર બની જાય છે. નિઝામીને એક મહાન કવિ ગણી શકાય, અને વીર અને શૃંગાર રસોમાં તે એ મહાન ફિરદૌસીનો જરાખરિયો હતો.

પ્રશંસાત્મક દરબારી કવિતામાં સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન અનવરી (મરણ્ય ૧૨૦૦ માં) ને ધટે છે. પરંતુ પેટ ભરવાને ખાતર રાગની ખુશામદ કરવાથી, તેને દેવ બરાબર ગણવાથી અને પોતાને નીચા પાડવાથી કવિનું સ્વમાન હણાય છે અને એની લાઘવ્યતાથી પોવાય છે. જ્યાં કવિએ લેખિયા અને રાગઓ ખુશામદબૂખ્યા હોય ત્યાં ચારિત્ર્યને હાનિ પહોંચાડતી આવી કવિતાનો પ્રચાર થાય છે. અનવરી પહેલાં તો નિર્ધન હતો, પણ એકવાર એક રાજકવિને કાદમહથી પોતાના રસાદ્યા સાથે ઘોડેસવાર થઈ જતો જોવાથી તે પોતે પણ શાયર બન્યો, અને સલજીડી વંશના સુલતાન સંજરનાં વખાણો કરી તેણે ઉચ્ચ મરતબો મેળવ્યો. ૧૧૫૩માં મઝ તુકો સામે લડતાં આ સુલતાન હાથે અને એના મુલકની તારાજ થઈ. તે ઉપર “ખેરાસાનનાં આસુ” નામનું દર્દનાક કાવ્ય અનવરીએ લખ્યું. જે સત્ય, વાસ્તવિકતા અને સહૃદયતા એનાં પ્રશંસાત્મક કાવ્યોમાં નથી તે આ કુરુણ કાવ્યમાં છે, કેમકે જે બરમાદી અનવરીએ નજરે જોઈ તેનું જ તેણે વર્ણન કર્યું છે. અનવરી એક બાહોશ કવિ હતો, પરંતુ એના અતિ સામાન્ય વિષયને ન્યાય આપવા ખાતર તે ખેતીનણીને અનેક પ્રકારનાં રૂપો અને ઉપમાઓ વાપરતો અને અતિશયોક્તિનો પણ ઉપયોગ કરતો. જીવનના છેવટના બાગમાં તેણે દરબારને અને કાબ્યદેવીને હેલ્લી સલામ કરી એકાંતવાસ સેવ્યો. અનવરીના જેવી જ દુર્બોધ, કૃત્રિમ અને પાંડિત્યદર્શક કવિતા એના સમકાલીન ખાઝાનીએ પણ લખી છે. બન્ને ખરી કવિત્વશક્તિ ધરાવતા હતા, પરંતુ તેમનાં કરિતાનો આદર્શ ઊતરતા પ્રકારનો હોવાથી તેમનાં કાવ્યોની કદર પૂરેપૂરી થઈ શકતી નથી.

કારસી સાહિત્યની ખરી મહત્તા અને મોજ તેની સૂઝી કરિતામાં જણાય છે. “મસનવી” ના રૂપમાં સૂઝી કવિતા પ્રથમ જોડવાનું માન હકીમ સનાઈ (મરણ્ય ૧૧૭૧) ને જાય છે. એ શાયર પહેલાં તો પ્રશંસાત્મક કવિતા લખતો. એના વખતમાં એક અધર્મીવાનો ચપ્પસ હતો, જેનું નામ લોકોએ મસ્કરીમાં “લાઠપુર” (કાદવ ખાતાર) પાડ્યું હતું. એક દિવસ લાઠપુરે જાહેરમાં ઠગ્ગા દર્શાવી કે ખુદા સનાઈ ને અંધ બનાવે કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો કે સનાઈ જેવા સમર્થ કવિની કવિતા પ્રભુભક્તિને નહિ પણ એક દુન્યવી રાગની વખાણને અર્પણ થતી હોવાથી તેને આવી સજા જરૂર થતી જોઈએ. સનાઈ આ વાત સાંભળી સૂઝી બની ગયો અને “હકીકત ઉલ હકીકત” (સત્યનો બાગ)

નામનું જાણીતું કાવ્ય તેણે રચ્યું. હવે દુનિયા ઉપરથી તેનું મન ઊડી ગયું હતું, અને જ્યારે મુઘલાન બહેરામશાહે એને પોતાની બેઠી શાદીમાં આપવાનું કહ્યું ત્યારે સનાઈએ ચોખ્ખી ના પાડી.

સનાઈ પછી જે બીજો મહાન સંત કવિ થયો હોય તો તે ફરીદ-ઉદ્દીન અત્તાર (૧૧૧૬-૧૨૩૦) હતો, જે મેંગિડેના બચ્કર દુમશા દરમ્યાન બહુ મોટી વયે કતલ થયો હતો. તેનો ધંધો પ્રથમ તો “અત્તાર” (સરૈયા) નો હતો. એક દિવસ તેણે એક દરવીશને પોતાની દુકાન પાસેથી હાંપી કાઢ્યો. દરવીશે કહ્યું — “પણ પાસે જ્યું મારે માટે સહેલ છે, કેમકે આ ઝળખા સિવાય મારી પાસે કશું નથી; પણ તું આટલી દુન્યવી માલમત્તા છોડી માલક પાસે શી રીતે જઈ શકીશ?” એટલું બોલી દરવીશ લગડું ઝોટી સૂઈ ગયો અને ખુદાની દરબારે પહોંચી ગયો આ જોઈ અત્તારને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; તેણે અત્તરની દુકાન લૂટાવી દીધી, અને પોતે સૂઈ સૂઈ ગયો. એનું જાણીતું પુરતક “મનતિક ઉત તપર” (પક્ષીઓનું તર્કશાસ્ત્ર) સૂફીરાશનું મહાન કાવ્ય છે; તે એક રૂપકકથા છે અને અનેક વાર્તાઓ અને દૃષ્ટાંતોથી તે મનોહર બન્યું છે. એ કાવ્યમાં અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ (એટલે મનુષ્યાત્માઓ) કાંઈ પર્વતમાં રહેતા સીમુર્ગ નામના એક મહાન પક્ષી (એટલે પરમાત્મા) ને મળવા જાય છે, અને આઠ ખીણોમાંથી (અનેક અનુભવોમાંથી) પસાર થાય છે. આ મુસાફરી બહુ કટકાપટ પુરવાર થાય છે અને માત્ર ત્રીસ પક્ષીઓ ધારેલાં મંજિલે પહોંચે છે. પણ જ્યારે તેઓ સીમુર્ગને મળ્યાં ત્યારે તેઓને એક આશ્ચર્યકારક અનુભવ થયો કે આટલા લાંબા પ્રવાસ છતાં તેઓ તો પોતાને જ પહોંચ્યાં હતાં, અને સીમુર્ગ તો તે સઘળાં સામરો સરવાળો જ હોય એમ જણાયું. શાયર એવું બતાવે છે કે બહુસાક્ષાત્કાર તે માત્ર આત્મસાક્ષાત્કાર જ છે, અને ઈશ્વરને સંપાદન કરવા પહેલાં વ્યક્તિએ પોતાની જાનને જ યોગ્ય રીતે સમજવી જોઈએ. ખૂબી એ છે કે સીમુર્ગ એક મોટા પક્ષીનું નામ છે, પણ અત્તાર એ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરી એનો અર્થ “સી-મુર્ગ” અથવા ત્રીસ પક્ષી એવો કરે છે: એટલે પ્રવાસ કરનાર પેલાં ત્રીસ પક્ષીઓ હવે તો ‘સી-મુર્ગ’ ને (ત્રીસ પક્ષીઓને) એટલે પોતાની જ ખરી જાતને પિછાની શક્યાં હતાં. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં જોન બન્યનની અમર ગદ્યકૃતિ “પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ” માં ક્રિસ્ટિયન નામના નાયકે મોક્ષનગર તરફ પ્રવાસ કર્યો હતો; તેને કેટલેક દરજ્જે મળતાં આ કાવ્ય

ઠે અત્તારનું ખીજી જાણીતું પુસ્તક “તઝકરત હિન્ ઓસિયા” (મતોના જીવન ચરિત્ર) છે. આ “પદ્મનગા” (શિખામણની ચોપડી) નામનો તેનો એક લઘુમથળો લોખંડિય પુરનાર થયો છે.

હવે સૂફી શાયરોના સિરતાજ મૌલાના જતાનુદ્દીન રૂમી (૧૨૦૭—૧૨૭૭) ઉપર આવીએ એ ઈકાનિયમ શકેરમા રહેતો અને એ શકેર ઓસિયા માર્શનર (૩મ) મા આવેલું હોનાથી એ રૂમી કહેવાતો. એક દિગોરાનગ્ધાથી જ અત્તારે તેનું ભવિષ્ય બાખ્યું હતું અને રૂમી એક મહાન મૂકી થયે એમ જાહેર કર્યું હતું. રૂમીએ પણ આભાર દર્શાવતા કહ્યું છે કે—

“અત્તાર ૩૬ બૂદ વ સનાઈ દો ચરમે ઉ,
મા અઝ પયે સનાઈ વ અત્તાર આમદીમ.”

યાને, અત્તાર આત્મા સમાન છે અને સનાઈ તેના મે ચક્ષુઓ છે. અમે તો માન સનાઈ અને અત્તાર પાછળ ચાલ્યા આવ્યા છીએ. રૂમી એક સાચો સૂફી હતો અનેક વાર તેને આધ્યાત્મિક દર્શનો થતા અને તે સમાધિમા પ તો એનામા આધ્યાત્મિકતા અને ઉચ્ચ શાયરીનો વિરન સયોગ થયો હતો. એનો ગુરુ શમ્સે તખરીઝ એક બન્કતો દરવીશ હતો. તેનું લોકોએ મસ્જીમા પરન્દા’ (શિડનાર) નામ પાડ્યું હતું. લોકો શમ્સની વિચિત્રતાથી ત્રામ પામી તેને ડેરાન કરતા ખુ રૂમીના અનુયાયીઓએ તેને આ પાગન દરવીશની સોમત ઠોડના કહ્યું. પણ રૂમી પોતાના ગુરુને છેડા મુઘી નળગી રહ્યો જ્યારે શકેરમા ફારી નીકળેના એક તોફાન દરમ્યાન શમ્સ બેગાન થયો ત્યારે તેની યાદમાં રૂમીએ “નૂત્ય કરતા દરવીશો” નો એક સઘ સ્થાપ્યો. રૂમીએ મઝનોની એક દીવાન (કિતામ) રચી, અને દરેક મઝનમા પોતાનું નામ નહિ પણ જાણે તે શમ્સે લખી હોય તેમ શમ્સનું નામ મૂકી પોતાના ગુરુ પ્રત્યેનું અહેસાન વાળ્યું. આજે પણ રૂમીએ લખી હોવા છતાં એ કિતામ “દીવાને શમ્સે તખરીઝ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.^૧

૧. ગ્રીક ફિલસૂફીના ઇતિહાસમા અને મળતો એક દાખનો જગપ્રસિદ્ધ છે. પ્લેટોના ‘સવાદો’ મા તેના ગુરુ સોક્રેટિસને જ બોલતો ચીતરેતો છે. પ્લેટોના પુસ્તકમાં જાણે તેણે પોતે નહિ પણ સોક્રેટિસે રચ્યા હોય એવી રીતે તેમની રત્નઆત ઘઈ છે. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ પોતાની અસામાન્ય શક્તિ અને વિદ્વત્તાનો જશ હંમેશા પોતાના નિરક્ષર ગુરુ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને આપતા એ સૌને સુવિદિત છે.

રૂમીનું મહાન પુસ્તક “મસનવી” ને નામે ઓળખાય છે મસનવી તો ગઝલ, કબીદા, રૂમાઈ એવેની પેઠે અલગનો એક પ્રકાર છે, પરંતુ રૂમીએ જનારથી મસનવીનો ઉપયોગ ક્યો ત્યારથી એ શબ્દ જાણે ખાસ રૂમીના જ કાવ્ય માટે વપરાતો થઈ ગયો છે રૂમીએ કુરાન ઉપર મનનચિંતન કરી તેનું રહસ્ય નિચોવી પોતાના મયમાં ભર્યું છે કુરાનની આપતોના આદર્શો અર્થો કરતાં પણ એ ગુપ્તો નથી અને સૂફીનાદ કુરાન માથે મુસલમાન છે એમ એણે પોતાના કાવ્યમાં બતાવ્યું છે એણે કહ્યું છે કે —

“મારું કુરઆન મરજ રા બર દામ્તીમ,
ઉત્તુખાન બેદરે સગાન અદાપ્તીમ”

યાને, અમે કુરાનમાંથી તમામ રહસ્ય ખેંચી લીધું છે અને ખાની હાડ, ફૂંટાએને ફેંક્યું છે સૂફીવાલું કોઈ ધર્મશાસ્ત્ર નથી, પણ જો કોઈ શકે, તો એ માનને વાચક કિતાબ રૂમીની “મસનવી” કે એને માટે મહેવાયુ છે કે —

‘મસનવીએ મૌલવીએ મઆનવી
હસ્ત કુરઆન દરે ઝગાને પહેવવી’

યાને મૌલાના રૂમીની રહસ્યપૂર્ણ મસનવી તે ઈરાની ઝગાનમાં લખાયેલી કુરાન જ છે રૂમીને એ સ્થિરનિજ સૂફી અને મહાન શાપર તરીકે બહુમાન મળતું અને તેને માટે કહેવાય છે કે — નીચળ પયગમ્બર બલી દારૂ કિતાબ, યાને જો કે રૂમી પયગમ્બર નથી તોપણ તે (સ્થિરી પ્રેરણાવાળી) કિતાબ ધરાવે છે

રૂમીને કિયા, મીનરિયાજ, રૂમી પ્રજ્ઞાનિજ, ગ્યાપિનમન વગેરેની કલી જ પડી નહોતી એને માત્ર સ્થિરની જ લગની લાગી હતી, અને જે માર્ગે તે સ્થિરના મનન સાબિખમાં રહેતા ઇશ્કનો તે પ્રેમમાર્ગ હતો બીજા સૂફી કવિઓની પેઠે એનામાં શરામ (આખ્યાત્મિક પ્રેરણા) સામી (વશાત પાનાર), મરખાને (શરામખાનું) અને પીરે મોખાન (શરામખાનાનો માલિક અર્થાત્ સદ્ગુરુ) વગેરેની ઝાઝી વાતો પણ આવતી નથી એની વાણી અત્યંત ગંભીર, અને એના વિચારો ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ છે એના શબ્દો બહુ મહેવા છે પણ વિચારો એટલા મુરકેવ હોય છે કે કેટલીકવાર દીઝ વિના એને સમજવો કંઠેથી થઈ પડે છે જાણે કોઈ દેવવાણી દ્વારા સંક્ષિપ્તમાં સૂત્ર ઉચ્ચારાતું હોય એવી એની શૈલી અર્થભારથી અસ્પષ્ટ બની જાય છે એની મસનવીમાં ૨૬૦૦૦

જેતો (ચરણો) છે, અને તે પુસ્તક છ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પૂરતી યોગ્યતા વિના એક સામાન્ય વાંચક આ મમનવી સમજી શકે નહિ, જે કે “દીવાને શમ્સે તમરીઝ” મહેલાઈથી અને આનંદપૂર્વક વાંચી શકાય છે. મિ. નિકેલ્સન^૧ મસનવીની અરખાઈથી અકળાઈ તેને વર્ણવવાની “એક્સકર્ઝન” સાથે અરખાવી તેને ઉતારી પાડે છે, અને કહે છે કે એ બન્ને કાવ્યો રેતીના રણ સમાન છે; જે કે તેઓમાં ઠેરઠેર તાજગી ભરી, ખુશનુમા જગ્યાઓ આવે છે. ડમીમાં હાકિમની ઝમક નથી, માગીને હાસ્યરમ નથી, ફિરદૌઝીનો જોશ નથી; પણ પોતાના ગિયવને અનુસંગતા ગુણો એનામાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે. જાણે જ્ઞાન ભક્તિ અને ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન ભવ્ય કવિતાનું ડપ ધારણ કરી આવ્યાં હોય એમ મમનવીના વાચકોને લાગે છે રિયારોના સ્પષ્ટીકરણ નારુ રૂમીએ અને નની મોટી વાતોએ અને દૃષ્ટાનો આખી વાચકોને ઉપકૃત કર્યાં છે. સૂફી કાવ્યસાહિત્યની ત્રિવિભાજામાં મૌથી ઉચ્ચ ત્રિખરે ડમીની મસનવી વિરાળ છે.

બોધાત્મક કવિતાનો મૌથી આગેવાન પ્રતિનિધિ તે સમગ્ર ફારસી સાહિત્યનો સૌથી સેદ પ્રતિનિધિ છે. તમામ ફારસી લેખકોમાં મૌથી જાણીતો અને લોકપ્રિય લેખક જેમ સાદી ૧૧૮૪માં જન્મી ૧૦૯૧માં ૧૦૬ વર્ષની આંત ખુઝર્ગ વયે જન્નનશીન થયો ધરાનનો મૌથી જાણીતો પ્રાત તે ફાર્મ ફાર્મનું મૌથી જાણીતું સફેર તે શીગઝ, અને શીરાઝનું ખાસ જૌરન તે એના જે મહાન લેખકો — સાદી અને હાકિમ સાદીએ અત્યારે સુનતાન સાદ જિન ઝમીની અને પાછળથી એના પુત્ર અબ્દુલકની ખિદમત કરી હતી, અને તેમના નામ ઉપરથી એણે પોતાનું ઉપનામ માગી રાખ્યું. બગદાદની પ્રસિદ્ધ નિઝામિયા મદ્રેસામાં એણે અભ્યાસ કર્યો અને એના ગુરુ નહાણુદ્દીન મહરાનગીએ એનામાં સૂફી સંસ્કારો રેડ્યા. ઘણા વર્ષો પછી મગોન બાદશાહ હવાકુખાનના પાસથી બુમનાથી બગદાદ ૧૦૫૮માં પડ્યું, અને એ કરુણ પ્રમતે આદીએ એક જાણીતું કાવ્ય લખ્યું હતું. માગીને મુમાફરીનો બારે શોખ હતો અને લગભગ ત્રીસ વર્ષો સુધી એણે અનેક ટેકાણે વ્રાસ કરી જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો, એક સાર તો તે ફેક લોકોને હાથ કેદ પકડાયો. પરંતુ એક બોળખીતા માણસે ખર્ચ કરી તેને છાંડ્યો, અને પોતાની બેગી માથે માગીનું લત્ર રૂપ એ ત્રી એક કર્કગા હતી અને માગી પોતાના પુત્રકોમાં શ્રી જાત માટે જે

૧ “Selections from the ‘Divan e Shams e Tabriz’ Introduction by R. A. Nicholson

હવેકો વિચાર રજૂ કરે છે તેનું મૂળ કારણ તેની પત્ની તરફથી તેને મળેલો કડવો અનુભવ છે. પોતાના “બોસ્તાન” નામના કાવ્યમાં માત્ર પોતાની હિંદુસ્તાનની સુમધૂરી વિશે લખે છે, અને મોમનાયના મંદિરમાં એક બ્રાહ્મણ યુક્તિ વાપરી કેમ લોકોને ઠગી દેવોનો “ચમત્કાર” બતાવતો હતો, પરંતુ સાતીને હાથે કેમ પકડાઈ કૂવામાં ફેંકાયો હતો, તેનું વર્ણન આપે છે.^૧

માત્ર એ મોટી ઉમરે લખવું શક્ય હતું અને તે એનાં પુસ્તકો ઉપરથી તુરંત જણાઈ આવે છે. ઈરાનમાં કેઈ એવું જાગૃક કે વૃદ્ધજન ન હોય કે જેણે “ગુલિસ્તાન” (ગલીચો) વાંચ્યું ન હોય, અને “ગુલિસ્તાન” વાંચ્યું એ એક જિંદગીનો સહાવો છે. જાણે કેઈ જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ ખુશખિયાલ ગુમ્નો હોય જાતી જગતમાં રૂચા નીકળ્યા હોઈએ એવો આપણને વાચનાં અનુભવ થાય છે. “ગુલિસ્તાન” ગદ્યમાં છે જો કે તેમાં પુષ્કળ પદ્ય આવે છે. અનેક વાતોઓ, દૃષ્ટાંતો, વિચારગતો, કાવ્યકશ્ષિકાઓ, અને ખામ કરી લેખના પાતાના જીવનના અનુભવો અને પોતાની સુસાદીની વિગતોની તે એક ખાણ છે એમાં તરવરાતની ચર્ચા નથી, પરંતુ સમસ્ત જીવન ઉપર એક વ્યોમવૃદ્ધ અનુભવીની દીકા છે જીવાનીની મન્ની જીવનગીની નાનગાની. સુલતાનોના મનસ્વી હાટા, દરવીશોની ફુનિયા પ્રત્યે બેપરવાઈ, કિશ્મીનો વર્ડર, જમાનાના ગદગદ, સદ્ગુણનું શુભ પરિણામ અને ખૂરાઈનો બદબાજી વગેરે તમામ દુન્યવી સાણપણ સાદીના પ્રયોગોથી મળશે. પોતાના વિચાર પ્રવાસો અને અનુભવોમાંથી એણે બોધનું નરનીન તારવ્યું છે, અને હારા મમાન ચમકતા સૂત્રોમાં રજૂ થઈ તે દારની સાહિત્ય દીપાવે છે. માઢીએ જીવનની લીલીસૂકી પુષ્કળ જોઈ હતી તોપણ એના મનની મમતુના ખોદવાની નથી અને એની વાણીમાં કટુતા આવતી નથી શરસી લેખકોમાં માઢી જેવો જ્યનહારુ જ્ઞાન અને નીર્મલ ચર્ચાતો કેઈ ખીજે લેખક ન હોય માત્ર ચાલુ કહેતો કે વનમંપત્તિ કરનાં સદ્ગુણોની ખિમવણી ગર્કેતર હોય છે, મનકે સદ્ગુણ જ નોડવ છે; મદ્ગુણ જ સુખનું માધન છે. પ્રેમ, મખાવન ગાતિ, સતોષ, હામા, પ્રામાણિકપણ વગેરે અનેક સદ્ગુણો ઉપર માત્ર એ દૃષ્ટાંતો માથે રમિક ચર્ચા કરી છે. વળી સાતી સમજ અને હામ્બરમને પ્રતાપે એ લેખક વાચકનર્મને અતિપ્રિય થઈ પડ્યો છે. એની નની આત્મત મહેવી. ચિદ અને સુમંદુર છે, અને પ્રમનાનુમાર લેખક ઉચિત સખ્દો વાપરી શકે છે એની મહેલી એમારનું

૧. શ્રી. રત્નમણિરાવ બીમરાવ-ન “સોમનાય” ગા આ ઈસ્તાને ન જની રીતે દક્ષિણ મનુરામાં આવ્યો છે આ જાગનની વિગ્નન ચર્ચા ગોવાના મેવદ અણકર નીચે “૨-૪૨ વનો ઉલિકાસ” (ગા ૧) ગા કરી છે

અનુકરણ ધણાએ કયું છે પણ કોઈ એટલો સફળ નીવડ્યો નથી. એને મજાક ઉઠાવવાનો પણ શોખ છે અને દંભી ધર્મગુરુઓની એણે ખરાબર ખબર લીધી છે; પરંતુ કોઈ પણ ખાનગી વ્યક્તિની એણે નિંદા કરી નથી. સાદીના અનેક વિચારો અને દષ્ટાંતો લોકમુખે ચડી ગયાં છે, અને જોટલાં સાદીનાં પુસ્તકોમાંનાં અવતરણો ઈરાનીઓ છૂટથી વાપરે છે તેટલાં કોઈ બીજા લેખકનાં વપરાતાં નથી. ઈરાનનો મોટામાં મોટો નીતિશિક્ષક તે જોખ માદી. ઈરાની ચારિત્ર્ય ઉપર કોઈ પણ સાહસકારે સૌથી વધુ, સૌથી ટપાલુકારી અને કાયમની અસર જો કરી હોય તો તે સાદીએ કરી છે. મિ. કલોડ ફ્રિડ^૧ કહે છે તેમ પૂર્વના દેશોમાં કુરાન સિવાય જો કોઈ પુસ્તક સૌથી વધુ વંચાતુ હોય તો તે સાદીનું “શુલ્હસ્તાન” છે.^૨ ધર્મ-ગુરુઓ ધર્મરથજોમા સદીઓ સુધી ઉપદેશ આપી જોટલી અમર દેશના ચારિત્ર્ય ઉપર ન કરી શક્યા તે સાદી પોતાના પુસ્તકોમાંનાં વ્યવહારુ જ્ઞાન, રસિકત્વમાં અને ઉચિત દષ્ટાંતો વડે કરી શક્યો.

પરંતુ માદીની નીતિચર્ચા હંમેશા ઉચ્ચ કોટિની રહેતી નથી તે અજોદ નોંધવું પડે છે. કેટલીકવાર તે ઉપદેશ છે કે સમે જોઈને સોગંદી મારવી અને મંદનેગ પ્રમાણે નીતિ રાખવી. સાદીનું એક વાક્ય સૌ કોઈને યાદ રહી ગયું છે :—“દરૂથે મસલેહન આમીઝ એહ અઝ ગારતીએ દિતને અંગીઝ ” યાને બહું કરવાના હેતુથી બોધાયેલું અસત્ય જિતને જગાડનાર સત્ય કરતાં એહતર છે. કમનસીમે માદીનાં મહાન પુસ્તકોમા પણ કેટલીકવાર અશ્વીન વિચારો અને અશિષ્ટ બાપા જોવામાં

હવે ફારસી ભાવપ્રધાન કવિઓના મુગટમણિ સમા શાયર હાફિઝ વિશે થોડીક ચર્ચા કરીશું તેનો જન્મ ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયો હતો, અને આખું કુરાન એને કદમ્બ હોનાથી એને “હાફિઝ” (યાદ રાખનાર) નું નામ અપાયું ફારસી સાહિત્યના ગુણશનમાં હાફિઝ જેવું બુનબુન બીજું કોઈ નથી એક કિન્નરનું ગાયન સાબળ્યા પડી કયો દુન્યવી સંગીતકાર આપણને મતુષ્ટ નરી શકે? હાફિઝની ગુનામ મમાન ગઝલોના મધનો આનદ માણનાર મધમાખીને તે જ પુષ્પો ઉપર ચાતુ ભમતુ ગમે છે, અને બીજા ગુનગનો ઉપર ઊડવાનું મન પણ થતું નથી ફારસી કવિતાના પ્રેરણા અને પ નાનિત સૌન્દર્ય અને માધુર્ય હાફિઝમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા જેમ ફિરદૌસીમાં શૈર્ષ, નિઝામીમાં કદમના, ડમીમાં બકિત, સાદીમાં શાણપણ, અને ગઝલગીમાં નિકતા તેમ હાફિઝના કાબોમાં એક પ્રકારની મસ્તી કે ઉન્માદનો અનુભવ થાય છે હાફિઝ વાચના હૈયુ હેલે ચડે છે, દિન આનદમાં ડોલે ૭ ચિત્તમાં ખુમારીનો નેશ આવે છે કદાચ આ મર્ની જરૂર જીવનમાં ન હોય, પણ એ પ્રેમધેવાને જીવનની પડી હતી જ કયા?

હાફિઝની ખૂનીનું ખ્યાન કરતા અનિશચે કિં પણ થઈ જનાનો ભર શકે છ મિ ઓટો રોથફિલ્ડ^૧ હાફિઝ માટે લખે છે — “No other lyric poet in any language that I know, not even Ronsard, has ever attained so great a loveliness or can be likened to this Raphael among Persian poets” ગ્રીષ્મ પરિઓમાં એનેકાઓન અને આગ કરિઓમાં રોગર્ટ હરિક સાથે કાફિઝને સરખાવી શકાય, કેમકે એ મધમનો માનીતો રિપન હતો — “ધરકમાઝી ઓ જવાની ઓ શરાબે લઅબકામ” (નફિકમાઝ, જીવાની અને માણેક સમાન રાતો શરાબ) ગુજરાતના શુભારરમિક ભક્તકવિ દયારામ અને હફિઝ વચ્ચે તો અતિથણુ સાબન છે — હાફિઝમાં શરામ છે જે દયારામમાં નથી, પરંતુ મન્નેમાં પ્રેમના તોફાન, ઉન્માદ અને ઉત્કટતા છે, અને પ્રેમથી ઉદ્ભવતા ત્યાગ અને જગત પ્રત્યેની બેપરવાઈ કે બનેનો પ્રેમભક્તિનો કટોરો સૌદર્ય અને માધુર્યથી જ્યોજન ભરેલો છે બનેની

૧ The Value of Persian Literature an article by Mr Otto Rothfield in the Dr Sir J J Modi Memorial Volume

૨ દી બ ફૂલ્લુલાવ મે ઝવેરીએ ૧૯૦૦માં આપેલું વ્યાખ્યાન — “દયારામ અને હાફિઝ”

હૃદયવીણામાંથી નીકળતા ઉદ્દગારો વાયકની લાગણીઓમાં ચેતન જમાવે છે. બન્નેની વાણીમાં કુદરતી સંગીત અને સાચી કવિત્વશક્તિ તુરત જણાઈ આવે છે. બંને કવિઓ મસ્ત, નિરંકુશ અને પોતપોતાના ગાનમાં ગુલ્લતાન છે. તેમના આ છેક ઉઘાડા શૃંગારરસનું પાન ફરવું હોય તો તેમનો પ્રેમ દુન્યવી નહિ પણ ખુદાર્થ હતો એ હરઘડી યાદ રાખવું જોઈએ; નહિતો મદિરાપાન, બલ્કે વિયપાન, કરતાં વધુ આફનકારક પરિણામ આવશે, અને સમાજની અધોગતિ થવાનો ભય રહેશે.

મુઝફ્ફરીવંશનો શાહ સુઆરેઝઉદ્દીન અને તેનો પુત્ર શાહ શુગનઅ અને તેનો વઝીર કવામઉદ્દીન હાફિઝના આશ્રયદાતાઓ હતા. હાફિઝને શીરાઝ અત્યંત વહાલું હતું અને દયારામની એક ગોપી કહે છે તેમ :— “મગ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ જાઉં” તેમ હાફિઝને શીરાઝ હોડી જમન પણ જવું ગમતું નહિ! બીજા પ્રાંતોના રાજાઓનાં આમંત્રણોનો એ માનપૂર્વક અસ્વીકાર કરતો. બંગાળના શાહ ગયાસુદ્દીનના આમંત્રણનો પણ એણે એવો જ ઉત્તર વાળેલો. પરંતુ દક્ષિણ હિંદના સુલતાન મુહમ્મદશાહ બાહમનીનું આમંત્રણ એણે કબૂલ રાખ્યું, અને હિંદ આવવાની તૈયારી કરી; પરંતુ સમુદ્રના દેખાવથી તેને એવો ભય પેડો કે તે બાદશાહની ક્ષમા વાચી રાણે પાછું શીરાઝ બાણી પ્રયાણ કર્યું. ૧૩૯૨માં તેમૂરશહે મુઝફ્ફરીવંશનો અંત લાવી તેના પાપતપ્ત શીરાઝની ખરાબી કરી. તે પ્રસંગે તેમૂરે હાફિઝને પોતા પાસે બોલાવી ખખડાવ્યો કે :— “મેં મારી શમશીરથી સમરકંદ અને બોખારા જીત્યાં છે; પણ તે તારી એક મઝલમાં માથાકના ગાલ ઉપરના એક નજ આંતર એ બંને સહેરો કોની રંગથી કુરખાન કરી દીધાં?” હાફિઝે તુરત કહ્યું :— “જહાંપનાહ! આવી મારી અવિચારી કુરખાનીઓથી જ હું પાલમાલ બની ગયો છું.” તેમૂરે પ્રસન્ન થયો અને હાફિઝ પોતાની આ હાજરજવાબીથી તે નરબાદના પગભાંથી છૂટો થયો. આ કિસ્સો ત્રીસનસાડે નોંધ્યો છે, પણ તે ખરો છે કે કેમ તે વિશે શંકા રહે છે. હાફિઝની કબર ઉપર જે લેખ લખાયો છે-તે પ્રમાણે શુમાર કરતાં તે હિજરી ૭૬૨ (ઈસ્વી ૧૩૯૦)માં મરણ પામ્યો કહેવાય; પરંતુ તેમ હોય તો ૧૩૯૨માં તેમૂર એને બોલાવી શકે નહિ. બીજાઓના મત પ્રમાણે હાફિઝ ૧૩૯૩માં મરણ પામ્યો હતો. આશ્રયકારક એ છે કે— હાફિઝ જેવા પ્રસિદ્ધ કવિની મૃત્યુની સાલ તદ્દન નિશ્ચિત નથી.

એમ કહેવાય છે કે સાચી પ્રથમ હાફિઝ તદ્દન કંગાલ અને હારપ-જનક કવિતા રચતો, પરંતુ નીચે દર્શાવેલા ચમત્કાર પછી તે એક મદાન

કવિ બનવા પામ્યો. હાદિઝ શાએ નખાન નામની એક સુંદરીના પ્રેમમાં હતો. એના વખતમાં એવી માન્યતા હતી કે બાબા કુહી નામની ટેકરી ઉપર આવેલી “પીરે સખ્ત” નામની વેરાન જગ્યામાં જો કોઈ સખ્ત ગ્રંથા વિના ૪૦ રાત્રિઓ પસાર કરે તો તે એક મહાન કવિ બની શકે. હાદિઝે આ કાર્ય માથે લીધું અને દિવસમાં બેઘ લઈ રાત્રિઓ એણે “પીરે સખ્ત”માં પસાર કરી. છેક ચાલીમમે દિવસે શાએ નખાતે હાદિઝ પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ જાહેર કર્યો, જે તે દિન પર્યંત તેણે કર્યો હતો નહિ, અને ગાયગને પોતા પામે આવવાનું કહ્યું હાદિઝ ડગડગી ગયો, પરંતુ અપૂર્ન મંથમ રાખી માથક કરતા કવિતાને પસંદ કરી તે ચાલી નીકળ્યો અને “પીરે સખ્ત” ગયો, જ્યાં તેને અણુદીક ખ્યાલ ખિન્નતાં દર્શન થયાં, અને તેમના આશીર્વાદથી હાદિઝે ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યાનુતની પ્રભાદી ચાખી. મિ. દીનશાહ જે. ઈરાનીના મત પ્રમાણે હાદિઝ જરથોસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો માનતો અને જે “પીરે મુવાન” એની ગઝલોમાં આવે છે તે તેના ખરા અર્થમાં, એટલે એક ઈરાની ગુરુના અર્થમાં, મિ. ઈરાની લેના. એઓ પ્રમાણે હાદિઝે પોતાની પ્રેરણા એક જરથોસ્તી મૂંઝી પાસેથી મેળવી હતી. આપણે એ પ્રશ્ન હાલ ચર્ચા શકીએ એમ નથી.^૧

હાદિઝ એક સૂફી હતો પરંતુ એ ત્યાગી વેગમી નહોતો. પાંચતત્ત્વો દંભ કરનાર ધર્મશુદ્ધો અને ખુદ મૂંઝીઓને એણે મખ્ત ચાખ્યાં માર્યાં છે. હાદિઝે પ્રેમની પશ્ચિપૂણતા અને તેના આનંદ કરતાં પ્રિયાના વિરહ અને રેથી ઊપગતી અનહદ અગાતિ ત્રિશે વધુ લખ્યું છે. એને મનથી પ્રેમ અને પ્રિયા, શરાબ અને શીશો, શુન અને શુનશુન, યૌવન અને વયત વિના મૂંઝામાં બીજી કોઈ નથી દરજ કે જવાબદારી, કાપદો કે રીનરિનાજ, નીતિ કે ધર્મ, કશું જ સ્વીકારવા આ પ્રેમધેસો ના પાડે છે. એના વિચારો દર્શાવવા એની એક ગઝલમાંથી થોડી પંક્તિઓ લઈએ:—

“આગરે વારમ મરા બા કુહો બા ઈમાન ચે કાર?

તિસ્તેઅ દદમ મગ બા વગ્દો બા હિજરાન ચે કાર?

કિન્ને એ મિહરાને મન અણુએ દિલ્લદારસ્ત એ બમ;

ઈન દિલે શૌરીદિહ રા બા ઈન ચે વ બા આન ચે કાર?

સુન કે અદર હરદો આબમ વાર મીબાવદ મરા,

બા મિહસ્ત એ દોઝખ એ બા હર એ બા ધિવમાન ચે કાર?”

તરબુતો કરી દિદેઝનિરાદો ઉમર ખેયાગની રૂમાઈઆત પેઠે તેને યુરોપમાં જાણીતું કરી દીધું છે. આ ગુલાઈ ધરાવનારા પુસ્તકમાં સહમાન (આત્મા) અજમાય (શરીર) ઉપર મોહિત થાય છે. અજમાય મરણ પામી સહમાનને શોકસાગરમાં ડુબાડી નાખે છે. પરંતુ ધીમેધીમે આ કુન્વરી પ્રેમ ઉપરથી સહમાન એક સદ્ગુરુની મદાયથી ખુદાઈ મહોળન તરફ પહોંચે છે

ફિરદોસીએ “યુસુફ વ ઝુલેખા” નામનું કાવ્ય લખેલું કહેવાય છે, જે કે એ વિશે હાલના અભ્યાસીઓ શંકાશીલ છે. ગાઈમિય અને ફરાનમાં યુસુફ (નેસક) નું નામ પ્રસિદ્ધ છે. જામીએ પણ એ જ વિષય ઉપર એક અતિ સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે જે ફિરદોસીને જાણ પડાયેલા તે નામના કાવ્ય કરતાં અડિયાતું ગણી શકાય. જામીનાં બીજાં પુસ્તકોમાં એક “નદહાન ઉત ઉન્સ” (મિત્રાચારીના શ્વાસો) છે જેમાં સૂફીઓનાં જીવનચરિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. વળી “લવાયેહ” (ચમકારા) નામનું એનું પુખ્ત સૂફીવાદ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જામીનો રાજા સુલતાન હુસેન બયકરા તૈમૂરી વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. ઇમમઈલ નામના એક માહત્તિક મંત્રિકે ૧૪૯૯માં એની ઉપર જીત મેળવી ઈરાનનો મોટો ભાગ એકત્ર કર્યો. એણે જાણીતો સફરી વશ સ્થાપ્યો, અને એ પોતે રાજા હોવાથી હવે ઈશાનમાં શિયા પથનું જોર પુષ્કળ ફેલાયું નફવી વચના આરભથી ફારમી માહિતનું ગુનશન ધીમે ધીમે ડરમાવા માડ્યું; તેના ચિંટ સાહિત્યના યુગ (classical age)નો જામી છેલ્લો શાયર મનાય છે

હવે ગણમાં જે મુખ્ય ફારમી પ્રથો લખાયા તે તપાસીએ, જે કે આપણે અચેલા સાદી નાસિરઉદ્દીન તુસી વગેરે લેખકોએ ગણમાં પણ લખ્યું હતું ફારસી કવિતાની પેઠે ફારસી ગદ્ય પણ પડેલાં સફેલી અને મોતે સુગમ પડે એવી શૈલીમાં લખવું, જે કે રહેતે રહેતે તેમાં ફતિમના,

ગદ્ય ત્રણ પ્રકારનું હોય છે — (૧) “આરી” (નગ્ન અથવા શણગાર વિનાનું); (૨) મુરજાજ (સ્વરપાતવાળું, cadenced); અને (૩) મુમજાજ (પ્રાસયુક્ત, rhymed). કેટલીકવાર કારગી ગદ્યમાં પુષ્કળ પદ્ય પણ આવે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ જો ભાષામાં પ્રાસ જોડી શકાય એવી કુદરતી સવરતાઓ પુષ્કળ હોય છે, અને જ્યારે “મુસજાજ” ગદ્યમાં લખાણ થયું હોય ત્યારે ગદ્ય વાંચીએ છીએ કે પદ્ય તે પણ મનજાતુ નથી. આવા લખાણથી ગદ્ય મનજવાની મુશ્કેલીમાં વિશેષ વધારો થાય છે.

ઈરાનીઓ ઇતિહાસના શોખીન છે અને મૌથી પહેલો જાણીતો ઈરાની ઇતિહાસકાર તર્ગી (૮૪૮-૯૨૨) દિરઘૈમીની પણ પહેલા થઈ ગયો. એણે જમનનો ઇતિહાસ અગ્નીમા લખ્યો અને મહેશ્વી અને સારી કારસી ભાષામાં તેનું ભાષાન્તર મામાનીવશના વઝીર બદઅમીએ ૯૭૦માં કર્યું. બદઅમીનો આ કારસી તર્ગુમો કારગી ગદ્યસાહિત્યનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો છે. મોગોલ સમય દરમ્યાન આત્રા મલેક જુવવનીએ મોગોલ રિન્જેતા અંગીજાખાન ઉપર “તારીખે જહાનગુશા” (જહાન જીતનારની તવારીખ) નામનો અધિહામિક ગ્રંથ ૧૩મી સદીમાં લખ્યો. મોગોલો તવારીખનો ભારે શોખ ધરાવતા અને ઇતિહાસકારોને ખામ ઉત્તેજન આપતા. તે જ સમયનો ખીજો જાણીતો ઇતિહાસકાર અન્સાર હતો, જેણે પોતાની “તારીખ” (તવારીખ) મા અન્સારી અને કૃત્રિમ ભાષાને તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી હતી. કાઈને મજા કરવી હોય તો ફરગિયાન તેની પાસે “તારીખે વરસાક” વંચાવવી તે જ સમયના સરકારી અને વાણેશ વઝીર રશીદ ઉદ્દીન કઝુલ્લાકે “જામઅ હિત તવારીખ” (ઇતિહાસનો સારસમૂહ) નામનું જાણીતું પુસ્તક રચ્યું હમદુલ્લાહ મુસ્તોફીએ “તારીખે શુઝીહ” (પમદ કરવા જંગ તવારીખ) અને “ઝફરનામે” (વિજય ગ્રંથ) લખ્યા. “ઝફરનામે” પછમાં છે; તેની ૭૫૦૦૦ ખેતો છે, અને તે ઇસ્લામના આરબથી લેખકના સમય — લગભગ ૧૩૩૦ સુધીનો ઇતિહાસ વણ્યું છે. એક ગીતે તો તે “શાહનામા”નું અનુમધાન કહેવાય. ઈરાનનો મૌથી જાણીતો ઇતિહાસકાર મીરખોદ ૧૪૩૩-૧૪૯૮ હતો એણે “રાજત ઉમ સકા” (મહાઈનો ખાગ) નામનો જદૂ લોકપ્રિય ઇતિહાસ-ગ્રંથ લખ્યો એનો આશવદાના જાણીતો વઝીર મીરઅલી ચીર તવાઈ હતો, જેણે જામી જેવા ચાગર હૈવનચાહ જેવા જીવનચરિત્રકાર, મીરખોદ જેવા તવારીખનવીસ અને કાશેદો જેવા અતિ લોકપ્રિય ગદ્યલેખક વગેરે

સાહિત્યકારોને આશરો આપ્યો હતો. “રોઝન ઉસ સહા” નો ધણોભાગ મીરખોદની ખીમારી દરમ્યાન લખાયો હતો. ઇનિહામ હોવા છતાં તેમાં વાગ્દિસ્તાર અને વધારે પડતી શૌભા અને શયુમારનો દોષ તો ખરો જ. મીરખોદનો પૌત્ર ખોદેમીર (૧૪૭૫-૧૫૩૫) પણ એક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ કાર હતો. ઇરાનમાં અચાંતિ બેઠે તે હિદમા બાબરશાહના દરબારમાં આવી ચડ્યો અને દુમાયુને ગુજરાત ઉપર કરેલી ચડાઈ દરમ્યાન તેની છાવણીમાં જ એ મરણ પામ્યો. ખોદેમીરની કૃતિઓમાં સૌથી જાણીતો તથા “હખીમ ઉમ સીયર” (ઽવનચરિત્રોનો મિત્ર) છે.

ફારસી સાહિત્યમાં વિવેચનશાસ્ત્ર જેવું બહુ ઓછું છે અમુક લેખકના સમયની સામાજિક અને રાજકીય ભૂમિકા આપવી, અથવા એના ગુણ દોષોની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સમીક્ષા કરવી, અથવા સાહિત્યમાં એનો શો ફાગો હતો તે નક્કી કરવો એવું કશું ટીકાકારો ખાસ કરતાં નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક લેખકની પાર રિનાની પ્રશ્નમાં કરી જાણે તેના યુગમાં તે જ અરબ દોષ તેમ જાહેર કરવામાં આવતું. નિઝામી અફઝી સમરકંદીની “ચલાગ મકાયે” (ચાર નિમત્રા) માં થા જમીની “બહારિસ્તાન”માં પણ આ પ્રશ્નની સમીક્ષા થતી જણાતી નથી. ઽવનચરિત્રકારો અને ટીકાકારોમાંથી આપણે બાંધના ઇરવી ૧૫૦૦ સુધીની હદમાં આવતા બે જ લેખો લઈશું મુહમ્મદ ઓફી (મરણ ૧૩મી ૫૧) હઝરત મુહમ્મદના અબ્દુર ગહેમાન

બીજા પરચૂરણ ગ્રંથલેખકો વિશે હજી થોડીક ચર્ચા કરવાનું રહે છે. જુ અલ્લી સીના (૯૮૦-૧૦૩૭) એક અત્યંત જુદિમાન, પ્રતિભાશાળી, જ્ઞાનપિપાસુ ફિલસૂફ હતા, જેની સરખામણી પ્રસિદ્ધ જર્મન લેખક ગટે સાથે જ થઈ શકે. દશમે વર્ષે આખું કુરાન કંઠસ્થ કર્યા પછી તે ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિત અને વૈદ્યકવિદ્યા પછવાડે મંડ્યો. ભૂમિનિર્માણ પાંચ પાનાં વાંચી તે આખું શાસ્ત્ર પોતાની મેળે જ શીખ્યો. વૈદ્ય તરીકે તે એ લગભગ ચમત્કારો જ કરતો અને યમદારથી લોકોને બચાવતો. એણે એ પુસ્તકો “કાનૂન” અને “ચક્ષુ” અનુક્રમે વૈદ્યકવિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર લખ્યાં હતાં. એની ફિલસૂફી ઉપર પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલની અસર હતી. એનું એક વિશાળ પુસ્તકાલય આગથી ફના થયું હતું, પરંતુ લોકમત પ્રમાણે જુ અલ્લી સીનાએ તે તમામ કંઠસ્થ કરી ગણી જોઈને ફૂંકી માર્યું હતું કે કોઈ બીજે એનો ઉપયોગ કરી ન શકે! એ સાચર પણ હતો અને એની થોડીક રૂબારૂઓ એમર ખંજારની રૂબારૂઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ જવા પામી છે. સુધનાન મહમૂદ ગઝનવી આ અદ્ભુત શક્તિવાળા વિદ્વાનને હાથ કરવા માગતો હતો, પરંતુ જુ અલ્લી સીના ભાગી છૂટ્યો હતો. એનો સમકાલીન અલ્ખમીઝની પણ મહામુસોબતે એ જ સુધનાનના પંજમાંથી છૂટી નાહો. અલ્ખમીઝની ગણિત અને જ્યોતિષમાં અતિ કુશળ હતો. એનું “આધાર ઉલ્લ બટ્ટીયેહ” (બાકી રહેલાં રમરણિયકો) ઈરાની સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે બહુ આવશ્યક ગણાય. અલ્ખમીઝની હિંદુ આબો, સંસ્કૃત બહુઓ અને “તારીખ અલ્લ હિંદ” નામે એક અતિ ગણ્યીતી કિતાબ લખી ગયો. સલ્જુક વંશના શાહ અદ્દય અરમધાનનો વિદ્વાન વઝીર નિજામ ઉલ્લ મુલ્ક પણ ૧૧ મી સદીમાં થઈ ગયો હતો. તેણે બમદાદમાં એક મહાન જ્ઞાનકેન્દ્ર સ્થાપ્યું હતું જે તેના નામ ઉપરથી “નિજામિયા મદ્રેસા” તરીકે ઓળખાયું. નિજામ ઉલ્લ મુલ્કે “સિવાસન નામા” (રાજકારણનો ગ્રંથ) નામની મયહર કિતાબ લખી હતી. તેમાં ચાલુક્યનીતિ જેવું કશું નથી, પણ તેમાં પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ વગેરેને સરકારી નોકરી ન આપવા વિશે સૂચન છે. સ્વાતુભવ ઉપરથી એણે આ રાજકારણનું પુસ્તક લખ્યું હતું. “ઈરમાઈલી” નામની પુષ્કળ અપજ્ઞય પામેલી એક ખૂની સંસ્થા વિરુદ્ધ તેણે લખેલું નોવાયી તે જ ખૂનીઓને હાથે તે ૧૦૬૨માં કનલ થવા પામ્યો હતો.

એક અનિ જ્ઞાનવાન અને જુદિયાગી નર વિશે થોડુંક વિવેચન કરી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. અલ્લ મઝ્જાલી (૧૦૫૮-૧૧૧૧) ઈરાન અને

ઇસ્લામની મગફરી સમાન છે. એ ઘણે ભાગે અરબીમાં લખતો અને એણે ૬૬ ગ્રંથો રચેલા કહેવાય છે. એનો મૈથી બોલીતો અરબી ગ્રંથ “અહંયા અલ હુમ વ અહ્દીન” (વિદ્યા અને ધર્મનું નવજીવન) છે. ગરૂઝાલીએ પોતે એનો સંક્ષેપમાં “કામીયા એ સઆદત” (સુખનું કામ્યું) નામે ફારસી અનુવાદ કર્યો હતો. મૂળ અરબી ગ્રંથને માટે કહેવાયું છે કે ઇસ્લામને લગતી બધી કિતાબો જો નાશ પામે અને ગરૂઝાલીની આ એક જ કિતાબ બાકી રહે તોપણ આપણને કંઈ ખોટ પડે નહિ. સુપુતી નામના લેખકે તો કહ્યું છે કે હઝરત મુહમ્મદ પછી જો કંઈ પણ પયગમ્બર યર્ધ શકતો હોય તો તે માત્ર ગરૂઝાલીને મળવું જોઈએ. એની શુદ્ધિ પણ જુ અલી સીનાની શુદ્ધિ જેવી કુશાગ્ર હતી. એકવાર મુસાફરીમાં એનો તમામ સામાન લૂંટાઈ ગયો, ભારે તેણે લુટારુઓને કાકલૂની કરી પોતાનાં વ્યાખ્યાનોની નોંધ પાછી આપવાની વિનંતિ કરી. એક લુટારાએ તે પાછી આપી કટાક્ષ કર્યો કે જે જ્ઞાન સહેલાઈથી લૂંટાઈ જાય તેની કીમત કેટલી ! ગરૂઝાલીની આ શબ્દોથી આંખો ખૂલી : તે ઘેર ગયો અને તેણે પોતાનું આખું કિતાબખાનું કંઈક કરેલું કહેવાય છે.

ફારસી સાહિત્યની ઉર્દૂ અને તુર્કી સાહિત્યો ઉપર અસર

ફારસી ભાષા અને સાહિત્યની અસર ઉર્દૂ ઉપર એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં પડી હતી કે તેના પ્રતાપે ઉર્દૂનાં રંગ, રૂપ અને માનસિક વાતાવરણમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો થયા હતા. દ્રવિડી ભાષાઓના અપવાદ સિવાય, ભારતવર્ષીય પ્રાંતિક ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃતમાં જ છે. હિંદી પણ શૌરસેની પ્રાકૃત દ્વારા સંસ્કૃત ઉપરથી જ બનરી આવી છે. પશ્ચિમ હિંદમાં દિલ્હી અને મીરત તરફ બોલાતી હિંદીમાંથી ઉર્દૂનો જન્મ થયો. ઉર્દૂનો ખરો અર્થ છાવણી છે, — એટલે છાવણીમાં સમાગમમાં આવતા હિંદુ-મુસ્લિમો મારફતે ઉર્દૂ ભાષા ઉદ્ભવી. હિંદી અને ઉર્દૂ એક જ મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલી હોવા છતાં તેમની ખિલવણી જુદી જુદી દિશાઓમાં થઈ. હિંદીમાં સંસ્કૃત શબ્દો વધતા જ ગયા અને તે પ્રધાનતઃ હિંદુઓને હાથે ખીલવા પામી, જ્યારે ઉર્દૂ ફારસી-અરબી શબ્દોથી સમૃદ્ધ બની અને મુખ્યત્વે તેના લેખકો મુસ્લિમો હતા. આરંભમાં તો ઉર્દૂમાં લગભગ ૬૦થી ૭૦ ટકા હિંદી શબ્દો હતા અને તે હિંદી વ્યાકરણને અનુસરતી : પણ જેમ જેમ ધરમમાંથી આવતા મુસ્લિમો સાથેનો સંપર્ક વધતો ગયો અને ફારસી ભાષા જણમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ ઉર્દૂ હિંદી સાથેનો સંબંધ છોડતી ગઈ, અને તેણે ફારસી વ્યાકરણ અને પદાન્વયની નકલ કરવા માંડી. પ્રથમ તો ઉર્દૂ સહેલી, સાદી, “સળકી બોલી” સમાન હતી, પરંતુ ફારસી-અરબી શબ્દોથી જ્યારે એ સમૃદ્ધ બની ત્યારે એ એક સાહિત્યકીય ભાષા બની ગઈ. હવે ઉર્દૂ દેવનાગરીમાં નહિ પણ ફારસી લિપિમાં લખાવા લાગી. ઉર્દૂમાં માત્ર શબ્દો જ ફારસી છે એમ નથી પણ વિચરો. વિષયો, છંદો, કાવ્યોનાં રૂપો, વાક્યરચના, અલંકારો, કલ્પનાતરંગો, સૈદ્ધી વગેરે બધું જ ફારસીમાંથી આવ્યું છે, અને ઉર્દૂ જાણે ફારસી અસર નીચે રૂબી અદસ્ય થઈ ગઈ હોય એવું લાગે છે.

જ્યારથી ૧૫૨૬માં હિંદમાં મુખલોનું રાજ્ય થયું. ત્યારથી ફારસીની મહત્તા વધી અને તે રાજ્યભાષા થઈ. ત્યારબાદ તો ઉર્દૂ ઉપર ફારસીની

અસર બેહદ વધવા પામી. શ્રી રામબાબુ સક્સેના^૧ પ્રમાણે અકબરના ગણીના મહેમૂદી પ્રધાન રાજા ટેગરમલે એવું ફરમાન કાઢ્યું કે દરેક સરકારી કારકુને ફારસી બાપા શીખવી જ બોઈએ. હવે ફારસી સંસ્કારી મુસ્લિમોની લગભગ માતૃભાષા બની ગઈ. ફારસી રાજભાષા અને સંસ્કારી સભ્યોની બાપા બની ગઈ હોવાથી હિંદુઓએ (ખાસ કરી નાગરો અને કાયરથોએ) અને હિંદના પારસીઓએ પણ એ જમાનમાં કિતાબો લખી હતી.^૨ સાથોસાથ ફારસીની અસર નીચે ઉર્દૂની પણ ખિલવણી થઈ: ઉર્દૂ બોલી મટી હવે બાપા બની; પરંતુ તે પોતાનું સાચું મૂળ હિંદી અને સંસ્કૃત છોડી હવે ફારસીની દત્તકપુત્રી બની ગઈ. “ઉર્દૂ” અથવા “ઉર્દૂએ મોઅલ્લા” (પ્રતિષ્ઠિત ઉર્દૂ) એ નામ બાદશાહ શાહજહાને આપેલું કહેવાય છે. જ્યારે ફારસી ભાષાથી ઉર્દૂ સમૃદ્ધ બની ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનોએ તેને “રીખ્તા” (વેરાયેલી — એટલે જેમાં ફારસી શબ્દો વેરાયા હોય એવી) નું નામ આપ્યું, કેમકે તેઓના નાકમાં ઉર્દૂ શબ્દમાં છાવણી અને બજારની ગંધ આવતી, અને તે “બોલી” ને તેઓ અથુષ્ઠ લોકોની બોલી ગણતા. મુસ્લિમ વિદ્વાનોએ ઉર્દૂને ફારસીમય બનાવી દીધી, અને આનિશ, નાસિખ અને ખાસ કરી ધાલબની ઉર્દૂમાં તો સર્વનામ, ક્રિયાપદ અને ક્રિયાવિશેષણ અબ્બયો સિવાય બધું જ ફારસી માલૂમ પડતું; અને ઉર્દૂ વાંચીએ છીએ કે ફારસી તે મમજવું કઠણ થઈ પડતું. આ રીતે ઉર્દૂ જાણે ફારસીની એક શાખા બની ગઈ.

શાહજહાન બાદશાહના સમયમાં હિંદીનું જોર વધ્યું: એ બાદશાહ પોતે હિંદી બોલતો અને હિંદી સાહિત્યકારોનો આશ્રયદાતા હતો. તેના વખતમાં ઉર્દૂનો પ્રચાર દક્ષિણ હિંદના મુસ્લિમ રાજ્યોમાં પ્રબળ થયા માંડ્યો, અને છેક ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉર્દૂ પોતાના અસહ મથક ઉત્તર હિંદમાં પાછી ફરી. એનું કારણ આપતાં બી બનારસીપ્રસાદ સક્સેના^૩ કહે છે કે શાહજહાનના સમયમાં હિંદ અને ઈરાનને બંદ નિકટનો સંબંધ હોવાથી તે બાદશાહને ઉર્દૂનો નહિ પરંતુ ફારસીનો

૧. "History of Urdu Literature" by Mr. Ram Babu Saksena

૨. ડી. બી. કૃષ્ણલાલ મેલ, ગ્વેરી ફત્ત. “ગુજરાતીઓએ લખેલા ફારસી પ્રયોગ”

૩. "History of Shah Jehan of Delhi" by Banarasi Prasad Saksera

૧૬. ફારસી સાહિત્યની ઉર્દૂ અને તુર્કી સાહિત્યો ઉપર અસર [૨૬૧

શોખ વિશેષ લાગ્યો. પરિણામે ઉર્દૂ દક્ષિણ હિંદમાં પોપાવા લાગી. પરંતુ ઔરંગઝેમના સમયમાં ઈરાન સાથેનો વ્યવહાર ઓછો થઈ જવાથી ફારસીની મહત્તા ઘટી અને ઉર્દૂનું જોર દક્ષિણમાં કમતી થઈ ઉત્તર હિંદમાં વધવા પામ્યું.

ફારસીએ ઉર્દૂ ઉપર એટલી મજબૂત પકડ જમાવી હતી કે ઉર્દૂ સાહિત્યનું હવે ફારસીકરણ થવા માંડ્યું, અને તેમાં સ્વદેશી તત્ત્વ બહુ ઓછું રહેતું. આપણે ૧૫મા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેવા ફારસી સાહિત્યમાં રૂઢ થયેલા કલ્પનાતરંગો હવે ઉર્દૂમાં વાપરવાની એક રીતિ થઈ પડી. શ્રી રામબાણુ સક્સેના^૧ કહે છે તેમ હિંદના ચરત્રીરો નહિ પણ રુસ્તમ અને અસફ-દ્યાર, હિંદની નદીઓ નહિ પણ જયકુન (Oxus) અને સયદુન (Jaxartes), હિંદના ગ્રેમીઓ નહિ પણ લયલી-મજબૂત યા શીરીન-ફરહાદની ઉપમાઓ હવે ઉર્દૂ સાહિત્યમાં અપાવા લાગી. ઉર્દૂ કવિના આ દાસતરને કારણે અકુન્દરી, પંચવત્ અને અવાસ્તવિક દેખાવા લાગી. વિચારો, વિષયો, છંદો, કાવ્યોનાં રૂપો, અલંકારો અને શૈલી પણ જ્યાં ફારસીમાંથી લેવાની રીતિ થઈ પડી ત્યાં ઉર્દૂ કવિતા ચાલરોના પોતાના વિચારો અને વાણીનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી બંધ પડી. ફારસી કવિતાની પેઠે ઉર્દૂ કવિતામાં પણ સૂફીચાદે દેખાવ દીધો, અને સાચર પોતે સૂફી હો યા ન હો તોપણ સૂફી વિચારો અને પરિભાષા ઉર્દૂમાં જણાવા લાગ્યાં. ઉર્દૂ કવિતામાં પણ ફારસીની પેઠે શૃંગારને પ્રધાનત્વ મળ્યું.

ફારસીની પેઠે ઉર્દૂમાં પણ પ્રાસયુક્ત ગદ્ય લખાવા પામ્યું. મોગોસોના આગમન પછી, એટલે ૧૩મા અને ૧૪મા સૈકા બાદ, ફારસી સાહિત્યમાં જન્મકબરી અને આડંબરી શૈલી સાવ સાધારણ થઈ પડી હતી. સફવી રાજ્યઅમલક દરમ્યાન ૧૬મી સદીમાં પણ તે ચાલુ રહી, અને ઠેઠ ૧૯મી સદી સુધી તેનાં દર્શન થયા જ કરતાં. તેવી જ શૈલીમાં હવે ઉર્દૂ સાહિત્ય લખાવા પામ્યું. ઘણા ઉર્દૂ સાચરોને રાજ્ય અને બાદશાહ, અમીરો વગેરેનો ટેકો હોવાથી જેમ ફારસી સાહિત્યમાં આપણે જોયું તેમ ઉર્દૂમાં પણ પ્રશંસાત્મક કવિતાએ દેખાવ દીધો. દૂકમાં ફારસી સાહિત્યનાં જ લક્ષણો આપણે ૧૫માં પ્રકરણમાં જોયાં તે ઘણે ભાગે ઉર્દૂમાં આપણને જોવા મળે છે; માટે એ સઘળાં લક્ષણોની પુનરુક્તિ

અહીં કરવાની કશી જરૂર નથી. અરબોના વિજય પછી “ફારસી ભાષામાં ૭૦ ટકા અરબી શબ્દો પેળી ગયા હતા અને તેનું અરબીકરણ યર્ષ ‘મયુ’ હતું. ઉર્દૂ ભાષાના પણ ફારસી અસરથી તેવા જ હાથ થયા, અને તે પણ હવે જાણે અરબીમય ફારસીની બીજી આવૃત્તિ જ બની ગઈ. ફારસી ભાષાના અભ્યાસ માટે જેમ અરબીના જ્ઞાનની ભારે જરૂર હોય છે તેમ ઉર્દૂના અભ્યાસ માટે ફારસી અને અરબીની તાલીમની આવશ્યકતા રહે છે. જેવી ભારે અસર અરબીએ ફારસી ઉપર અને ફારસીએ ઉર્દૂ ઉપર કરી હતી તેવી ભાગ્યેજ એક ભાષાએ બીજી ઉપર કરી હશે.

હવે હિંદમાં જે ફારસી ભાષા પ્રવેશવા પામી તેના સાહિત્યનો બહુ સંક્ષિપ્ત ખ્યાલ મેળવવાનો આપણે પ્રયાસ કરીયું. સૌથી પહેલો ઉર્દૂ કવિ તે પ્રમિદ્દ શાયર અમીર ખુમરો દેહલવી (મરણ ૧૩૨૫) છે, અને એ “તૂલીએ હિંદ” (હિંદનો પોપટ) ના નામથી મશહૂર છે. પરંતુ એ બેળસેળ ઉર્દૂ લખતો, અને કેટલીક વાર એક લીટી ઉર્દૂમાં અને બીજી ફારસીમાં લખતો. વળી એણે હિંદીમાં પણ કાવ્યો રચ્યાં છે. એણે એક પ્રાસયુક્ત અરબી-ફારસી શબ્દકોશ અને બીજો પ્રામયુક્ત હિંદી-ફારસી શબ્દકોશ રચ્યા હતા. હિંદી-ફારસી શબ્દકોશનું નામ એના પહેલા બે શબ્દો ઉપરથી “ખાલેકબારી” પડ્યું છે: તે અત્યંત જાણીતો છે અને પ્રાસયુક્ત હોવાથી તે દ્વારા બાળકો માટે હિંદી અને ફારસી બન્નેનો અભ્યાસ સુગમ થઈ પડે છે. તેની એક “ચીસ્તાન” નામની જાણીતી કિતાબ કવિતામાં સમસ્થાઓ બહુ ચતુરાઈથી રજૂ કરે છે. એ મરકરો અને વિનોદી હતો અને ભાષા ઉપરનું પોતાના પ્રભુત્વ અને શુદ્ધિચાતુર્ય બતાવવા તે બહુ ઉત્સુક રહેતો. એણે કેટલાંક એવાં કાવ્યો રચ્યાં હોં જે જમણી બાજુથી વાચતાં ફારસી અને ડાબી બાજુથી વાંચતાં અરબી વંચાય. વળી કેટલાક લેખો એણે નુકતા (ટપકાં) વિનાના જ હરફોમાં લખી પોતાની બાહોશી બતાવી છે. નિઝામી મંજવીનું અનુકરણ કરી એણે પણ ફારસીમાં “પંજગંજ” (પાંચ ખમનાઓ અર્થાત્ પાંચ કાવ્યો) લખ્યાં છે. એ કવિતામાં મુદ્દમ વિચારો, પુષ્કળ અલંકારો અને અતિશયોકિતો કૃત્રિમ ભાષામાં રજૂ કરતો. એણે પોતાના ભુજુર્ગ સમકાલીન સાદીનું અનુકરણ કરી કેટલીક અતિ સુંદર ગઝલો લખી છે, જેમાંની કેટલીક તો જાણે હાફિઝની હોય એવી રસિક અને માધુર્યભરી છે. સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીનો પુત્ર ખિઝરખાન ગુન્દરાતના

૧૬. ફારસી સાહિત્યની ઉર્દૂ અને તુર્કી સાહિત્યો ઉપર અમર [૨૬૩

છેલ્લા હિંદુ રાજા કરણ વારેનાની પુત્રી દેવગરાણી જોડે પરણ્યો હતો. એ યુગવાના અતિ કરુણ પ્રેમક્રિમ્મા ઉપર "ખિઝર વ દરય" નામનું એક કાવ્ય અમીર ખુસરોએ રચ્યું હતું. પોતાના બાદશાહ અનાઉદ્દીન ખિવજની જોડે ઉપર એણે એક "ખઝાઈન અન કુતુબ" (ફતેહોના ખખના) નામનો અથ લખ્યો હતો, જે પ્રે. મુહમ્મદ હમીન^૧ પ્રમાણે અનિશયોન્મિતથી બરપૂર છે. અમીર ખુસરો અગમ્યવાદી હતો અને સંગીતનો પણ બારે ગોખ ધરાવતો. ઉર્દૂ સાહિત્યના અને હિંદના ફારસી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એનું નામ હમેશાં પડેતું જ મુકારો.

ઈરાન માથેના હિંદના સપર્કથી હિંદમાં જે ફારસી સાહિત્ય ખીનના પામ્યું તેનો મુધનોના આગમનથી પુષ્કળ વિકાસ થતા પામ્યો, અને શાહ અકબરના દરબારમાં એ સાહિત્ય તેની ચડતી કળાએ પહોંચ્યું. એટલે હવે અનાઉદ્દીન ખિવજના અમય ઉપરથી ફારસી મની ઉપર આવીશું. અકબરના દરબારના પ્રસિદ્ધ નવ રત્નોમાં ફૈઝી અને તેનો બાઈ અબુનફ્ઝન પણ હતા. પ્રે. મુહમ્મદ અબ્દુલ ધની^૨ પ્રમાણે અમીર ખુસરો પત્રો જો કોઈ બીજો મહાન કવિ હિંદી-ફારસીમાં થયો હોય તો તે ફૈઝી (૧૫૪૭-૧૫૯૫) હતો. ફારસી અરબી અને સંસ્કૃતમાં એણે બારે વિદ્વા સપાદન કરી હતી. ત્રિ ક્ષોડ ફિફ્ઝ^૩ પ્રમાણે એણે બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસથી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન લીધું. આ ઇમાઈનો ભોગ મની તે ગુરુને ફૈઝીની પોતાની પુત્રી જોડે શાદી પણ કરી આખી ખરી વિગત જણાતા તે બ્રાહ્મણ આત્મહત્યા કરના નીકળ્યો પણ ફૈઝીએ તેનું મન મનાવી લીધું. ફૈઝીએ મહાભારતનું સક્ષિપ્ત ભાષાન્તર સંસ્કૃતમાંથી ફારસીમાં કર્યું. શાહ અકબરના હિતેજનથી અને આશ્રય નીચે ઘણા સંસ્કૃત પુસ્તકો — મહાભારત, રામાયણ, લીલાવતી (ગણિત ઉપરનો એક ગ્રંથ), અથર્વવેદ, શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ વગેરે — નો તરજુમો ફારસીમાં થયો હતો. ફૈઝીએ નિઝામી ગજવીની 'લયની વ મજનૂન'નું અનુકરણ કરી "નન દમન"

૧ Hazrat Amir Khusrū of Delhi by Prof M hammad Habib

૨ 'History of Persian Literature at the Mughal Court' by Prof Muhammad Abdul Ghanī

૩ Persian Literature by Claud Field

(નજ દમયંતી)નો કિસ્સો પણ ફારસીમાં ઉતાર્યો છે. એણે કુરાન ઉપર એક ટીકા લખી છે જેમાં નુકતા(ટપકા)વાળા હરફોનો બિવકુલ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. અકબરના દરબારમાં એને “મલેક ઉશ શાઅરા” (કવિઓના રાજા) ની પદવી મળી હતી. ફેઝી વૈદ્ય-વિદ્યા પણ જાણુતો અને એક યુનાની હકીમ તરીકે પણ તે મથહર હતો.

એનો બાઈ અબુલફઝ એક રાજમુતસદ્દી તરીકે અત્યંત જાણીતો હતો, અને તે અકબરના જમણા હાથ સમાન હતો ફેઝીના જેવા જ એના ધર્મસંમધી વિચારો ઉદાર હતા, અને એ જન્મે બાઈઓની સંગતથી અકબર પણ ઉદાર વિચારો ધરાવતો થયો હતો. અબુલફઝનું મહાન અને પ્રસિદ્ધ પુસ્તક તે “અકબરનામા,” જેના એક ભાગનું નામ “આઈને અકબરી” (અકબરના કાવદ્) હતું, જે કે તે ભાગ જ વધુ જાણીતો થઈ ગયો છે. અબુલફઝની યેઠી અત્યંત વિદ્વાદંબી અને આદર્બગી છે, અને તેના પાંડિત્ય અને શબ્દાળુતાથી વાચક અકબર જઈને આમળ પણ વધી શકતો નથી. હિંદી-ફારસી પાંડિત્યંબી કહેવાય, અને તેનો સૌથી દિલ ગમરાવનારો નમૂનો તે અબુલફઝ છે. તેણે ફુતિયાના અનેક રાજાઓને પત્રો પણ લખ્યા હતા, અને એમ કહેવાય છે કે તે ગાજાઓને જેટલો અકબરની ચમશેરનો નાહ તેટલો અબુલફઝની કથમનો ડર રહેતો.

અકબરના દરબારનાં નવ રત્નોમાંનું ત્રીજું રત્ન તે બહેરામખાનનો પુત્ર અનુરુદ્ધીમ ખાનખાન હતો, જેનું નામ સાહિત્યકારોના આશ્રય-દાતા તરીકે હિંદમાં જ નહિ પણ ઈરાન અને તુર્કસ્તાનમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું આશ્રયદાતા તરીકે તો તેનો મુકાબલો ઈરાનના ૧૫ મી સીના નામીયા વર્ગીર મીરઅલી શીર નવાઈ સાથે થઈ શકે. કૌસરી^૧ નામનો એક શાયર એને માટે લખે છે:—

“કે નજુલ દર મખુનદાનાને દૌરાન
ખરીદારે સખુન જુઝ ખાનખાન :”

યાને ખાનખાન જેવો શબ્દોનો ખરીદનાર તે યુમના શબ્દપરીક્ષકોમાં બીજો કોઈ નહોતો. “રામચરિતમાનમ” ના કલો ગોસ્વામી દુધમીદાસ-જીનો આશ્રયદાતા પણ આ જ ઉદારમનવાદી મુઝિબ અમીર હતો. પોતાના

1. Quoted from “History of Persian Literature of the Mughal Court” by Prof. Muhammad Abdul Ghau

૧૬. કારસી સાહિત્યની ઉર્દૂ અને તુર્કી સાહિત્યો ઉપર અસર [૨૬૫

પિતાની પેઠે તે પોતે એક સેનાપતિ હતો, અને યુદ્ધરત ઉપર મેળવેલા વિજય માટે એને “ખાનખાનાન” (અમીરોના અમીર) ની પદવી મળી હતી. એ પોતે કારસી, અરબી, તુર્કી, સંસ્કૃત અને હિંદીમાં “રહીમ”ના તખલ્લુસથી કવિતા રચતો. એનું નામ હિંદુઓ અને મુસ્લિમોમાં યાદગાર રહી જશે.

અકબરના દરબારમાં પુષ્કળ કારસી કવિઓ થઈ ગયા, પરંતુ તેઓ-માંથી બહુ જ થોડાને વિશેષ આપણે ચર્ચા કરીશું. ઉર્દૂ શીરાઝથી આવ્યો હતો : તે ભારે ગવિષ અને અહંકારી હતો. એક વખત તેણે લખ્યું હતું કે સાદી શીરાઝ માટે મગર હતો તેનું કારણ એ હોવું જોઈએ કે સાદીમાં દીર્ઘદષ્ટિ હતી કે શીરાઝ મને (ઉર્દૂને) ભવિષ્યમાં જન્મ આપશે! તેના આવા સ્વભાવને લીધે તેને કોઈ સાથે બનવું નહિ. તેણે હિન્દુ કોટિનાં ગઝલો અને કસીદાઓ લખ્યા છે. નઝીરી ખાનખાનાનનું નામ સંભળી ઈરાનથી આત્રા આવ્યો હતો, પરંતુ અમદાવાદમાં એણે કાયમતો મુકામ કર્યો. એની શૈલી સાદી હતી જોકે સૌન્દર્ય અને માધુર્યમાં એને હિંદુનો કાઆની (૧૬મી સદીનો ઈરાનનો મહાન કવિ) ગણવામાં આવે છે. ઝુફરી પણ ઈરાનના ખોરાસાન પ્રાંતમાંથી આવી અહમદનગરમાં વસ્યો હતો, અને ધુરહાન નિઝામશાહનો રાજકવિ બન્યો હતો. ખાનખાનાનના આત્રા આવી વસવાના આમંત્રણનો એણે માનપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો હતો. ખીખપુરના રાજા ઈબ્રાહીમ આદિલશાહે “નવરસ” (નવો મેવો) નામે સંખેલાં કાવ્યોની એણે “સેનસ” (મઘમાં ત્રણ નિબંધો) નામની પ્રસ્તાવના લખી હતી. પ્રો. ધનીએ પોનાના ઉપર્યુક્ત ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં એ આખી આપી છે જે ઉપરથી જણાય છે કે શબ્દાળુતા અને ભજકભરી શૈલીમાં એ અત્યુત્ક્રાંતને પણ વટાવી ગય છે. વળી રાગની ખુશામદ કરવ માં પણ એણે બાકી રાખી નથી. કવિતામાં કલ્પનાશક્તિ અને વર્ણન કરવાની શક્તિ એણે સારા પ્રમાણમાં બતાવી છે, જોકે એના વાગ્યવિસ્તારના કારણે એને વાંચવો કઠણ થઈ પડે છે. પ્રો. ધની કહે છે તેમ ઉર્દૂમાં વિચારોની ઉત્કૃષ્ટતા હતી, ઝુફરી ખ્યાન કરવામાં બાહોસ હતો, જ્યારે નઝીરી એહમદ-બાદીમાં એ બન્ને યુણો માલૂમ પડે છે. જહાંગીરની દરબારના ફિઝસફોમાં મિયા વજીદુદ્દીન અઝરી એહમદબાદી જ ગીતા હતા, અને હજી અમદાવાદમાં ખાનપુર રસ્તા ઉપર એ સંત-વિદ્વાનનો ચોઝો ભોજો છે.

અનેક ઇતિહાસકારોમાં અત્યુત્ક્રાંત ઉપરાંત તે સમયમાં બદાયુની અને ફિરસ્તા મશહૂર છે. બદાયુની ધર્માંધ હતો અને અકબરના ઉદાર વિચારો

એતે ગળે હિતરતા નહિ. “મુનતખળ હિત તવારીખ” (ઈતિહાસનું મત્ત) નામનો એનો ગ્રંથ બખ્ષીતો છે. મુહમ્મદ કાસમ ફિરસ્તાનો જન્મ ૧૫૭૦ માં કારિપયન સમુદ્ર પાસે આવેલા અબ્રામાદમાં થયો હતો, પરંતુ ૧૨ વર્ષની વયે જ તે પોતાના પિતા સાથે હિંદ આવી અહમદનગરમાં વસ્યો હતો. પાછળથી તેણે ખીજપુરમાં મુકામ કયો હતો. ખીજપુરનરેશ ઈશ્વાદીમ આદિલશાહના નામ ઉપરથી એની પ્રસિદ્ધ તવારીખનું નામ એણે “મુહમ્મદ ઈશ્વાદીમી” પાડ્યું. એ પુસ્તક ઇતિહાસ હોવા છતાં શબ્દાળુતાથી અને ગંધ હોવા છતાં પઘથી ભરપૂર છે. એવી જ આડંબરી અને પાંડિત્યંબી શૈલી નઆમતખાન આલીના “વકાયેઅ” (બનાવો) માં, ઈરાદખાનના “મીના ખાઝાર” માં અને એદિલના “રુક્કઆન” (પત્રો) માં જોવા મળે છે. શાહી ખાનદાનના લેખકોમાં — ખાજરની પુત્રી મુહમ્મદન એગમ, જહાંગીર, ઔરંગઝેબ અને ઔરંગઝેબની પુત્રી એમહુન્નિસાનાં લખાણોમાં આ શબ્દાળુતા આવતી નથી એ નોંધપાત્ર છે.

આડંબરી શૈલીનો દોષ હિંદી-ફારસી ઉપર મૂકી ચકાવ, પરંતુ ઈરાની લેખકો પોતે આવી આડંબરી શૈલી વાપરતા હોવા છતાં તેઓ હિંદી-ફારસી લેખકોમાં એ દોષ જોવા નીકળે એ વાજબી નથી એમ પ્રો. ધની કહે છે. મોગોલોના ઈરાન ઉપરના વિજય પછી ફારસી શૈલી જે સફેલી હતી તે આડંબરી બની; ૧૬ મી સદીની શરૂઆતથી સફવી વંશનો ઉદય થયો ત્યારથી તો એ શૈલીનો વાસ્તવિસ્તાર વધ્યો, અને છેક ૧૯ મી સદીના અંત સુધી તે આશુ રહ્યો તે આપણે જોઈએ. ત્યારે પોતે આડંબરી શૈલીથી નિરાળા ન હોવા છતાં જાણે હિંદમાં જ આવી ફારસી શૈલી જોવામાં આવતી હોય એવો આરોપ ઈરાનના ગ્રંથકારો હિંદીઓ ઉપર મૂકે અને તેઓને પ્રો. ખાલિન ટેકો આપે એ મુનાસિબ લાગતું નથી. હિંદી-ફારસી જે આડંબરી બની હોય તો તેનો અપયસ પણ ઈરાનની ફારસી બાયાને અપાવો જોઈએ, કેમકે આપણે જોઈ ગયા તેમ હિંદના ફારસી લેખકો ઈરાની ગ્રંથકારોનું સદીઓ થયાં અનુકરણ કરતા આવ્યા હતા. છેવટે ફારસી બાયાનું જોર હિંદમાંથી ઘટવા માંડ્યું; મુહમ્મદશાહી નબગી પડતી ગઈ; પાછળના મુહમ્મદ શાહોમાં પહેલાંના જેવી સનદરતિ કે સાહિત્યકારોને ઉત્તેજન આપવાની ધમશ રહી નહિ. એ કારણે ઈરાનથી હિંદ આવતા કવિઓની સંખ્યા પણ છેક ઘટી ગઈ. બ્રિટિશોએ હિંદમાં સત્તા જમાવી અને તેઓએ ઉદ્ધને રાજભાષા તરીકે જાહેર કરી : છેવટે ન્યારે બ્રિટિશો જ હિંદના રાજકર્તા થયા ત્યારે ઉદ્ધને ઠેકાણે અંગ્રેજ રાજભાષા બની ગઈ.

સાહિત્ય ઉપરાંત બીજી અનેક બાબતોમાં હિંદ ઈરાનનું ત્રાણી છે. મિ. અલ્લાહબક્ષ રજપૂત^૧ પ્રમાણે નવરૂઝ અને મહેરમાન જેવા ઈરાની ઉત્સવો હિંદના મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ પાળવા લાગ્યા. સૂફી વિચારોએ હિંદમાં સારી પેઠે પગપેસારો કર્યો, અને ચિસ્તી, કાદરી, નક્શબંદી, સહેરાવર્દી વગેરે સૂફી સંપ્રદાયો હિંદમાં શરૂ થયા. હિંદના સૌથી પ્રથમ ઇસ્લામધર્મપ્રચારક ખારમી સદીમાં થઈ ગયેલા મોઈનુદ્દીન ચિસ્તી નામે ઈરાની હતા. એ મહાન સંતમાં અકબરને અપાર શ્રદ્ધા હતી; દર વર્ષે તે એઓની કબર ઉપર ઝિયારતે જતો, અને “યા મોઈન” “યા મોઈન” એવો યુદ્ધનાદ ગબળી તે જંગમાં ધૂમતો. હિંદ ઈરાની કળાકારો, ચિત્રકારો અને સ્થાપત્યકારોનું પણ ત્રાણી છે. ઈરાની પોશાકો, પકવાનો, શરાબો અને ફળમેવા પણ હિંદમાં લોકપ્રિયતા પામ્યા. મિ. એચ. બેવરિજ^૨ નામના એક ગૃહસ્થે એક વિદ્વાતપૂર્ણ લેખમાં ઈરાનની હિંદ સાથેની નિસળન બહુ સારી રીતે બતાવી આપી છે. બાબરશાહની પટરાણી મુહિમ્મ બેગમ એક ઈરાની બાનૂ હતી, અને શાપર જમીના આશ્રયદાતા અને હેરાનના મુઘલતાન દુસેન બપકરાની બહેન હતી. હુમાયુનની પત્ની અને અકબરની માતા હમીદા બેગમ પણ એક ઈરાની મોલવીની પુત્રી હતી. મિ. બેવરિજ પ્રમાણે ઓડવડ^૩ ધી કન્દેસરના સમયમાં (૧૧ મી સદીમાં) ફાન્સમાં આવેલા રૂઆં (Rouen) શહેરને જેમ તે વખતના લડન સાથે સંબંધ હતો તેવો સાંસ્કૃતિક સંબંધ એક વખતે ઈરાનમાં આવેલા હેરાત શહેરને દિલ્હી આખા સાથે હતો: અથવા જેમ ચાર્લ્સ બીજાના વખતમાં ઇંગ્લાંડ જેમ પેરિસ બાણી સંસ્કૃતિના ધામ તરીકે જોતું અને તેનું અનુકરણ કરતું તેમ એક વાર હિંદ પણ ઈરાનને નિહાળી ઈરાની સાહિત્ય, કળા, રીતરિવાજ, સંસ્કારિતા વગેરે અપનાવતું. જેમ ૧૫મી-૧૬મી સદીમાં યુરોપમાં પ્રભોધકાળ (Renaissance) ખેડો હતો અને ઉત્તર યુરોપની નજર ઈટલીના કળાકારો અને ગ્રંથકારો પ્રત્યે ખેંચાતી, તેમ મુઘલ સમયના આરંભમાં મુસ્લિમ હિંદ પણ પોતાની તમામ સંસ્કૃતિ સાડુ ઈરાન તરફ નિગાહ કરતું.

૧૬ મીથી ૧૮ મી સદીઓ સુધી ઈરાને હિંદને અનેક જાહેર કાર્યકર્તાઓ અને રાજપુરુષો આપ્યા છે. બાણીની મહારાણી નૂરજહાન એક સંસ્કારી ઈરાની બાનૂ હતી, અને તેના પિતા ગયાસબેગ અએતમાદ-ઉદ-દૌલા અને

૧. “Iran Today” by Mr. Allah Baksh Rajput (1945)

૨. “India’s Debt to Persia” - an article by Mr. H. Beveridge I. C. S. in the Spiegel Memorial Volume

આઈ આસફખાને પણ હિંદના રાજકારણમાં સારો ભાગ લીધો હતો. હાલના હૈદરાબાદની નિઝામશાહી ઝાટીના સ્થાપક નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક, તેમના બાણીના પિતા ધાત્રીઉદ્દીનખાન શિરોઝનગ બહાદુર (જેઓ ઓરંગઝેમના એક સેનાપતિ હતા), તેઓના પિતા આવમશેખ (જેઓ સમરકંદના એક પ્રસિદ્ધ સંત-વિદ્વાન હતા) — એ સૌ ઈરાનના એક મથહર સૂફી (અને શેખ સાદીના ગુરુ) શેખ શહાબુદ્દીન સહારાવદ્દીના વંશજો હતા.^૧ દક્ષિણ હિંદના બહામની સુબતાનોનો અતિબાહોશ પણ કમનસીમ વઝીર મહમૂદ ગાવાન; અકબરનો મિત્ર, બાણીતો તબીબ અને સરદાર હકીમ અબુલ ફતહ; શાહજહાનના સમયનો પ્રસિદ્ધ સરદાર અને જનકેર બાંધકામોનો કુશળ અને ક્ષારમિક યોજક અલીમદ્દીનખાન; ઓરંગઝેમનો નાણાંમંત્રી ડહઅશ્વાહખાન; એ જ શહેનશાહના જમણા હાથ સમાન સેનાપતિ મીર જુમના; તે બાહોશ અમનદાર અને શાયર આકિવખાન અને બીજા અનેક નામદારોએ ઈરાનથી આવી ભારતમૈયાને ચરણે પોતાની સેવાઓ અર્પણ કરી હતી.^૨ ના. આગાખાન પણ ઈરાનના જ અમીર ખાનદાનથી જીતરી આવ્યા છે એ સૌને સુવિદિત છે. રાજ્યપદ્ધતિમાં પણ મુખ્ય શાહો ઈરાની દરબારને આદર્શ સમાન ગણ્યા હતા. મિ બેવરિજ પોતાના ઉપધુકન લેખમાં પારસીઓને પણ યાદ કરી કહે છે કે ઈરાને હિંદને પારસીઓ પણ આપ્યા, અને જેવી સેવા ઇન્નાડથી ૧૭ મી સદીમાં નાસેવા પ્યુરિનોએ અમેરિકાની કરી, અને ફ્રાન્સથી લુઈ ૧૪ માના રાજ્યમાંથી ૧૬૮૫માં હિજરત કરી ગયેલા હુગ્વેનોટો (ફ્રેન્ચ પ્રોટેસ્ટન્ટો)એ ઇઝ્ઝાડની કરી તેવી સેવા પારસીઓએ હિંદની કરી છે. પરંતુ ઈરાને હિંદ ઉપર નાદિરશાહ જેવા બપકર રિજેતા પણ મોકલ્યો, જે અહીં આવી મધરાતન ઉઘાડી મર્યો, તે જણાવવાનું મિ. બેવરિજ જૂની ગયા છે, જોકે હિંદ તે જૂની મધુ નથી. પરંતુ સામટી રીતે જોનાં સાહિત્ય, કળા અને અનેક બીજા બાબતોમાં હિંદ ઈરાનનું ઋણી બન્યું છે તે નિર્વિવાદ છે.

હવે ફારસી સાહિત્યની તુર્કી ઉપર કેવી વિશાળ પ્રમાણમાં અસર થઈ હતી તે તપાસીએ. તુર્કી એક લઘુલ્લ કામ હતી. તેઓમાં બહાદુરી અને વફાદારીના ગુણો હતા. પરંતુ મિ ગિબ્બ કહે છે તેમ

૧ "Anecdotes of Aurangzeb" — being Sir Jaduath Sarkar's translation of "Ahkam-i Alamgiri" by Humid ud Din Khan Nimchali Alamgiri

૨ "Studies in Mughal India" by Sir Jaduath Sarkar

૩ "A History of Ottoman Poetry" by Mr E. J. W. Gibb

૧૬. ક્ષારસી સાહિત્યની ઉર્ફ અને તુકી સાહિત્યો ઉપર વ્યાસર [૨૬૯

ધાર્મિક લાગણી અથવા તત્ત્વચિંતનશક્તિ જેવું ખાસ તેઓમાં કંઈ હતું નહિ. તેઓમાંથી કેટલાક બૌદ્ધ અને કેટલાક ખ્રિસ્તી થયા અને છેવટે એક ગંભીર બહુમતીએ ધરધામ સ્વીકાર્યો. ધરધામ તેઓની ખાસિયતને બંધ બેંકો એમ પણ નથી, પરંતુ સંજોગવશાત્ તેને અપનાવવામાં આવ્યો હતો. તુકીને ઈરાનીઓ જોડે બનતું નહિ કે તેઓ ઈરાનીઓને બહુજોડા અને કાપર કહેતા, અને તે છતાં ઈરાની સંસ્કૃતિના અડિયાતાપણાનો સ્વીકાર કરી તે તમામ સંસ્કૃતિ તેઓએ અપનાવી લીધી. પોતાની ખાસિયતને અનુકૂળ છે કે નહિ તે તપાસવા વિના અથવા તેમાં પોતાના દેશને બરના ફેરફારો પણ કર્યા વિના તુકીએ ઈરાની સંસ્કૃતિ સ્વીકારી લીધી. ક્ષારસી અને અરબી શબ્દોનો લેવા હવે તુકી ભાષામાં વહેવા લાગ્યો. વિચારો, રીતરિવાજો, કળા અને સાહિત્યનાં ધારણો જેમ ક્ષારસીમાંથી ઉર્ફમાં લેવામાં આવ્યાં તેમ તે તુકી સમાજ અને સાહિત્યમાં પણ અપનાવવામાં આવ્યાં. ખાસ કરીને તુકી કવિતા તો ઈરાની કવિતાના પ્રતિધ્વનિ સમાન બની ગઈ.

ક્ષારસીની પેઠે તુકી ભાષામાં જનિબેદ નથી. ક્ષારસીની પેઠે તુકી કવિતા હમેશાં પ્રાસયુક્ત હોય છે, અને નિર્બંધ પણ (holistic verse) તું હાં પણ નામનિશાન નથી. જેમ પિંગળ અને કવિતાનાં રૂપો અરબીમાંથી ક્ષારસીમાં આવ્યાં તેમ તે ક્ષારસીમાંથી હવે તુકીમાં ગયાં, અને ન્યાંસુધી ૧૮૭૯માં અબ્દ ઉલ્લહ હક હમોદ બે દ્વારા પશ્ચિમના કાવ્યસાહિત્યનો સ્પર્શ ન થયો ત્યાંસુધી તે તુકી સાહિત્યમાં આવું રહ્યું. પરંતુ માત્ર બાલ રૂપો જ નહિ પણ વિચારો સુધ્ધાં ક્ષારસીમાંથી લેવામાં આવ્યા. મિ. ગિબ કહે છે તેમ ક્ષારસીમાંથી તુકીએ વિચારો લીધા, વિચારો દર્શાવવાની કળા લીધી, શુ વિચારવું અને કેવી રીતે વિચારવું તે પણ લીધું. ક્ષારસી કવિતાનું અનુકરણ કરી તુકી કવિતામાં પણ એક કવિ ધણે જાગે સૂરી જ હતો, અથવા સૂરી હોવાનો દેખાવ કરતો, અને સૂરી વિચારો અને પરિભાષાનો ઉપયોગ કરતો. પરિણામે તુકી સાહિત્યમાં ક્ષારસી કવિતા તુકી શબ્દોમાં દેખાવા માંડી. તુકી ખાસિયતમાં સાદાઈ છે, ક્ષારસી અવાસમાં સૂક્ષ્મતા છે : તુકી પરજણી હોય છે, ઈરાનીઓ આત્મમક્ષી હોય છે. એમ છતાં ક્ષારસી રિચારસરણી તુકીને બંધ બેંકો છે કે કેમ તેનો ખ્યાલ કર્યા વિના યાદોમ બધું જ ક્ષારસીમાંથી અપનાવવામાં આવ્યું. તુકી ક્ષારસી સંસ્કૃતિ અપનાવવામાં એવા પડ્યા કે પોતાનાં સંસ્કૃત, વિચારો અને લાગણીઓ પણ તેમજે કોરે ચૂકી દીધાં પરિણામે તુકી ભાષાઓ ચાર સદીઓ સુધી

ફારસી સંસ્કૃતિની પ્રજાગ અસર નીચે તદ્દન દર્શાઈ જવા પામી. આ મિથિ એ દેશના ઉદ્ભવ માટે પ્રતિજ્ઞા જ કરેલાય. પરંતુ ઉર્દૂ, તુર્ક, અને મિ. મિથ પ્રમાણે છેવટે અવધાન અને તાનાર ભાષાઓની પ્રજ્ઞાઓમાં પણ ફારસીના અનુકરણથી આવું જ પરિણામ આવવા પામ્યું હતું. એ ભાષાઓમાં લખાયેલી કવિતા વસ્તુતઃ ફારસી વિચારો અને ભાવનાઓ પોતપોતાની ઝમાનમાં રજૂ કરતી. આવું ન થવું નેઈએ એ ખરું, પરંતુ આ ઉપરથી આગુબાગુની પ્રજ્ઞાઓ ઉપર ફારસી મસ્કુનિ, વિચારો અને માહિત્યની કેટલી બળવાન અસર થઈ હતી તે અમળજે.

હવે તુર્કી માહિત્ય ઉપર નજર કરતાં આ અમર થી રીતે થવા પામી તે જણાશે. છેક ૧૦૩૭માં સલ્જુક નામની એક તુર્ક પ્રજાએ ઈરાન ઉપર હુમલો કરી ત્યાં એક રાજ્ય સ્થાપ્યું જે ૧૧૬૭ સુધી ચલુ રહ્યું. એ જ રાજ્યમાં ઓમર ખેયામ, નિઝામ ઉલ મુલ્ક અને ગરઝાલી જેવા મહાન સાહિત્યકારો થઈ ગયા. પરંતુ એ તુર્ક રાજ્યકર્તાઓ તો પોતાની મસ્કુનિ જ ભૂલી ગયા અને ફારસીને જ તેમણે રાજભાષા બનાવી દીધી. તુર્કી ભાષાનો ઉદય થવાને તો હજી વાર હતી. કેટલીક તુર્ક ભાષીઓમાંથી આખરે એક ભાષી તુર્ક ભાષાનું રૂપ વર્ષ ૧૩ મી સદીમાં અસ્તિત્વમાં આવી, અને મિ રૌયહિલ^૧ પ્રમાણે તેને હસ્તીમાં લાવનાર એક ફારસી શાયર જ હતો. તે શાયરનું નામ બહાઉદ્દીન હતું, અને તે મશહૂર શાયર મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમીનો પુત્ર હતો. તેણે ફારસીમાં એક “શ્યામ નામા” (સારંગીની ચોપડી) નામની મસનવી લખી, અને તેમાં ૧૫૬ તુર્કી પંક્તિઓ પણ રચી. એ રીતે ફારસી પ્રેરણાથી અને એક ફારસી શાયરના પ્રયામથી તુર્કી સાહિત્યનો ઉદય થયો. ૧૫મી સદીમાં જાણીતા ફારસી શાયર જામીએ અને તેના પ્રમિદ આશ્રવાતા મીર અલી શીર નવાઈએ એક સૈકા સુધી તુર્કી સાહિત્ય ઉપર પ્રુષ્ઠળ અસર કરી. મીર અલી શીર તો પોતે તુર્કી ભાષામાં લખતો અને લામા કાળ સુધી જામી તુર્કીમાં એક આદર્શ કવિ ગણાવા લાગ્યો. ત્યારબાદ ૧૬મી સદીમાં હિંદના ફારસી કવિઓ, ફૈઝી અને ઉર્ફી, તુર્કી કાવ્યસાહિત્યમાં આદર્શરૂપ મનાવા લાગ્યા. તે પછી ૧૭મી સદીમાં સાયમ ઇસફહાની, જે જામી અને કાઆની (૧૬મી સદી)ની વચ્ચેમાં સૌથી મહાન કવિ હતો, તેની અસર તુર્કી કવિતા ઉપર પડી. ત્યાર

૧ “The Value of Persian Literature” an article by Mr Otto Rothfield in the Dr Sir J J Modi Memorial Volume

૧૬. કારસી સાહિત્યની ઉર્દૂ અને તુર્કી સાહિત્યો ઉપર અસર [૨૭૧

આદ શૈક્ષીત નામના કારસી શાયરે તુર્કી કવિતા ઉપર વર્ણીકરણ અજમાવ્યું.

પરંતુ શૈક્ષીત પછી કોઈ એવો મહાન કારસી શાયર થયો નહિ જે તુર્કી કવિતા ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે. જેમ કારસી શાયરીનું પૂર ઓસરવા માંડ્યું તેમ હવે તુર્કીએ પોતાના સ્વદેશી વિચારો અને ભાવનાઓ પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ફરી ૧૯મી સદીના આરંભમાં તુર્કી કારસી કવિતા તરફ કાંઈક ઢળ્યા, પરંતુ હવે તુર્કીમાં સ્વદેશીકરણનું જોશ ઊભરાયું, અને તેઓમાંથી જે સાહિત્યકારો આજળ આવ્યા — શનાસી એફન્દી અને અબ્દુલ હક હમીદ જે. આ જે મહાન સુધારકોએ પશ્ચિમની કવિતાનું અનુકરણ કરી તુર્કી બાપાને કુદરતી અને સહેલી બનાવી, અને કારસી કવિતાનાં સદીઓનાં બંધનમાંથી મુક્ત કરી. ૧૯મી સદીમાં હિંદમાં પણ જે મહાન સુધારકો — રમ્સ ઉલ ઉલેમા મોલવી મુહમ્મદ હુસેન આઝાદ અને ખાજ અમરતાફ હુસેન હાલી — નીકળ્યા હતા, અને ઉર્દૂ સાહિત્યનું કારસીનું જમાનાજૂનું દાસત્વ તોડી તેમાં તેઓએ વિવિધતા, મોલિકતા, વારતાવિકતા અને સાદાઈ આપ્યાં હતાં. એવી જ મહાન સેવા શનાસી એફન્દી અને હમીદ જેએ તુર્કી સાહિત્યની કરી. પશ્ચિમની કવિતાની અસરથી તુર્ક સાહિત્ય પશ્ચિમના દાસત્વમાં પડ્યું નહિ, પરંતુ યુરોપી કવિતાથી તુર્કી શાયરો પોતાને, પોતાના દેશને અને સ્વદેશી ભાવનાને સારી રીતે સમજતા થયા, અને તે પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. પરિણામ અતિ સંતોષકારક આવ્યું, અને મિ. ગિબ્બ પોતાના ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં કહે છે તેમ ૧૯૦૦માં લખાયેલી તુર્કી સાહિત્યની એક કૃતિ અને તેની માત્ર ૫૦ વર્ષ પૂર્વે રચાયેલી એક કૃતિ વચ્ચે ઓસર અને ટ્રાન્સનની સાહિત્યકૃતિઓ વચ્ચે જેવું વિશાળ અંતર છે તેવું દેખાવા લાગ્યું. હવે જ તુર્કીઓને માલૂમ પડ્યું કે તેઓનો સાહિત્યિક ઉત્કર્ષ ઈરાનીઓના કે કોઈ પણ પ્રજાના દાસત્વમાં નહિ પણ પોતાના જ દેશના પ્રજોનોના ઉકેલમાં અને પોતાની જ ભાવનાઓને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવામાં સમાયેલો હતો. આ પરિણામ અભિનંદનીય ગણી શકાય, પરંતુ આ પ્રકરણની મતલબ તુર્કી સાહિત્ય માટે શુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે અને શું નહિ તેની ચર્ચા કરવાની નહિ, પરંતુ કારસી સાહિત્યે ઉર્દૂ અને તુર્કી સાહિત્યો ઉપર સૈકાઓ સુધી કેવી પ્રજાળ અસર કરી હતી તે બતાવવાની જ છે.

ઈરાનની કળા

ઈરાન એટલે ખંડેરની જૂમિ. ઈરાન પણ ભારત અને મિસરની પેઠે પોતાના પ્રાચીન ગૌરવ ઉપર રાગે છે. ઈરાની ખંડેર ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો સમાન છે, અને ઇતિહાસને અનુમોદન આપવા અને ઈરાનના પ્રાચીન માહાત્મ્ય વિશે સાક્ષી પૂરવા પ્રભુએ હજી એમને ખડાં રાખ્યાં છે. અનેક વિપત્તિઓ છતાં આ જાગ્યાતૂટ્યા અવશેષો હજી અસ્તિત્વમાં છે તે ઉપરથી એમનું બાંધકામ કેટલું સંગીન હશે તેનું અનુમાન સહેજે નીકળી શકે. જાણે મનુષ્યોએ નાંહ પણ રાક્ષસોએ બાંધ્યા હોય એવા વિશાળ તેનો વિસ્તાર અને તેનાં ખડો, રતંભો, દાદરો અને આકૃતિઓ છે. યુરોપ અમેરિકાના સાહસિક વિદ્વાનોએ આ ખંડેર વિશે જીવના જોખમે જે સંશોધન કર્યું છે તે માટે આપણે એઓના ઋણી થયા છીએ.

હજામની ઈરાનીઓએ કળાના ક્ષેત્રમાં એસીરિયા, બેબિલોનિયા અને મિસર દ્વારા પ્રેરણા મેળવી હોવી જોઈએ, એ એમનાં બાંધકામો ઉપરથી ખુબ્બુ દેખાય છે : એમ છતાં ઈરાનીઓ અંધ અનુકરણ કરનાર નહોતા અને તેઓએ છેવટે પોતાની એક સ્વતંત્ર સ્થાપત્યશૈલી ઉત્પન્ન કરી હતી એમ દસ્તુર ડો. ધાલા^૧ માને છે. સર ઈ. ડી. રોસ^૨ ડો. ધાલાના ઉપદા મન સાથે મંમત થતાં લખે છે કે ઈરાનીઓએ એમના લાંબા ઇતિહાસ દરમ્યાન બીજી પ્રજાઓ પાસેથી સ્થાપત્યના પુષ્કળ વિચારો લીધા છે અને પચાવ્યા છે, પરંતુ તેમનાં બાંધકામોમાંથી ખાસ ઈરાની ખાસિયત નજરે પડે છે, અને એમાં જ એમની મોલિકતા સમાઈ છે. ઈરાનીઓએ પોતાના જમાનાને લાયક સુધારા પણ કર્યા હતા. જ્યારે એસીરિયનો લોકો કે ઉત્તરો ઉપયોગ કરતા ત્યારે ઈરાનીઓએ પથ્થર

૧. "Zoroastrian Civilization" by Shams-ul-Ulama Dastur Dr. Dhalla : also G Rawlinson, quoted in "ત્યારીએ હજામનીયાન" by Mr. Palanji B. Desai

૨. "The Persians" by Sir E. Denison Ross

પાપરવાનું શરૂ કર્યું હતું.^૧ એસીરિયા અને બેબિલોનિયામાં પથ્થર મળતો નહોતો માટે ત્યાંનાં બાંધકામોમાં માટી અને છિંટ વપરાતી, કેમકે ખીજ દેશોમાંથી પથ્થર લાવવાનું પણ સહેલ નહોતું. ઇરાનમાં પથ્થર પુષ્કળ મળતો તે તો ત્યાંના પર્વતો ઉપરનાં કાતરાયેલાં શિથિલો અને લેખો ઉપરથી પણ જણાય છે. અશ્વમેધ, સૌથી સારો પથ્થર મિસરમાં મળતો અને તે ત્યાંના પિરામિડો વગેરે ઉપરથી જણી શકાય છે.

ઇરાનીઓ ખીજ પ્રજાઓના કેટલા ઋણી હતા તે દસ્તૂર ડો. ધાલાએ^૨ સારી રીતે બતાવ્યું છે. તેઓ કહે છે તેમ મહાન સાઈરસના પાંખવાળા આવક્ષામાં માયા ઉપરનું તાજ મિસરી હતું છે, જ્યારે આંખો એસીરિયન આવક્ષાઓમાંની આંખો જેવી છે. પાંખવાળા ગોધાઓની આકૃતિઓ તો એસીરિયન જ છે, અને અર્ધમનુષ્યની પૂંછડીવાળી આકૃતિ, જે જરથોસ્તીઓમાં “ફરોહર” તરીકે ઓળખાય છે, અને જેને વિશે કાંઈક ખુલાસો આઠમા પ્રકરણમાં થઈ ગયો છે, તે માટે પણ ઇરાનીઓએ એસીરિયનોનું અહેસાન માનવાનું છે. જે કાતરકામમાં શાહ દરાપસ હિસ્તારિપસ વિચિત્ર જનવરો બોડે લડતાં ચિત્રાયે છે તે પણ એસીરિયનોની નકલ છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ બોહસ્તુન પર્વત ઉપરના ખીજારોડી દરદોવાળા લેખો પણ એસીરિયન અને બેબિલોનિયન પ્રજા તરફથી હખામની શાહોને મળેલો વારસો છે. વળી હખામની મહેલોને રાનકદાર બનાવવા માટે ગ્રીક કારીગરોની મદદ લેવાઈ હતી. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઇરાનીઓ વિના સંકોચે ખીજ પ્રજાઓ પાસેથી અપનાવતા, પરંતુ તે અપનાવી પોતાની એક ખાસ શૈલી બિભી કરતા. વળી આપણે આઠમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ ઇરાનીઓની પોતાની ધાર્મિક દિલસૂરી હતી, પરંતુ તે દિલસૂરીને બંધ બેસે એવાં ચિહ્નો — પાંખવાળા ગોધા, અર્ધ-મનુષ્યની પૂંછડીવાળી આકૃતિ વગેરે — તેઓએ એસીરિયનો અને મિસરીઓ પાસેથી લીધાં હતાં.

ઇરાની કળાના ખામ નિષ્ણાન ડો. એ. યુ. પોપ્પે કહે છે કે જગતની સંસ્કૃતિઓના ચાતુ અને ગીધા સંપર્કમાં જે કોઈ દેશ રહ્યો

૧. Prof. Spiegel in "Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times" by Dr. W. Geiger

૨. રાસ ઉલ ઉલમા દસ્તૂર ડો. માલુકજી ન ધાલાકૃત “આત્મકથા”

૩. "Introduction to Persian Art Since the 7th Century A. D." by Dr. Arthur Upham Pope

હોય તો તે ધરિન છે, અને તેણે સારા પ્રમાણમાં આપણે પણ કરી છે. હખામની કાળમાં એસીરિયા, બેબિલોનિયા, મિસર અને ગ્રીસ; અને સામાની સમયમાં રોમ અને બાઈબેનશિયમમાંથી ધરિને કળાની કાંઈક પ્રેરણા મેળવી, અને શાહ દરાયસ હિસ્તારિપસ એના એક મથફર લેખમાં બીજી પ્રજાઓનું ઋણ પણ સ્વીકારે છે. ધરિન ઉપર વિજય મેળવનાર અરબો અને મોંગોલો જેવી અસંસ્કૃત પ્રજાઓ ધરિની કળા ઉપર પોતાના અત્યાનંદે કારણે અસર ઉપજાવી શકી નહિ, પરંતુ પોતે તેની અસર નીચે આવી ગઈ અને ધરિની કળાસંદેશ જનનને પહોંચાડવાને શક્તિવાન થઈ. ડો. પોપ કહે છે તેમ જો સિક્કદરના ઓક વંશનો ધરિનમાં લાગે. કાળ હરીકામ થઈ રહ્યા હોત તો તેઓ સરકારી હોવાને કારણે ધરિની કળા ઉપર અમર ઉપજાવી શક્યા હોત. જો હિંદ કે ચીન જેવી પ્રજાએ ધરિન સ્પર્શ કરી ત્યાં સત્તા જમાવી હોત તોપણ આ પ્રજાઓના સરકારી સંપર્કથી ધરિની કળાનું કાંઈક રૂપાંતર થાત. પરંતુ તેવા સંજોગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા નહિ અને ધરિનની કળાપરંપરા અખડિત રહેવા પામી.

કાળ અને કુદરતે કરેલી ખરાબી અને શત્રુઓએ વેરેલા નિનાશ છતાં ધરિનમાં ખડેરાની સંખ્યા બહુ મોટી રહેવા પામી છે; પરંતુ તે મધ્યગા ખ્યાનમાં ન લેતાં આપણે બહુ થોડા અને બાણીના નમૂનાઓ વિશે ચર્ચા કરીશું. કેટલીક વેળા એક જ પરંતુ ઉપર અથવા એક જ જગ્યામાં હખામનીઓએ અને સાસાનીઓએ પણ સિંધો કોતરાખ્યા છે. દાખલા તરીકે પરમિયોબિયનાં ખડેરા હખામની શાહોનાં જ છે, “નફરે રજબ”ના ખડેરા માત્ર સાસાની શાહોની જ કલાપ્રિયતાનું પરિણામ છે; પરંતુ “નફરે રુસ્તમ”ના સિંધ-નમૂનાઓ હખામનીઓ અને સાસાનીઓ બન્નેના છે.^૧ એટલા માટે આપણે પહેલાં હખામની સિંધો, જોઈ જઈશું અને તે બાદ સાસાની ખડેરા ઉપર આવીશું. હખામની શાહો શિરાઓ સુસાના કાંઠા અને ઉનાળામાં એકમટાના (હમદાન) જતા. જોકે તેઓનું પાવતખત તો ઈસ્તિખ હતું, જેને ગ્રીકો “પરસિપોલિસ”^૨ અથવા પારસીનગરને નામે ઓળખતા. એ જ શહેરમાં નાશ સિક્કદરને હાથે ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦માં થયો અને આજે પણ ખડિર રિયતિમાં પડેલા એનાં આવીશાન મકાનો તેના પ્રાચીન ગૌરવની સાક્ષી પૂરે છે. આપણે પકેના મર્દદસ્તના મેદાનમાં આવેલા પરસિપોલિસનાં ખડેરાથી શરૂઆત કરીશું.

પરસિપોલિસનાં ખંડેરોને “તખ્તે જમશીદ”નું વિચિત્ર અને બુદ્ધાવેં ખવડાવનારું નામ અપાયું છે. આ મહેલોને બાંધનારાઓ તે હખામનીઓ હતા, પરંતુ આપણે જોઈ ગયા તેમ ઇરાની તવારીખમાં ‘હખામનીઓનું નામ જ નથી, અને જમશીદ ઇરાની સંસ્કૃતિનો પિતા હોવાથી વગર માલિકીનું સધળું જમશીદને લાગુ પાડી દેવાનો ઇરાનીઓમાં જનરે રિવાજ પડી ગયો હતો. હખામનીઓના મહેલ પરસિપોલિસ, પાર્સાગર્દ, સુસા અને હમદાન ખાતે આવેલા હતા, જોકે ખીજા નાના મહેલો પણ અન્ય સ્થળોએ માલૂમ પડે છે. પરસિપોલિસના મહેલો બહુ જ જગ્યા તખ્ત ઉપર બાંધવામાં આવ્યા હતા અને એ બધા જગ્યા ઉપરથી આપ્તું નગર નજરે પડતું. ગંજવર પથ્થરના ટુકડાઓ કાપી સિમેન્ટ વિના ધાતુના ચાપડાઓથી તેમને મજબૂત કરેલા દેખાય છે. એ તખ્ત ઉપર જવા સારું અતિ બધું અને વિશાળ કાળા સંજેમરમરના દાદરો હતા. દાદરની દરેક પગથીની જગ્યાથી ત્રણથી ચાર ઈંચ જ હતી. દાદરની પહોળાઈ ૨૨ ફીટની હોવાથી એકસામટા દસ ઘોડેસ્વારો તે ઉપર લગભગ સો પગથીઓ ચડી સહેલાઈથી તખ્ત ઉપર જઈ શકે છે. આવા બધા દાદરો પ્રાચીન કે અર્વાચીન જગતમાં વિરલ જ કહેવાશે. પ્રો. સ્પીગલ^૧ પ્રમાણે પ્રાચીન પ્રજાઓમાં માત્ર ઇરાનીઓ જ દાદરનો કલાત્મક ઉપયોગ કરતાં શીખ્યા હતા. સુસા ખાતે પથ્થર લઈ જવાનું મુશ્કેલ હોવાથી માટી વાપરવામાં આવતી. જુદી જુદી જાતની માટીને વધતી ઓછી ગરમી આપી અનેક પ્રકારના રંગો ઉત્પન્ન કરવાની કળા ઇરાનીઓ ખાદ્યનો પાસેથી શીખ્યા હતા.^૨ સૌથી મોટા મહેલનો વિસ્તાર એક લાખ ચોરસવાર હતો. મહેલોની એક ખાસ ખૂંટી તેના ગંજવર સ્તંભોવાળા દીવાનખાનાઓમાં હતી. મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ^૩ પ્રમાણે “સદ મિનાર” અથવા સો મિનારાવાળું એક ગંજવર દીવાનખાનું હતું, જે ૫૧૦૦૦ ફીટ જગ્યા રોકતું. દરેક સ્તંભની જગ્યા ૩૫ ફીટ હતી અને દરેક સ્તંભ વચ્ચે ૨૦ ફીટનું અંતર રહેતું. આજે તેમાંથી માત્ર આઠ સ્તંભો જોવામાં આવે છે. શાહ ઝક્રસિસે “અહલ મિનાર” અથવા ચાલીશ સ્તંભોવાળું દીવાનખાનું રચ્યું હતું, જેની વિશાળતાને મુકાબલે ઈગ્ઝાંસ, ક્રાન્સ કે જર્મનીનું એકે દેવળ આવી શકતું

૧. Prof. Spiegel in “Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times” by Dr W Geiger

૨. “Zoroastrian Civilization” by Sham-ul-Ulama Dastur Dr. M. N. Dhalla

૩. મિ. પાલનજી બ. દેસાઈનું “તવારીખે હખામનીયાન”

નથી એમ સત્તાવાર રીતે મિ. દેસાઈ પોતાની ઉપયુક્ત ક્રિતાઓમાં જણાવે છે. આ સ્તંભોમાં દરેકની જાંચાઈ ૬૫ ફીટની હતી. ઇટલીનાં નાથ પામેક્કાં પોમ્પીઆઈ અને દરક્યુતેનિયમ નામનાં શહેરોમાંથી જે મકાનો હાલ સંજોધકોએ ખોદી કાઢ્યાં છે તે જોતાં, અમર મહાન મીક પાર્થિનોન મંદિર તરફ નજર કરતાં આ ધરિની નિવાનખાનાંઓ કેટલાં વિશાળ અને જામ્ય છે તેનો આપણને ખ્યાલ થશે, જોકે મોન્દર્ષ અને મપ્રમાણનામાં પાર્થિનોન ચડિયાતું જણાશે.

હાદર ઉપર ચડી આગળ જતાં ભીંતો ઉપરનાં ચિત્રો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં મિંદ અને ગોધાની આકૃતિ ધરિનીઓમાં માનીતી હોય એમ જણાય છે. કોઈવાર આ જે પરુઓ વચ્ચેનું મુદ્દ દર્શાવાયું છે, કોઈવાર મયત્ત મિનિકોને પડેરો ભરતા બતાવ્યા છે, કોઈવાર પરાજિત દેશોના કેદીઓને ખંડણી ભરતા દેખાડ્યા છે. મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર આગળ પાંખો-ત્રાળા મનુષ્યમુખના જે ગોધાઓની જણીતી આકૃતિ હોય છે, જેને વિશે આપણે આઠમા પ્રકરણમાં પૂરતી ચર્ચા કરેલી છે. દરેક સ્તંભનાં ચરં ઉપર ગૂંઠણ વાળેલા જે ગોધાઓ અકેકથી જુદી દિશાએ જોતા બેસાડવામાં આવ્યા છે. ધણીવાર રાજની પોતાની આકૃતિ પણ પાડેલી હોય છે : તેને કેદીઓએ ઉપાડેલા તખ્ત ઉપર ખેડેલો દેખાડવામાં આવે છે, અથવા કોઈ રાક્ષસી પ્રાણીઓ જોડે તેને લડતો બતાવ્યો હોય છે. આ પ્રાણીઓ કોણ હોઈ શકે તે વિશે પુષ્કળ મનબેદ છે. કોઈ એ પ્રાણીઓને દિવ્ય શક્તિઓ ગણે છે, જ્યારે બીજાઓ એમને પાપના મૂર્તિમંત આકારો માની શાહને હાથે તે નાથ પાખ્યા એવો ખુલાસો આપે છે. આ મહેસોથી થોડે દૂર સાર્ધરસના મહેસનો એક ભાગ ખર્જિત સ્થિતિમાં પડેલો જણાય છે, અને

૩૫ માઈલ દૂર પરમિપોલિમ વચ્ચે હતું. માઈરિસનું અસ્તોદાન બિયા તખ્તા ઉપર આવેલું છે, અને બમે ફીટની માન બિચી સીડીઓ ચડી ત્યાં જવાય છે. જમીનથી છાપરાં મુઘી તે ૩૫ ફીટ બિચુ છે, પરંતુ તેમાં દાખન થવાનું દાર બહુ નીચુ છે. અદર જે કાર્થ રાયગ્ગીલું હશે તે મો લૂટાઈ ગયું છે, અને નિકદરે આ અસ્તોદાનને બાગીતુગી હાલનમા ભેધુ- તે અદર ગયો અને એશિયા કુળવનાર સાઈરમના અસ્તોદાન ઉપર તેણે નીચે પ્રમાણે એક ટૂંકા લેખ વાંચ્યો — “હે માનવી ! તું કોઈ પણ હોય અને કોઈ પણ ઠેકાણેથી આવ્યો હોય (કેમકે તું આપરો જ એમ મને ખમર છે) તું જાણ કે હું પારસી શહેનશાહનનો યાપનાર અને એશિયાખંડનો જીતનાર બાદશાહ રૂશ (સાઈરમ) છું. માટે આ થોડી મદદી જે મારા હાડકા ઉપર લકાર્થ છે તેની તું ખુદાને વાસ્તે અદેખાઈ કરતો ના.” આ વાચવાથી મિકદર ઉપર બિડી અમર થવા પામી અનુખ્યજીવનની અને તેના દોરદમામની કાણુભંગુરતાની તેને એક ધડીમા પ્રતીતિ થઈ, અને તેના હુકમથી તે કબરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામા આવ્યો.

સાઈરમના અસ્તોદાનને ત્યાંના અગાન લોકોએ “કબ્રે માદરે સુયેમાન” (સુલેમાનની માતાની કબર)નું તફત ખોદું નામ આપ્યું છે. આને વિશે મિ કાવસજી ક્યાસ પોતાના ઉપયોગી પુસ્તકમાં^૧ કહે છે કે સુયેમાન તે યહૂદીઓના મહાન રાજા સોતોમન નહિ પણ એ નામ ધરાવતો હક્રેત અલીના વસનો ૧૪મો ખલીફ હતો, પરંતુ તેની યા તેની માતા સાથે સાઈરસના અસ્તોદાનને લગારે નિસમત નથી મિમિસ અકલેસરિયાનીર ધારણા મુજબ જરથોસ્તીઓએ જાણી જોઈને આવું નામ આપ્યું હશે કે એક ખનીફની માતાની કબર છે એમ જાણી કોઈ મુરિનમો ત્યાં બાગદાડ કરે નહિ પણ પરિણામ તો જુદું જ આવ્યું : મુરિનમોએ જાણ્યું કે કોઈ ખલીફની માતાની ત્યાં કબર છે એટલે સૌ કોઈએ લા દટાવા માગ્યું, અને આજુમાજુ એક કબ્રસ્તાન બિલુ થઈ ગયું. હવે તે જખાનો કોઈ માનમરતબો રહ્યો નથી. મુસાદરોએ ત્યાં જઈ પોતાના નામો દીવાનોમા કોનર્થો છે એટલું જ નહિ પણ ત્યાં માનતાસુનનાનો રિનાજ પડી ગયો છે અને લોકો ત્યાં પોતાની માગી મુરાદ બર આવે તે માટે ધૂતમધાતમ કરે છે મિ કાવસજી ક્યાસના

૧ મિ કાવસજી દીનશાહજી ન્યામ ફત ‘મ્લીમ નફરો ઇરાન’

૨ મિમિસ મહેરજાનુ જે તે અકલેસરિયા ફત ‘યહેવવી ઇગનમા સુસાફરી”

ઉપર્યુક્ત પુસ્તક પ્રમાણે ત્યાં એવી માન્યતા છે કે ઈર્ષ દડડાચેના કૃતરાથી કરાચેયો માણુમ ૪૦ દિવસ મુધી ગંગા બે ત્રયુ નાર બે તે અતોદાન આમપાસ પ્રદક્ષિણા કરે તો તે જરૂર માને થાય પારમાર્ગમા એક જાણીતી ચાગ પાખોવાગી માનવ આકૃતિ છે જેની ઉપર માત્ર પાચ ચબ્દોનો દૂકો લેખ છે — “દુ છુ હખામની શાહ સાર્ધરમ.” સાર્ધરમની કના થયેરી શરેનશાહન ઉપર વિનાય કરી આ એક દૂકી લીગી ખીધારોડી હરદેમા લખાયેરી હજી મોગ્દ છે “નરુગે રુસ્તમ” ઉપરની કારીગરીનુ વર્ણન આપણે પછીથી કરીશુ, પરંતુ તેમાનુ એક શિષ્ય જેને વિશે આપણે આક્રમા પ્રશ્નમા ચર્ચા કરી ચયા છીએ, તે વિશે અહીં જ ઉલ્લેખ કરવો ડી. યર્ષ પડગે એ શિષ્ય શાહ દરાયસ હિસ્તારિપમના અતોદાન ઉપર છે ત્યાના એક સ્તંભપદ (pedestal) ઉપર શાહની બન્ય આકૃતિને અગ્નિ મન્મુખ પ્રાર્થના કરતી બતાવી છે શાહે ડામા હાથે ધનુષ પડડયુ છે, બ્યારે જમણો હાથ ઈશ્વરની આરાધના સારુ તેણે ડીચો ધર્યો છે સૂર્યનુ ચિહ્ન પણ ત્યાં બનાવ્યુ છે, વળી શાહનું જ મુખ ધરાવતી એક પાખવાગી આકૃતિ છે જે શાહની જ “કુવશી” હોતી જોઈએ આ અતિ જાણીતો ચિતાર આજે પણ અગ્નિમદિરામા અને ધણા પારંગી ધરોમા જોવા મળે છે

બેહિંરતુનના પર્વત ઉપરના શાહ દરાયમના લેખો વિશે આપણે ત્રોજ પ્રકરણમા લખાણથી ચર્ચા કરી છે ત્યાના એક કોતરકામમા શાહ દરાયમે તીરકમાન સર્ષ બિભેનો ચીનચો છ તેના માથા ઉપર “કુવશી” નો આકાર છે તેના પગ તલે મોમત નામનો તખ્ત પચાવી પાડનાર કગારો હાથ જોડી કાકતૂની કરતો પડેલો જણાય છે, અને શાહની સામે હાથકડી પહેરેલા અને ગળામા બધ સાથે એક પછી એક નન રાજાઓ ડીખેલા દેખાય છે આ બેહિંરતુન પર્વત વિશે એવી જાણીતી દતકથા છે કે બ્યારે સામાની શાહ ખુસરૂ પરવીએ જાણ્યુ કે એક ફરહાદ નામનો સનાટ તેની શીરીન ઉપર મોહિત થયો હતો, ત્યારે તે પીડા ટાળવા શાહે ફરહાદને ક્યુ કે જો તુ એક પર્વતને તમામ કોતરી કાઢી પાસેની નદીનુ પાણી ત્યાની ખીણમા વહેડું કરે તો હુ શીરીનને આપી દેવા તૈયાર છુ આ અશક્ય શરત સાબળવા છતાં ફરહાદ ટાકલું અને હથોડી સર્ષ કામ ઉપર મડી ગયો, અને રાતદિવસ “શીરીન, શીરીન” ના પોકારથી તે એમન પ્રદેશ ગજવતો તે પર્વત કોતરવા ઉપર જ મડ્યો રહ્યો શાહને બધ લાગ્યો કે પર્વત કોતરાર્થ જશે, એટલે એક ધરડી અને ફરહાદ પાસે શીરીનના મરણની ખોટી ખબર સાથે રવાના કરી

પર્વતના શિખર ઉપરથી ફરહાદે આ દર્દનાક ખબર સાંભળી, અને ત્યાંથી તે પ્રેમધેણીએ નીચે ખીણમાં પડતું નાખી પોતાનો જાન બચાવ ક્યો, પરંતુ પોતાનું નામ તો ઇરાનના પ્રેમકિરસાઓમાં તે અમર કરી ગયો. તે અર્ધ કાતરાયેલા પર્વતનું નામ આજે પણ બેહિસ્તુન ("બીસિતુન" અર્થાત્ સ્તંભો કે પાયા વિનાનો) એવું પડ્યું છે. આ દંતકથાને ઇતિહાસનો રંગ નથી.^૧

હખામની સમયનાં કેટલાંક વાસણો પણ હાથ લાગ્યાં છે, જેની ઉપર એક બાજુ શાહને રથમાંથી સિંહ ઉપર બાણચરિત્ર કરતો ચીતર્યો છે, બીજા બાજુ બાજુ શાહને તેના યત્રુને નેજાથી વીધી નાખતો બતાવ્યો છે. વળી શાહને માથે પૂંછડવાળું, અર્ધમનુષ્યનું ચિત્ર, જે "ફરશી" ના ચિહ્ન તરીકે વપરાતું, તે બનાવવામાં આવ્યું હોય છે. સૌથી પ્રથમ સોનારૂપાના સિંહાઓ પાડવાનો હુનર, લીડિયામાં નીકળ્યો હતો અને મહાન સાર્ધરસે લીડિયા ઉપર ઇ. પૂ. ૫૪૬માં જીત મેળવી હતી. ત્રીજા પ્રકરણમાં, આપણે જોઈ ગયા તેમ લીડિયાના સિંહાઓની નકલ કરી દરાયસે પોતે સોના રૂપાના સિંહાઓ પડાવ્યા હતા, અને તેના નામ ઉપરથી તે "દારિક" કહેવાયા હતા. સોનાના સિંહાઓ શાહ એકલો જ પડાવી શકતો અને લાંબા કાળ સુધી દુનિયામાં બીજા સોનાના સિંહાઓ દેખાતા નહોતા. પરંતુ શાહના ચત્રપો (હાકેમો) રૂપાના સિંહાઓ પડાવી શકતા. એ સિંહાઓનું રૂપ કાર્ષક ધટ્ટ અને બેડોળ દેખાતું. ઘણાખરા સિંહાઓ ઉપર શાહને સિંહનો ચિહ્ન કરતો ચીતર્યો છે, અથવા બે સિંહોને અંકેક તરફ પીડ કરી બેઠેલા બતાવ્યા છે.^૨ સિંકર પોતાની સાથે પુષ્કળ સોનાના સિંહાઓ લઈ ગયો હતો એમ જણાય છે.^૩

હવે પાર્થિયન અને સાસાની કળા ઉપર આવીશું. મિ. ડૉ. રોલિન્સન^૪ પ્રમાણે પાર્થિયનો સિંહા પાડવામાં પ્રવીણ હતા, અને

૧. ફરહાદ-શીરીનની આ દંતકથા ૧૧મી સદીમાં થઈ ગયેલા બાઝ બહાદુર અને રૂપમતીના પ્રેમકિરસાને કેટલેક દરજ્જે મળી આવે છે એમ સૌ યુનરાટી-ઓને લાગશે. બાઝ બહાદુરે પણ રૂપમતીને ખાતર નર્મદા નદીના પાણીને મંદુગદ ઉપર લઈ જવાનો અઘીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

૨. અરોઠ સંભળના શરા ઉપર પણ આ જ લક્ષ્ય પ્રમાણે ચાર સિંહો કાતરાયેલા છે : તે વિશે આગળ જતાં આ જ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

૩. "Zoroastrian Civilization" by Shams-ul-Ulama Dastur Dr. M. N. Dhalla

૪. "History of Parthia" by Mr. George Rawlinson

સ્થાપત્ય અને શિલ્પના પણ ક્રેટલાક ખંડિન નમૂનાઓ તેઓ હોતા અને અલ્પ હદ ખાતે મૂકી ગયા છે. પાર્થિયનો સુદમાં કુશળ હતા. પરંતુ તેઓમાં કળાત્મક ભાવના મારી રીતે ખાલેલી કહેવાય નહિ, અને એસીરિયા, બેબિલોનિયા અને હખામની કળા કરતાં તેઓની કળા બહુ ઊતરતી કહેવાય. એમ છતાં પાર્થિયનોએ અમુક વિશાળ સાસાનીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું હોય એ બનવાનું છે. હખામનીઓના પતન બાદ લગભગ પાંચસો પચાસ વર્ષ પછી ઈરાની કળાનું નવજીવન સામાની સમયમાં જોવા મળે છે. સાસાનીઓ પાર્થિયનો પાસેથી ઝાઝું મેળવી શક્યા નહિ, અને તેઓને પોતાને જ એ કળા ફરી સંપાદિત કરવી પડી હતી. મામાની કળા હખામની કળા જેટલી બધ્ધ અને ચિત્તાકર્ષક નહોતી. સાસાની શાહો અદર્શીર આમકાન, શાહપૂર પહેલો, નૌશીરવાન અને ખુશન "પરવીઝે કળાને બહુ પોષી હતી, અને તે દ્વારા પોતાનું પણ નામ અમર કર્યું હતું. સામાની કળા ઉપર રોમ અને બાઈઝેનશિયમની અસર પડેલી જણાય છે. સાસાની કળાનાં સૌથી અત્યંત રમણ તેના શુબળે અને કમાનદાર આરકાઓ હતાં, જેની નકલ આગળ જતાં મુસ્લિમોએ સારી રીતે કરી હતી.

હખામનીઓ પેરે માસાનીઓ પણ મહેલો બાંધવામાં કુશળ હતા. આ મહેલોનાં ખડેરો ફીફાખાદ, મર્વિસ્તાન, મશીના અને મદાઈન ખાતે મળે છે. હખામનીઓ પેટે આ મહેલો કોઈ જુદાં તખ્ત ઉપર રચાયા નથી અને તેને પહોંચવા માટે દાદર પણ નથી. પાખવાળા ગોધાઓને ડેકાણે અહીં કમાનદાર આરકાઓ નજરે પડે છે અને જગ્યાએ જગ્યાએ ગોળ અથવા ઈઝારોડી શુબળે દેખાય છે. સાસાનીઓ પોતાનાં બાંધકામોમાં નક્કર પથ્થર વાપરતા નહિ, અને પોતાના મહેલો ઉપર ઝીણા માત્રોળનો લેપ કરાવતા. ચાર સાસાની મહેલોમાં સૌથી નાનો મર્વિસ્તાન ખાતેનો છે જે કદાચ શાહપૂર બીજાએ બાંધાવ્યો હોય એમ લાગે છે. તેનાથી મોટો ફીફાખાદનો મહેલ યઝ્દેજ્દ પહેલાએ બાંધાવેલો કહેવાય છે. સૌથી મોટો મહેલ મદાઈન ખાતે આવેલો "તાકે કિસરા" અથવા ખુસરો પહેના (નોશીરવાન)નો.

૧. "મદાઈન" એ "મદીને"નું બહુવચન છે, અને અરબીમાં લેનો અર્થ "જે શહેરો" થાય છે. સાસાનીઓની રાજધાની મદાઈન નદીની બે બાજુએ પહેલાઈ મઈ હતી અને બન્ને બે નગરો હોય એવું દેખાતું હતું. શહેર અરબોએ રાજધાનીને મદાઈન નામ આપ્યું. રોમનો એને ટેસિફોન (Ctesiphon)ના નામે ઓળખે છે.

મહેન છે, અને તેને બાધવા માટે મ્રીક કારીગરો બોવાવવામાં આવ્યા હતા.^૧ એનો દરબારખંડ તો જંગમની અભયમી મમાન ગણાતો. એ એટલો વિશાળ હતો કે જ્યારે ખવીક અબૂ જફર મનસુરે તેનો નાશ કર્યો ત્યારે તેને નાશ કરવાનો ખર્ચ પણ ભારે પડી ગયો. ડૉ. હર્જફેડ^૨ પ્રમાણે આ મહેનમાં મ્રીક અને રોમન શૈલીનું અંધ અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, તેથી જાણે એક ઇરાની પશ્ચિમના કોઈ અકુશળ દરજ્જાએ બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરી બેઠો હોય એવું લાગતું. આ મહેનને કદાચ ત્રણ કે ચાર માળ હશે. એનો માન એક જ ખંડ ખંડિત રિયતિમાં બચ્યો છે, બાકીનું મચ્છું ફના કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એ ખંડ ૧૧૫ ફીટ લાંબો, ૭૨ ફીટ પહોળો અને ૮૫ ફીટ ઊંચો છે, અને જેમ રાવણના અંગૂઠા ઉપરથી તેનું શરીરમળ મપાયું તેમ આ એક ખંડ ઉપરથી તે વિશાળ મહેનના વિસ્તારનો કાર્ષક ખ્યાલ આપણને આવશે મશીના ખાતે આવેલો મહેન “તાકે કિમરા” કરતાં નાનો હશે પરંતુ તે વધુ દમામદાર અને ગૌભાવમાન હતો. એનો બધાવનાર હતો ખુસરો પરવીઝ, જે શાહજહાન પેરે હામાર અને જહોજનાવીનો શોખીન હતો. આ મહેનમાં પક્ષોઓ અને પશુઓના પુષ્કળ કોતરકામો છે, અને આ નકશીકામને મિ. રોબિન્સન^૩ અદ્વિતીય ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ એ લેખક પ્રમાણે ભાગ્યેજ કોઈ પણ જમાનાની કે કોઈ પણ પ્રજાની હુમારનમદી આનાથી ચકતી હોઈ શકે ત્યારે મામરી રીતે જોતા સાસાનીઓ હુખામનીઓ કરના બચ્ચતામાં કાર્ષક ગતરતા હતા પરંતુ કારીગરી અને હામાદમા તો તેમનાથી પણ ચડી જતા.

હવે “નફશે રુસ્તમ” નામે ઓળખાતા શિષ્ટોના નમૂનાઓ તરફ ફરીશું. આ નમૂનાઓ શીરાઝ નજદીક આવેલા છે અને હુખામની શાહોની પર્વતમાથી કોતરાયેલી કબરોની નીચે જ આ સામાની શિષ્ટો બનાવવામાં આવ્યા છે. આ રીતે “નફશે રુસ્તમ” મા બન્ને હુખામની અને મામાની વંશોની કારીગરી જોવા મળે છે. “તખ્તે જમશીદ” અને “કબ્રે માદરે

૧ આ મહેન મુસ્સાન શહેરમાં બધાયો હતો અને ફિરહોસીએ તેનું બ્યાન “શાહનામા”માં આપ્યું છે. આ મહેનમાં પુષ્કળ આરકાઓ અને મ્માનો હોવાથી આગળ જતા તેનું નામ “તાકે કિમરા” અથવા ખુસરો (નીશીરવાન)નો આરમા-જોવાળો મહેન પડ્યું હતું.

૨ “Archaeological History of Iran by Dr Ernst E Herzfeld

૩ મિ પાલનજી બ દેસાઈ દ્વારા “તવારીખે આસાનીયાત”માંથી આ અવતરણ લેવામાં આવ્યું છે

સુલેમાન " પેઠે "નક્શે રુસ્તમ"નું નામ પણ તદ્દન ખોટી રીતે અપાયું છે. આ નક્શોને ક્યાની વંશમાં થઈ ગયેલા પહેલવાન રુસ્તમ સાથે કાંઈ પણ સબંધ નથી, પરંતુ ઈર્ષપણુ જાણીતા માણસનું નામ આપી દેવાની મતલબથી, આ નક્શોને રુસ્તમના નામ સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે.^૧ આ નક્શોમાંથી આપણે માત્ર એ જ શિલ્પી નમૂનાઓ લઈશું. એકમાં સાસાની શાહ અર્દશીર બાબકાનને પાર્થિયનોના હેલા રાજ્ય અર્દવાનને પગતે કચડતો અને એક બીજી ઘોડેસવાર થયેલી આકૃતિ પાસેથી એક ચક્ર સ્વીકારતો બનાવવામાં આવ્યો છે. આ બીજી આકૃતિ અહરમહદની મનાય છે, અને તે ચક્ર પાદશાહતના ચિહ્નના અર્થમાં લેવામાં આવે છે. એક બીજી શિલ્પ શાહપૂર પહેલાની રામન શહેનશાહ, વેલેરિયન ઉપરની ફતેહ બનાવે છે: શાહપૂર ઘોડેસવાર થયેલો છે ત્યારે વેલેરિયન ઘૂલણીએ પડેલો છે અને કાકલૂની અર્થે તેણે હાથ લાંબો કર્યો છે. આ બન્ને શિલ્પો ઐતિહાસિક બનાવોને સમર્થન આપે છે અને તેઓ ઉપરથી તે સમયના રિતરિવાજ, પોશાક વગેરે માટે જાણવાનું મળે છે. "નક્શે રુસ્તમ" આગળ એક ખડેર મળે છે જેનું નામ "કઆમેએ ઝરદુસ્ત" અથવા ઝરદુસ્તની કબર એવું પાડેલું છે. એ નામ પણ ખોટી રીતે પડેલું છે. ઝરદુસ્ત પયગમ્બર હજારો વર્ષ પહેલાં ક્યાની સમયમાં થઈ ગયા હતા. તેઓની કબર બને અને વળી સાસાની સમય સુધી મોજૂદ રહે એ બન્ને વિષયો બિલકુલ અસંભવિત છે. આ ખડેર અસ્તોદાનોની પાસે આવેલું છે, તેથી કદાચ તે એક "સગડી" હશે એમ મિ. ક્યાસ^૨ અનુમાન કરે છે.

"નક્શે રુસ્તમ" કરતાં "તાકે બુસ્તાન"નાં શિલ્પોનું માહાત્મ્ય થઈ વધારે છે. "તાકે બુસ્તાન"નો અર્થ બગીચાની કમાન થાય છે, અને એ ખડેરો કેરમાનશાહની પાસે છે અને બેહિસ્તુનના પર્વતથી ઝાઝાં દૂર નથી. એના માહાત્મ્યનું ખરું કારણ એમાં ઈતરાયેલી એક આકૃતિમાં સમાય છે, જેને આજ સુધી પારસીઓ પયગમ્બર ઝરદુસ્તની માને છે, અને જે તે

કારણે અતિશય પૂજ્યભાવ અને લોકપ્રિયતાને પાત્ર થઈ છે. એ આકૃતિમાં દર્શાવાયેલા પુરુષની જિંઘ્યાઈ સાત ફીટની છે, તેમના મસ્તક પછવાડે પથગમ્બરોને હોય છે તેવા તેજ:પુંજ પ્રકારે છે: તેઓ સૂરજમુખી કૃત જેવી દેખાતી, એક વસ્ત્ર ઉપર ઊભા છે, અને જો હાથે તેમણે એક દંડ ધારણ કર્યો છે. પરંતુ પ્રો. જેક્સન,^૧ જેઓએ ઇરાન નંઈ આ શિલ્પોનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો, તેઓ જણાવે છે કે આ આકૃતિની બન્ને આંખો, નાક અને કપાળ તોડી નાખવામાં આવ્યાં છે. પ્રો. જેક્સન માને છે કે આ ભાંગફોડ અરબોએ, કરી હશે, કેમકે કુરાન પ્રમાણે મનુષ્ય આકૃતિ કોતરાર્થ શકાય નહિ. મિસિસ ધાલા,^૨ જેઓ પણ પોતાના પતિ સાથે આ શિલ્પો નોઈ આવ્યાં હતાં, તેઓ લખે છે કે આ આકૃતિ જોનારની એટલી પાસે છે કે કોઈ પણ ધર્માધ અને તોદાની માણસને તેને બદસૂરત બનાવતાં વાર લાગે નહિ. આજુબાજુની પણ ઘણી આકૃતિઓને વિરૂપ બનાવવામાં આવી છે. આ આકૃતિના જ માથા પછવાડે સૂર્યરૂપી ઝોળસ પાડેલો છે, અને સમસ્ત ઇરાનમાં આ જ આકૃતિને સૌથી વધુ માન મળતું. સર જોન માલ્કમે^૩ આ ચિત્ર પોતાની ઇરાનની તવારીખમાં આપી સૌ કોઈનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

સાધારણ રીતે એ પથગમ્બર ઝરથુસ્ત્રની શિક્ષ મનાય છે, જોકે આ વિશે વિદ્વાનોમાં બહુ મતભેદ છે પ્રો. જેક્સન પોતાના ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં તેને જરથોસ્તી ધર્મનું ચૂર્તિમંત સ્વરૂપ ગણે છે. મિ. થોમસ અને પ્રો. રોલિન્સન પ્રમાણે એ ખુદ અદુરમજ્જની જ શિક્ષ છે. ડૉ. જરદી એને મિથ્રનું સ્વરૂપ ગણે છે: દરૂર ડૉ. ધાલા^૪ તેને અગ્નિનો ફિરસ્તો, આતર, માને છે બ્યારે સર જહાંગીર કાલાણ^૫ તેને બહેરામ ઈજ્જ નામના વિજયના ફિરસ્તાનું

૧. "Persia Past and Present" by Prof. A. V. W. Jackson (written 1903-1906)

૨. મિસિસ કુંવરનાઈ માલ્કેક ધાલા ફલ "ઈરાન અને ઇરાકમાં મુસાફરી" (૧૯૨૨)

૩. "History of Persia" by Sir John Malcolm

૪. "The Nimbus-crowned Figure at Taq i Bustan" an article by Shams ul Ulama Dastur Dr. Dhalla in the Dr. Sir Jivanji J Modi Memorial Volume

૫. "The Supposed Sculpture of Zoroaster on the Taq i Bustan": a Chapter by Sir Jehangir C Coyaji in his "Cults and Legends of Ancient Iran and China"

સિક્કાઓની પ્રથા ચાલુ રાખી માસાનીઓ રૂપાના મિક્કાઓને દિરમ અને સોનાના મિક્કાઓને દીનાર કહેતા, અને એ જ શબ્દો આગળ જતા દારસી બાપામા ચાલુ રહ્યા. કળાની દૃષ્ટિએ એ મિક્કાઓ સુંદર દેખાય નહિ. હ મેશા સિક્કાઓ ઉપર રાજની શિકલ હોય છે, ઘણી વખત રાજ એકલો જ હોય છે, પરંતુ કોઈ વાર તેની સામે તેના શાહઝાદાની મુખાકૃતિ હોય છે. ખુમર પરવીઝના કેટલાક સિક્કાઓમા એક બાજુએ તેની શિકલ છે, જ્યારે બીજી બાજુએ એક સ્ત્રીનું મુખ જોવા મળે છે એ સ્ત્રી ઘણું કરીને તે શાહની જળણીતી પત્ની શીરીન હોવી જોઈએ સિક્કાની બીજી બાજુએ હ મેશા અમિ, જે જરથોસ્તી ધર્મનું ચિહ્ન છે, તેનું ચિત્ર પાડવામા આવ્યું હોય છે. દુનુર ડો ધાના^૧ પ્રમાણે એ સાસાની મિક્કાઓ ઉપરથી અનેક ઉપયોગી માહિતી મેળવી શકાય છે તે વખતના રાજાઓ લાખા ગુચ્છાદાર વાળ રાખતા તે જણાય છે તેઓ કાનમા કડી અને મોતીની માળા પહેરતા. તેઓના માથા ઉપર બલૂનના ઘાટની ટોપીઓ હતી ઈરાનીઓમા એક વિચિત્ર રિવાજ હતો કે જ્યારે એક રાજા રાજ્ય કરવા માંડે ત્યારે તે એક નવો જ સતે શરૂ કરતો સિક્કાઓ ઉપર રાજની શિકલ અને તેણે રાજ્ય કર્યું હોય તેટલા વર્ષો લખાવેલા રહેતા મિ કાવસ^૨ ક્યાસ પોનાના ઉપયુક્ત પુસ્તકમા કહે છે કે સિક્કાઓ ઉપરની શિકલ જોઈ પર્વતો ઉપરની પ્રતિમાઓ ઉકેલવામા બહુ સરળતા થતી

સામાની યુગમા ચિત્રકામે પણ સારી પ્રગતિ સાધી હતી અને રગોની મિનાવટ હોશિયારીથી કરવામા આવતી બીજી ઉપર પણ ચિત્રો દોરવામાં આવતા માની નામનો ધમસુધારક (ઈસ્વી ત્રીજી સદી) એક નામીઓ ચિત્રકાર હતો, જોકે તેના કોઈ ચિત્રો ઈરાનની અનેકવાર ઘણી તારાજ પછી આજ સુધી મોજૂ રહે એમ તો બને જ નહિ માની ખુશનવીસી (સુંદર લેખનકળા) મા પણ પૂરેપૂરો પાવરદો હતો ડો પોપર^૩ પ્રમાણે જ્યારે માનીને પાખડમતવાદી ગણી તેનાં પુસ્તકોને અમિમા ફેક વોમા આવ્યા ત્યારે અગ્નિમાયી સોનાના પાણીના ઝરાઓ નીકળતા જોવામા આવ્યા હતા. જણીના તવારીખનવીસ મસઉદી^૪ પ્રમાણે ઈરાનમાં રિવાજ

1 "Zoroastrian Civilization by Shams ul Ulama Dastur Dr M N Dhalla

2 "Introduction to Persian Art since 7th Century A D by Dr Arthur U Pope

3 Quoted from "Zoroastrian Civilization" by Shams-ul-Ulama Dastur Dr M N Dhalla

હતો કે રાજ મરણ પામે તે પહેલાં તેની તસવીર ખેંચવામાં આવતી અને રાજમહેલમાં તે મૂકવામાં આવતી, અને મસજિદ માને છે કે તસવીર ઉતારવાના હુન્નર સાસાની જમાનામાં ઠીક પ્રગતિ કરી હતી.

ભણીના : પ્રાચીનવસ્તુવિદ્યાવિશારદ ડૉ. હર્ઝફેલ્ડ^૩ ઈરાની કળા ઉપર સખત પ્રહાર કરી કહે છે કે એની ખિલવણીમાં સાતત્ય રહી શક્ય નથી : તેઓ માને છે કે ઈરાનીઓ ઉચ્ચ પ્રકારની સર્જકશક્તિ ધરાવતા નહોતા અને તેઓ ખીજ દેશોની કળાની અસર નીચે દબાયેલા હોવાથી પોતાની સ્વતંત્ર કળા ઉત્પન્ન કરી શકતા નહિ, જોકે ડૉ. હર્ઝફેલ્ડ કબૂલે છે કે સાસાનીઓ છેવટે વિદેશી અસરમાંથી નીકળી છૂટ્યા હતા. પરંતુ ઈરાની કળાના હાલના અમેરિકન નિષ્ણાત ડૉ. આર્થર યુ. પોપ પોતાના ઉપયુક્ત ગ્રંથમાં એ કળાનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરતાં કહે છે કે અરબોના વિજય સમયે જગતના જુદા જુદા દેશોની અમલ્યની કળાઓમાં આપણે ઈરાની કળાને મૂકી શકીએ, જે કળા ઈરાનમાં જ નહિ પણ આજુબાજુના વિસ્તારમાં જ્યાં ઈરાની સક્તનત ફેલાઈ હતી ત્યાં ખીલી નીકળી હતી. ડૉ. પોપ હખામની કળા માટે જોયો મત ઉચ્ચારતાં કહે છે કે ઇસ્લામના પ્રાદુર્ભાવની એક હજારથી વધુ વર્ષ પહેલાં પરસિપોલિસની સ્પષ્ટ અને જીદિગમ્ય નગરરચના, એના મહેલોની વિશાળતા, એના બુદ્ધ પથુ નાજુક અને પોલા સ્તંભો અને તેમની રાનકદાર કુંભીઓ અને મથોટીઓ, તે સ્તંભો ઉપરની સુંદર કારીગરીવાળી ફરતી પટ્ટીઓ (friezes) અને તેજસ્વી રંગો — એ સૌએ તે મહાન નગરનું નામ કળાસૃષ્ટિમાં મશહૂર બનાવ્યું હતું. એ જ લેખક કહે છે કે સાસાની મહેલોની અદ્ભુત બળ્યતા અને કારીગરીની સરસતા ઉપર બાંગ્વેજ કાર્લ દેમે સરસાર્થ બોગવી હશે. ઈરાનીઓ સ્પષ્ટતા અને ચોક્કસાઈના શોખીન હતા, અને કળામાં તેઓ જીદિયાતુર્થ દાખવતા હતા. ડૉ. પોપ પ્રમાણે આજુબાજુના દેશો ઈરાની કળાની નકલ કરવામાં ઝાઝા કામચાળ થયા નહોતા : થયા હશે તો રંગોના સૌન્દર્ય કે કારીગરીની ઝીણવટમાં હશે, પરંતુ જીદિયાતુર્થમાં તો નહિ જ. ઈરાની કળાના એક ખાસ નિષ્ણાનના આવા મતની કાર્લ પથુ સંમજદાર મનુષ્ય અવગણના કરી શકે એમ નથી.

ઈરાનીઓમાં ગાલીચા બનાવવાનો હુન્નર પ્રાચીન કાળમાં હતો અને તે હજી સુધી જેનામાં આવે છે સાસાનીઓનો બાદશાહી ગાલીચો અદ્ભુત હતો અને સૌન્દર્ય અને બળ્યતામાં અદિતીય જ હતો એમ ખાત્રીથી કહી

૩. "Archaeological History of Iran" by Dr E. E. Herzfeld

અકાષ. તે ૪૫૦ ફીટ લાંબો અને ૬૦ ફીટ પહોળો હતો અને તે એક બગીચાના રૂપમાં બનાવવામાં આવ્યો હતો. તે તમામ સેનાના દોરાથી ભરેલો હતો, અને તે બગીચામાંના જુદા જુદા માગો રૂપેરી દોરાથી દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. તે બગીચામાંની લિલેતરીવાળી જગ્યાઓ બનાવવા સારું લીલમો વપરાયાં હતાં, અને નદીનાળાં દર્શાવવા મોતીઓનો ઉપયોગ થયો હતો, અને એ રીતે ઝાડ, પાન, ફૂલ વગેરે દર્શાવવા અનેક જવાહિરો પૂર છૂટથી વાપરવામાં આવ્યાં હતા. આ ગાલીચો સાસાનીઓના રાજ-વૈભવ અને જહોજલાલીનાં એક પ્રતીક સમાન હતો. જ્યારે અરબોએ ઈરાન સર ક્યું ત્યારે તેઓ એવા જંગલી હતા કે કપૂરને મીઠું સમજી મોમાં મૂકી દેતા. તેઓ આ ગાલીચો જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને તે ખલીફ ઉમર ઉપર મદીના મોકલાવી દીધો. ઇસ્લામી સરીયત પ્રમાણે લૂટમાં મળેલી વસ્તુઓ સૌ મુસલમાનોને સરખે ભાગે વહેંચી આપવી જોઈ એ : તેથી હઝરત ઉમરે કળાના આ બેનગીર નમૂનાને કપાવી કાઢી તેનો અઢેક કકડો દરેક મુસ્લિમને વહેંચી આપ્યો.^૧ વળી જ્યારે કુદુમિયાના જંગમાં અરબોને હાથે ઈરાનીઓ હાથો ત્યારે વિજેતાઓના હાથમાં ઈરાનનો “દરફો કાવયાની” નામનો મહાન રાષ્ટ્રધ્વજ આવવા પામ્યો. એ પણ ધ્વજોમાં બેનમૂન હતો અને ઈરાની શાહેનો ગોખીન અને ખર્ચાળ સ્વભાવ એમાં પણ પ્રતિબિંબિત થયો હતો. તેની લંબાઈ ૧૮ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૨ ફીટ હતી, અને તેની ઉપર જવાહિરો જડવામાં કોઈ પ્રકારની કમ્પોઝ રખાઈ નહોતી. આ પ્રાચીન રાષ્ટ્રધ્વજ પણ ખલીફ ઉમર ઉપર તેના પાવનખત મદીને રવાના થયો. તેના પણ ઉપલા જ કારણસર નાશ કરવામાં આવ્યો અને દરેક મુસ્લિમને તેના અઢેક કકડો ઈનામમાં મળ્યો.^૨ કળાના ઉત્તમ નમૂનાઓની આવી બેહાલી જોઈ દરેક કલારમિકને ખેદ થવા વિના નહિ રહે.

ઈરાનીઓ પોતાના ગાલીચાઓમાં ઉત્તમ ચિત્રકામ અને ભરતકામ કરવા ઉપરાંત તરેહવાર રંગો પણ પૂરતા, અને અનેક પ્રકારના રંગો બનાવવા અને તેની મિલાવટ કરવી તે ઈરાની કારીગરોની એક વિશિષ્ટતા હતી. મહેલો ઉપર પણ તેઓ અનેક પ્રકારના રંગો લગાડી તેમને સુંદી-બિન કરતા હતા, અને એ કળા છેક હખામની શાહેના મહેલોમાં પણ

૧ “The Caliphate - Its Rise, Decline and Fall” by Sir William Muir

૨. મિ. પાલનજી બ. દેસાઈ દ્વારા “તવારીખે સાસાનીયાન”

જોવામાં આવે છે. આધુનિક સમયમાં પણ માલીયા બનાવવાની કળામાં ઇરાનીઓ સર્વોપરિપક્વ બોગવે છે. સર ઈ. ડી. રોસ^૧ પ્રમાણે ઇરાની માલીયાઓનો જગતમાં સર્વોત્તમ નમૂનો હાથ વીએનામાં છે, અને તે ઉપર એક શિકારનું દ્રશ્ય પાડેલું હોવાથી તેને “શિકારી માલીઓ” કહેવામાં આવે છે. ઇરાનીઓને બપોરના પંચ વસ્ત્રપરિધાનનો પણ શોખ હતો, અને અરબોના વિજય પછી પણ સુંદર વસ્ત્રો બનાવવાની કળા ચાલુ રહી હતી. ખસીફોના દરબારમાં ઈનામ દાખલ પોશાક અને પાઘડીઓ અપાતાં અને કલાત્મક વસ્ત્રાલંકારોની કદર કરવામાં આવતી. ઇરાનમાં લાંબા કાળથી ચીનાઈ માટીનાં વાસણુ બનાવવાનો હુન્નર પ્રચલિત હતો, અને તેની ઉપર પશુપંખીઓની સુંદર આકૃતિઓ ચીતરવામાં આવતી. હજુ પણ એ હુન્નર ઇરાનમાં ચાલુ છે. પ્રાચીન શહેર રય (હાલનું તહેરાન) તેનાં માટીનાં વાસણુ માટે પ્રખ્યાત હતું : “પણ સૌથી ઉત્તમ વાસણો હાથ કાશાનમાં અને છે, અને એ શહેર એ કારીગરી માટે એટલું જાણીતું થયેલું છે કે તેના નામ ઉપરથી માટીનાં કલાત્મક વાસણોને “કાશી” કહેવામાં આવે છે.

હવે ઇરાની ચિત્રકામ વિશે થોડીક ચર્ચા કરીશું. આપણે જોઈ ગયા તેમ સાસાની યુગમાં એ કળાએ ઠીક પ્રગતિ કરી હતી, અને માની નામનો જગમગદ્ગદ ચિતારો એ જ યુગમાં ઘર્ષ ગયો હતો. ઇરાનીઓ શાહ બહેરામશુર અને તેની પ્રિયા બાતુ આઝદેહ થોડેસવાર ઘર્ષ શિકારે જતાં તેનાં ચિત્રો દોરતા. ઇસ્લામના આગમન પછી મનુષ્યનાં ચિત્રો તરફ ધર્મચુસ્તો નકરતથી જોતા. તે છતાં રક્તે રક્તે ચિત્રકામમાં તો એ નકરત નકામી નીવડી અને મનુષ્યોની પ્રતિમાઓ ચીતરાવા લાગી, જે કે સ્થાપત્ય અને શિલ્પમાં તો મનુષ્યની આકૃતિઓ કાઢવી એ મૂર્તિપૂજા સમાન મનાવા લાગ્યું અને તેનો નિષેધ થયો. બ્યારે ઇસ્લામના આગમન પછી મનુષ્યની આકૃતિ ચીતરવા તરફ અણુમતો ઉત્પન્ન થયો ત્યારે ઇરાની માનસ ખુશનવીસી (સુશોભિત લેખનકળા) તરફ દ્રષ્ટિ, અને અતિ સુંદર અને આંખે જોડી વળગે એવા કલાત્મક હરફેથી પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં. તે ઉપરાંત ઇરાનીઓએ અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને તરંગી પરંતુ શોભાપ્રમાણ ઘોષા ઉત્પન્ન કર્યાં, અને અરબો ઉપરથી એ કળાને અંગ્રેજીમાં arabesque નું નામ મળ્યું. કળા વિના કોઈ દેશને આશ્ચર્ય નથી અને આશ્ચર્યનું નથી : માત્ર એક દ્વાર બંધ ચતાં બીજું ખૂલવા પામે એવું બને છે. ઇરાની કળામાં વિવિધતાની ખામી છે; એનામાં એકસરખાપણું ધણું છે.

૧. “The Persians” by Sir E. Denison Ross (1931)

દારામેલી આકૃતિમાં જે એન નોઈએ તે નથી, અને કળાકારમાં પ્રમાણુમાન પણ હમેશાં રહેતું નથી. તેઓનાં ચિત્રોમાં એક પ્રકારની જડતા અને શ્લેષધન જણાઈ આવે છે. પરિણામે સર ઇ. ડી. રોસ પોતાના ઉપયુક્ત મંથમાં કહે છે તેમ તેઓએ દારેલાં ચિત્રોમાંનાં વૃક્ષો જાણે સૈનિકો પહેરેા બારવા બિભા હોય એવાં જડ દેખાય છે.

ઈરાનના મોંગોલ વિજેતાઓ અતિ કૂર અને જંગમી હતા. પરંતુ ઈરાનમાં રહી તેઓ કલાપ્રેમી અને સંસ્કારી થયા. ૧૨૫૮ મુઘી બગદાદના ખલીફાનું રાજ્ય રઘું ત્યાંસુધી પ્રસ્થાપના આદેશ પ્રમાણે ચિત્રકળાને ઝાઝું ઉત્તેજન મળ્યું નહિ : પરંતુ ત્યારબાદ મોંગોલોએ આવી જે સર્વનાશ વેયો તેમાં એ ધાર્મિક પ્રતિબંધનો પણ નાશ થયો, અને હવે કળાને છુટથી પ્રોત્સાહન મળવા લાગ્યું. મોંગોલો હવે કળાકારોના આશ્રયદાતા બન્યા, અને યુરોપમાં જેમ જંગમી ગ્રાથ લોકોએ કળામાં નવી પ્રેરણા રેડી તેમ ઈરાનમાં પણ મોંગોલોએ ક્યું, અને મોંગોલ સમયમાં ચિત્રકળા તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. જે મોંગોલો શ્રી બાળક સુધ્ધાં તમામ વસ્તીનો નાશ કરતાં અવ્યકાતા નહોતા તે કારીગરોના જન બચાવતા. જ્યારે તૈમૂરલંગ કિંદમાં કેર વસતાવી પાછો ફર્યો ત્યારે અહીંના સૌથી કુશળ મિત્રોએને હેતો ગયો અને તેઓ પાસે સમરકંદમાં મરિજ બધાવી. તૈમૂરલંગનો પૌત્ર બૈસંકરખાન અત્યંત કળાસિક હતા, અને ૧૫મી સદીમાં હેરાત ખાતે તેણે એક કળાભવન સ્થાપ્યું. એ જ સદીના અંતભાગમાં તૈમૂરી વંશના હેલ્લા સુલતાન કુસેન બૈકરા નામના મહારૂર આશ્રયદાતાના રાજ્યમાં ઈરાનનો સૌથી નામીયો ચિત્રકાર બેહઝાદ યર્ધ ગયો. માની પછી જે કોઈ મહાન ચિત્રકાર ઈરાનમાં યર્ધ ગયો હોય તો તે બેહઝાદ હતા. તેનો જ સમકાલીન હતા આગા મીરક, જેણે હઝરત નબી મુહમ્મદે ઘોડેસવાર યર્ધને “મએરાજ” કરી હતી (સ્વર્ગોરોહણ ક્યું હતું) તેનું મુદ્ર ચિત્ર દોર્ણ છે. ૧ એ ઉપરથી જણાય છે કે મતુલ્યની આકૃતિ ચીનરવાને લગતી નહત હવે નષ્ટ પામતી જતી હતી. ૧૬મી સદીમાં સુલતાન મુહમ્મદ અને તેનો શિષ્ય ઉરતાદ મુહમ્મદી યર્ધ ગયા. શાહ અબ્બાસ સફવીના રાજ્યમાં, ૧૬મી-૧૭મી સદીમાં, રજા અબ્બાસી નામનો એક મહાન ચિતારો થયો જે બેહઝાદનો હરીફ ગણાતો. કાઝર વંશના આરંભ સાથે ૧૬મી સદીમાં ઈરાની કળાની પડતી આવવા માંડી.

ઇરાની ચિત્રકળાએ હિંદ ઉપર પણ મોટી અસર કરી હતી, અને તે ખાસ કરી મુઘલોના રાજ્યમાં જોવામાં આવે છે. ૧મ. ઈ. ખ્રી. હવેલ^૧ પ્રમાણે મુસ્લિમોના આગમનની સહેજ પહેલાંના સમયના હિંદુઓ અને ખ્રીસ્તીઓમાં ચિત્રકળા હતી, પણ તેમાં પૂરતું મન મૂકીને કામ થતું નહોતું. અને ચિત્રો બહુધા ધર્મને લગતાં દેવદેવીઓ અને પૌરાણિક કાળની વ્યક્તિઓનાં હતાં. પરંતુ મુઘલ રાજ્ય હિંદમાં સ્થપાયું ત્યારથી લૌકિક વિષયો ઉપરનાં ચિત્રો દોરાવા લાગ્યાં, અને ચિત્રકળાની એક ખાસ શાખા પણ ઊભી થવા પામી. મિ. હવેલ ખુસ્તુ કહે છે કે એ ચિત્રકળાની શાખાનું મૂળ ઇરાનમાંથી મળેલી પ્રેરણામાં હતું. ઇરાને હિંદી કળા ઉપર કરેલી આ અસર તેઓ પ્રબોધકાળ (Renaissance) માં યુરોપ ઉપર ઇટલીએ કરેલી અસર સાથે સરખાવે છે. બાબરશાહની સાથે ચિત્રકારો ઇરાનથી હિંદ આવ્યા : તેઓ ઉપર મહાન ચિત્રકાર બેહઝાદની અસર તાજી જ હતી, અને હવે હિંદમાં ચિત્રકળા અને સુંદર લેખનકળા પાંગરવા માંડી. હુમાયુનના રાજ્યમાં ખોરાસાનનો એક શાહપૂર નામે ચિત્રકાર હતો. બીજા ચિત્રકારોમાં તખરીઝનો મીર સૈયદઅલી અને શીરાઝનો અબ્દુસસમ હતો : અબ્દુસસમને "શીરીનકલમ" (મધુર કલમ ધરાવનાર)નો ખિતાબ મળ્યો હતો. આ ત્રણે કળાકારો ખોરાસાન, તખરીઝ અને શીરાઝથી આવ્યા હોવાથી ઇરાની કળાની અસર હજી ચાલુ હતી તે દેખીતું છે. અકબર અને જહાંગીર અત્યંત કળાપ્રેમી શાહો હતા, અને શાહજહાનના રાજ્યમાં ચિત્રકળા એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. કમનસીબ શાહજહાં દ્વારા શિકેહ પણ ચિત્રકળામાં બહુ રસ લેતો, પણ કળાવિરોધી ધર્મોંધ શાહ આરઝએ જાદી ઉપર આવ્યો ત્યારથી ચિત્રકળાનું પતન થવા માંડ્યું. મુસ્લિમો બેગા હિંદુઓ ઉપર પણ આ નવી કળાની અસર થઈ. પરંતુ આ હિંદુ-મુસ્લિમ કળામાં પણ એક પ્રકારની જડતા તો હતી જ, અને ચિત્ર એક ચેતનવાળી જીવંત વસ્તુ હોવાને બદલે જાણે જૂમિતિની એક આકૃતિ હોય એવું દેખાતું. મિ. હવેલના ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ પ્રમાણે જે તાઝી અને ચેનન અજંટાના ચિત્રોમાં હતાં તે મુઘલ સમયનાં હિંદુ ચિત્રોમાં જણાતાં નહિ. ત્યારે આ રીતે ઇસ્લામનો વિરોધ છતાં ઇરાનમાં કળા કેમ ખીલી નીકળી અને તેની અસર હિંદ ઉપર કેટલા બહોળા પ્રમાણમાં થવા પામી તે આપણે જોયું.

૧. "Indian Sculpture and Painting" by Mr. E. B. Havell

ઈરાનીઓને કળા પ્રત્યે કુદરતી જ પ્રેમ હોય છે. બીજા દેશોની કળાની અસર તેઓ સ્વીકારે છે, પરંતુ પોતાની કળાની પ્રજ્ઞાધિકાનું સાતત્ય જાળવી રાખે છે, અને બીજા દેશો ઉપર અસર પણ કરી શકે છે. ઈરાનની કળાની પ્રજાતા અને વિશાળતાનું એક કારણ કદાચ ઈરાનનું ભૌગોલિક સ્થાન હોઈ શકે, કેમકે અનેક દેશોની વચમાં આવેલું હોવાથી તે દેશોની અસરોનાનો સામ તેને મળેલો છે. પરંતુ ડૉ. પોપ કહે છે તેમ એવી અનુકૂળતા તો બીજા દેશોને પણ મળી છે, જે કે તેઓએ કળામાં કશું જ નામ કાઢ્યું નથી. માટે ડૉ. પોપ ઈરાની કળાની શ્રેષ્ઠતાનો જય ઈરાનનાં ભૌગોલિક સ્થાનને નહિ પણ ઈરાનીઓની કળા-પ્રેમી ખાસિયતને જ આપે છે. અરબોએ ન્યારે ઈરાન ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે તેઓ કાદવ અને લાકડાંનાં ઘર અને કપડાંના તંબુ સિવાય બીજું કશું જ બાંધી જાય નહોતા એમ ડૉ. પોપ^૧ ખુલ્લું કહે છે. આ મનમાં સમારે અતિશયોક્તિ નથી, કેમકે મિ. ટાલબટ રાઈસ^૨ જણાવે છે તેમ (અરબો જેવી) તમામ બટકનારી (nomadic) પ્રજાઓમાં વિશાળ પાયા ઉપર કશું જ થઈ શકતું નથી. તેઓમાં ઈમારતોનાં બાંધકામ, શિલ્પકામ, ચિત્રકામ વગેરે મોટા પાયા ઉપર ચતાં નથી, કેમકે આતુ રખડનારી પ્રજાઓને કાંઈપણ સ્થિર સ્થાવર બાંધકામો પરચડતાં નથી : માટે જ તેઓ કાપડ સાડું બનાવી જાય છે, ખાસ કરી તંબુઓ માટેનું કાપડ, ધાત્રજા, કામળા વગેરે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઈરાનીઓ અરબો પાસથી કળાના પ્રિયમાં તો કાંઈ શીખે એમ હતું જ નહિ. અરબોએ ઈરાની પાતળા મદાર્નનો બની શકે એટલો નાશ કર્યો અને ખલીફ અબુ જાફર મનસુરે ન્યારે ૭૬૨ આ બગદાદ બાંધ્યું ત્યારે તેણે મદાર્નનાં ખડેરોનો છૂટથી ઉપયોગ કરી તેમને એક ખાણ હોય તેમ વાપર્યાં.^૩ ઈરાનીઓએ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો પછી પોતાનું કળાકૌશલ્ય મસ્જિદ અને મિનારા બાંધવામાં દખલ્યું. પરિણામે Saracenic (મુસ્લિમ) કળા ઉત્પન્ન થઈ : પણ તે માટીનાં ભૂંડાં ને તંબુમાં રહેનાર અરબોમાંથી નહિ, પણ ઇસ્લામમાં વટલી ગયેલા ઈરાનીઓમાંથી ઉદ્ભવી હતી તે દેખીતું છે. આપણે જોઈ મળે

૧. "Introduction to Persian Art Since the 7th Century A. D." by Dr. Arthur U. Pope

૨. "The Background of Art" by Mr. D. Talbot Rice

૩. હિંદના મુસ્લિમોએ ખડિત હિંદુ મંદિરોના અવશેષો પોતાની ઈમારતોમાં અવારનવાર વાપર્યાં છે તે સીને બહીષ્ણ છે.

તેમ મોંગોલો પશુ પ્રથમ તો જંગલી હતા, પરંતુ તેઓ પશુ સંસ્કારી થયા અને તેઓના બાદશાહો કળાકારોના આશ્રયદાતા બન્યા.

ડૉ. હર્જફેલ્ડના મત પ્રમાણે ઇરાનીઓમાં સર્જકશક્તિનો અભાવ હતો અને તેઓની કળાની પ્રજ્ઞાલિકા ખીંડત થવા પામી હતી. આ મતનું દાખલા દલીલો સહિત સચોટ ખંડન ડૉ. પોપ^૧ તરફથી થયું છે. તેઓ કહે છે કે ઇરાનીઓનો કળાત્રેમ હજારો વર્ષોનો જૂનો છે અને અનેક વિદ્ધો છતાં તે અખંડિત રહ્યો છે. તેનાં કારણો ઇરાનીઓની કળા પ્રત્યેની ધગશ, ઉત્તમ વસ્તુઓ વાપરવાની ચીવટ, બની શકતી સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા, અને ખીજ દેશોની કળાત્મક અસર પચાવી તેમાંથી એક સ્વતંત્ર કળા ઉત્પન્ન કરવાની અભિલાષામાં આપણને મળી આવશે. ડૉ. પોપ પ્રમાણે ઇરાનીઓને અસ્પષ્ટતા પ્રત્યે નફરત હતી. તેઓની કળાની મુખ્ય ખૂબી તેનાં સનાતન યૌવન અને તાઝગી, તેની સ્પષ્ટતા, તેનો વિવિધ રંગોનો શોખ અને તેના વિશાળતાના પ્રેમમાં સમાયેલી હોય છે, અને અરબો આવે કે મોંગોલો આવે તે છતાં તેમનો કળા પ્રત્યેનો શોખ વ્યક્ત થયા વિના રહેતો નહિ. આપણે પાંચમાં પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ આદતમાં પણ કાંઈક લાભ કુદરતે સમાવેલો હોય છે. એક સંસ્કારી પ્રજા ઉપર એક અસંસ્કૃત પ્રજા જ્યારે રાજ્ય જમાવે છે, ત્યારે તે સંસ્કારી પ્રજામાં સાહિત્ય અને કળાને લગતો એક પ્રબોધકાળ ખેસે છે. યુરોપમાં જ્યારે ગોથ જેવા જંગલીઓનો દોર ઈસ્વી પાંચમી સદીથી શરૂ થયો ત્યારે યુરોપની ખરાબી તો થઈ, પરંતુ તેને અણીદાર કમાન (Gothic arch)વાળી સ્થાપત્ય-કળાનો લાભ પણ મળ્યો. બટકનારા અરબોને કળાનું જ્ઞાન ન હતું, પણ ઇરાન ઉપર છત મેળવી એ કળાત્રેમી બન્યા. તે જ પ્રમાણે સલજુકીઓ તુર્ક હતા પણ ૧૧મી સદીથી ઇરાન ઉપર વિજય મેળવ્યા બાદ તેઓ સાહિત્ય અને કળાને ઉત્તેજન આપનારા સંસ્કારી બની ગયા. તે જ પ્રમાણે મોંગોલોએ ૧૩મી સદીમાં ઇરાન ઉપર હેવાનિયત વરસાવી, પરંતુ મોંગોલ શાહો જ વખત જતાં કળા અને સાહિત્યના ઉદાર આશ્રયદાતા બન્યા.

હખામની અને સાસાની કળા તો આપણે જોઈ. તે બાદ મુસ્લિમ મઘમઘાં ખાસ કરી ૧૧મી ૧૨મી સદીમાં થઈ ગયેલા સલજુકી વંશ દરમ્યાન મુબન્ન અને કમાનદાર આરકાંઓ શરૂ થયાં. ત્યારપછી મોંગોલ વિજેતા હકાકુખાનના પ્રયોગ આજાનખાને ૧૪મી સદીની શરૂઆતમાં તબરીઝ ખાતે એક અતિ મુંદર

1. "Introduction to Persian Art since the 7th Century A. D." by Dr Arthur Upham Pope

નીલવર્ણી મરિજદ બંધારી. તૈમૂર લંગના મંરકારી પુત્ર શાહરૂખે અને તેની બહેને ૧૪મી સદીમાં મસહદ ખાતે જે મોહરશાહની મરિજદ બંધારી છે તે ધિરાનમાં સૌથી સોમાયમાન ઇમારત ગણાય છે. તૈમૂર લંગને પૌત્ર બેમંકર-ખાન તે અત્યંત કળાત્રેમી હતો અને મસહર ચિત્રકારોનો આશ્રયદાતા પણ હતો. સફવીનગરો પહેલો શાહ ઇમ્મદશ ૧૪૯૯માં ગાદીએ આવ્યો અને જાણીતા ચિત્રકાર બેહઝાદને પોતાની અર્ધી સંતનત બરાબર ગણીને તેણે પોતાની કળાપ્રિયતા સિદ્ધ કરી આપી. ૧૬મી સદીનો શાહ તેદમારૂપ સફવી, જેણે હિંદના સુખ શાહ દુમાયુનને આશ્રય આપ્યો હતો, તે પણ કળારસિક હતો. શાહ અબ્બાસ સફવી, જે હારન અલ રશીદ પછી સૌથી મહાન ધિરાની શાહ કહેવાયો છે, તેણે ઇસફહાનમાં અનેક ઇમારતો બંધારી તે શહેરની શાન અને રાનકમાં વધારો કર્યો હતો. ૧૯મી સદીના તુર્ક સુલ્તાના કામરવદી શાહો કળાસંસ્કારશૂન્ય હતા, પરંતુ જ્યારે ધિરાની તોખમના રજાશાહ પહેલવી ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે ધિરાનમાં દરેક દિશામાં તેઓએ નવું જીવન રેડ્યું અને જૂની ઇમારતો વગેરેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળથી તે અદ્યપિ પર્યંત ધિરાની કળાની પ્રજ્વાલિતા અખડ રહેવા પામી છે.

ધિરાની કળાના સૌથી અત્યર્થનાં અંગે કમાન (arch) અને કમાનજાર છત (vault) છે. એ બંનેના ઉપયોગ એસીરિયા અને બીજા પ્રાચીનદેશોમાં થયેા છે, પરંતુ ડૉ. પોપ કહે છે તેમ મોટા પાયા ઉપર એ બે અંગોની ખિલવણી કરી તેને લોકપ્રિય કરનાર સાસાની ધિરાનીઓ હતા. રચાપત્યના જાણીતા ઓરિદ્યન નિબળાત સ્ક્રીગાઉસ્ટી^૧ ઉપર શબ્દો સાથે સંમત થતા દેખાય છે; તેઓ કહે છે કે :— “The system of massive construction in brick might perhaps belong to the lowland of Mesopotamia, where it was the natural building material but the vault and the dome, the love of low-relief carving and all-over ornament, a taste for non-representational rather than naturalistic art, and the use of a highly symbolical system of decoration were all features to be associated with the upland region of Persia.” સ્ક્રીગાઉસ્ટીના મત પ્રમાણે ધિરાની જૂની એક નવીન અને

૧. Quoted from “The Background of Art” by D. Talbot Rice

અનોખી સ્થાપત્યશૈલી ઈસ્વી પૂ. ત્રીજી અને બીજી સદીઓમાં પશ્ચિમ તરફ ગઈ, અને એ નીચી શૈલી થઈ દરજ્જે શ્રિમતી કળાના પાયા સમાન હતી. રોમટોન્ટ્રેવ^૧ નામના નિદાન પ્રમાણે જનવરો કાતરવાની કળા સૌથી પહેલી મેસોપોટેમિયા^૨ માં શરૂ થઈ અને ત્યાંથી ઈરાન ગઈ, જ્યાં તેના પુષ્કળ વિકાસ થયો અને જ્યાં તેનામાં અનેક ફેરફારો પણ થયા; અને ઈરાનમાં જ એ કળાએ પોતાનું લાક્ષણિક રૂપ ધાર્યું.

ઈરાની ઈમારતો બહુ વિશાળ પાયા ઉપર બાંધવામાં આવતી હતી. તે સંબંધમાં ડૉ. પોપ કહે છે કે પ્રો. હર્મ્ફ્રેડે અર્દશીર બાબકાનના એક મહેલનું ખૂંડે દર્શાવે ઈરાનમાં બોગી કાઢ્યું છે, અને તેમાંની એક કમાનદાર છત બારસિલોનાના પ્રખ્યાત દેવળની છત સિવાય યુરોપની કોઈ પણ બીજી છત કરતાં વધુ વિશાળ છે. નૌશીરવાનના “તાકે કિસરા” નાં ખૂંડેની લંબગોળ છતની ઊંચાઈ કે પડોળાઈની બરાબરી જગતમાં કયાંયે થયેલી જણાઈ નથી. સાસાનીઓની કમાન લંબગોળાકાર હતી, જેની ઉપરથી મુસ્લિમો નવમી સદીમાં અણીદાર કમાન બાંધવા શીખ્યા, ઈરાનમાં તેઓએ તેના સર્વત્ર ઉપયોગ કર્યો, અને તે યુરોપને પણ શિખવાડી.^૩ ઈરાની કળાનું ત્રીજું અગત્યનું અંગ તે ધુમટ (dome) છે. ગુબ્જે પણ પ્રાચીન કાળમાં હતા જ, અને એસીરિયા અને બેબિલોનિયાના ખૂંડેમાં કાઢવની ઈટાના બાધેલા ગુબ્જે જેવામાં આવે છે. પરંતુ રોમનોએ જે ધુમટાની નકલ કરી તે શીરાગાદ અને સર્વિસ્તાન ખાતે આવેલા વિશાળ સાસાની ગુબ્જેની હતી. ઈરાની કળાનું ચોથું અંગ તેઓના સુંદર અને તેજસ્વી રંગો છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ હખામની મહેલો ઉપર પણ રંગ લગાડવામાં આવતો, અને સાસાનીઓનાં “તાકે ખુસ્તાન” ની કારીગરીઓ ઉપર પણ રંગની અચૂક નિશાની છે.

હખામનીઓના સ્થાપત્યની અસર હિંદના મૌર્યવંશના સ્થાપત્ય ઉપર કેટલી પડી હતી તે આપણે સાતમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ, અને

૧. Quoted from “The Background of Art” by D. Talbot Rice

૨. યુક્રેટિસ અને ટાઈમિસ નદીઓ વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ, જેમાં પ્રાચીન એસીરિયા, બેબિલોનિયા અને ખાલ્દિયા સમાઈ જાય છે. સેલ્યુક્સના ગ્રીક વંશજોએ તેને મેસોપોટેમિયા નામ આપ્યું હતું.

૩. ડૉ. પોપ પ્રમાણે હાલ ઈરાનીઓને અણીદાર કમાનને ખ્યાલ હિંદના સ્થાપત્યમાંથી મળ્યો હતો, કેમકે તે હિંદમાં, હાખલા વરીકે એલિફન્ટા ખાતે, જેવામાં આવે છે.

તે અહીં ફરી રજૂ કરવાની જરૂર નથી. ખુદાપર્વત ઉપર લેખો કાતરવાની પ્રેરણા અને લાકડાને ઠેકાણે પથ્થરમાં કારીગરી કરવાની સમજ અશોકે હખામની ચાહ દરાયસ હિસ્તારિપસ મારફતે મેળવી હતી. આપણે જોઈ ગયા તેમ ધરિનીઓ પોતાના સિંહો, બિડ્ડાઓ વગેરેના સિંહોની શિકલ પાડવાનો બેહદ શોખ ધરાવતા હતા, જેવો શોખ બાગેજ 'કાઈ ખીજ પ્રજામાં જોવામાં આવતો હોય, મિ. વિન્સેન્ટ રિમથ^૧ કબૂલ કરે છે કે બનારસ પાસે આવેલ સારનાથ ખાતેના અશોકના જાણીતા સ્તંભના ચરાં ઉપરની સિંહોની ચાર પ્રતિમાઓ અને તેનું ઘણુંખડું આલેખન ધરિની સ્થાપત્ય ઉપરથી લેવામાં આવ્યું છે, જોકે મિ. રિમથ પ્રમાણે ધરિની સિંહો કરતાં હિંદી સિંહોની આકૃતિ અને દબ વધુ સરસ છે. ન્યારે ડો. આર્થર પોપે ૧૯૪૮ના જન્યુઆરીમાં મુંબઈ ખાતે એક જાહેર બાવણું કયું હતું ત્યારે તેઓએ જણાવ્યું હતું કે સારનાથ ખાતેના અશોક સ્તંભ ઉપરની ચાર સિંહોની પ્રતિમા અને ધર્મચક્ર એ પ્રાચીન ધરિનનાં ચિહ્નો છે, અને હખામનીઓનાં "તખ્તે જમશીદ" નાં ખડેરામાં તે મળી આવે છે. માટે ડો. પોપ પ્રમાણે ન્યારે હિંદી સિંહ અને ધર્મચક્રનાં નિશાનો સારનાથના સ્તંભ ઉપરથી પોતાનાં રાષ્ટ્રચિહ્નો તરીકે અપનાવ્યાં ત્યારે આડકતરી રીતે પ્રાચીન ધરિનના સ્થાપત્યની અસર મુશ્કેલથી જ બની, અને ધરિનનું સ્થાપત્ય પણ અમર બન્યું. આ બનાવ ખચીત પારસીઓ માટે ઓરવ લેવાજોમ કહેવાય.

ધરિને હિંદ ઉપર જ નહિ પરંતુ જગતના ઘણા દેશો ઉપર પોતાની કારીગરીથી અસર કરી છે, અને તે હવે આપણે ડો. પોપના મંથ ઉપરથી જોઈએ. શહેનશાહ ડાયોકલીશિયનના સમયમાં ઈસ્વી ત્રીજી સદીમાં રોમમાં જે સ્થાપત્યની ખિલવણી થઈ તે ધરિનીઓની પ્રજા અસર નીચે થઈ હતી. રોમન સામ્રાજ્યમાં ધરિનના માનીતા સંપ્રદાય અને મિશ્રધર્મની અસર તો હતી જ, તેમા વળી ધરિનીઓની કારીગરીની પણ અસરનો વધારો થયો. ધરિનીઓની વસ્ત્ર બનાવવાની કળા અને દેશમ ઉપરનાં જરતકામની નકલ બાઈઝેનશિયમમાં પણ થવા લાગી. ધરિની સ્થાપત્યમાં અણીદાર કમાનની ખિલવણી બગદાદમાં થઈ અને ત્યાંથી તે યુરોપમાં જઈ વિખ્યાતિ પામી. આપણે જોઈ તેમ જ્યારે તુર્કી ધરિનના સમાગમમાં આવ્યું ત્યારે તે સંસ્કારચત્ર હતું, પરંતુ તેણે ધરિન પાસેથી તમામ સાહિત્ય રચવાની પ્રેરણા અને રૂઢિઓ મહંજ

૧. "Oxford History of India" by Mr. Vincent Smith

કર્તા હતા. તે પ્રમાણે કળામાં પણ તુર્કીઓ ઈરાનના ઋણી બન્યા, અને ખાસ કરી ઈરાનના ગાલીચા બનાવવાના અને ચીનાઈ માટીનાં વાસણ બનાવવાના કુન્નરો તેઓએ અખતયાર કર્યા. હિંદમાં મૌર્ય વંશના સમયમાં અને સદીઓ પછી, ખાસ કરી મુઘલ સમયમાં, ઈરાની કળાની કેટલી ભારે અસર થઈ હતી તે આપણે જોઈ ગયા. પરંતુ ડૉ. પોપ કહે ■ તેમ હિંદમાં તો હાંબા કાળથી કળાની પરંપરા આવી આવી હતી; તે ઉપરાંત ઈરાનીઓની અસરથી એક હિંદુ-મુસ્લિમ સંયુક્ત કળા જન્મી; બધે હિંદી કળા વધુ હિંદી થઈ, પણ ઈરાની કળાથી દબાર્ધ જઈ પોતાનું અસ્તિત્વ ખોઈ બેઠી નહિ. પુસ્તકો શય્યાગારવાની કળા ઇટલીએ, અને વાસણ બનાવવાની કળા રોમે ઈરાન પાસેથી મેળવી હતી, ત્યારે ગ્રીસથી મેળવેલા કળાના વારસા ઉપરાંત યુરોપે જો કોઈ પણ દેશ પાસેથી સૌથી વધુ કળાની પ્રેરણા મેળવી હોય તો તે ઈરાન પાસેથી હતી. ડૉ. પોપના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો:—

“The influence of Persian art has extended throughout the world to a degree and with a persistence that has been equalled or surpassed only by that of Greece.”

લગભગ ૨૦૦ વર્ષથી ઈરાની કળાની ઊતરતી દશા બેઠેલી દેખાય છે. ૧૯મી સદીના ઈરાનના કાબરવંશી શાહો સંસ્કારચત્ર હતા, એટલું જ નહિ પણ પ્રજાનો પૈસો અગત મોજશોખમાં ઉડાવતા, અને પ્રજા ઉપયોગી ઉદ્યોગ કે કળાને આશ્રય આપતા નહિ. કાબરવંશમાં કળાના નવા નમૂના ઉત્પન્ન થતા તો રહ્યા, પણ કેટલાક જૂના ઈરાની નમૂના હતા તેનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. ૧૯મી સદીમાં થઈ ગયેલા ફતેહઅલીશાહ કાબર અનેક સ્ત્રીઓ જોડે પરણ્યા હતા અને તેમનાં સંતાનોની સંખ્યા ચોક્કસ નક્કી થઈ શકી નથી. એ અભિમાની રાજ્યકર્તાએ ૨૫ (તહેરાન) આગળ પર્વત ઉપર કોતરાવેલા એક અમૂલ્ય સાસાની શિસ્પતો નાશ કરાવી ત્યાં પોતાની અને પોતાના ■ શાહઝાદાઓની પ્રતિમાઓ કોતરાવી હતી. એ કાર્ય એવી અણધારી રીતે થયું હતું કે તે બેડોળ પ્રતિમાઓ લોકહસીમાં આવી પડી હતી. ૧૯મી સદીમાં જ ઝિંદવ અસ સુલતાન નામના ઈસ્લામના એક હાકેમને કળાના નમૂનાઓનો નાશ કરવાની જાણ થેલછા જ લાગી હતી. મહાન શાહ અબ્બાસ સફવીનું નામ તે સહન કરતો નહિ, અને તે કળાપ્રેમી શાહે બધાવેલી પ્રમારતો બની શકે ત્યાંસુધી તેણે કના કરી. ઈસ્લામમાં તો લોકવાયકા છે કે અધધાનો જેવા શત્રુઓના

દુમસા કરતા ઝિફસ અસ મુવત્તાનની હકૂમત પણ નાશકારક નીચડી હતી ૧૯૫૧ સીના અતમાગમાં, મિ હાસ^૧ પ્રમાણે, પશ્ચિમની કળાએ ઈરાન ઉપર અમર કરી હતી. ડૉ. પોપના મન મુજબ ઈરાનનો પોતાનો કળાનો વારસો એટલો વિશાળ છે કે તેને કાર્થ પણ દેશની શૈક્ષણિક તબાવની જરૂર નથી હજી પણ ઈરાનીઓ :એ વારમાતે વફાદાર છે, અને તહેરાનની “બે કમિટી” (રાષ્ટ્રપતેક) ના અભેા પરમ્પિયોલિસના સ્તંભોની નકલ કરી ગયામાં આવ્યા છે.

ઈરાનની તવારીખ ઉપરથી જો કાર્થ બોધ મળતો હોય તો તે એ જ કે ઈરાનીઓની ચેતનશક્તિ કાર્થ કાળે મદ પડી નથી, અને મુસિબતોનો સામનો કરી અથવા મન્નેજો સાથે અનુકૂળ થઈ જઈને પણ ઈરાનીઓ પોતાનો રગ્તો કાઢી લે છે. સૌન્દર્ય પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ અને કળા પ્રત્યેની એમની ધન્ય અનેક વિષયોમાં છતાં સતત વધા જ કરે છે ઈરાની કારીગરો સ્વદેશની પ્રાચીન કળાના ગૌરવથી વાકેફ છે. તેમાં રજાસાહ પહેલવીએ પ્રાચીન કળા અને સસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરી ઈરાનની અદ્વિતીય સેવા બજાવી છે. પરિણામે જે કળાકૌશલ્ય અણપિ પર્વત છુપાઈ રહ્યું હતું તે આ પ્રોત્સાહનથી પ્રકાશમાં આવવા પામ્યું છે. ઈરાનીઓના અતરમા વસેયો કળાપ્રેમ હવે જાગ્રત થયો છે, અને અનુકૂળ સંજોગોમાં ઈરાની કળાનો ચેરાગ એના મધુર્ષ તેજથી પ્રકાશમાન થશે એવી દરેક ઈરાનપરસ્તની હિમેદ છે

^૧ 'Iran' by William S Haas (1945)

ઈરાનની રાજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિ

જેમ રજનીનું તિમિર તૂટી સંયોદ્યનું તેજ પ્રકાશતાં માત્ર થોડા કલાકો જ થાય છે તેમ એક દેશને રાજકીય અધાધૂંધી અને સામાજિક અધોગતિમાંથી આઝાદી અને ઉન્નતિમાં પ્રવેશતાં માત્ર થોડાં જ વર્ષોની જરૂર રહે છે, એમ ગાંધીયુગનું હિંદ અને લેનિનયુગનું રશિયા બાબોકાર જાહેર કરે છે. આ પ્રકરણમાં લખાયેલી વિગતો કપોળકલ્પિત નથી, જો કે તે વાંચતાં ધડીભર એમ જ થશે કે રઝાશાહ પહેલવીના હાથમાં રાજ્યદંડ નહિ પણ અસાદીનનું જાદુઈ જ્ઞાનસ હશે જે વડે ઈરાનના આ આધુનિક તારણદારે દેશને પારકાં રાજ્યોની ધૂસરીમાંથી મુક્ત કરી તેને સ્વાઘ્રયી અને સ્વતંત્ર કયો.

પરંતુ રઝાશાહ પહેલાં ઈરાનની કેવી બચકર દુર્દશા હતી તે આપણે જોઈએ. ઇંગ્લાંડ અને રશિયા ઈરાન સાથે એક કૂટમોંત્ત પેઠે રમત કરતાં, અને ઈરાન દ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેતા. છેક ૧૮૮૯માં એક કાયદો પસાર થયો તે પ્રમાણે ઈરાન પોતાની રેલવે બાંધી શકે નહિ. ઇંગ્લાંડ અને રશિયાની રજા વિના ઈરાનથી કોઈ પણ દેશને કોઈ પણ પ્રકારના વેપાર સંબંધી હકો આપી શકાય નહિ એવું ૧૯૧૦માં નક્કી થયું. ૧૯૧૨માં ઈરાન એક કાયમનું લશ્કર રાખી શકે નહિ એવી અશક્ય કલમ ઉપર તેને સહી કરવાની ફરજ પડી.^૧ ઈરાનની પોતાની રાજકીય સ્થિતિ બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન હિંદના એકાદ દેશી રાજ્ય કરતાં પણ બદતર હતી. શાહના જ હાથમાં તમામ આપખુદ સત્તા હતી અને તે કોઈ પણ ધડીએ વડા વઝીરને પણ બરતરફ કરતો. એમ હોવાથી તક મળી હોય-તેટલા વખતમાં વડો વઝીર પોતે દેશને ભોગે અંગત લાભો ઉઠાવી લેતો. અતાબેક આઝમ માટે કહેવાય છે કે એણે ૮૦૦ ગામડાં પચાવી પાડ્યાં, એક આબો પ્રાત લાંચ લઈ રશિયાને વેચ્યો, અને બીજી મોટી લાંચ લઈ બ્રિટિશોને દક્ષિણ ઈરાનમાં તેલને લગતા અનેક પરવાના આપ્યા.^૨ વીસમી

૧. ૧૯૨૨ના "સાંજ વર્તમાન" ના પતેલી અંકમાં "Modern Persia" ઉપર મિ. જી. કે. નરીમાનનો લેખ

૨. "Reza Shah" by Muhammad Esad Bey

સદીની શરૂઆતમાં પણ શાહો ધાંચ લઈ જતા મરતબાઓ વેચના-
શાહ વડા વઝીરનો હોદ્દો વેચતો: વડા વઝીર હાકિમપદાં અને લશ્કરના
જિંયા હોદ્દા વેચતો: એ પ્રમાણે દરેક અમલદાર ધાંચ લઈ હોદ્દાઓ
આપતો. ધાંચ આપવા અને લેવાની “કુશળતા”માં તે વખતના ઈરાને
અગળ અપકીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. મિ. ઈસાદને ઉપરુક્ત ગ્રંથમાં કહે છે
તેમ માત્ર મજૂરોના જ નમીયમાં પૈસા લેવાનું નહિ પણ બરવાનું નિમોજુ
થઈ હતું, અને તે મજૂરો છેવટે પા તો ચોરી કરતા કે દેશ છોડી ભાગી
જતા. ૧૯૧૬માં થયેલી ઇંગ્લાંડ અને ઈરાન વચ્ચેની શરમજનક સંધિ
(Anglo-Persian Agreement), જેની રૂએ ઇંગ્લાંડને અનેક વેપારી
લાભો મળ્યા હતા, અને જેને પ્રનાપે વસ્તુનઃ ઈરાનના રાજ્ય અને તેના
લશ્કરની લગભગ ઇંગ્લાંડના હાથમાં ધુકાઈ હતી, તે સંધિ ઈરાનના વડા
વઝીર નુસુક-ઉદ્દોલાને^૧ આપવામાં આવેલી મંજૂર ધાંચનું પરિણામ હતું.^૨

વળી બીજું અનિષ્ટ એ હતું કે તે વખતના શાહો મોટા ક્ષત્રિઓ
રાખતા. ૧૯મી સદીમાં યઈ અયેલા ફતેહઅલીશાહ કાગર ૮૦૦ સ્ત્રીઓ
નોડે સંબંધ રાખતા, અને એમનો પુત્રપરિવાર અત્યંત બહોળો હતો.
આખો દેશ “શાહઝાદા”ઓથી ખદબદી રહ્યો હતો. ઈરાનમાં સામારણ
રીતે બોલાયું કે “શુતુર વ શુપુસ વ શેહઝાદે હમે જા પયદાસ્ત,” યાને
જિંટો, માથામાંની જૂ અને શાહઝાદાઓ જ્યાં જુઓ ત્યાં મળી આવે છે !
એ શાહઝાદાઓને જિંયા હોદ્દાઓ મળતા, અને ધાંચ ખાઈ તેઓ
બીજાઓને હોદ્દાઓ આપતા: દેશમાં દરિદ્રતા આણુવામાં એ રાજકુમારોનો
રાજો મોટો હતો. છેક આટલી હદે જ્યાં દેશનું ચારિત્ર્ય કથળેલું હોય
ત્યાં કાર્યક્ષમતાની આશા રાખવી ફાકટ હતી.

દેશની પરાધીન સ્થિતિનું તેને બાન કરાવનાર સૈયદ જમાલુદ્દીન
અસ અફઘાન (૧૮૩૮-૧૮૬૭) નામનો એક વીર હતો. તેનામાં મૌલાના
અબુલકલામ અઝાદ જેવી જિંદી સ્વદેશભક્તિ, પ્રખર પિદ્ધતા, અરબધિત
વાદપ્રવાહ ઉચ્ચ પ્રકારનું ચારિત્ર્યમય અને તેજવી કલમખાજ હતી. એનાં
નીડર વ્યાખ્યાનો અને લખાણોથી વાદચ્છાહો ધ્રુજ બેઠા. એના ઉપર
અનેક વિપત્તિઓ પડી, પણ મરવા પડેલાં એણે ઈરાન, તુર્કી અને મિસરને
જામત કરી. મુસ્લિમ દેશોને બેદર કરનાર અને બાવિખની સિદ્ધિની

૧. આ ઉસુક ઉદ્દોલા ઉપર ચાલેર ઈલાજે “મિસ્લવકશ” (રાષ્ટ્રદોષી)
નામનું એક કટાક્ષ કાબજ લખ્યું છે.

૨. “Iran” by William S. Haas (1945)

આગાહી આપનાર આ મહાપુરુષે દાદાભાઈ નવરોજ જેવું પ્રારંભિક કાર્ય કર્યું. તે બીજા વાવી મહો; પાકનો લણનાર તો હજી આવવાનો હતો. સૈયદ જમાલુદ્દીનની સાથે એક બીજું પણ નામ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને તે આર્મિનિયન પ્રિન્સ માલકમખાનનું છે. તે “કાનૂન” પત્રનો અધિપતિ હતો, અને દેશનું માનસ ઘડવામાં તેણે સારી મદદ કરી હતી.

ઈરાનમાં રાજકીય ક્રાન્તિનો આરંભ ૧૯૦૫થી ૧૯૦૯ સુધીમાં થયો જેનો યથાર્થ ચિનાર પ્રો. જાહોતે પોતાના મશહૂર અંકમાં આપ્યો છે.^૧ જ્યારે ૧૮૯૦ માં નાસિરુદ્દીન શાહ કાઝરે મોટી રકમ સ્વીકારી ઈરાનમાં તંબાકુ ઉત્પાદનો અને વેચવાનો એકહથ્થુ હક એક અંગ્રેજ કંપનીને આપ્યો ત્યારે ઈરાનીઓની ધીરજ ખૂટી, કેમકે લોકોને તંબાકુ વિના ચાલતું જ ન હતું, અને એક વિદેશી પેટી તેમને તે પૂરી પાડે એ તેમને અસહ્ય લાગ્યું. પરંતુ મન ઉપર ભારે સંઘમ રાખી પ્રજાએ તંબાકુનો બહિષ્કાર કર્યો, અને છેવટે ૧૮૯૧ માં શાહે અંગ્રેજ કંપનીને આપેલો હક પાછો ખેંચી લીધો. રાજ્ય વિરુદ્ધ પ્રજાનો આ પ્રથમ વિજય હતો. ફ્રેન્ચ વિધ્વનનું કારણ મીઠા ઉપરનો કર, અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું તે લડાઈનું કારણ આ ઉપરનો કર, અને ઈરાનની ક્રાન્તિનું મૂળ આ તંબાકુનો એકહથ્થુ ઇજારો હતો. ૧૮૯૬ માં શાહ નાસિરુદ્દીનનું ખૂન થયું અને તેનો પુત્ર મુઝફ્ફરઉદ્દીન શાહ તખ્ત પર આવ્યો. એ નબળી તમિયતનો હતો: એના સમયમાં રાજકીય અળવળ જોરશોરથી ચાલી અને મુઝફ્ફરે ૫-૮-૧૯૦૬ ને દિવસે દેશને “મશરૂતે” અથવા ૨૦૦ સભ્યોની બનેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો હક બદલ્યો. એ “મશરૂતે” અથવા બંધારણીય મર્જિસસ તે ઈરાનના મેન્નાકાટો સમાન હતી, અને લોકો રૂબા વિના તે પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે પછી બહુ જ થોડી વારમાં ૧૯૦૭ માં શાહ મુઝફ્ફરઉદ્દીન મરણ પામ્યો, અને એનો ખટપટી પુત્ર મુહમ્મદઅલી શાહ દેશને દુર્ભાગ્યે ગાદીએ આવ્યો. તેણે અનેકવાર કુરાન ઉપર સોગંદ ખાધા હતા કે હું “મશરૂતે” ને વફાદાર રહીશ, પણ વફાદાર રહેવાની તેની ધ્યાનત જ નહોતી. ગાદીએ આવતાં જ “મશરૂતે” ઉપર એણે ઓચિંતો હાથો મારવા વિચાર કર્યો. પણ છેલ્લી ઘડીએ તે હિંમત હાર્યો, અને શહેરના લોકોની મદદથી મર્જિસસના સભ્યો બચી ગયા. પરંતુ મુહમ્મદઅલી શાહ ધરાયો નહિ એણે ઘણા દેશનેનાઓને કેદમાં પૂર્વ અને તહેરાનમાં રશિયનોની બરતી કરી. આખરે ૧૯૦૮માં રશિયન કર્નલ

૧. “The Persian Revolution of 1905-1909” by Prof. E.

લીએખોદની આગેવાની નીચે મળસિસ ઉપર સફળ હુમલો કરવામાં આવ્યો : સભ્યોમાં નાસભાગ થઈ : ઈરાની પત્રાને કાંઈ પલ્લુ છાપવાની મનાઈ કરવામાં આવી, અને દેશદોહી રાગએ રશિયનોની મદદથી ઈરાનનો આત્મા ફેંધી દીધો. પરંતુ થોડી જ વારમાં દેશની જાગૃત થયેલી શક્તિ અનેક બળવાઓના રૂપમાં ફાટી નીકળી. આખરે શાહ અને કર્નલ સિયેખોદ નમી પડ્યા. શહે ૧૬-૭ ૧૯૦૬ ને દિવસે રાજત્યાગ કર્યો, અને પોતાના ૧૨ વર્ષના પુત્ર એહમદશાહને તે માદીએ બેસાડતો ગયો. મુહમ્મદઅલીએ પારકા રાજ્યોનું પુષ્કળ કરજ કપું હતું અને ઈરાનને તળિયાઝાટક કરી છેવટે તે રશિયા નજર રહ્યો.

ઈર્વાંડ અને રશિયાની દબલગીરીથી ઈરાન બરબાદ થતું હતું તે વિશે ૧૯૦૪માં પર્સના શાયર ફરેખીએ નીચેના શબ્દોમાં અક્ષેપ કર્યો હતો:—

“ઈન હમે ઈરાન કે મનઝિલ્લાહે કયઠાઉસ ખૂદ,
ખામગાહે દારિયુશ વ મામને સીરસ ખૂદ,
જાએ ઝાલો રસતમે ચુદઝો ગીરો તૂસ ખૂદ,
નય યુનીન પામાલે જૂરે ઈર્વાંસો રસ ખૂદ:”

યાને આ ઈરાનવતન જે શાહ કયઠાઉસનું રહેઠાણ હતું, જે દરાયસનું આરામસ્થાન અને સાઈરિસનું આશ્રમ હતું. જે ઝાલ, રુસ્તમ, ચુદઝ, ગીવ અને તૂસનું મુકામ હતું. તે વતન જેવું આજે ઈર્વાંડ અને રશિયાની જહાથી પાયમાલ થયું છે તેવું કોઈ કાળે થયું ન હતું. આવા શબ્દો લખવા માટે શાયરને સખ થઈ હતી અને તેના હોઠ સીવી લેવામાં આવ્યા હતા.^૧ ૧૯૦૭ માં ઈર્વાંડ અને રશિયા વચ્ચે ઈરાન સંબંધી કોલકરાર થયા, જેની નજાતને બતલાવવાની મતલબ એવી હતી કે બન્ને પુરોષો દેશો ઈરાનની સ્વતંત્રતા માન્ય રાખશે. પરંતુ તે પ્રસંગે ઈર્વાંડના “પંચ” પત્રે એક દહાશિર પ્રકટ કર્યું; તે પ્રમાણે બ્રિટિશ સિંહ અને રશિયન રોહ એક ઈરાની ગિલાડી સાથે “લાડ” કરતા હતા, અને ગિલાડી બાપડી ખીને બોલતી કે “મારો તો કોઈ મત પૂછતું જ નથી.” સર એ. ટી વિલ્સન^૨ પ્રમાણે આ દહાશિર બેઈ આખું ઈરાન ડરી ગયું હતું. ઈરાનનું શોષણ કરવાની મતલબથી થયેલી એ જ ઈર્વાંડ-રશિયાની સંધિ વિશે બાણીતો રાજવંશી શાયર ઈર્જા મીરઝા લખે છે કે:—

^૧ Quoted from “Modern Persian Poetry” by Dr M Isbaq

^૨ “Persia” by Sir Arnold T Wilson

“ગુલનદ કે ઇન્જિલ બા રસ-ઓહદી જરતે અસ્ત તાઝેહ ઈમ સાધઃ
અઝ સુફહ મિયાને ગુરબે વ મૂશ—જરબાદ રવદ ફુક્કાને જાક્કાધ.”

યાને એમ સંજ્ઞાપાય છે કે આ સાધ (૧૯૦૭)માં ઇન્ઝાંડ અને રશિયાએ પોતાની વચ્ચે નવા કોષ્ટકરાર કર્યા છે : બિલાડી અને ઉંદર વચ્ચેની આ સુલેહથી હવે કાઢિયાની ફુકાન જરબાદ થઈ જશે.^૧ અને વાત પશુ ખરી હતી. આ ઉંદર બિલાડીના ધમપછાડાથી બિચારો કાઢિયો એવો પરેશાન થઈ ગયો હતો, કે જો રઝાશાહે ઇરાનમાંથી આ ઉંદર બિલાડીને તમડી ન કાઢ્યાં હોત અને ઇરાનની કાપાપસ્ટ ન કરી હોત તો તે કાઢિયાની સી રિયનિ યાન તે કહેવું કઠિન હતું. પરંતુ રઝાશાહના આમમન પહેલાં ઇરાનની જે વધુ દુર્દશા થઈ તે હવે આપણે તપાસીએ.

આપણે જોઈ ગયા તેમ ૧૯૦૬માં બાળ રાજા એહમદશાહ ગાદીએ આગ્યો. તેના વખતમાં રશિયન ફાજની દાદાગીરી એટલી વધી ગઈ કે ૧૯૧૦માં ઇરાનીઓએ શોક પાળી નવરોઝનો માંગલિક ઉત્સવ ઊજવ્યો નહતો, જે બહુ અસાધારણ કહેવાય. ત્યારબાદ માજી શાહ મુહમ્મદઅલીએ તખ્ત પાછું મેળવવા ઇરાન ઉપર હુમલો કર્યો, પરંતુ તે હારીને ૧૯૧૧માં રશિયા પાછો ફર્યો. રશિયાનો ત્રાસ વધી પડ્યો, રશિયનોએ અનેક દેશબંકતોને ફાંસીએ ચડાવ્યા, કેટલાંક પત્રો બંધ કરાવ્યાં, તબરીઝ ઉપર તોપમારો કર્યો, અને ખીજ વાર “મશરૂતે” (ઇરાની મજલિસ)ને તાળાં મરાવ્યાં. સૌથી આક્રમકારક બનાવ એ હતો કે ૨૯-૩-૧૯૧૨ને દિને ઇરાનના સૌથી પવિત્ર સ્થળ મશહદ ઉપર વિના કારણે રશિયાએ તોપબાજી ચલાવી. આ બનાવથી તમામ મુસ્લિમ આલમને અને ખાસ કરી શિયાઓને બેહદ દુઃખ થયું. હવે ઇરાનીઓએ “ઈસ્તેક્લાલ યા મર્ગ” (સ્વતંત્રતા યા મોત) નું મુદ્દસૂત્ર પોષ્ટકારવા માંડ્યું. ઇરાનની નાણાકીય સ્થિતિ એટલી જમડેલી હતી કે ઇરાની સરકારે અર્મોરિકાથી મિ. ડબ્લ્યુ. મોર્ગન શુરટર નામના નિષ્ણાતની નિમણૂક કરી, પશુ રશિયાએ અનેક કાવાલવા કરી તેને ખરતરફ કરાવ્યો. ત્યારબાદ ૧૯૧૪માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને યુરોપી રાજ્યોની દબલગીરીમાંથી ઇરાનને ચાર વર્ષ સુધી રાહત મળી. ખુદ રશિયામાં જ બૉલ્શેવિક વિપ્લવ ફાટી નીકળ્યો, અને તે દરમિયાન અને યુદ્ધ પછી ઇંગ્લાંડે જેમ પોતાને ફાવે તેમ ઇરાન સાથે વર્તીવ રાખ્યો.

જેવરે ૯-૮-૧૯૧૬ને દિને ઇન્ઝાંડ અને ઇરાન વચ્ચે સંધિ થઈ (Anglo-Persian Agreement) અને એ સંધિથી ઇરાની સ્વતંત્રતાનો સમૂળગો

નાથ થયો.^૧ ગણીના તવારીખનરીમ સર પરમી માર્કસ પ્રમાણે ઇગ્વાડ તો ઈરાનનું હિતાર્થી હતું પણ ઈરાને જ ઇગ્વાડની ભલામની કરે હતી નહિ પરંતુ પ્રો ક્લાઉન ઈરાનપરસ્ત હતા અને પોતાના જ દેશ ઉપર સખત ટીકા કરવા ચૂકના નહિ આપણને પણ પારકા રાજ્યનો કડવો અનુભવ હોવાથી કોઈપણ પારકા રાજ્ય કેવળ નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી મીઝ દેશ ઉપર હુમલો કરતું હોય એમ આપણે માની શકતા નથી ઈરાનની સ્થિતિ એટલી કઠાસ બની હતી કે સર પરમી માર્કસે ૧૯૨૨માં ખુફા શબ્દોમાં કહે છે કે—“Persia is marching down the broad road that leads to destruction” — ઈરાન હવે વિનાશના રાજમાર્ગે આગળ ધપી રહ્યું છે એ દેશને બચાવનાર હવે કોઈ ન હતું ઈરાનીઓ પૂરેપૂરા હતાશ યર્જ ગયા હતા ઈરાનની જમી ઇગ્વાડ અને રશિયા વચ્ચે વહેવાઈ જવાનો પણ ભય ઉપસ્થિત થયો હતો તેટલામાં ઈશ્વરેઆથી ઈરાનનો આધુનિક તારણહાર પેદા થયો. રજાશાહની શમશીરના ચમકારથી અધકાર નાખી થયો, પારકા રાજ્યોની દબલમીગી દૂરે થઈ, ઈરાનીઓમાં હિંમત અને ચારિત્ર્યબળનો સચય થયો, અને દેશમાં આઝાદી અને સમાજ સુધારાના સુમનો આરભ થયો.

સૈયદ જમાનુદ્દીન અલ અફઘાન ઈરાનના દાદાભાઈ હતા રજા ઈરાનના ગાંધી પુરવાર થયા સૈયદે દેશને જામન કર્યો, રજાએ પારકા રાજ્યોની પીડા માધી તેને આઝાદી નક્કી સૈયદે તૈયારી કરી, રજાના પ્રતાપે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જેમ ગાંધીજીએ હિંદમાં સ્વમાન, સમાનતા અને સ્વદેશપ્રેમ પ્રગાળી બ્રિટિશોની ધૂસરીમાંથી દેશને છોડાવ્યો, તેમ રજાએ પણ પારકા દેશોનો અમલ દગાવી દઈ સ્વદેશની કાયાપક્ષ કરી લોકહિતમાં અનેક સુધારા-વધારા કર્યા રજા ગાંધી હતા પણ મહાત્મા ન હતા, દેશના તારણહાર હતા પણ સાધુસત નહતા તેઓ તક્ષવારની બરકતમાં માનનાર હતા અને ખૂરાઓ સાથે બનાઈ કરવાને બદલે તેમની સાથે સખ્તાઈથી વર્તતા. ગાંધીજી નડોત તો હિંદ હતું સુનામ રહ્યું હોત અગર રજા નડોત તો ઇગ્વાડ અને રશિયા ઈરાનને કચારનુએ હજમ કરી ગયા હોત જેમ ગાંધીજીને રાષ્ટ્રપિતા કહેવામાં આવે છે, જેમ મુસ્તફા કંમાલ પાસાને “અતા તુક” અથવા તુર્કોના

૧ Reza Shah Pehlavi by Mr Mullaammad A Farooqui (1939)

૨ History of Persa by Sir P M Sykes (small edition 1922)

પિતા ગણનામાં આવે છે, તેમ રજાને પણ આધુનિક ઇરાનના પિતા અને તારણહારનું બિરુદ અપાયું છે. પરંતુ જ્યારે ગાંધીજી ભુત્રુંગ વગેરે સફળતા સાથે, હસતે મુખે મેનને બેટલા ત્યારે રજા પોતાની મેળવેલી તમામ સિદ્ધિ ઇંગ્લાંડ અને રશિયાના હાથમાં છોડી, હતાશ થઈ, ભગ્ન હૃદયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મરણ પામ્યા. એ દર્દનાક કિસ્સાનું જ્યાન આપણે યોગ્ય ઠેકાણે કરીશું.

રજાખાનનો જન્મ માર્ગન્દરાનમાં ૧૬-૩-૧૮૭૮ને દિને એક યરવીર કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતા અબ્બાસ અલીખાન એમને નાનો મેલી મરણ પામ્યા હોવાથી રજાને તેમના કાકા નુસરતુલ્લાખાને લસ્કરમાં લઈ લીધા અને ત્યાં રજા પોતાની યોગ્યતાથી આગળ વળી કર્નલની પદવીએ પહોંચ્યા. દેશનું અધઃપતન જોઈ રજાખાનનું દિલ દ્રવી ગયું, અને કિરદોસ્તીની કબર આગળ એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે યુરોપી દેશોની મુલામગીરીમાંથી તેઓ માદરવતનને આઝાદ કરશે ત્યારે જ તેઓ જ'પીને બેસશે. આપણે જોઈ ગયા તેમ ૧૯૧૬માં ઇરાનના વડા વઝીર વુસુક ઉદ્દેશ્યે ઇરાનને ઇંગ્લાંડને લગભગ વેચી દીધું હતું. રજાએ લાંબા જોઈ ૨૩-૨-૧૯૨૧ને દિને પોતાની ટુકડી સાથે તહેરાન ઉપર હુમલો કરી તેને જીતી લીધું. ત્યારબાદ તેઓ વડા સેનાપતિ નિમાયા: તે પછી તેઓ યુદ્ધપ્રધાન અને વડા વઝીર બન્યા, અને તે જ વર્ષમાં તેઓને ઇરાનના સરમુખ્તયાર નીમવામાં આવ્યા. હવે જ ઇરાનની પ્રતિનિધિ થઈ કે એક સાચો બિનસ્વાર્થી નેતા તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. કાબર શાહઝાદાઓએ રજાનો જન લેવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો: તેનાથી કંટાળી આખરે રજાએ એહમદશાહને તેમની તબિયતના સુધારા માટે પેરિસ જઈ રહેવાની બલામણી કરી. સૌ કોઈ જાણતા હતા કે નઝરિન'તીના રૂપમાં આ એક હુકમ જ હતો, અને ઇરાનનો છેલ્લો કાબરવંશી રાજા એહમદશાહ માદરવતન છોડી યુરોપ નીકળી પડ્યો.^૧

ત્યારબાદ “રજાની પદ્ધતિનું રાજ્ય” શરૂ થયું. જંગલી તાયફાના સરદારો બળવા કરવા નીકળ્યા, પણ રજાએ સૌને સખ્તાઈથી દાબી દીધા. દેશની અંધાધૂંધામાં લુટારુઓ પણ ધીકતો ધધો ચલાવતા: તેઓ પણ રજાની શમશેરથી ઠેકાણે આવી ગયા. પછી ઇરાનના મુલ્કાઓએ બંડ ઉઠાવ્યું અને કુરાનની મદદથી પુરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, કે “જમહૂરિયત”

૧. મિ. જૉન ગ્રન્થર પોતાની “Inside Asia” માં એહમદશાહની નાલાયકી માટે લખે છે કે એકવાર દુકાળના સમયમાં તેણે દેશનો તમામ પાક પોતે ખરીદી લીધો અને પછી બૂંબે મરી જવને પ્રુક્ક નહોતો આપ્યો તે વચ્ચે હતો. એ ઉપરથી પ્રબલે તિરકારપૂર્વક એહમદશાહને ‘કણિયા’નું બિરુદ આપ્યું.

(પ્રજ્ઞાસન) ઇસ્લામના મિદ્દાતોથી વિરુદ્ધ હતું આ ધર્મોવેએ લોકોને ઉશ્કેરી મૂક્યા અને રજાની મોટર ઉપર પથરા પડ્યા પરંતુ રજા જેમ ઘરા સગદાર હતા તેમ ચતુર મુત્તમ્મી પણ હતા, અને જ્ઞાન મને વલ્ગી નમ્રતા અને સખ્નાઈ વાપરી એઓએ બાજુ સભાળી લીધી એવાર રોખ ખત્રમ નામના એક બાળીના સરનારે મુદ્દિમરામા મબીર બગવો ઉઠાવ્યો એ રોખને મોટરમવારીનો મદુ રોખ હતો એમ જાણવાથી રજાએ તેને ખુશ કરવા એક સ્ટ્રેન્ડ મોટર મોકલી રોખ આ સુખિતથી કમાવ્યો તે મોટર મા મોકો અને તેને લઈને મોટર મીની રજા આગળ આવી જતી પરંતુ રજાએ રોખને જિઓ હોનો આપી જતી લીધો, અને બગવો ધમી મયો રજા ગાંધી હતા પરંતુ મહાત્મા નહોતા તેનો માત્ર આ એક જ દાખલો છે

રજા જ્યારે સત્તા ઉપર આવી ત્યારે ઈરાનની પતિન દશા યગમગ અકસ્પનીય હતી તેનો ચિતાર આપના ખાનગહાદુર પ્રેા મોદતી^૧ લખે છે કે ઈરાનના ધણા ખાતાઓનો કારભાર પરદેશીઓના હાથમાં હતો જકાન (Custom) અને ટપાલખાતું બેફિજનનો ચનાવના તારખાતું એક ઓગ્નો ઇન્ડિયન કંપનીના હાથમાં હતું સ્વીડ લોકો પોલીમ ખાતાના ઉપરી હતા વૈષ્ણવખાતું ફ્રેન્ચોની બનવથા નીચે કામ કરતું, અને કાયદા અને ન્યાય ખાતામાં પણ ફ્રેન્ચોની જ મદદ લેતાતી રાજ્યની તિબેરીનું તો વડો થયા તગિયુ જ આબુ હતું સરકારી નોકરોના અને પેન્શન વેનારાઓના પગારો મહિનાઓ થયા ચડી ગયા હતા શિક્ષકોને પણ પગાર મળ્યો ન હતો અને તેઓ હજતાળ ઉપર જનાનો નિચાર કરતા હતા જૂએ મરના દેશ પાસે કાયદમતા અને આરિગ્યમગની પૂરી વખી રાખવી વધારે પડતી કહેવાય એમ રજાને લાગ્યું. આ સ્થિતિની મબીરતા પારખી લઈ રજાએ મિ મિસ્સપા નામના એક અમેરિકન નિબ્જાતની નાણાકીય સલાહકાર તરીકે નિમણૂક કરી ઈરાનની રાષ્ટ્રિન એક પાસે રી ૪૦ લાખ તુમાન ઉઝીના લઈ મિ મિસ્સપોએ રાજ્યના નાણાકીય તત્રમાં મુધારા કર્યા અને સોને સતોપ આપ્યો.

રજા આ સમયે રાજપ્રતિનિધિ નિમાયા હતા, અને હવે તેમને તખ્ત ઉપર લાવવાની યગવગ જીપડવા માડી રજાને બે રિક્ષોમાથી એક પસંદ કરવો પડ્યો—યાતો મુસ્લક કમાલપાસાની પેડે પ્રજ્ઞાસનના પ્રમુખ બનવુ^૨, યાતો ઈબ્ન સઉદ પેરે દેશના બાદશાહ મનવુ^૩ રજાને તો કોઈ રીતે

૧ 'Modern Iran by Khan Bahadur Prof A M Moulvi

૨ Grey wolf by Captain H C Armstrong

૩ 'Lord of Arabia by Captain H C Armstrong

દેશની સેવા જ કરવી હતી, અને તેઓ પોતે કમાવ પાયા પેટે ઇરાનના પ્રમુખ થવા રાજી હતા. પરંતુ ઇરાની માનસ તુર્કી માનસ કરતાં જુદું હતું અને રજાને લાગ્યું કે ઇરાનના મુદ્દાઓ, તાવકલાળાઓ અને જનમમાજ પણ એક પ્રમુખની આજ્ઞા ન માનતાં બાદશાહનું જ ફરમાન કબૂલ રાખશે. દિવસોના મનોમંથન પછી રજા ઇરાનનો તાજ લેવા કબૂલ થયા. ડિસેમ્બર ૧૯૨૫ માં ઇરાનની મજલિસે રજાને રજીય વિરુદ્ધ ૩ મતે તાજ અપણ્ય કર્યો. જે ત્રણ સભ્યો વિરુદ્ધ પડ્યા તેઓ રજાની વિરુદ્ધ નહોતા, પરંતુ તેઓ સમાજવાદી હોવાથી રાજસત્તાનું તંત્ર જ તેમને પસંદ નહોતું હોવડે ૫-૪-૧૯૨૬ ને દિને રજાનો રાજ્યાભિષેક થયો, અને ઇરાનની એક પક્ષટથુના કર્નલ રજાખાન તે સાર્ધરસ, દરાયસ અને નૌશીરવાનની ગાદી શોભાવી આજ્ઞા હઝરત રજાશાહ પહેલવીને નામે મચદ્દર બન્યા નેપોલિયનની પેઠે રજાશાહે તાજ ઉપાડી પોતે પોતાના જ માથા ઉપર મૂક્યો હતો. રજાશાહનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું : તેઓ ૬ ફૂટથી વધુ ઊંચા હતા, અને એક લસ્કરીને છાન્ને તેવા પહેાળા ખશા તેઓ ધરાવતા. તેઓની કામ કરવાની શક્તિ અપાર હતી : તેઓ માત્ર ત્રણ ચાર કલાક જીંધ કાઢતા. કોઈ પણ ઘડીએ કોઈ પણ ખાતામાં તેઓ જઈ ઊભા રહેતા અને શિસ્તપાલનની બહુ ચોકસાઈ રાખતા. ખક્ષીફ હાડન અલ રશીદની પેઠે રાત્રે પણ શહેરમાં ધૂમતા અને નગરચર્ચા સાંભળત'. એમને સ્વભાવ અત્યંત તીખો હતો, અને એમની વિરુદ્ધ થતાં લખાણ કે ટીકા તેઓ સહન કરતા નહિ. ધણાં વર્ગોનું કામ તેઓ ગભ્રે થોડાં જ વર્ગોમા આટોપી લેવા માગતા, અને બીજાઓ પાસે પોતાના જ જેવી શક્તિની અપેક્ષા રાખતા. રજાને ઇરાનના પીટર ધી ગ્રેટ કહ્યા છે, કેમકે તે મહાન રશિયન રાજવીની પેઠે એમણે પણ પોતાના દેશને પુનર્બંધરિથન કર્યો હતો, અને પીટરની પેઠે દરેક કામ પોતાની અંગત ગભ્રુ બહાર ન થાય તે જોવા તેઓ ઉત્સુક હતા. મુસ્લિમ હોવા છતાં તેઓ અનેકપત્નીત્વના સિદ્ધાંતમાં માનતા ન હતા, એમ છતાં પોતાના પહેલાં ભેગમની હયાતીમાં તેઓએ રાજકીય કારણોમર બીજી વાર શાદી કરી હતી તેઓના બ્યેષ પુત્ર અને હાજના યુવાન શાહ આના હઝરત શાહપૂર મુહમ્મદ પહેલવીનો જન્મ ૨૬-૧૦-૧૯૧૯ ને દિને થયો હતો.

રજાશાહનો અમલ આપણુદ પરતુ પૂરેપૂરો દેશહિતકારી કહી શકાય. મજલિસના સભ્યો એમના વ્યક્તિત્વથી એટલા દુઆર્ન થયા હતા કે કોઈ એમની વિરુદ્ધ ટીકા કરવાની હિમત કરતું નહિ. એમની આગળના શાહે

આખા દેશને પોતાની અંગત મિલકત સમાન ગણાના, જ્યારે રાજાશાહ પોતાને રાજ્યના પ્રથમ સેવક ગણાવવામાં મગરૂરી લેતા. એમના મનથી લોકહિન પ્રધાનપણે હતું, ઇસ્લામ ધર્મ ગોણુ હતો. ખુદ શિયા અને સુન્ની વચ્ચે જે ગંભીર મતભેદો છે તે પ્રત્યે પણ તેઓ બેપરવાર્ત ધરાવતા. પોતાનું શિયા કુળ હોવા છતાં પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રની યાત્રી તેમણે મિસરની સુન્ની શાહઝાદી દોઝીયા બોડે કરી હતી. એમનું જીવનધ્યેય વતનપરસ્તી, દેશભક્તિ હતું: એમની જિંદગીનો આદર્શ દેશને પરદેશીઓની જાકાતરક દુખમગીરીથી મુક્ત કરવાનો હતો. પારકાં રાજ્યોનું કરજ કરી તે પૈસા અંગત મોજશોખ ઉપર વેડફી કાળરશાડો દેશને પૈસે તાગડધિન્ના કરી ગયા હતા: પરદેશીઓ પાસેથી પૈસા લઈ તે શાકોએ તેમને દેશમાં એક-હથ્થુ ઇઝરાઓ અને સ્થાપિત હકો આપી માદરવતનને પાયમાલ કયું હતું. રાજાશાહે નિશ્ચય કયો હતો કે કોઈ પણ વિદેશી પેટીને દેશમાં હક આપવા નહિ, તેની મદદ સ્વીકારવી નહિ અને તેનો દોર સહન કરવો નહિ; કેમકે વિદેશી વેપારી હક પાછળ તે વિદેશનું સૈન્ય ખડું હોય છે તે તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા.

ઈરાનમાં, ખાસ કરી ખાકુ અને દામધાનમાં, તેલના દુવા હોય છે. ૧૯૦૧ માં તેમાંથી તેલ કાઢવાનો ઇઝરા શાહ મુઝફ્ફરઉદ્દીને મિ. ડારસી નામના અંગ્રેજને આપ્યો. આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મિ. ડારસીએ પુષ્કળ મહેનત અને ખર્ચને ભોગે આ કાર્ય ઉપાડ્યું, અને ૧૯૦૬ માં A. P. O. C (Anglo-Persian Oil Company) ની સરખાન થઈ, અને “મરિજદે સુલેમાન” થી આગાધાન સુધી તેલની પાઈપો નાખવામાં આવી. વિદેશી પેટીને મળેલો આ અતિ અગત્યનો હક રાજાશાહને શયની પેઠે ખૂંચ્યો, અને ૧૯૩૨માં કંપનીએ પોતાની જવાબદારી પૂરતી રીતે બજાવી ન હોવાને કારણે તેઓએ તેને અપાયેલો પરવાનો રદ કયો. એમાંથી જે કાયદાનો ખટલો ચાલ્યો તેમાં ઈરાની સરકારની જાન થઈ, અને ઈરાનને વધુ અનુકૂળ થાય એવી સરતો કરી તે બ્રિટિશ કંપનીનો પરવાનો ચાલુ રાખવામાં આવ્યો.

તે વખતના ઈરાનમાં વિદેશીઓનો પગદંડો એટલો ભખી મયો હતો કે ઈરાની સરકારને નમતું આપી એ પરદેશીઓને સ્વતંત્રતાના ખાસ હકો (Capitulations) આપી નિભાવવા પડતા હતા. એ પરદેશીઓને ઈરાની કાયદાઓ લાગુ પડતા પણ નહોતા. ઈરાનના વિનાશનું એક મૂળ આ Capitulations હતું, અને તે દ્વારા વિદેશીઓનાં વિસ્તાર અને વગવડો

વધવા પામ્યાં. ઈરાનમાં ઉપસ્થિત થયેલા આ વિદેશી મુશ્કેલીમાં યુરોપથી પુષ્કળ માત્ર આયાત થતો અને ઈરાનની સંપત્તિ ખેતી જતો, અને કોઈ પણ સત્તા દેશમાં ઊભા થયેલા આ “પાકિસ્તાનો” ને તેમ કરતાં રોકી શકતી નહિ. છેવટે આના પરિણામે દેશના કેટલાક ભાગો પણ વિદેશીઓ હજમ કરી ગયા, અને આ Capitulations એક રાષ્ટ્રીય નામોશી સમાન થઈ પડ્યાં. જ્યારે રજાશાહ સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારે ક્વમને એક ઝટકે તેઓએ દેશની એકતા તોડનાર આ Capitulations રદ કરી નાખ્યાં અને દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો.

પરંતુ વિદેશમાં જે સારુ અને દેશને ફાયદાકારક હોય તેનો લાભ લેવા રજાશાહ હંમેશાં તત્પર હતા. વિદેશથી તેઓ યત્રો મંગાવી ઈરાની ઉદ્યોગો બરપા કરતા : વિદેશથી નિષ્ણાતો આવી ઈરાનને પોતાનાં ખાસ જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપના ધરકરની તાલીમ માટે પણ વિદેશી અધિકારીને રાખવામાં આવતા. યુરોપિયન વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને પોશાકના રજાશાહ પ્રશંસક હતા. વળી સરકારને પૈસે ઈરાની યુવાનોને યુરોપમાં ફેળવણી લેવા તેઓ મોકલતા અને ત્યાં યોગ્યતા સંપાદન કરી આવનારાઓને ઊંચા હોદ્દા આપતા. પરદેશીઓનું એઓ અંધ અનુકરણ કરતા નહિ, પણ ઈરાની પ્રજાસિકાઓને બધાં જોડે એવી રીતે વિદેશી વસ્તુઓ અને કદિઓ ગ્રહણ કરતા. ઈરાનમાં જે પુરાણ હતું તેનો રજાશાહે નાશ કર્યો નહિ, પરંતુ બદલાયેલા સંજોગોને બધાં જોડે એવી રીતે તેને સજીવન કર્યું. મુતલક કમાનપાશા અને રજાશાહ બન્ને પોતાના દેશના તારણહાર હતા : છતાં જ્યારે કમાનપાશાએ પોતાના દેશના જૂત-કાળની કેવળ અવગણના જ કરી ત્યારે રજાશાહે હાપણુબધો માર્ગ લઈ ઈરાનનો જૂતકાળ સજીવન કર્યો, અને તે પણ મુશ્કેલ સમયનો જૂતકાળ નહિ પરંતુ મિ. એવરેલ-સટન^૧ કહે છે તેમ જરૂરેસ્તીઓનો — સાઈરસ અને દરાયસનો — જમાનો સજીવન કર્યો. ઇસ્લામને તો માત્ર સમાજને એકત્ર કરનાર એક બળ તરીકે જ રજાશાહ આવકારતા. સામદી રીતે જોતા મિ. હાસ^૨ પ્રમાણે રજાશાહનું કાર્ય કમાનપાશાના કાર્ય કરતા વધુ કઠણ હતું. તુક પ્રજા હવવામાં કુશળ છે, જ્યારે ઈરાનીઓ એક સરકારી પ્રજા છે તેઓ પોતાના જૂતકાળ માટે મગડર છે, અને દરેક ઈરાની વ્યક્તિગત વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં માનનાર હોય છે.

૧. “Modern Iran” by L. P. Elwell-Sutton

૨. “Iran” by William S. Haas (1945)

તેથી તુર્ક સમ્રાજ્યમાં કાન્નિયારી દેરકારો યાવ તેની તુર્કો ખામ વિરુદ્ધ ન હોઈ શકે, જ્યારે ઈરાનીઓ કઠિન્યુસ્ત હોવાથી તેમના સમ્રાજ્યમાં પરિવર્તન કરવું એ જોખમીપરક અણી શકાય એક વાર અફઘાનિસ્તાનના માત્ર અમીર અમાનુલ્લાહ તદેગન આવ્યા હતા, અને તેમની સાથે રજાશાહે સમ્રાજ્ય અને ધર્મમાં શા દેરકારો કરવા તે મબધી ગોળવણી પણ કરી હતી પણ ૧૬૦૬માં પશ્ચિમના સુધારા દાખલ કરવાના હતાથી જ્યારે ઉત્તરમાં અમાનુલ્લાહ પોતાની ઝૂલતી પ્રજાના બળવાથી પદબદ્ધ થયા ત્યારથી રજાશાહ ચોક્કસ મથા અને ધીમે પણ સાબૂત કદમે આવવું તેઓને ડહાપણમયું લાગુ એમ જાણા બાગ્યે-૪ કોઈ રાજ્યએ કયું હોય તેટલું સામાજિક પરિવર્તન દેક સમયમાં રજાશાહ કરી શક્યા તે એમના બાડોશી, ચીન અને પ્રજાવલાગી વ્યક્તિત્વનું પરિણામ હતું.

હવે રજાશાહે દેશમાં જે અનેક સુધારાવવારા ક્યાં તે દૂકમાં તપાસીશ. ઈરાન એક પહાડી પ્રદેશ છે અને તેને સારા રસ્તાની બંધ જરૂર છે. રજાશાહનું નામ દુગાયમ હિન્નામ્પસ અને શાહ અબ્બાસ સફવીના નામો સાથે ઈરાનમાં રજા બધાવનાર એક મહાન રાજવી તરીકે યાદગાર રહી જશે. રજાશાહની પહેલા ઈરાનમાં જે રસ્તા બધાયા તે મુખ્યત્વે ઈરાન અને ગિલિયાએ પોતાના હિંન માડુ બાધા હતા, જ્યારે રજાશાહે દેરાહિન ખ્યાનમાં લઈ એ દિશામાં પ્રયાસ કર્યો હતો. અન્વેરોની આવળ સાર જાણીત્યા રસ્તાઓને ઠેકાણે રજાશાહે ૭૦૦૦ માર્દન લાખા, મોગે મહેનાઈથી દોડી શકે એવા રજા બધાવ્યા આ રીતે જોડો દારા ચાનના ધીમા વ્યવહારને બ લે હવે ઝડપથી એક શહેરથી બીજા શહેરમાં મોગેમાં જઈ શકાય છે ઈરાનમાં હવામાન સારું હોય છે અને ધૂમસ હોતો નથી તેથી વિમાનમાં મુમાશરી કરનારને મારી સવગતા રહે છે શાહને પોતાને વિમાનમાં કરનારો જ રે શોખ હતો અને એઓએ વિમાનગૃહો પણ મધાવ્યા હતા.

૧૨૭ રજાશાહનું નામ ઈરાનમાં Trans Iranian રેન્વેના બધાવનાર તરીકે યાદગાર રહી જશે. મિ એટી ઝે ૨ ઈરાનમાં મુમાશરી કરી એક પુસ્તક ૧૬૦૬માં લખ્યું હતું તેમાં તેઓ જણાવે છે કે ઈરાનની સૌથી પહેલી રેલ્વે તહેરાનથી માત્ર ૭ માર્દુલ દૂર શાહ અબ્દુલ અઝીમની દરગાહ સુધી ઉતારાઓને લઈ જવા નખાઈ હતી જ્યારે કાર્કરને મન થયું અથવા પૂરતી સખ્યામાં ઉતારાઓ આવતા ત્યારે એ

ગાડી દોડતી ! મિ. બ્રેડલી-અર્ટ સ્ટેશન ઉપર આવ્યા અને જ્યારે પશુ ટ્રેન માટે પૂછના ત્યારે તે તત્કાળ આવશે એમ કહેવામાં આવતું. બે કલાક સુધી રોગટ રાહ જોઈ મિ. બ્રેડલી-અર્ટ ઘોડેસવારી કરી તે મંત્રિય પૂરી કરી નાખી. આવી સુધ્યાણી રેલ્વેને ઠેકાણે રજાશાહે એક મહાન રેલ્વેયોજના ૧૯૩૪માં હાથ ધરી, અને તે ઈજનેરી કળાને એક શ્રેષ્ઠ નમૂનો પૂરો પાડે છે. તે ૮૬૫ માઈલ લાંબી છે : પર્વતો, જંગલો, ખીણો ઉપર પુલો અને પાકા રસ્તા બાંધવાનું કામ અતિ નિકટ અને જંગળભયું હોય છે, પણ રજાશાહના નિશ્ચયથી અને યુરોપી નિષ્ણાતોના સહકારથી આ મહાન યોજના પાર જતરી, જે કે તેમ ચર્તા ૧૨૫,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરનો ખર્ચ ઇરાનને કરવો પડ્યો. ખૂબી તો એ છે કે આ મહદ્ કાર્ય પારકાં રાજ્યોની સહજ પણ આર્થિક મદદ વિના સરંજામ ઊતર્યું. એ બાંધવામાં ઇરાનનો જ પૈસો ખર્ચાયો, અને તે ચાહ અને ખાંડ ઉપર કર નાખી રજાશાહે મેળવી દીધા. રજાશાહની પહેલાંના રાજ્યો પ્રગતો પૈસો ઉઘાળી ખાતા, જ્યારે રજાશાહ એ જ પૈસો દેશહિતનાં કાર્યો પછવાડે વાપરતા. આ મહાન રેલ્વે ઉત્તર ઇરાનમાં કેસ્પિયન સમુદ્ર ઉપર આવેલા અંદર શાહથી શરૂ થઈ દક્ષિણ ઇરાનમાં ઇરાની અખાત ઉપર આવેલા અંદર શાહપૂર સુધી દોડે છે. આ રેલ્વેનો ખાસ લાભ એ છે કે એનાથી ઇરાન એકત્ર થયું છે અને અખાંડ ઇરાનની ભાવના દૃઢ બની છે.

ઇરાનીઓનાં બહાદુરી અને શારીરિક બળની પ્રાચીન કાળથી પ્રશંસા થતી આવી છે. ઇરાની લશ્કર થોડો ખોરાક લેવા છતાં અનબળ જેવી સહનશક્તિ બતાવે છે, પણ લશ્કરી શિખ્ત તેને જરાજર શીખનવામાં આવતી નથી અને સૈનિકોના પગારો નિર્ધારિત ન ચૂકવાતા હોવાથી તેઓ મન મૂકી લડતા નથી. મિ. કેર પોટર^૧ ના મત પ્રમાણે જો ઇરાની લશ્કરની દોરવણી યુરોપી અમરદારોથી થતી હોય તો ૫૦૦૦૦ સૈનિકોનું એક એવું ઇરાની લશ્કર પોતાથી ચાત્ર ગણાં મોટા અનુભવી અને કુશળ યુરોપી લડાઈયાઓના લશ્કરને હરાવી શકે. આવી જ મતજન્યું અનેક યુરોપી સુમારો લખી ગયા છે. ૧૯૨૫માં જ્યારે રજાશાહ પ્રધાન હતા ત્યારે એક કાયદો પસાર થયો હતો જે પ્રમાણે ૨૧ વર્ષથી વધુના દરેક યુવકે ફરજિયાત બે વર્ષ સુધી લશ્કરી તાલીમ લેવી પડતી : જેઓ વિદ્યાપીઠમાં બહુતા હોય તેઓ બે વર્ષને બદલે એક વર્ષની તાલીમ લઈ શકે. યુદ્ધની તાલીમ આપનારાં બે લશ્કરી વિદ્યાલયોની તહેરાન ખાતે સ્થાપના કરવામાં આવી

છે, જ્યાં યુરોપથી સુદક્ષિણા શીખી આવેલા અમલદારો તાલીમ આપે છે. રજાચાહ પ્રોતે એક બાજોય ઘરકરી સરદાર હોવાથી ઘરકરની પ્રગતિમાં તેઓ બહુ રસ લેતા હતા. પરંતુ ઈરાનની વસ્તી બહુ ઓછી છે; તેની પ્રાસે માત્ર એક લાખનું ઘરકર છે, અને તે ઠારણે રચિયા જેવા દેશની સામે થવાનાં સંખ્યાબળ અને સાધનસામગ્રી ઈરાન પ્રાસે નથી. વળી જેમ યુરોપમાં અઘતન વૈજ્ઞાનિક શસ્ત્ર બને છે તેમ ઈરાનમાં બની શકતાં નથી.

ઈરાનમાં કાયદાની શી વ્યવસ્થા છે તે હવે આપણે જોઈએ. જેમ મુસ્લિમ દેશોમાં હોય છે તેમ ઈરાનનું મુખ્ય કાયદાશાસ્ત્ર ધાર્મિક હતું અને કુરાન ઉપર રચાયેલું હતું. રજાચાહ હંમેશાં ધર્મને ઠેકાણે દેશદિન તરફ પ્રથમ જોતા અને તેઓએ કાયદાશાસ્ત્રમાં પણ બારે પરિવર્તન કર્યું. અને “કાનૂને ચરઈ” (ધાર્મિક કાયદા) ઉપર “કાનૂને ઉર્ફ” (મુનકી કાયદા) ને પ્રાધાન્ય આપ્યું. યુરોપી કાયદાશાસ્ત્રમાંથી અનેક લાભદાયી સિદ્ધાંતો ઈરાની મુલકી કાયદામાં હાખવ કરવામાં આવ્યા એમ છતાં ધાર્મિક કાયદો નિશાળોમાં શીખવાય છે અને બને ત્યાંમુખી તેને અનુમતીને કામ લેવાય છે, જોકે હવે તેનો અસરકારક દોર રહ્યો નથી, અને ઘણે ભાગે વારસા, લગ્ન વગેરે બાબતોમાં જ તેની અમર સંકુચિત થઈ ગઈ છે. ૧૯૨૭ માં ઈરાનની કચેરીઓની જગ્યાએ પુનર્ગઠના કરવામાં આવી ત્યારે મુસ્લાઓની ખાનગી કચેરીઓને સમૂજગી કાઢી નાખવામાં આવી.

ઝેનવણીની બાબતમાં પણ ધર્મે હદથી જવાબ પ્રવેશ કર્યો હતો. પહેલાં તો મક્તબો (નિશાળો) મસ્જિદો સાથે જ જોડી દેવામાં આવતી. અલગ નિશાળોમાં પણ શિક્ષણક્રમમાં મુખ્ય વિષય ધર્મ જ હતો, અને ઘણે ભાગે મુસ્લાઓ એ નિશાળનું સંચાલન કરતા. રજાચાહ સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારથી નિશાળોની મંજૂરીમાં એકદમ વધારો થયો, અને હાલ ઈરાનમાં સંખ્યાબંધ નિશાળો શિક્ષણ આપી રહી છે ધર્મનું પ્રાધાન્ય હવે બહુ ઓછું થઈ ગયું છે; શિક્ષણક્રમ દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં હોય છે તેવા અઘતન છે, અને પરિણામે લોકોના સંકુચિત માનસમાં પણ થોડા ફેર પડ્યો છે. રજાચાહે પ્રોતે મુનિર્વસિટીની તાલીમ લીધી ન હતી, તે છતાં દેશમાં ઝેનવણીને ફેલાવો થાય તે જોવા તેઓ અત્યંત ઉત્સુક હતા. ઝેનવાયેલા દેશમાંથી ધર્મોપદેશ અને અસહિષ્ણુતા આપોઆપ નષ્ટ થાય છે તે એઓ ખરાબર સમજતા. હવે ઈરાનનાં દૂર દૂરનાં ગામડાઓમાં પણ પ્રાથમિક ઝેનવણી ફરજિયાત બની છે અને તે મક્તબા છે. રાત્રિશાળાઓ પણ શરૂ થઈ છે અને તહેરાનમાં નાનાં બાળકોને સહશિક્ષણ આપવાનો

પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે. યુદ્ધની તાલીમ આપનારી, ઉદ્યોગ અને હુન્નરકળા વિષયક શિક્ષણ આપનારી અને ,ખેતીવાડીને લગતી પણ કૌશલ્યો તીકળી છે. ૧૯૩૫ માં તહેરાનમાં વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવામાં આવ્યું. વળી તહેરાન ખાતે એક બીજું ખાસ “દાનિશકદેહ” (વિદ્યાલય) માત્ર ધાર્મિક કેળવણી આપવા સારું ખોલવામાં આવ્યું છે. દર વર્ષે લગભગ સો ઇરાની વિદ્યાર્થીઓને ચડતી કેળવણી માટે યુરોપ મોકલવામાં આવતા અને પાછા ફરતાં તેમને જિંયા હોદ્દા આપવામાં આવતા. ભારે ખર્ચ અને ઝડેમતનો ભોગે રઝાયાહે ઇરાનને સમૃદ્ધ અને આખાદ કયું છે. અનેક ઠેકાણે વીજળીનું ઉત્પાદન કરનારી કંપનીઓ બની થઈ છે; કાપડ બનાવનારી મિલો સ્થપાઈ છે; ખાંડ અને મિર્મેટનાં કારખાનાં ખૂલ્યાં છે; ખેતીને ઉત્તેજન મળ્યું છે, અને ચાહતા બગીચા ઉગાડવામાં આવ્યા છે. વળી અનેક બધ્ય મકાનો બંધાવી શાહે ઇરાનની રોનકમાં અધિક વધારો કર્યો છે. મોટાં શહેરોમાં ૨૦ થી ૩૦ ફૂટ પહોળા “ખિયાબાન” (avenues, વૃક્ષવાટો) બનાવવામાં આવ્યા છે, જે ઉપરથી ઇરાન, જે કાબરવંશ દરમ્યાન એક પછાત દેશ હતો, તે હવે કેટલેક ઠેકાણે એકાદ યુરોપી દેશ જેવો અદ્યતન દેખાય છે. ટપાલ, ટેલિગ્રાફ, ટેલિફોનની, અને હવે રેડિયોની સારી સગવડ છે, અને દરેક શહેરની આંતરિક જઝરિયાતો પૂરી પાડવા માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (Municipality) ની પણ ગોઠવણ થઈ છે. ઐયાસી અને સ્વાથી કાબરવંશી શાહોના વખતમા અધેર અને અંધાધૂંધી અને ચૈતન્યશીલ અને દેશહિનકારી રઝાશાહના વખતની સુવ્યવસ્થા અને આખાદી વચ્ચે આકાશ પાતાળનું અંતર છે, અને તે રઝાશાહ સત્તા ઉપર આવ્યા તે પહેલાંના અને તે પછીના ઇરાન વિશેનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કરતાં જણાઈ આવે છે.

રઝાશાહે કરેલી એક ખાસ સામાજિક સેવા તે મુદત્તાઓનો દોર તોડવાની છે. દરેક દેશના ધર્મગુરુવર્ગે મહાન સેના બજાવી હશે, પરંતુ તેઓમાં જોયો ધર્મોધ અને રૂઢિપૂજક છે તેમણે દેશને ભારે નુકસાન પણ કયું છે તે કબૂન ક્યાં વિના છૂટકો નથી. ઇરાનમાં પણ, ખાસ કરી ન્યારથી ૧૬મી સદીથી સફવી વંશ સ્થપાયો ત્યારથી, મુસ્લાઓનું જોર બહુ વધી જવા પામ્યું. રાજ્યમાં તેઓએ લોકોના ટેકાથી સત્તા જમાવી, અને ધર્મના નામે તેઓ દરેક સુધારાવધારાની વિરુદ્ધ પડતા. અગ્રેજીમાં કેળવણી આપવાની પણ તેઓ વિરુદ્ધ હતા; ચંત્રવાદ અને વૈજ્ઞાનિક સુધારાવધારાઓના પણ તેઓ શત્રુ હતા; જ્યારે દેશમા રહેલે દાખલ થઈ ત્યારે

તેઓએ બારે બેઠાપોહ જમાવ્યો, ધાર્મિક કાયદાને ઠેકાણે મુતકી કાયદો આપ્યો અને લગ્ન, તનાક વગેરેમાં ફેરફાર મૂકાયા ત્યારે પણ તેઓએ ઉદ્ઘાપન મચાવ્યો, રાજ્યમત્તાને ઠેકાણે પ્રજાસત્તાની વાત થઈ તો તેમાં પણ તેઓએ મજબૂત સામનો કર્યો, અને જ્યારે જાઓએ પરદાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તો જલ્દા જ પડતું તેમને લાગ્યું જણીતો આધુનિક શાયર ઈરજ મીઝા મુન્તાઝી મારે કહે છે કે —

“દર ઈરાન તો સુવદ મુસ્લા વ મુસ્લી,
બરઝે બદતર અઝ ઈન હમ બમુસ્લી”

યાને જ્યાસુધી ઈરાનમાં મુસ્લા-મુસ્લીઓનો દોર છે ત્યાસુધી આજના કરતા પણ તમારો વિરોધ ખૂંદો દિવસ આવશે. મુસ્લાઓને હમેશા ઇસ્લામ બચમાં હોવાની ગંધ આવ્યા જ કરતી, અને રજાશાહને લાગ્યું કે જ્યાસુધી આ પ્રભાધાનીઓનું જોર તું નહિ ત્યાસુધી કમી જ સુધારો શક્ય નથી

પણ આ મેકાઓનો અભેદ કિફો તોડવો કેમ? આઘપાશાએ તો તે બેઘો હતો, અમાનુષનાહે તેમ કરવા જતા પોતાની રાજમાની ખોઈ હતી રજાશાહે લોકોની નાડ જોઈ માળીમાળીને પાણી પીવામાં જ પોતાની સનામતી જોઈ મિ. એનનેન સદન^૧ પ્રમાણે રજાશાહ ઈરાનને તુર્કી માફક એક Lay State (ધર્મમુરુવર્ગની દોરવણી વિનાનું બિનમઝકબી રાષ્ટ્ર) બનાવવા ઇચ્છતા, પરંતુ તેમ થતા જનસમાજ તરફથી વિરોધનો બારે નટોળ ભેગો થશે એમ તેમને લાગ્યું પડેલા તો મુસ્લાઓને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ લેવામાંથી મુક્ત કર્યા, અને ફરજિયાત યુદ્ધથી પોતાક પહેરવામાંથી પણ તેઓને બાકાત કરી તેમનું માન જાળવ્યું રજાશાહે તે બાદ મુસ્લાઓ સાથે કુનેહથી કામ લેવા માગ્યું પહેલપહેલાં તો મુસ્લાઓ શહેરમાં એક મોટું સરખસ કાઢવાની જોગવાઈ કરે તો રજાશાહ તેનો વિરોધ કર્યો વિના તે જ સમયે મફત સિનેમાના બેનો બનાવવાનો પ્રમથ કરતા, એટલે મુસ્લાઓના સરખમમાં દોષ જતું નહિ^૨ કેટલાક સમય મુધી સાપ મરે પણ લાકડી બાગે નહિ તેરી ગીત રજાશાહે કામ રાખ્યું પરંતુ જેમ જેમ શાહ જ્ઞાતા ગયા તેમ તેમ મુસ્લ ઓ સાથે મખ્ત હાથે કામ લેતા ગયા અને છેવટે તેઓનો દોર

1 Modern Iran by L. P. Elwell-Sutton (1941)

2 Raza Gilani's Palaces 13, Mr. Muhammad A. Farnooghi

તેમણે તદ્દન તોડી નાખ્યો. હવે તહેરાનમાં આવેલા “દાનિશકદેહ” નામના ધાર્મિક વિદ્યાલયમાં જે ચાર વર્ષ સુધી કેળવણી લઈ ઉત્તોર્ણ થઈ બહાર પડે તેને જ મુસ્લા કહેવામાં આવતો. ધણી મુસ્લાઓએ પોતાના દોર તૂટી ગયેલો જોઈ ખીજ નોકરી સ્વીકારી. રજાશાહે મુસ્લાઓનું જોર કેમ તોડ્યું તે આપણે આગળ ચાલતાં અનેક બાબતોમાં જોઈશું : તે સમયે અહીં જ વર્ણવવું અનુકૂળ થઈ પડે નહિ.

હવે પરદાના રિવાજ વિશે થોડીક ચર્ચા કરીશું. રજાશાહ સત્તા ઉપર આવ્યા તે પહેલાં કન્યાકેળવણી અને પરદાનિષેધના પ્રશ્નોએ સૌ ઠાઈનું ઈરાનમાં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પ્રો. મોલવી^૧ પ્રમાણે તહેરાનમાં લગભગ ૧૯૦૭માં સૌથી પ્રથમ કન્યાશાળા કાઢવાનું માન અમેરિકન મિશનવાળાઓને જાય છે. ત્યારબાદ તુર્કા ખાનમ નામની ઈરાની બાનુએ ખીજ કન્યાશાળા ૧૯૧૦માં કાઢી હતી, પરંતુ મુસ્લાઓએ તેને કાફર કહી; તેની નિશાળનાં બાજઠ, ખુરસી વગેરેને તુડસાન થયું, અને નિશાળે જતી કન્યાઓને પણ માર પડ્યો. પરંતુ હિંમતવાન અને કેળવાયેલી બાનુઓનો સાથ મળવાથી એ જ નિશાળે પ્રગતિ કરી અને ૧૯૧૩માં ઈરાની સરકારે તેને માન્ય રાખી. પરદાની બાબતમાં રજાશાહે પહેલાંથી જ હિંમતથી કામ રાખ્યું. તેઓ જાણતા કે બ્યાંસુધી મુસ્લાઓ છે ત્યાંસુધી પરદો છે, અને બ્યાંસુધી પરદો છે ત્યાંસુધી ઈરાનની અડધી વસ્તી અધિકારમાં સમાયેશે. ઈરાની બાનુઓ કેળવણી લઈ શકશે નહિ, અને પોતાની શક્તિ કે કાબેલિયત પ્રદર્શિત કરી શકશે પણ નહિ, માટે એમણે મૂળમાં જ ધા કરી મુસ્લાઓનો દોર તોડ્યો કુગન પ્રમાણે પરદો રાખવો કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે તો શાહ તદ્દન એપરવા હતા, જોકે તેઓ એટલું જ જાણતા કે પ્રગતિતને માટે આ સુધારો અત્યંત આવશ્યક હતો.

ખીજ સ્ત્રીઓને હિંમત આવે તેટલા માટે શાહખાન પોતે પરદા વિના દરવા લાગ્યા. એકત્રર ૧૯૨૮માં શાહખાન કુમની ફાતેમા અલ્લ મઆમુમાની પત્નિ દરગાહે ગયા; અને ત્યાં તેમણે પોતાના મુખ ઉપરથી પરદો ખસેડ્યો. તેમ કરવા માટે નમાઝ પઢાવનાર મુસ્લાએ તેઓને સખ્ત ટુપકો આપ્યો, અને જોગા મળેલા લોકોએ પણ નાપમંદગી દર્શાવી. આ ઉપરથી શાહખાનુએ પોતાના પતિને ટેન્કિફાન કારા આ વિગત જણાવી. આ સાંભળી રજાશાહ થોડાક સમય સંનિકેને લઈ મોટરમાં

થોભ્યા વિના છપ માઈલિની મુસાફરી કરી કુમ આવ્યા, અને બર સમામાં તે મુસ્લાને પોતાના ચાખૂંથી ફટકાવી કાઢ્યો. કુમની દરગાહ જોઈ પવિત્ર સ્થળ અને ત્યાં એક ધર્મશુરુની થયેલી આવી બેઈશુકની કોઈ બીજા સંજોગોમાં લોકો સહન કરત નહિ; પરંતુ રઝારાકે પોતાની તાકત જોઈ કામ લીધું હતું, અને તે પછી કોઈ પણ શ્રી પરદા વિના ફરે તેની વિરુદ્ધ કોઈ બેસતું નહિ. ૧૬૩૪માં શાહબાનુએ વિના પરદા પુરે પર્માં મુસાફરી કરી. છેવટે ૮-૧-૧૬૩૬ને દિને એક શાહી-ફરમાન અનુસાર પરદાના રિવાજને તિલાંજલિ આપવામાં આવી. હવે જો કોઈ શ્રી પરદો ઓઠી બહાર નીકળે તો કોઈ દુકાન પર તે સોદો કરી શકે નહિ, અને કોઈ પણ માડીવાળો તેને માડીમાં જગ્યા પણ ન આપે. હવે ઈરાની બાનુઓ પોતાનો જૂનો પહેરવેશ ત્યજી પુરોપી લેખાસ સજો છે અને પુરોપી ફેશન પ્રમાણે પોતાના વાળનો સજમાર કરે છે. હવે ઈરાની સરકાર ઓઝોને નોકરીએ પણ રાખે છે; એટલું જ નહિ પણ નાટકમાં ખીપાત્રો ભજવવા ઓઝો જ નીકળવાના દાખલા બન્યા છે. પરદાને અધકાર દૂર થતાં ઈરાનની સ્ત્રીશક્તિ પ્રકાશમાં આવી છે, અને ઓઝો પ્રકાશમાં આવતા સમાજ પણ પ્રકાશવાન બન્યો છે.

લગ્ન અને તલાકની બાબતમાં પણ યોગ્ય સુધારા કરવામાં આવ્યા. અનેકપત્નીત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી; તેમ કરવું તે ઇસ્લામ વિરોધી કહેવાય, કેમકે કુરાન પ્રમાણે ચાર પત્નીઓ કરવાની છૂટ આપવામાં આવેલી છે (કુરાન ૪, ૩); પરંતુ એકથી વધુ સ્ત્રી કરવાનું સુરકેશ બનાવવામાં આવ્યું. જોણે બીજી પત્ની કરવી હોય તેણે તેની આમજ કબૂલ કરવું પડતું કે પોતાની પહેલી પત્ની હવાત છે : એટલું જ નહિ પણ બીજી પત્ની કરવા પહેલાં પહેલી પત્નીની રજા લેવી પડતી, જે વણખરુ સહેવાઈથી મળતી નહિ. બાળકમયી ઈરાની સમાજની ખરાબી થઈ હતી, પરંતુ હવે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો કે ૧૮ વર્ષની અદરના કિશોર અને ૧૬ વર્ષની અદરની કન્યાથી લગ્ન થઈ શકે નહિ. વળી લગ્ન પહેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીએ શારીરિક યોગના રિઝર્વ પ્રમાણપત્ર પબ્લ રજૂ કરવું પડે છે. લગ્ન થઈ રજા બાદ તે કચેરીમાં રજિસ્ટર કરવું પડે છે. ઈરાનમાં તે વખતે “મુતઆ” અથવા કામચલાકે લગ્નનો પણ રિવાજ હતો જો કોઈ મુસ્લિમ પોતાની પત્ની રિના બીજો શહેર જતો તો ત્યાં “મુતઆ” કરી શકતો, અને કોઈ શ્રી સાથે થોડાક વખત માટે કાયદેમર સંબંધ બાંધી શકતો. આ માત્ર એક

licensed prostitution (પરવાના સાથે કરેલી બદ્દેલી)નું જ કૃત્ય હતું, અને હવે એનો સંપૂર્ણ નિરોધ થયો. એક બીજો સંગ્રામ “સીધે” નામનો હતો, જે જોડાણમાં પણ એને પરિણીત પત્નીના હક મળતા નહિ : એ રિવાજને પણ કાયદા પ્રમાણે રદ કરી ઈરાની સમાજનું શુદ્ધિકરણ કરવામાં આવ્યું. તે વખતના ઈરાનમાં પુરુષો નજીબાં કારણસર પોતાની પત્નીઓને તલાક આપતા. ઈરાનમાં રહી ત્યાંના બરથોસ્તીઓની સેવા કરનાર મિ. અરદેશર રિપોર્ટર^૧ પ્રમાણે મુસ્લાઓની ગેરહત્યા સત્તા અને હથકી નીનિરીતિથી પુરુષો તલાક આપવાના હકનો છૂટથી ગેરલાભ લેતા. તેથી અનેક કુટુંબોની ખરાબી થતી અને અનેક સ્ત્રીઓ પોતાના યુગ્મજન માટે અડે રસ્તે જીતરી પડી પોતાની જિંદગીનો નાશ કરતી. એકવાર તો સેંકડો ઈરાની સ્ત્રીઓનું ગંગાવર ટોણું વડા વઝીરના મહેલ ઉપર ધસી ગયું, અને પુરુષો માટે છૂટાછેડા આપવાનું વધુ સુરક્ષેષ થઈ પડે એવા કાયદા માટે તે સ્ત્રીઓએ જોરજોરથી માગણી કરી. હવે આ અન્યાયી, એકતરફી તલાકના રિવાજમાં મુધારો કરવામાં આવ્યો, પરણેલી સ્ત્રીઓને વારસા વગેરેમાં જોઈતું રક્ષણ મળ્યું, અને અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રીઓ પોતે પણ પોતાના પતિઓને તલાક આપી શકે એવું નક્કી થયું.

રજાશાહ યુરોપી દેશોની દખલગીરી સહન કરતા નહિ પરંતુ દેશના ઉદ્યોગોમાં, પોતાની મહાન રેલ્વેનાં બાધકામ વગેરેના તેઓ યુરોપી નિબળાતાની સલાહ લેતા તે આપણે જોઈએ. યુરોપના દેશોની શિસ્ત અને વ્યવસ્થાશક્તિના પણ તેઓ વખાણનાર હતા. તેઓને યુરોપી પોશાકનો બહુ શોખ હતો, અને તે લેઆસ પોતાની પ્રમ્મ ધારણ કરે તે જોવા તેઓ આતુર હતા. તેઓના હુકમથી દરેક નાની પકિતના અમલદારને યુરોપી પોશાક સિવાયવા માટે એક મહિનાનો વધુ પગાર મળ્યો. છેવટે ઈરાની પુરુષો અને સ્ત્રીઓ યુરોપી પોશાક પહેરનાં થઈ ગયાં. તેમાંથી મુહનાઓ જ માત્ર મુક્ત રહ્યા અને તેઓ પોતાના અસલી લાંબા ઝબ્બામાં સજ્જ થતા. તે ઉપરાંત ૬-૧૨-૧૯૨૮ ના રજાશાહના હુકમથી દરેક ઈરાની પુરુષને “કુલાકે પહેલવી” નામે ઝોળખાતી, ફેંચ લોકો પહેરે છે તેવી, ટોપી ફરજિયાત ધારણ કરવી પડતી. એ ટોપી સહેલાઈથી ઊંચકી શકાય તે માટે આગળથી તેની કિનારી નીકળી આવતી રાખવામાં આવતી. લોકોના છૂટાપણા ઉપર આ વધુ ત્રાપ

૧. “જમે જમશેદ” સ્મારક ગ્રંથમાં મિ. અરદેશર એલ્લજી રિપોર્ટરનો લેખ — “આજનું પહેલવી ઈરાન” (૧૯૩૨)

પડી તેથી શીરાઝ, ખુઝિસ્તાન વગેરે રજાઓએ લોકોએ ખંડ ઉઠાવ્યાં; પરંતુ, ચાહ અડગ રહ્યા અને તોફાન ગમાવી દેવામાં આવ્યાં. વળી આ ટોપી તો મુઝલાએને પણ પહેરવી ફરજિયાત હતી. તેઓએ બહુ ઠંડી ફરિયાદ ઉઠાવી કે નમાઝ દરમ્યાન જમીન ઉપર માથું મૂકતાં આ ટોપીની નીકળી આવતી કિનારી તેમને નડતી હતી. રજાશાહે ટુકમ ક્યો કે નમાઝ પઢતાં ટોપી એવી રીતે પહેરવી કે તેની નીકળી આવતી ધારવાળો ભાગ પછવાડે આવે ! ઈરાનના લોકોમાં તરેહવાર જાતની પાઘડીઓ અને ટોપીઓ પહેરવાનો રિવાજ હતો : પરંતુ બ્યારે બધા જ આ પહેરવી ટોપી પહેરતા થયા ત્યારે આખા ઈરાનમાં એકત્રતાની ભાવના જાગી અને મૌ સમાન છે એમ પણ લાગ્યું. જેમ હિંદમાં ધેણી ટોપી પહેરવાથી આઝાદીની, અને માંધીજીના ચિચારો પ્રત્યે સહાનુભૂતિની ભાવના જાગી, તેમ “કુધાડે પહેરવી” થી ઈરાનમાં એકત્રની લાગણી ફેલાવા પામી. ઈરાનીઓને લાંબાદાય જોવા અને બોલના મો ભરાઈ જાય તેવા ખિતાબો ધરાવવાના બહુ શોખ હતો, અને અમુક જાણીના માણુમના નામ સાથે એકાદ બે લીટીઓ ભરી તેના ખિતાબો ફરીવવાનો કટાળાભર્યો રિવાજ હતો; પરંતુ સમાનતાની લાગણી વધુ ફેલાવા પામે તે સારુ શાહે તમામ ધાર્મિક અને મિન ધાર્મિક બેતાબો રદ કર્યો, અને હવે સો નાના કે મોટા માત્ર “આઝા” (શ્રીયુત) ના જ નામથી ઓળખાય છે ઈરાનીઓ કેટલીક વખત તેમણે ધારણ કરેલાં ઉપનામોથી અથવા આત્મ રંગીલા ખિતાબોથી જ ઓળખાતા, અને તેઓ અટક ધરાવવાની પરવા કરતા નહિ. રાજ્યનું કાર્ય વધુ સરળતાથી ચાલે તે સારુ ગાસાહના ટુકમથી હવે દરેક માણુસને અટક ધારણ કરવી પડી, અને મૌયા પ્રથમ ગાડે પોતે જ “પહેરવી” અટક ધારણ કરી બધાપને દાખલો બેસાડ્યો.

રજાશાહેને મનથી સૌ ધર્મો સરખા હતા, અને સાધારણ મુસ્લિમથી મુસ્લા મોટા અને સુન્ની કરતાં શિયા ચડિવાતા એમ તેઓ માનવા બિશ-કુશ તેવાર નહોતા. ઈરાનમાં એકવાર એવી વિપરીત સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી કે માત્ર શિયાઓ જ રાજ્યની પ્રજા ગણાતા, પરંતુ હવે રજાશાહના ટુકમ પ્રમાણે ઈરાનમાં જ-મેલો દરેક માણુસ, મુસ્લિમ હોય કે જરમુસ્લિમ, તે એક ઈરાની નાગરિક કહેવાતો, અને ઈરાની નાગરિકત્વ ધરાવવાને તેને હક રહેતો. ઈરાનમાં સરકારી નોકરી મેળવવા માટે “દોમ” ભરવું પડે છે, તેમા બવે હોય છે તેમ નામ, હામ, ધર્મ. ચોખ્ખા વગેરે કક્ષમો ભરવી પડતી હતી. પરંતુ ચાહના ટુકમથી અરજદાર ક્યો ધર્મ પામે છે તે બતાવવા

સારું “ફોર્મ” માં કલમ જ રાખી નથી : કેમકે શાહના મત પ્રમાણે તે માણસની યોગ્યતા જ જાણવા જેવી છે, તે મુસ્લિમ છે કે ગેરમુસ્લિમ તે જાણવાથી કશો જ લાભ નથી. આ રીતે રાજ્યમાં શાહે ધર્મને તદ્દન ગોણું સ્થાન આપી દીધું. વળી પશ્ચિમના દેશોની નકલ કરી શાહે ઇસ્લામમાં “રેડ ક્રોસ” “બોય સ્કાઉટ” અને “ગર્લ ગાઈડ્સ” જેવી સમાજસેવાઓ સંસ્થાઓ બરપા કરી. દેશમાં એક જ દેશાવી વતનપરસ્તીનો જોશ જાગ્રત કરવા હવે ઇસ્લામ માટે એક રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રગીત નક્કી થયાં, અને દરેક ઇસ્લામીને પોતાના દેશ માટે ગૌરવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું. ઇસ્લામમાં હવે વિદેશી કંપનીઓને એકઠાથું ઈજારાઓ મળવા તો અશક્ય જ હતા : હવે “બંક મિસ્ત્રી” (રાષ્ટ્રીય બેંક)ની સ્થાપના થઈ : તે ઉપરાંત ખેતીવાડીને લગતી બેંક પણ સ્થપાઈ કે જે ખેડૂતોને નાણું ધીરી તેમને બીજા લેણદારોના બોગ થતા અટકાવતી.

દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે તે જોવા શાહ બહુ આતુર હતા. સૌ કોઈને ઇસ્લામમાં આવી વેપારધંધો કરવાની છૂટ હતી, પણ ઇસ્લામમાં રજોનો પૈસો ઇસ્લામની બહાર જઈ શકતો નહિ. આ કાલદાને લીધે હિંદના પારસીઓ પૂરતી સંખ્યામાં વેપાર અર્થે ઇસ્લામ જઈ શક્યા નહિ કેમકે જો જય તો ત્યાં મેળવેલી કમાઈ ત્યાં જ છોડી આવવી પડે. આ ધારો બહુ વિચિત્ર કહેવાય, પરંતુ રજાશાહને હેડે દેશહિન સૌથી પ્રથમ વસેલું હતું, અને દેશનું દ્રવ્ય દેશની બહાર ખેંચાઈ જતું જોવા તેઓ માગતા નહોતા. રજાશાહ ઇસ્લામના પ્રાચીન અવશેષો માટે હંમેશાં મગઝર હતા, અને કોઈ પણ નાના મોટા અવશેષને ઇસ્લામની બહાર મોકલવાની સખ્ત બંધી હતી. ઇસ્લામમાં પરદેશથી પુષ્કળ માત્ર આયાન થતો હતો—અગમગ ૭૦ ટકાનો માત્ર તો માત્ર રચિરાથી જ આરતો હતો તેથી દેશ દરિદ્ર રહે એમાં નવાઈ નહિ. એના ઉપાય તરીકે રજાશાહે દેશનું ઉત્પાદન વધે તે સારું અનેક મિસો, કારખાનાંઓ, ફૂન્નરશાળાઓ વગેરેની સ્થાપના કરી, અને યુરોપી નિષ્ણુતો રાષ્ટ્રીય પણ દેશનું ઉત્પાદન વધારવા ભારે પ્રયાસ કર્યો. ઇસ્લામમાં સશક્ત શરીરના દરવીશો બીજા માગવાનો ધંધો લઈ એસી લોકોને ત્રાસ આપતા અને ગરીબ દેશની ગરીબાઈમાં જોર વધારે કરતા. રજાશાહના દુકમથી જે દરવીશો રળી કમાઈ શકે એવા સશક્ત હતા તેમને બીજા માગતા અટકાવી યોગ્ય કામે લગાડી દેવામાં આવ્યા, કે જેથી દેશની ઉત્પાદન શક્તિમાં વધારો થાય.

ઇસ્લામમાં પારસીઓની સ્થિતિ ૧૯મી સદીમાં હીનપરસ્તીભરી હતી, અને હેવાનિયનબંધાં જીવન છતાં તેઓ શી રીતે જીવી શકતા તે સમજાતું

પણ નથી. ૧૭૩૦માં ઈરાનમાં ત્રણથી ચાર લાખ પારસીઓની વસ્તી હતી તે ૧૮૫૪માં અનેક કારણોના કારણે માત્ર આઠ હજારની થઈ. હિંદમાં ઈરાન જઈ જતા પારસી મિશનરી મિ. માલેકજી હાન્ડિયાએ હિંદના પારસીઓના પૈસા અને પોતાની અધ્યાત્મિક સેવાના બોગે જે ઈરાની જરૂરોસ્તીઓની સેવા ૧૬મી સદીમાં ન થતી હોય તે તો તેઓની આજે થી વધે થઈ હોય તે કદી યદ્યતું નથી. ૧૮૬૦ માં તેમના નીપજેલા મરણ પછી મિ. અરેશર રિપોર્ટરે આ નેક કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. તે વખતે પારસી અને મુસ્લિમ વચ્ચે મોટો તણાવ માનવામાં આવતો; પારસીઓને જમિનો ભરવો પડતો; સામેથી મુસ્લિમને આવનો જોઈ પોતાના ખર્ચ ઉપરથી ઊતરી જવું પડતું; ખામ જુદાં જણાઈ આવે તેવાં વસ્ત્રો પહેરવાં પડતાં, મુસ્લિમનો હાથ ધારવાને લાગે એવાં નીચાં ધરોમાં રહેવું પડતું; શહેરથી દૂર “ગમ મહોલ્લે” (પારસીનવાસ) નામના એક અલગ સ્થાનમાં અરુદ્યોની પેઠે વસવું પડતું; અને માત્ર જુદો ધર્મ પાળવાને કારણે જ આવા આવા અનેક અસહ્ય અન્યાયી કાયદાઓનો તાલ વેડવો પડતો. પરંતુ રજાશાહ મત્તા ઉપર આવ્યા પછી પારસી કે મુસ્લિમ સૌ સમાન ગણાવા લાગ્યા, અને ધર્મને કારણે કોઈ પણ એક કોમ બીજી કોમ ઉપર જુદમ ગુનગરી થકતી નહિ.

એટલું જ નહિ પણ હવે પારસીઓ જ સાર્વત્રિક, દ્રાવિડ અને નૌદીશવાનની ઔપાદ છે એમ ગણી એમના માનમરતનામાં વધારો કરવામાં આવ્યો. વળી શહે પોતે “પહેલવી” અટક ધારણ કરી જાણે પોતે પારસીઓના સંબંધી હોય એમ બતાવ્યું. હવે પારસીઓને રાજ્યમાં જવાબદારીભરી હોવા મળવા લાગ્યા, ઈરાની જરૂરોસ્તીઓને મજલિસમાં પોતાનો એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો, અને અરબી જમશીદે જમશીદ્યાન અને અરબી કવચુમરો શાહરખ જેવા જાણીતા ઈરાની જરૂરોસ્તીઓ મજલિસમાં બિરાજતા થયા. જે હીનપરતીઓ પોતાક પારસીઓને પહેરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી તે તજ હવે તેઓ પોતાનો પોતાક પહેરવા લાગ્યા, જે કે હાન તો સૌ બેગા તેઓએ પણ યુરોપી પોતાક ધારણ કર્યો છે. પારસીઓનું અસલ પ્રાચીન “કવશી” (પૂંછડીવાળી અર્ધમનુષ્યની આકૃતિ)નું નિશાન રજાશાહે જાહેર ઈમારતો ઉપર ચિતરાવી તેને એક રાષ્ટ્રચિહ્ન બનાવી દાધું. ઈરાની મુસ્લિમો જરૂરોસ્તી નામો ધારણ કરે તેને ઉત્તેજન આપવામાં અ.બ્યુ. નવા વર્ષની સરખાન પારસીઓના જમશેદી નવરઝથી કરવામાં આવી ઈરાની પચાંગમાં જે મુસ્લિમ મહિનાઓ

હતા તેને ઠેકાણે જરથોસ્તી નામવાળા મહિનાઓ નક્કી થયા. તદેગનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઇરાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું, અને અવસ્તા પહેલવીના અભ્યાસ માટે ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી ઇરાનનાં ખંડેરા અને અવશેષોના અભ્યાસ માટે એક ખાસ પ્રાચીનવસ્તુવિદ્યા (archaeology) નું ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. તદેરાનમાં એક ખાસ સંગ્રહસ્થાન બેબું કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં પ્રાચીન ઇરાનના અવશેષો મૂકવામાં આવ્યા. ઇરાનનાં જાહેર બાંધકામોમાં પ્રાચીન હાખામની અને સામાની સ્થાપત્યનું બને ત્યાંસુધી અનુકરણ કરવામાં આવ્યું ઇરાનનાં પ્રાચીન શિશ્નો, કાતરકામો, લેખો, ખંડેરા વગેરેને કોઈ બેદરકારીથી નુકસાન ન પહોંચાડે તે સારું ખાસ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. (વેદશીઓએ ઇરાનનું નામ તેના પાર્સ નામના પ્રાંત ઉપરથી “પર્સિયા” પાડ્યું હતું: આ પરદેશી નામ રજાશાહ જેવા વતન-પરસ્તને ખૂબવા લાગ્યું, અને ૧૯૩૫ના જામશેદી નવઝઝ (૨૧મી માર્ચ) ના દિવસે એક શાહી ફરમાન અનુસાર આ દેશનું નામ “પર્સિયા” નહિ પણ “ઇરાન” (ઐરાનવએજે અથવા આર્યાવર્ત) નક્કી કરવામાં આવ્યું. ઇરાનને મજબૂત કરનાર મહાન રાષ્ટ્રિય લાગેર ફિરદોસ્તીની જન્મ-સહસ્ત્રાબ્દી એ જ વર્ષમાં પડતી હોવાથી તે પ્રમુખ ભારે દબદબાથી ઊજવવામાં આવ્યો, અને દેશદેશાવરના પ્રતિનિધિઓએ તેમાં ઉમંગભેર ભાગ લીધો હતો. ફિરદોસ્તી જન્મ દિન થયેલો મનાય છે ત્યાં શાહે એક બંધ મુકબરો બધાવ્યો, અને સારી અને હાજિજની કબરો ઉપર પણ મુદર હમારતો બધાવી પચામ માઠ વર્ગો ઉપર જે કોઈ જ્યોતિષીએ ઇરાનની આવી બેહતરી થશે એવું બવિધ્ય બાખ્યું હોત તો જરૂર તેને હસી કાઢવામાં આવત; પણ જે તે દિવસોમાં અકસ્માતીય મનાવું તે રજાશાહે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

રજાશાહ ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોથી નહિ, પણ રાષ્ટ્રમંજિત અને દેશહિતથી દોરવાતા તે તો તદ્દન ખુલ્લું હતું. તેમ કરતા એમણે જરથોસ્તી ધર્મ, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, તાર્કશાસ્ત્ર, કળા, રીતરિવાજ વગેરે તરફ વધુ વલણ બનાવ્યું એ પણ નક્કી છે. રજાશાહના ઇરાનમાં થયેલા મુસ્લિમ ઇરાનીઓ જરથોસ્તી ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તરફ વલણ બનાવવા લાગ્યા. (મ. અરદેશર રિપોર્ટર^૧ ઇરાનમાં એક અધ્યાપકને મળ્યા હતા જેના મન મુજબ તદેરાનમાં

૧ “ જામે જામશેદ ” સમારક ગ્રંથમાં મિ. અરદેશર એલ્લછ રિપોર્ટરને લેખ — “ આજનું પહેલવી ઇરાન ” (૧૯૩૨)

જરથોસ્ત્રી ધર્મને જીવંતથી સ્વીકારના ધર્મી intellectual converts દેખાતા, અને આ નગરકે પારસીઓ તરફથી જો ધાર્મિક પ્રચારમાં શરૂ થાય તો તેમના મદદથીઓની મજબૂત જરૂર વધવા પામે એમ તેઓએ જણાવ્યું. મિ હામ^૧ પ્રમાણે કેન્દાકાનેસ એવો મન હતો કે રજાશાહ પોતે જરથોસ્ત્રી ધર્મને રાજ્યવર્મ તરીકે સ્થાપવાની છૂપી મકમલ ધગવા રજાશાહની મકમલથી હોતે તે આપણે જાણી શકતા નથી પરંતુ તેઓની મગતિથી ઉપરથી જણાય છે કે ધર્મને એઓ પ્રાવાન્ય આપના જ નહોતા — પછી તે એક ધર્મ હોય કે બીજો વળી દેશબક્ષ નેવાઈ તેઓ હામમની અને આમની કાજની ખર્ચમાં બહુ ગોરવ નેતા જેમ હિંદનો એક જરથોસ્ત્રી રામ કૃષ્ણ જુદા, અગે કે અમરને મહાન પ્રિયો ગણી તેઓ હિંદુ મોદ કે મુસ્લિમ હોવા છતાં તેમની પ્રથમા કરે છે તેમ રજાશાહ જમણી ઝગુસ્ત્ર આર્સમ રામ કે નીલીરાનને મહાન ઈરાનીઓ ગણી તેમના ગુજુહાન માતા રજાશાહે ઇરાની સમુદ્ધિની મહત્તા ન જોઈ તેવું એક કારણ કાઢ્યું એ હોઈ છે કે તેમને જે મહામારના સમાજસુધારે કરવો હતો તેની પ્રેરણા તેમને ઇરાની નહિ પણ જરથોસ્ત્રી સમુદ્ધિમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી અને તે કારણે તેઓ જરથોસ્ત્રી ધર્મ, હાંદામ વગેરે તરફ દોડવા દેખાતા પરંતુ એ આપણે તો એ છે કે માત્ર રજાશાહ જ નહિ પણ મમરના ઈરાન દેશ ઇરાની નહિ પણ જરથોસ્ત્રી ધર્મ અને સરસ્ત્રી ઉપર આજે ક્રિદા થયો છે અને પોતાની પ્રેરણા ઈરાનના મોટી પ્રાચીન ધર્મમાંથી મેળવવા આપણે છે ઈરાની રૂઢિચુસ્ત મુસ્લિમોમાં આવો આરે પ્રેરણ થવા પામ્યો છે તે આપણે તેમના માર્કિતમાંથી આવના પ્રકરણમાં જોઈશું અને આપણને જણાવે કે અનાહ અને હજરત મુહમ્મદને ડેવાણે અદુરમજદ અને અગે ઝરથુસ્ત્રના નામો છૂટથી લેવાય છે માત્ર એક રામએ જો જરથોસ્ત્રી ધર્મ પ્રત્યે પમદગી બતાવી હોત તો મોની વાત નહોતી, પણ જ્યાં મમરના જનસમાજ એ ધર્મ તરફ દોડે તો જણાય તારે એ ત્રિવની અગવ બહુ વધી જાય છે એને વિશે વધુ ચર્ચા આપણે ૧૮ મા પ્રકરણમાં કરીશું.

રજાશાહના ધર્મીક કાર્યો જરથોસ્ત્રી સરસ્ત્રી પ્રત્યેના તેઓના પદાપાત મનાવતા જ્યારે તેમના કેન્દાક કાર્યો ઇરાની ધાર્મિક ગીત રિવાજોનું ઉત્તરધન કરનારા હતા મુસ્લિમ નવા વાની શરૂઆતથી જ

યાને મહોરમ મામની પહેલીથી દશમી તારીખ સુધી કરબાની વડાઈમાં ઈરની ૧૮૦મા શહીદ થયેલા હઝરત મુહમ્મદના દોહિત્રા ઈમામ ઇમેનના ગમમાં મમસ્ત ઈરાન રૂપી જતું. અનેક સરઘસો નીકળતા, છાતીકાટ રુદન થતું, અને છરીથી પોતાના જ માથા અને શરીર ઉપર જખમ કરી લોકો લોહીપોહાણ થતા. આ અધૂરું હોય તેમ ચિયાઓ “તમરરા” પે કારી પહેલા ત્રણ ખલીફોની સખ્ન નિંદા કરતા, અને હઝરત ઉમરની આકૃતિ બનાવી કેટલેક ઠેકાણે તેનો નાશ કરવામાં આવતો. આવા રીતરિવાજોને મુદ્દાઓ ઉત્તેજન આપતા, અને પ્રો. મોવવી^૧ પ્રમાણે દરેક મહિનાના એ દિવસો તો ઈમામ કુસેનની શહાદત ઉપરના વધવાત સાનુ જીવન ગાખવા જ જોઈએ એવી વિચિત્ર મસાહ એ મુદ્દાઓ લોકોને આપતા જાણે સમસ્ત ઈરાન એક રોતલ પ્રગ્ન હોય અને આક્રન્દ કર્યા મિવાય બીજું કાંઈ જગતમાં તેને કાર્ય કરવાનું ન હોય એવું તે દિવસોમાં દેખાતું. રજાશાહે આ ઉપરથી દરમાબુ કે ઈમામ કુસેનની શહાદત અંગેની ખાનગી સભાઓ ધરોમાં મળી ગકે પરતું શિષ્ટતાનો બગ થાય એવી તમામ જાહેર માતમની પ્રવૃત્તિઓનો તેમણે એકદમ પ્રતિબંધ કર્યો તાજ્યા કાઢનાની પણ બધી ફરમાવતમાં આવી, વળી પહેલા ત્રણ ખલીફોની નિંદા અને હઝરત ઉમરની આકૃતિનો નાશ કરવાનો ગિવાજ પણ બંધ થયે શિયા સુન્ની વચ્ચેના કળિયાતું એક મુખ્ય કારણ પણ નાબૂદ થયું. સૈકાઓ થયા આવતો આવેલો આ રિવાજ બંધ કરવો એ સદેન નહોતું તેમ કરવામાં પુષ્કળ જોખમ પણ હતું, પરંતુ રજાશાહે હિંમત ધરી મુન્દાઓના દોર ઉપર એક વધુ પ્રહાર કરી લીધો.

પરંતુ આટલાથી રજાશાહ ધરાયા નહિ અને હવે આગળ વધી તેઓએ મક્કાની હજ (યાત્રા) પણ બંધ કરી. હવે તો સૌને લાગ્યું કે રજાશાહ ખુદના પ્રત્યાખવિરોધી થતા જતા હતા. પણ તેમ ખામ નહોતું, કારણ કે આતુ ફરમાવ કાઢનાની એઓની મતલબ અધર્મી હતી નહિ, પરંતુ ઈરાનને આર્થિક લાભ અપાનવાની હતી. રજાશાહની તેમ માત્ર જોટલી જ હતી કે દેશને પૈસો દેશમાં જ રહે અને પરદેશમાં વેડફાઈ જાય નહિ. શાહ હજની વિરુદ્ધ નહોતા જો હાજીઓ ઈરાનનો માન લઈ મક્કા મદીના જાય અને ત્યાં તે માત્ર ખપાવી હજ કરી આવે તો તેમ કરવાને તેઓ મુખ્તયાર હતા, પરંતુ ઈરાનનો પૈસો પરદેશમાં ખરચાય તે આ સ્વદેશભિમાની શાહને પસંદ નહોતું. રજા

શાહનું આ કાર્ય 'હિંમતખયુ' તો હતું જ, પણ તેમાં ખાસ નરીનતા નહોતી. મિ. માર્કહેમ^૧ પોતાની ઈરાનની તવારીખમાં લખે છે કે મહાન શાહ અબ્બાસ સફવીએ ઈરાની શહેરો મશહદ અને કુમનું માહાત્મ્ય એટલું વધારી દીધું હતું કે ઈરાનીઓ મક્કા મુધી જવાને બદલે આ બે રથળોએ હજ કરી દેશનો પૈસો દેશમાં જ રાખતા. આપણે જોઈ ગયા તેમ ખોરામાનનું હાલનું પાયાખ્યાન મશહદ છે, જેમાં ૮મા ઈમામ રઝાનો મકબરો આવેલો હોવાથી તે શિયાઓમાં આત પવિત્ર ગણાય છે. વળી કુમ પણ ઈરાનમાં જ છે, અને ત્યાં ઈમામ રઝાનાં બહેન કાતેમા અલ્લ મઆમુમાનું હેવટનું ત્રિશ્ચામસ્થાન હોઈ તે પણ શિયાઓ માટે હજ કરવા લાયક રથળ ગણાય છે. રઝાશાહ ધર્મના બાજાચારો માટે નહિ પણ લોકકલ્યાણ માટે કાળજી ધરાવતા તેનો એક ખીજો નાનો દાખલો પણ નોંધીશું મૃતદેહને ચીરી તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તે પ્રત્યે ઇસ્લામી શરીયત નફરત ધરાવે છે. આ ગણવા છતાં તહેરાનના ત્રિશ્વવિદ્યાલયમાં રઝાશાહના હુકમથી થયે ઉપર થતી શસ્ત્ર-ક્રિયાનો ખંડ (Dissection Hall) સૌથી પ્રથમ બાંધવામાં આવ્યો, જે ઉપરથી શાહની શરીયત પ્રત્યેની બેપરવાઈ અને જ્ઞાન પ્રત્યેની ઉત્કંઠા બન્ને જણાઈ આવે છે.

પણ એક બાબતમાં તો રઝાશાહે લોકશાગણી સાથે બારે છટ લીવેલી કહેવાય એમના વખતમાં "વફ્ફ" નામે ઓગળાણી, ખાસ કરી ધાર્મિક સંખાવત માટે નિર્માણ થયેલી, મિલકતો ઈરાનમાં ઘણી હતી. બહુ ભાગે તેનું સંચાલન મુલ્કાઓ તરફથી થતું પણ તેના હિમાય અને કારોબાર ચોગ્ગ રીતે ચલતા નહિ. રઝાશાહને લાગ્યું કે જે નાણાંનો ઉપયોગ દેશહિન માટે થવો જોઈએ તેની આ રીતે મુલ્કાઓને હાથે ગેરવ્યવસ્થા થાય એ ઇચ્છવાજોગ નહોતું. શાહે તેથી એક દરમાન કાઢી આ વફ્ફની મિલકતો રાજ્ય તરફથી જપ્ત કરી. એમાંની ઘણી મિલકતો ધર્મક્રિયા, પૂજા વગેરે માટે હોવાથી બહુ ગહાપોહ ગળ્યો. એ વફ્ફમાંથી મુલ્કાઓનો પણ નિબાન ચલો તેથી તેઓ પણ વિરોધમાં જોડાયા. પરંતુ દેશહિતનું કાર્ય કરનાર શાહ આવા ચોકરોથી ડગા નહિ, અને આ નાણાં ઉલોગ, કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે જનસમાજને લાભદાયી પ્રવૃત્તિઓમાં વાપર્યાં. રઝાશાહની પહેલાંના રાજ્યકર્તાઓ દેશનો પૈસો

^૧ Quoted in "Modern Iran" by Khan Bahadur Prof. A. M. Moulvi

નિયોતી, યા પારકા દેશોને ઈરાનમાં એકઠથ્યુ ઈજરા આપી, યા તેમનું કરજ કરી તે નાણાં યુરોપમાં મોજશોખમાં વેડફી નાખના; ત્યારે રજાશાહે દેશમાંથી જ હરેક પ્રકારે ધન કઢાવી દેશના જ કલ્યાણાર્થે તેના ઉપયોગ કરતા. રજાશાહે જે અનેક દેગહિતકારી કાર્યો કર્યા તે માટે એમને રાજ્યઅમલ “દૌરે ઇસલાહ” અથવા સુધારાના યુગને નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ડૉ. આર્થર યુ. પોપ,^૧ જેમણે પૂરના અનેક દેશોનો પ્રવાસ કર્યો છે અને જેઓ ઈરાનની કળાના જાણીતા નિષ્ણુન છે, તેઓના મત પ્રમાણે ઈરાને માત્ર દશ વર્ષમાં જેટલી ઝડપી પ્રગતિ કરી તેટલી પ્રગતિ દુનિયાનો કોઈ બીજો દેશ કરી શકત નહિ. રજાશાહે પોતે પોતા માટે જે શબ્દો કહ્યા હતા તેમાં કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી : તેઓ એક પ્રસંગે બોલ્યા હતા કે — મેં મારા દેશને પુનર્બોધન પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે, પણ તેમ કરતાં હું પોતે વૃદ્ધ બન્યો છું.^૨

આટલું કરવા છતાં, બધે આટલું કરવાને કારણે જ, રજાશાહે ઈરાનમાં પૂરેપૂરા લોકપ્રિય થઈ શક્યા નહિ, અને દેશના અમુક વર્ગોની ખફગી તેઓએ ખેંચી હતી, જે કે તે ખફગી જાહેરમાં તે શખ્સો પ્રદર્શન કરી શકતા નહિ. રજાશાહની મરજી પોતાના દેશને પૂરેપૂરો સમૃદ્ધ અને જમતમાં મશહૂર બનાવવાની હતી તે કારણે ઈરાનના કોઈ રાજ્યકર્તાએ દેશને ન નિચોવ્યો હોય તેટલો રજાશાહે નિચોવ્યો હતો. અનમત, દેશહિતને કારણે જ દેશ ઉપર કરો નાખી નાખી તેઓ નાણા ઊભા કરતા છેવટે જરૂરી વસ્તુઓના બાવે આમમાને ચડી જવાથી લોકો ત્રાની ગયા અને શાહને જ દોષ દેવા લાગ્યા. મુદનાઓ તો શાહની નિરુદ્ધ હોય તે સમજી ગયા તેમ હતું તામકાવાળાઓ અને ખીજ તોદાન અને લૂટકાટ કરનારાઓને પણ શાહે નશ કરેના હોવાથી તેઓ પણ શાહની મામે દોષ રાખતા. વળી રજાશાહનો કરડો સ્વભાવ તેમને કેટલીક વેળા કરનાની હઠ સુધી વર્ત જતો, જેકે એ કરડાઈ સુઅરચ્યા અને ગિમ્ત-પાનન માટેની તેમની ધગશનું પરિણામ હતું. લોકનું બધું કરના તેઓ અડું ઉત્સુક હતા, છતાં તેમનો રાજ્યઅમલ આપણુ જ કહેનાર તેઓ પોતાના નિરુદ્ધ થતુ લખાણુ સહન કરી શકતા નહિ, અને તે દીન પ્રવૃત્ત કરનાર પત્રકારોને સજા થતી પ્રગતિમાન દેશોનું વેલકામન પ્રગટા પ્રામા

^૧ Quoted from 'Modern Iran' by Khan Bahadur Prof A M Moulvi

શ્વિક દીકા ઉપર જ નિર્ભર હોય છે તે એવો જૂતો જતા. પ્રસિદ્ધ સાયર ઈસ્ફાએ એકવાર રજાસાહની મરકાર વિરુદ્ધ “કને બીગુમ” (વીસમી સદી) નામની પોતાની કૃતિમાં દીકા કરી. થોડા જ વારમાં ત્રીસ વર્ષની ભરખુવાન વયે ૧૯૨૪માં તે બે ખુનીઓની ગોળીથી વીંધાઈ ગયો. ૧૯૨૪માં તો હજી રજાસાહ તખ્ત ઉપર આવ્યા પછી નહોતા, જોકે એમનો અમલ શરૂ થઈ ગયો હતો. આ અફસોસકારક અનાર પછી સાયરોએ મરકાર વિરુદ્ધ દીકા ન કરવામાં જ હઠાપણ માન્યું.

એક બીજો એવો જ દર્દનાક ઈરસો અન્ને મોંઘવો અરથાને ગણાશે નહિ. અરબાજ કયખુસરૂ સાહરખ એક મહાન જરથોસ્તી દેગમકત, ડેગવણીકાર અને સમાજસેવક હતા, અને જરથે સ્ત્રીઓ તરફથી મુર્જાસમાં મૂંઝાઈ પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, કાબેલિયત અને વકતવ્યકળાથી ડામ પરકોમમાં એકસરખા લોકપ્રિય હતા. વળી અરબાજ કયખુસરૂ રજાસાહના ખામ મિત્ર અને મલાહકાર પણ હતા, અને ગાહનું ધ્યાન પ્રાચીન જરથોસ્તી સમૃત્તિ પ્રત્યે દોરવવામાં તેઓનો મુખ્ય હાથ હતો. કમનસીબે અરબાજના પુત્ર શાહ બહેરામે બર્ધિન રેડિયો ઉપરથી રજાસાહ વિરુદ્ધ દીકા કરી. રજાસાહને તે સાબગી ક્રોધ ચડ્યો, અને પુત્રનું વેર પિતા ઉપર લેવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. એક રાત્રે અરબાજ કયખુસરૂ ઘેર જતા હતા ત્યારે એક બધ મોટર તેમની પાસે આવી ઊભી, અને તેમને અંદર દાખલ થવાનો આમંત્ર કરવામાં આવ્યો. અરબાજ પોતાનો અન ચેતી ગયા, પણ ના પાડવામાં કરો માર નહોતો. બીજો દિવસે તેમના ઘર પાસે તેઓની લાસ મળી આવી. શું રહ્યું તે જાણ્યું નહિ, પણ હે કોમાં માન્યતા છે કે એક બધ મોટર રજાસાહના ડેઈ પછી ચતુને ઉપાડી જતી. અને તેમાં બેઠેલો એક તખીમ તે માણસને ઝેરનું ‘ઇન્જેક્શન’ આપી એમન કરતો. જરથોસ્તીઓના એક કીમતી રતન અને ઈરાનના આજુબાજુ મહા અરબાજ કયખુસરૂના આવા અગ્નિ અને બેદખાઈ અંતરથી તમામ દેશ ગ્રાપી ગયો, અને છપાછપ રજાસાહ વિરુદ્ધ લોક-લાગણી દંડ થતા લાગી. ૧

રજાસાહની ન્યાયવિચારા વિરુદ્ધ જાય એવો એક બીજા દાખલો પણ નોંધીશું. ગાહનો એક અતિ બાદોશ વડો વઝીર હતો જેનું નામ અબ્દુલ-ફસેનખાન તખેરતાજ હતું. તેણે યુરોપમાં ડેગવણી લીધી હતી

૧. તારીખ ૧૧-૬-૧૯૪૮ના “બને જમરોદ” માં છપાવેલા મિ. “જહાન”ના “મરહૂમ અરબાજ કયખુસરૂ સાહરખ” નામના માર્કિટીપૂર્ણ લેખ ઉપરથી

અને તેની લોકપ્રિયતા રાજાશાહથી બાળ્યેજ ઓગ્રી હશે શાહનો તેનામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો, અને દેશોત્થતિના કાર્યમાં વઝીરે શાહને મૂળ્યું મહકાર આપ્યો કમનગીમે તયમૂરતાશના આત્શો રશિયાની મોવિયેટ રાજનીતિથી ધડાયા હતા, અને તેની જાણ થતા રાજાશાહને તેની વિરુદ્ધ મજબૂત વહેમ ઉત્પન્ન થયો તેટલામાં તયમૂરતાશે મોસ્કો બણી પ્રયાણ પ્યુ, અને શાહનો શરૂ વધુ દંડ બન્યો જ્યારે તે પાઠો કર્યો ત્યારે લાચ લેવાનું આગ એની ઉપર ચડાવી એને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો કેટલાકોના કહેવા પ્રમાણે તે રાજાશાહને પદમ્પટ કરવાનું કાનતરુ રચતો હતો એને આઠ વર્ષની કેદ અને સોજા હજાર પાઉના દડની સજા કરવામાં આવી ત્રીજી ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ને દિને તયમૂરતાશ કેદખાનામાં મરણ પામેલો મળી આવ્યો જે કદાચ આત્મહત્યાનું પણ પરિણામ કોઈ આ બનાવે પણ ઈરાનમાં પુષ્કળ ચકચાર જગાવી, અને સૌ કોઈને લાગ્યું કે રાજાશાહની મરણ વિરુદ્ધ જવામાં સનામતી નથી

રાજાશાહનું જીવન આત્મિક સાદુ અને સરળ હતું, અને મોજમગ્નહ એઓએ જાણી જ નહોતી પોતાની તમામ શક્તિ અને સાધનો એઓએ દેશને અર્પણ કર્યો હતા તે છતાં છડેઓક કહેવાતું કે એઓએ પુષ્કળ દૈવત બેગી કરી હતી અને જગનના ધનવાન પુરુષોમાના તેઓ એક ગણાતા વક્ષના નાણા દેશાહતના કાર્ય માટે તેઓએ જપ્ત કર્યા તે પણ લોકોને બદ્ધ સાનતુ હતું ઈરાનને ઠેકાણે જરથોસ્ત્રી સંસ્કૃતિને તેઓ ઉત્તજન આપના તે પણ કેટલાકોને પસંદ નહોતું દ્રુકમાં જે ઝડપથી એઓએ સસારમુધારાની નાન હવારવા માડી હતી તે તરફ કેનાકો સખ્ત અણમમે જાહેર કરતા મહાત્મા ગાંધી, જેઓ મનુષ્યના રૂપમાં શિરસ્તા મમાન હતા, તેઓની સાથે પણ કેટલાકોને પ્રામાણિક મતભેદ તો હતો જ, અને તેના સત પ્રુપ્તો જન લેવાનું સફળ કાનતરુ પણ રચાયુ આ ઉપરથી જણાય છે કે દુનિયામાં કેઈપણ માણસ પૂરેપૂરો નોત્રિય નથી, અને જ્યાંસુધી મતભેદોને સ્થાન છે ત્યાંસુધી હોઈ શકે પણ નહિ રાજાશાહમાં આમીઓ હતી અને તેમણે રૂરની અપ્રતિમ સેનાઓ છતાં તેઓ પોતાના દેશમાં દરેકનો ચાહ જીતી શક્યા નહિ એ પણ સમજી શકાય એવું છે

હવે રાજાશાહના પતન અને તેઓના અવમાનના ગમખાર બનાવ ઉપર આપણે આવીએ છિટન અને રશિયાએ છેલ્લા કાળર શાકોના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન ઈરાનની ખરામી કરવામાં કાઈ બાકી રાખી નહોતી તે ઉપરથી રાજાશાહને આ બન્ને દેશો, ખાસ કરી રશિયા, પ્રત્યે ભારે

નક્કરત હતી તેઓને જર્મની માટે જીયો મત હતો, અને જર્મનીની કાર્યક્ષમતા, શિસ્ત અને વ્યવસ્થાશક્તિ ઈરાનમાં દાખલ કરવા તેઓ બહુ ઉત્સુક હતા એ હેતુ પાર પાડના મારુ એમણે ઈરાની લગ્ન જર્મન અમલદારોની દોરવણી નીચે મૂક્યું, અને જર્મન નિષ્ણુતોને ઉદ્યોગ, કેળવણી વગેરે અગત્યના ક્ષેત્રોમાં નીચા જર્મન નાગ્રીઓને સ્વાર્થરહિત માની લઈ રાજાશાહે તેમને આટલું ઉત્તેજન આપ્યું તેમાં તેઓએ થાપ ખાધી એમ કદાચ આપણે માનીએ, તોપણ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કયા દેશ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવવી અને કયા દેશ સાથે નહિ તે ઈરાની સરકારની મુનસફીનું કામ હતું એટલામાં ખીજા વિશ્વયુદ્ધનો આરંભ થયો, અને ઈરાનમાં જર્મનીનો આગ્રહો પગપેસારો જોઈ જિજ્ઞાસુ અને ગંધિયા બન્યા. રાજાશાહ આ જગમાં સંપૂર્ણપણે તટસ્થ રહ્યા, પરંતુ તટસ્થતા પણ જગમાં હમેશાં મગ આપતી નથી એમ આ વિશ્વયુદ્ધ બતાવી આપ્યું હિટલર અને રશિયાને વાગ્યું કે જે આપણે ઈરાનનો કબજો નહિ લઈએ તો જર્મની લેશે, માટે રાત્રી જોડું કામ કરી લે તે પહેલાં હિટલર અને રશિયાએ જ જોડું કામ કરી લીધું અને ઓગસ્ટ ૧૯૪૧માં ઈરાન ઉપર એમણે તો છાપો મારી રશિયાએ ઉત્તર ઈરાનનો કબજો લઈ લીરો, જનારે હિટલરે દક્ષિણમાંથી પેની સૌ ઈરાનીઓને ગાદેલ બનાવી દીધા બન્યા યુરોપી રાજ્યોએ કબૂલ કર્યું કે આ કબજો કામચલાઉ હતો અને યુદ્ધ બાદ ઈરાન હમેશાં મુજબ સ્વતંત્ર રહેશે આ બાબતમાં ખામ કરી હિટલરની દયાનત સાફ હતી એમ કબૂલીશું એમ કહેવાય કે બન્યા યુરોપી રાજ્યોને ઈરાનનો કબજો લેવાની ફરજ પડી હતી, અને તે મિત્રાન તેમને ખીજો છૂટકો નહોતો જે તેઓ તેમ ન કરે તો ઈરાન પોતાના તેની સમગ્ર પેલા જર્મનીની મુનસફી ઉપર છોડી મિત્રરાજ્યે ના માર વગાડી મૂકે વળી એવી પણ દેશન હતી કે ઈરાન મારફતે જર્મની અને હિટલર મિત્રરનો કબજો લઈ લેશે તોજી મરણ એ હતું કે જર્મન “મખમરીનો” થી બની ઈરાન મારફતે જ જિજ્ઞાસુ રશિયાને યુદ્ધસામગ્રી મોકલાવી મોકે આવા અગત્યના કારણોમર એ બન્યા યુરોપી દેશોએ ઈરાનને મર કર્યું.

આ અણધારેલી ઓચિતી આકૃતથી ઈરાન ગભરાઈ ગયું રાજાશાહ પોતાના લડાઈ સ્વભાવનુમાર જે લડી લેતો તો નહીં હાર પામત એકના રશિયા જેવા નિરાશ દેશ માટે જે ઈરાન ખૂંચી ન શકે તો રશિયા અને હિટલરના બેચા અને ઓચિતી દુમલા માટે તે થી રીતે ટળી શકે રાજાશાહે જોઈ લીધું કે જે તેઓ સામનો કરે તો પદર વાંની મન

મહેનત પછી જે દેશને તેઓએ આટલો આઘાત અનાવ્યો હતો તે બોમ્બ-મારાથી તારાજ થઈ જાય, અને સ્વદેશની મગફરી સમાન હયામની અને સાસાની કાળના લેખો અને શિક્ષણ વગેરેની બચાવ ખરાબી થાય. વળી અંગત રીતે તેઓને લાગ્યું કે તખ્ત મારા પુત્રને મળે એવી ગોઠવણ કરી જે હું ગાદીત્યાગ કરું તો ઇરાન ખરો, નહિતો મેં જ સમૃદ્ધ કરેલા આ દેશને વેરાન થતો જોવાનું મને દુર્ભાગ્ય સાંપડશે. ખીજો ચિંત્ન કર્યો હતો જ નહિ: કિસ્મતની આ એક કડુણ ઘટના હતી, અને જે બે યુરોપી દેશોને ૨૦ વર્ષ પહેલાં તેઓએ ઇરાનમાંથી હાંકી કાઢી પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કર્યો હતો તે જ બે દેશોના સંયુક્ત વિજયી બળ આગળ સર નમાવી રજાશાહે સિંહાસનનો ત્યાગ કરી ઇરાનથી વિદાયગીરી લીધી.

શ્વિટન અને રશિયાએ જમનને સમગ્રવ્યું કે ઇરાનનો કબજો લેવાની અમને ફરજ પડી તે તો “યુદ્ધનીતિને અંગે લેવાયેલું એક પગલું” (war measure) છે. તે હશે, પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ એ ભિન્નકુલ વાજાની નહોતું, અને સાચી દૃષ્ટિ એ નૈતિક દૃષ્ટિ જ છે. એક સ્વતંત્ર દેશના તાદરશ હિપર હુમલો કરવાના પગલાનો બચાવ નીતિની નજરે અશક્ય છે; અગર બચાવ થઈ શકતો હોય તો યુરોપના જ ચાલુકચનીતિવાદી મુસદ્દીઓ તે કરી શકે. આ ગેરહત્તસાદી પગલું બરાબું, એટલું જ નહિ પણ શ્વિટન અને રશિયાએ જાણે ઇરાનના ગૂના હિનાઈઓ હોય તેમ, ઇરાનના લાભાર્થે જ આ કાર્ય થતું હોય એવો દંબ કર્યો, અને રજાશાહ એક રાજ્યકર્તા તરીકે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા એવું પણ જાહેર કરવાની હિંમત કરી. આપણે જોઈએ તેમ રજાશાહની વિરુદ્ધ પણ ઇરાનમાં કેટલાક હતા જ: તેઓનો સાથ પણ આ સ્વાર્થસાધુ યુરોપી રાજ્યોને બહુ કામ આવી ગયો. જે મહાન રાજ્યને સુકામલે આપણે સાઈરસ, દર્યાબ કે નીશીરવાન જેવા દેગોદારકોને મૂઢી રાખીએ તેને એક નિષ્ફળ રાજ્યકર્તા કહેવાની ધ્રુવતા કરવી એ પણ “યુદ્ધનીતિને અંગે લેવાયેલું પગલું” હોતું નોંધે એ એમ લાગે છે. ઘડીબર એમ માનીએ કે રજાશાહ રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક નીવડ્યા હતા; તો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ઇરાનને કરવાનું રહ્યું, કે જે બે રાજ્યોએ ઇરાનની પાવમાઢી આણી હતી તેમની એ નક્કી કરવાની ફરજ હતી? પારકાં રાજ્યોને ઇરાનના સાદ મરજ થવા કે નિષ્ફળ ગયા તેની સાથે શી નિસઘન? શ્વિટન અને રશિયાના રાજ્ય કેમ ચાલે છે અને ત્યાં રાજ્યપ્રજા વચ્ચે ઘર્ષણ છે કે કેમ તેની પંચાત

ઠાઈ દિવસ ઈરાને કરી હતો! આટલાં વર્ષો સુધી ઈરાનની યાદ ન રહી અને જ્યારે જર્મન જંગમાં કટોકટીભરી સ્થિતિ ઊભી થઈ ત્યારે જ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને રશિયાને ઈરાની પ્રજા પ્રત્યે કેમ હેતુ ઊભરાઈ આવ્યું? વળી ઈરાનનો કબજો લેવાઈ ગયાથી હવે જર્મની ઈરાન દ્વારા હિંદ ઉપર આક્રમણ કરી શકશે નહિ એવી વધામણી આપી સ્વિટ્ઝરલેન્ડ હિંદીઓનાં હૈયાં પણ ખુશાલીથી ઊડોડતી ભરી દીધાં!

બાળક પણ ન હોતરાય એવા આ પેંતરા પાછળ બંને યુરોપી દેશોનો આંધળો સ્વાર્થ હતો તે સૌ ઠાઈ જાણે છે. એક મેલી રમત રમાઈ તો રમાઈ પણ મેલી રીતે રમાઈ, અને સ્વતંત્ર અને તટસ્થ દેશોના એક મહાન રાજ્યને પદબ્રજ કરી બે યુરોપી દેશો પોતાનું ધાતું કરી ગયા અને નામોશીનું કલંક પણ વહેરના ગયા. ઠાઈ કહેશે કે યુદ્ધની કટોકટી દરમિયાન આમ ન થાય તો બીજું શું થાય? તેના જવાબમાં કહીશું કે—એમ માનો કે બે જૂખ્યા નિર્બોક્ષિતો અત્યાનંદ એક દાણાવાળાની દુકાનનો કબજો લે અને બચાવમાં તે દાણાવાળો કાળું બગ્ગર કરતો હતો એવું જુદું તહેામત જોડી કાઢે તો તે બચાવ કઈ સરકાર કે પ્રજા કળુસ રાખશે? કયો કાપદો, ધર્મ કે નીતિ તેને અનુમોદન આપશે? એક જૂખ્યો માણસ અથવા યુદ્ધમાં પરેશાન થયેલો એક દેશ નહિ કરવાનું કરી બેસે તે તો સમજી શકાય, પરંતુ તેનો નૈતિક બચાવ કરવાનાં શંકાં તો જગહાંસીને પાત્ર થશે. એક બેશુનાહ બાદશાહને થયેલા આ ધોર અન્યાય અને તેના જીવનનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો દરમિયાન પરદેશમાં તેણે વેડેલી મનોવેદના ઈરાન અને ઈરાનપરતો કદી ભૂલશે નહિ, અને માદરવતન ઉપર સિતમ મુગ્ધરનારા આ જૂના “હિનાર્થીઓ,” સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને રશિયા માટેની એમની નક્કરત કમનસીબે વધુ દંડ થવા પામશે.

એક સરમુખત્યારશાહી રાજ્યપદ્ધતિની મુખ્ય ખામી જ એ છે કે જ્યાંસુધી સરમુખત્યાર હશે ત્યાંસુધી તો હીક, પણ તેના ગયાં બાદ તુરંત અધાધૂંધી ફેલાય છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને રશિયાએ કબજો લીધા પછી ઈરાનમાં દુઝાળ જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તવા લાગી: ઈરાનીઓમાં બૂખમરો ફેલાયો, અને ખાલસામમી વિદેશી લશ્કરોને તૃપ્ત કરવા સારુ વપરાવા લાગી જ્યાં ખોરાકની તંગી ઊભી થઈ ત્યાં હૃદયચમ્પ માણસો સંધરો અને કાળાં બગ્ગર કરવા મંડ્યા; લશ્કરની શિસ્ત તૂટી, તાંબડાવાળાઓ હમેશ મુજબ લુટલાટ પર ચડ્યા અને મુસાફરી કરવી જોખમભરી થઈ પડી. ગિ. હાસ^૧ પ્રમાણે

૧. "Iran" by William S. Haas (1945)

૧૮ ઈરાનની રાજકીય અને સામાજિક કાન્તિ [૩૩૧]

ઈરાનની હાનના રાજકારણમાં ત્રણ પક્ષો છે—પહેલો “મધુમ” (લોક) પક્ષ, જેમાં વેપારીઓનો વગરનીનો વધુ છે અને જેનો નેતા મુહમ્મદ સાલિક તમાતખાઈ છે બીજો “મિન્દી” (રાષ્ટ્રીય) પક્ષ છે જેની સરદારી ઝિરાફદીન તમાતખાઈ એ લીધી છે અને જે ઈરાનની તારદારી કરે છે ત્રીજો “તુદેહ” (ટેકરી) પક્ષ સામાન્ય જનસમૂહનો બનેલો છે એ પક્ષે માનવાની વિચારો મૂકણ કર્યા છે અને તેની ઉપર રશિયાની પ્રમજ અસર પડી છે ગરા વિશ્વયુદ્ધમાં રણિયા મુશળ નીચડ્યું ત્યારથી તેની લોભનાનમાનો પાર નથી જેમ યુરોપમાં તેમ ઈરાનમાં પણ તે આતુ દબનગીરી કરે છે, યા ઝોરતનખી બનાવે છે, યા ઝાટકૂ પડાવે છે, અને રાજકીય વાતાવરણમાં અશાંતિ ફેલાવે છે

રજાશાહ ઈરાનની માદી પોતાના પુત્ર સાલપૂર મુહમ્મદ પહેલવીને સોંપી પોતાની અગત મિનમત સાથે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોહનિસમર્ગ ખાતે રવાના થયા પોતાના દેશની અતિથિય સેના મળગરા બાદ દૂર મળેગોને વશ થઈ, દેશને પોતાના જ સત્તુરાજોના કબજામાં સોંપી ૨૬મી જુનાઈ ૧૯૪૪ને દિનસે ૬૬ વાની વયે તે મહાન પણ કમનસીમ માદશાહ માદરનનથી દૂર જોહાનિસમર્ગમાં જ બગ્નહરો મરણુને શરણુ થયા થોડાક સમયને માટે તેમના શયને કરે માં વરન કરામાં આ પુ, પરતુ ત્યારમાં વિમાનમાં તેને ઈરાન લઈ જઈ બા માન માથે મશહદમાં તેને બુમિદાહ કરામાં આ પુ જે મહાન નરે જીવન દરમન શાંતિ ન જોઈ પણ દેશને ખાતર પોતાની તમામ શક્તિ ધમી મઢી તેને હવે ઈમામ રજાના પરિન મકમલાગી બુમિમા ઝેન્ટની શાંતિ મળી છે ઈરાનનો ચેરાગ પ્રથમ ઝરણુને પ્રગળ્યો તે જુઝાતો દીપક ફિરદૌસીએ સજીવન કર્યો, અને જ્યારે તેનું તેજ ડેક મદ થયા અ પુ ત્યારે ઈરાનના આધુનિક તારણુદાર રજાશાહ પહેલવીએ તેને પુન પ્રગણિ કર્યો

ઈરાનનું આધુનિક સાહિત્ય

ઈરાનના પ્રસિદ્ધ (classical) યુગનો છેલ્લો કવિ જ્વમી હતો, અને તેના નામથી જ આપણે ૧૫મું પ્રકરણ સમાપ્ત કર્યું હતું. જમી ૧૪૯૨માં મરણ પામ્યો, અને ઈસમઈલ સફવીએ છેલ્લા તૈમૂરવંશી સુલતાન હુસેન બચકરાને પરાજિત કરી ૧૪૯૯માં ઈરાનનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. સફવી વંશ ઈરાની હતો અને ૮૫૦ વર્ષો પછી ખાલેસ ઈરાની રાષ્ટ્રને તેણે સંજીવન કહ્યું. ઈરાન અખંડ અને એકત્ર થયું; શાહ ઈમમઈલ સફવીએ શિયાપંથ સ્વીકાર્યો, અને ઈમ્ફદાન પાલનખત બન્યું. તે વખતના ટુર્કો બહુ બળવાન હતા અને ૧૬મી સદીમાં તેઓને સુલેમાન (Solyman the Magnificent) નામનો એક મહામંત્રી રાજ્ય ઘર્ષ ગયો. ટુર્કો સુન્ની હતા અને સફવી ગાંધ્યઅમલ દરમ્યાન ઈરાન અને ટુર્કી વચ્ચે ચાકુ અથડામણ થતી. આ અથડામણને લાભ પુરોપને મળ્યો, કેમકે જો ઈરાન અને ટુર્કી વચ્ચે યુદ્ધો ન થયા હોત તો ટુર્કીએ પુરોપને કેટલોક ભાગ કદાચ જીતી લીધો હોત. સફવી વંશે ૧૭૨૨ સુધી રાજ્ય કર્યું, ત્યાર-બાદ અફઘાનોને હાથે તેનું પતન થયું. સફવી બાદશાહોએ, ખામ કરી શાહ અબ્બાસ છુમ્બર્ગે, બારે ખ્યાલિ મેળવી, પરંતુ સફવી અમલ દરમ્યાન મહાન કવિઓ પેદા થયા નથી. સફવીઓ ધાર્મિક બામનમાં અસહનશીલ પુરવાર થયા, અને જેઓ ગિયા નહોતા એવા સૂફીઓ સ્વતો ને શાપરોને પણ વેંવુ પડ્યું. પરિણામે સૂફીવાદ અને શાપરી બન્નેનો ધ્વામ થયો. ઈમામોની પ્રથંસામાં લખાયેલી કવિતાની કદર થતી, અને પરિણામે કેટલાક જાણીતા કવિઓએ હિદમાં મુઘલ બાદશાહોના દરબારમાં પ્રયાણ કર્યું. ૧૫૦૦ થી ૧૯૦૦ સુધીના કાગ્ગી સાહિત્યમાં કદી નવીનતા નથી, અને ગદ્ય અને પદ્ય પ્રસિદ્ધસાહિત્ય યુગના ગદ્ય અને પદ્યના અનુકરણમાં જ લખાતાં. એ ચાર સંક્રાંતિઓમાંથી આપણે માત્ર થોડાંક નામો જ ગણાવી સંતોષ માનીશું.

શાપર જમીનો બન્નોએ દાનિદી અદ્દખુત રસનાં કાવ્યો લખેલા. મુકનશમ કાદીએ ૧૬મી સદીમાં ઈમામ હુસેનની શહાદત ઉપર સરમ શાપરી ચકાવી હતી. ૧૭મી સદીમાં ઘર્ષ ગયેલા સાવજ નખીઝી જમી

પત્રીનો સાથી શ્રેષ્ઠ કવિ કહેવાતો અને તે “ મયેક ઉશશોઅરા ” (કવિઓના રાખ) તરીકે ઓળખાતો સફવી વશ દરમ્યાન મહાન કવિઓ ન થયા, પરંતુ તે વશ બાદ કાવ્યાની અને યઘમા જેવા ઉચ્ચ કોટિના શાયરો દેખાય છે. કાવ્યાની (મરણ ૧૮૫૩)ની કવિતાનું માધુર્ય અને મંગીત અત્યંત દિનપત્રીર કે, શબ્દો ઉપર એના નેટનું પ્રભુત્વ લાગ્યેજ કાઠી બીજે કવિ ધરાવતો હશે કાવ્યાની એક ખુશામદખોગ દરમારી કવિ હતો, પરંતુ એનામા સાચી કાવ્યપ્રતિભા હતી ઝમકદાર શબ્દોમાથી સંગીત ઉત્પન્ન કરવામા અને અનેક પ્રકારના કવિતાના રૂપો વાપરવામા એ આગળ કવિ ગિવનમર્નનું રમરણ કરાવે કે. સાધારણ ધરગથ્ય બામનોમાથી એ ઉપમાઓ અને અવકારો રચતો, અને એનામા હાસ્યવૃત્તિ પણ રીઝ પ્રમાણમા હતી. યઘમાનો પણ શબ્દો ઉપરનો કાબૂ અસાધારણ હતો, જોકે એની શાયરીમા કાવ્યાની કરતા મગીત ઝમતી હતું ફારમી ગઘસાહિત્યમા પત્રો વખનાર તરીકે યઘમા બિનહરીફ ગણી શકાય

સફવી વશ દરમ્યાન કવિતાને ઉત્તેજન ન મળ્યું, પણ મઘમા લખાણો સારા પ્રમાણમા થયા જોકે મોટા ભાગે ઈશ્વરસ્તાન ઉપર અને શિયા દરિયાકિનારો તો લખવામા આવના. મોમા એક નામ જાણીતું છે અને તે મુફના સદશ્વોન શીરાઝીનું છે, જે મુફના સદાના નામે ઓળખાય છે, અને આધુનિક ઈરાનના સૌથી મહાન તત્ત્વવેત્તા ગણાય છે શૈખ અની હઝીન ૧૮મી સદીનો શાયર અને મઘનેખક પણ હતો એણે ‘ તઝકરત ઉન મઆસગીન ’ (સમકાલીનોના જીવનચરિત્રો) નામનો એક મોટો અને ઉપયોગી ગ્રંથ લખ્યો, અને “ તારીખ અન અહેવાન ” નામનું રમખદ આત્મચરિત્ર પણ રચ્યું અદનાનોએ ઈરાન ઉપર જ્યારે આક્રમણ કર્યું ત્યારે હઝીન હિંદ નાસી આવ્યો, આ જ દેશમા તેણે જીવનના છેદના ૪૫ વર્ષ ગુજાર્યા અને તે કાલીમા ૧૭૬૬મા મરણ પામ્યો. ૧૮મી સદીનો એક મીજે મઘ લેખક તુફ અની બેગ આઝર હતો, જેણે “ આતશકહેદ ” (અગ્નિમંદિર) નામનું એક જુદું ઉપયોગી પુસ્તક રચ્યું હતું. લગભગ ૮૦૦ કવિઓના જીવનચરિત્રોનો તેમા મમ વેગ કરવામા આવ્યો કે, અને ફારમી વિવેચનશાસ્ત્રમા તે અમનની જગ્યા રોકે છે આપણે ૧૫ મા પ્રકરણમા જોઈ ગયા તેમ એક વખત એવો હતો કે જ્યારે ઈતિહાસ જેવા વિષયમા પણ બજકતરી અને આડંબગી બાદ વપરાતી, અને મોગોનો અને નિંદના મુદ્દોએ એ શૈલીને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પરિણામે સાહિત્યમા જે પ્રકારના દોષ જણાવા લાગ્યા — એક તો પાંડિત્યનો દબ, અને બીજું

આડબરી સૈવીમા ગાદગાદની ખુશામદ રફતે રફતે બ્યારે મોગોન મમય પહેનાના સાગી ભાવામા નખનાર લેખમે આદર્શરૂપ ગણત્વા લાગ્યા ત્યારે આ શૈલીમા ફેર પડના લાગ્યા, અને ગણતેની કુદરતી અને મહેવી બનતા લાગી ગણતેનીને સહેલી બનાવનાર બીજી ગોક મોદુ કારણુ ધરિાની સાહિત્યમ ૧૯મી મીમા થયેના પનકારત્વને પ્રારબ હતો, જેની તપામ આપણે થોડી જ વારમા નજી વીસમી સીની શરૂઆતમા પનકારત્વને કારણે જ અઘાપિ પરંત ન અપાયુ હોય તેજી ધ્યાન હવે ગણ ઉપર અપાના માડયુ, અને ગણતેની સહની સીધી અને તળપરી બની હરે ભાવામા જડનાને ટેમણે સુગમતા, અને કુમોધતાને ટેકણે સ્પષ્ટતા આવવા માડી હવે હારથરાસન અને કટાક્ષમય પુસ્તકે પણ લખાવા માડયા, અને પહેનાના અને હાલના માહિત્યમા બારે મેટો ફેર ચાલુમ પડવા લાગ્યો

એમ અતિ આશ્ચર્યકારક ઘટના એ છે કે લગભગ ૧૯મી સદીના અત સુધી ધરિાનમા નાટકો નહોતા નાટ્યવૃત્તિ નૈસાગક હોઈ અતુખ્યસ્વભાવમા અતર્ગત કહેવાય, વગી ધરિાનીઓ નકલ નવામા કોઠથી જિતરે એવા નહોતા તે છતાં સૈકાઓ સુધી એમના સાહિત્યમા નાટકો નહોતા એ તાજીબી બનું કહેવાય દર વર્ષ મહારંમ મહિનામા તેઓ નાટક જેવા દખાવે યોજના ખરા અને ઈમામ ડુસેન કરમનાના જગમા સહિદ થયા તે કડુણ ઘટના પુબળ વિનાય અને માનમ સથે શિયાઓ રરનામા ભજવી બનાવતા, અને સૈકાઓ સુધી કારસી માહિત્યમા આ જ દેખાવો નાટકને નામે ઓગખાના મહારંમ મહિનામા બ્યારે શિયાઓ ઈમામ ડુસેનની યાદમા કહ્વાત કરતા ત્યારે કોઈ સુન્નીને ત્યારી પમાર થવુ સનામી બધુ નહોતું ઈમામ ડુસેનના શત્રુઆના પાત્રો ભજવી બતાવવા એ બડ જોખમકારક હતુ, કેમકે માનમથી બેકાબૂ બની જઈ લોડો તે પાત્રો ભજવનારાઓ ઉપર હમનો પણ કરના હવે કેહમા પડેના યુનેઝારો પાસે એ પાત્રો ભજવી બનાવવામા આવતા ઈસુ ખ્રિસ્ત યાતનાઓ ભોગવી મરણને શરણુ થયા તે વિશેનો Passion Play નામે ઓળખાતો નાટક યુરોપમા મધ્યકાલીન યુગમા ભજવવામા આવતે, અને હજી પણ જમનીના ઓગરઅમરગો નામના ગ્રામકામા દર વર્ષ તે ભજવાય છે તેન મગતું જ આ નાટક ધરિાનમા ભજવાતું હતુ પરંતુ નાટક રચનામા સોથી અગત્યનુ કામ કરનાર મીરઝા બહર કરાએલાઈ હતો તેજે પેનાની પુત્રીના મનારે જન સાડુ મીરઝા ફતેહઅલી આખુન્જાદે નામ ॥ એક તુર્ક નાટ્યકારની ફાતિઓનું બાપાન્તર સહેલી અને સાદી દારસી સૈવીમા કયુ, અને તે બાદ તેજે

કેટલાંક યુરોપી નાટકોને ઇરાની ભાષામાં ઉતાર્યા ત્યાર પછી તેણે સ્વતંત્ર નાટકો લખવા માડ્યા. જેવો યુરોપના વિપુલ નાટ્યસાહિત્યે ઇરાનની આખો ખોલી, અને શેક્સપિયર અને મોલિયરના તરજુમા કારસીમાં થવા શરૂ થયા. પ્રિન્સ માલકમખાને ત્રણ જાણીતા હાસ્યરસિક નાટકો રચ્યાં. હમન મુલ્કદમ અલી નવઝઝના એક નાટકનું નામ હતું — “જાફખાન અઝ ફરગ આમદેહ” (જાફખાન યુરોપ જઈ આવ્યા); તેમાં યુરોપનો પ્રવાસ કરી ત્યાંની ફેશનેબલ રાહરસમ અગીકાર કરી જાફખાન ઇરાન પાછા ફરી જે છપરડા કરે છે તેનું રમૂજ વર્ણન છે. ૧૯૦૮માં “તિયાત્ર” (Theatre) નામનું એક સાપ્તાહિક નીકળ્યું, અને તેનાથી નાટ્યસાહિત્યને વધુ વેગ મળ્યો. વળી પત્રકારત્વથી જેમ ગેલી સહેલી બની તેમ નાટકમાં મવાદોમાં ખોલાતી ધરગથ્થુ ભાષાને કારણે પણ શૈલી વધુ ગીંધી અને સાદી બનવા પામી.

જ્યારે એક દેશ બીજા દેશના માર્ક્રુતિક સંબંધમાં આવે છે ત્યારે સર્જનાત્મક સાહિત્યને બન્ને પ્રથમ જાણીતાં ગ્રંથોના અનુવાદો જ થાય છે. નનલકથાના ક્ષેત્રમાં કારગી સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ નિકટર શુગોની “લા મિઝરેમલ” અને કુમાની “ગ્રા મરકેટિયર્સ” અને “કાઉન્ટ આફ મોન્ટેક્રિટો” વગેરે પુષ્કળ ગ્રંથોના તરજુમા થયા. કારસી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાઓ બહુ હતી, પણ હવે પશ્ચિમના સાહિત્યની અસરથી નવલકથાઓ લખાવા માડી. શેખ મુસાએ ૧૯૧૬માં “ધરુ વ સલ્તનત” (પ્રેમ અને પાદશાહી) નામની સૌથી પ્રથમ કારસી ઐતિહાસિક નવલકથા સાર્વરસના રાજ્ય ઉપર લખી. એક બીજી ઐતિહાસિક નવલકથા સનઅનઝાદેહ ફેરમાનીએ કાબાદના રાજ્યમાં મઝફે દેલાવેના ધર્મ ઉપર લખી હતી આ બન્ને નવલકથાઓ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન જરથોસ્તી ઇરાનની તનારીખ ઉપર હવે લેખકોનું ધ્યાન જવા લાગ્યું હતું.

કારસી સાહિત્યમાં મૂનશૂત પરિવર્તન કરાવનારો જશ ઘણે બાગે ઇરાની પત્રકારત્વને જાય છે. ઇરાની રાજકારણમાં સમસ્ત જનતાને રસ લેતી કરનાર ત્યાના અખબારો છે. ઇરાન એક કચડાયેલી પ્રજા હતી અને તેનું હમન કરનાર બે યુરોપી દેશો પ્રિન્સેનુ જ્ઞાન ઇરાનીઓને તેમના અખબારો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થયું. સાહિત્યકારો અને શાયરો આ અખબારોમાં આતુ લખતા, યુરોપી ગ્રંથોના અનુવાદો પણ કટકે કટકે આ અખબારોમાં છપાતા, સાહિત્યચર્ચા, અધ્યસીક્ષા અને સમાજ ઉપર થતા માર્મિક કટાક્ષના લેખો પણ અખબારોમાં ચમકવા લાગ્યા. ટૂંકમાં ઇરાની સમાજ, રાજકારણ અને સાહિત્યમાં મુખ્ય જાગૃતિ આણનાર ત્યાનું પત્રકાગત્ર હતું. ઇરાનમાં

મુદ્રણકળા કાગળર શાહઝાદા અબ્બાસ મીઝાએ ૧૮૧૬માં દાખલ કરી, અને ૧૮૫૧માં નાસિરુદ્દીન શાહના અમલમાં સૌથી પહેલું ઈરાની છાપુ નીકળ્યું. સૌથી પહેલું દૈનિક “ખુલાસતુલ હવાદિસ” (બનાવોની ટુંક નોંધ) ૧૮૬૮માં પ્રકાશમાં આવ્યું. જે ઈરાની અખબારો પુષ્કળ પ્રતિદિ પાખ્યાં — “કાવેહ” (આ જર્મનીમાં છપાતું અને એની મતલમ ઈંગ્લીશમાં યુરોપી સંસ્કૃતિની મહત્તા સમજાવવાની હતી), અને “ઈઝતશહર” (જે પણ જર્મનીમાં છપાતું પણ “કાવેહ” જેટલા એના વિચારો અનિમ-પક્ષના નહોતા). બીજા અખબારોમાં “સૂરે ઈસરાહીલ” (ક્યામતના દિવસે ઈસરાહીલ ફિરસ્તા તરફથી થનારો સંખ્યાદ), “તમદુન” (મંસ્ફુન), “નિદા એ વનન” (વતનનો પુકાર), “મુસાવાત” (સામ્ય) “નસીમે શમાય” (ઉત્તરનો પવન), “નર બહાર” (નર વસંત) વગેરે મુખ્ય ગણી શકાય.

આકા મુહમ્મદખાન તાહેર તક્વીજીનું અખબાર “અખ્તર” (ખિતારો) બહુ જ ગણીતું હતું અને તેણે ઈરાનીઓના જીવન ઉપર બારે અમર કરી હતી તેવી જ અમર મીરઝા માસકમખાનના “કાનૂન” પત્રે પણ ઉપજાવી હતી. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ “બહાર,” “અદ્દમ” અને “તરબીયત” ઉત્તમ અખબારો કહેવાય. “હુલ્લ ઉલ મતીન” (મજબૂત દોરડું) નામનાં ત્રણ અખબારો નીકળ્યાં, જેમાંનું એક કલકત્તાથી બહાર પડ્યું. હાસ્પરસિક અખબારોમાં “ગક” (પૂર્વ), “નસીમે શમાય” (ઉત્તરનો પવન), “શયદા” (દીવાનો), “હશરાત ઉલ અઝ” (ધરની ઉપરનાં પેટ ચાલનાં પ્રાણીઓ) અને “નાકુર” (શરણાર્થી) ની “ઈઝત વ ઝીબા” (કદરુ અને મુંદર) નામની કોલમ ગણી શકાય. પરંતુ સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો હાસ્પરસ “સૂરે ઈસરાહીલ” ની “અરદપરદ” (પશુપંખી) ની કોલમમાં છે. એનો લેખક અબી અકબરખાન હેહપુદા છે. જે દખ્ખના તખ્ફુસથી અતિ વિખ્યાત છે. પરંતુ ઈરાની અખબારોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે તેમનાં નામ આપનાં પણ પાર આવે નહિ. ૧૯૦૬ માં ઈરાનને બંધારણીય “મશરૂતે” અથવા મજલિસનો હક મળ્યો તે પહેલાં સિદ્ધાંતપરથી છપાયેલાં હાંજા કામગોના રૂપમાં અખ-બારો નીકળ્યાં, પરંતુ ત્યારપછી અખબારોની સંખ્યા અને છપામણીની શ્રેષ્ઠતામાં બહુ વધારો થયો. જર્મનીનાં “કાવેવાની” છાપખાનામાંથી પ્રાચીન શરસી સાહિત્યના ગ્રંથો મુંદર રીતે છપાઈ બહાર પડ્યા હતા, અને લાખી અગવડભરી ચોપડીઓને ઠેકાણે હવે ઈરાનમાં પણ આકર્ષક રીતે છપાયેલાં આધારણ કદનાં પુસ્તકો બહાર પડે છે. ઈરાનની જાગૃતિમાં તેનાં અખબારોએ આપેલા ફાજો અતિ મહત્વનો ગણાવેા જોઈએ.

આધુનિક કારસી સાહિત્યના ડેટલાક મુખ્ય લક્ષણો હવે આપણે તપાસીએ. અઘાપિ પર્ષત જે હતું તેમા તમામ પરિવર્તન થઈ ગયું અને જે નહિ હતું તેના દર્શન થવા માડ્યા. હવે આડબગી શૈલી તદ્દન માની, સરળ અને કુદરતી બની ગઈ, અરમી શબ્દોનો કચરી નાખનારો બોલે હવે હળવો થયો, વિષયોમા, નિરૂપણમા અને બાપામા જે કટાણાભર્યું એકસરખાપણ હતું તે નાબૂદ થયું, અને વિવિધતા આવી; કૃત્રિમતા અને અતિથયોમિતિને કેકાણે નૈમર્મિકતા અને શાણપણ આવ્યા, નવા વિચારોની જીણપ હતી તે પુરાઈ મૌલિકતા આવી, શૃંગારરસના પંજમાથી છૂટી કવિના વધુ વ્યવહારુ બની, અનુનગ્મ છોડી તે વધુ વાસ્તવદર્શી થઈ, સૂઝીવાદની પ્રણ નિકામાથી નીકળી દુનિયાની બામતોમા રસ લેતી થઈ, ધર્મનો વિષય છોડી કાર્ષક જડવાદ તરફ પણ ઢળતી થઈ હવે શબ્દોની પાછળ વિચારો દોડતા નહિ, પણ વિચારોને અનુકૂળ થાય એવા જ શબ્દો શોધાના લાગ્યા; અર્થાત્ શબ્દોની ગુલામીમાંથી વિચારો મુક્ત થયા ઇરાની શાયરો પ્રકૃતિમા હ મેશા રમ લેતા આવ્યા હતા, પરંતુ હવે એ એક રૂઢિતરીકે નહિ પણ કુદરતની મહોમતને ખાતર કુદરતનું વર્ણન થવા લાગ્યું હવે અમુક રૂઢિને અનુમગ્ધાને બદલે શાયર પોતાની જીર્મિઓ અને વિચારોને યોગ્ય બાપામા પ્રદર્શન કરવા લાગ્યો. કવિના માનવીને એક ખુશકારક મસ્તીમા સુવાડનાર શરાબ નથી, પણ જનનનું અનેક દિશાથી પ્રતિબિંબ ગ્રીવનાર અને તેના પ્રશ્નોને ઉકેલનાર એક ઉપકારક સાધન છે એમ મનાવા લાગ્યું. શૃંગારી કાવ્યોથી સૈકાઓથી રચીપચી રહેલું સાહિત્ય વાચી ઇરાની માનમ નમગું અને તરંગી બન્યું હતું પરંતુ હવે કવિતામા સનમ તરફના ધરકને કેકાણે સ્વદેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ તરતરવા લાગ્યો. હજુ સનમ, સાકી અને શરાબ તદ્દન નાબૂદ તો નથી થયા, પરંતુ તે ક્વચિત જ દેખાય કે, અને વિષયોની નવીન તામા આ પ્રાચીન ડંઢિના કપો કરી હરકત કરતા નથી હવે આધુનિક કવિતા દેશ અને દુનિયામા બનતા બનાવોમા રસ લેતી થઈ અને વિવેચના રમક પણ બની.

ઈરાનમા જમારથી રાજનકાન્તિ આવી ત્યારથી કારસી કવિતા રાજ કારણ અને સ્વદેશાભિમાનથી ઓતપ્રોત બની ગઈ. હવે માત્ર રાજ અને તેના દરવારીઓ નહિ પણ સમસ્ત પ્રજા સાહિત્યમા રસ લેતી થઈ, અને બીજા દેશોમા બન્યું તેમ ઇરાનમા પણ ગાયરોની દૃષ્ટિ રાજ તરફ નહિ પણ પ્રજા તરફ ફરવા નાગી. સૈકાઓ સુધી એકની એક ઘરેડમા ગાડું ચાલ્યા પછી તે એકદમ જૂનો ચીવો છોડી બહાર નીકળ્યું અને વિમાનની ઝડપે

જિન્દગી સામ્ય; કોઈ કાળે ન અનુભવ્યો હોય એવો જોય ઈરાની સાહિત્યની નસેનમમાં વ્યાપી રહ્યો; કોઈ પણ યુગમાં ન પોષેલી મહેલોઓ હવે શાય-રાનાં દિવમાં જિજ્ઞાસી રહી; કોઈ પણ જમાનામાં ન દોડી હોય એવી નવીનતા હવે ફારસી સાહિત્યમાં જોવામાં આવી. કેટલીક વેળા એક યુગ અનાયાસે મિત્રની ગરજ સારે છે, બધે એક અનિષ્ટમાંથી પણ કંઈક લાભ મેળવી શકાય છે. ઘિટને હિંદની આઝાદી લૂટી પણ પોતાની સંસ્કૃતિનો તેને લાભ આપ્યો, અને પશ્ચિમના સંપર્કથી હિંદનાં અનેક સાહિત્યોમાં પ્રભોધકાળ (Renaissance) નો ઉદય થયો. ઈરાન પણ પશ્ચિમની પ્રજાઓના મં-બંધમાં આવ્યું, વર્ષામાં પણ આવ્યું, પાયમાલ પણ થયું, પણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસરથી ઈરાનમાં પણ પ્રભોધકાળનાં દર્શન થયાં. તે દેશ માત્રી આઝાદી સમજતો થયો, અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરાવનાર જગ્યામાં સાહિત્ય એક મુખ્ય સાધન છે એમ પણ તેને લાગવા માંડ્યું. દેશમાં સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિની અને સરકારોશીની તમન્ના ઉત્પન્ન કરવા માટે ગલ કરતાં પલ વધુ અજળ કામ કરે છે એ સૌને સુવિદિત છે, અને ઈરાનનું મુખ્ય ઔરવ અલ-બત્ત એના શાયરોમાં હતું અને છે.

આધુનિક ફારસી કવિતા રાજકારણમાં કેટલી ચક્રવ્યૂર વર્ષ ગઈ છે અને સમાજમાં તે સ્વદેશાભિમાનનો ઉત્પાદક કેટલી સફળતાથી ઉત્કેરી રહી છે તે હવે આપણે તપાસીએ. રજાશાહે જે મહાન સેવાઓ જાળવી તેમાં તેમને જે શાયરો અને પત્રકારોનો ટોપા નહોત તેમ જોઈને આદર્શી સફળતા ન મળી હોત. હઝરત નમી મુહમ્મદની એક હદીસ છે કે — “હુખ્મ અલ વતને મિન અલ ઈમાન” (સ્વદેશપ્રેમ ધર્મનો એક ભાગ છે). આમ છતાં પ્રો. બ્રાઉન^૧ કહે છે તેમ ફારસી સાહિત્ય તો થું પણ તમામ મુસ્લિમ સાહિત્યમાં એકાદ બે અપવાદ સિવાય સ્વદેશાભિમાનવાળી કવિતાનાં દર્શન થતા જ નથી. એક મહાન અપવાદ તે દિરહોસીતા શાહ-નામાનો છે જેણે સૈકાઓ સુધી વનનપરસ્તીનો ચેરાગ કાઢી નાખે તો ઈરાની જરથોસ્તીઓના જંગમમાં સતત પ્રકાશમાન રાખ્યો. પ્રો. બ્રાઉન પ્રમાણે દેશાભિમાનવાળી ફારસી કવિતાનો આરંભ ૧૯મી સદીની આખરી અથવા તો ચાલુ સદીના આરંભથી જ થાય છે. જેમ ગાંધીયુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય, જેમ ઝારશાહીના પતનકાળ પહેલાનું રશિયન સાહિત્ય, જેમ આયરલેન્ડની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાનું Irish Schoolનું સાહિત્ય

1. "Press and Poetry of Modern Persia" by Prof. E. G. Browne (1914)

દેશબંધિનથી તરબોળ હતું તેમ ચાનુ સગીના આરબમા ફારસી કવિતા પણ રાજકારણના રંગે પૂરી ગર્ભાઈ હતી, અને તે નીચે આપેના અનેક અવતરણોમા આપણને જણાશે ૧૮મા પ્રશ્નણમા આપણે જોઈ ગયા તેમ ક્ષિટન અને રશિયાથી દેશની જે બગમાદી ચર્મ અને કમરવશી શાકોની નાનાયકીથી ઇરાન જે પાચમાન થયું તેથી ઇરાનીઓને અસહ્ય દુઃખ થયું, જે માહિત્યમા પણ ધાનવવામા આવ્યું છે ઇરાની મંત્રિઓને હવે હરે પ્રમારના બધન ઉપર નફરત બેપજવા માડી — ક્ષિટન અને રશિયાનું રાજકીય અને આર્થિક બધન તેઓ દુઘાવી દેવા માગતા, મુશ્કેલીઓનું ધાર્મિક બધન નષ્ટ કરના ચહાતા, અને પરદાનું સામાજિક કેદખાનું પણ ઇરાની બાનુઓ હવે મહન કરવા ઇચ્છતી નહોતી

ઇરાનનો મહાન આધુનિક દેશમક્ત કવિ તે આકા પૂરે દાઉદ જ્યારે એ વાર સાદી અને હાકિઝ જેવા શાયરો એમ કહી ગયા હતા કે માણકના સૌન્દર્યથી જ તેમની કવિતામા આવડું માધુર્ય બેભરાતું હતું ત્યારે પૂરે દાઉદ કહે છે કે માનવતત્ત્વના પ્રેમને કારણે જ તેની મંત્રિતામા ઝમક આવી છે તે લખે છે —

“ અફરૂખ્ત પૂરે દાઉદ દર મીને ઈસ્કે ઇરાન,
ઝઆન ફત્ત ગોઅલે ખીઝં ઝ અગઆરે અબદારમ ”

યાને પૂરે દાઉદે પોતાની છાતીમા ઇરાનનો પ્રેમ પ્રગટાવ્યો છે, અને તે કારણે જ તેના પાણીદાર કાબોમાથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળે છે પ્રિયાના પરનાર્ગા જેવા હોય અને બનફશેહના ફૂન જેવા ઝુંદાના દિનચરપ ખાનો કરવાના હવે દહાડા ગયા પૂરે દાઉદ કહે છે તેમ —

“ ઝશર ઝ મન બર ગીર, આનગાહ બ ચગ આર
ઝહરે સરે ઝુ ફે મહબૂબે દિલ્લઅ રા રા ”

યાને પહેલા મારી ઝશર (સાકળ પારકા રાજ્યોની મેડી) તોડો, અને પછી જ તે મોહ પમાડનારી સનમના સાકળ જેવા ઝુ ફા સાથે રમત કરો એ જ શાયર કહે છે કે, હાનના ઈરાની જનાનનો ધર્મ જ વતનપરસ્તીનો છે —

“ યકી ગીતી યકી યઝદાન પરસ્તદ,
યકી પયદા યકી પિનહાન પરસ્તદ
અગર પુસી ઝ કેશે પૂરે દાઉદ,
જવાને પારસી ઇરાન પરસ્તદ ”

યાને કોઈ ધરતી તો કોઈ ભગવાનને પૂજે છે, કોઈ બાલ્ય વસ્તુ તો કોઈ આતરિક રહસ્યને પૂજે છે પણ જો પૂરે દાઉદના ધર્મ વિશે પૂછના હો તો જાણો કે હાનનો જુવાન પારંગી ઈરાનને જ પૂજે છે. અશરફ નામનો જાણીતો ચાનર ઈરાનના રાજનીય અધ્યક્ષ તન ઉપર એક હૃદય કાવ્ય લખે છે જેનો આરંભ નીચે મુજબ થાય છે -

“ ગરીબ વતન ધર્મેએ અન્ન-રૂઢ વ મિહન વાય,
અવ વાય વનન વાય ”

યાને અફસોમ ‘આપણી માતૃભૂમિ આજે ગમ અને આફતોમાં રૂપી ગઈ છે અફસોમ ! આ માદરવતન ! અફસોમ !

એ જ વિષય ઉપર એ જ શાયરે એક બીજી કાવ્ય લખ્યું છે જેનું મુવપદ આ છે - “દર્દે ઈરાન બીદનાસ્ત” (ઈરાનનું દર્દ અમાધ્ય છે) આધુનિક કવિ મહાર જે ઈરાની કવિઓનો શિરોમણિ ગણાય છે અને જે “મલેક ઉશ શોઅરા” (શાહરોના સુનવાન) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેણે ઈરાનની ખૂરી હાલત ઉપર એક કાવ્ય લખ્યું છે, જેનું મુવપદ આ છે - ‘ગરે ઈરાન બા ખુદાન’ (ઈરાનનું કાર્ય હવે ખુદાના હાથમાં છે) એ જ શાયર બહારે અિટનના વિદેશમત્રી સર એડવર્ડ એ ઉપર એક જાણીતું કાવ્ય લખ્યું છે, જેની છેવટની લીનીઓ આ છે -

“ નામે નીક બેહ અઝ ઈન ચીરા કે મુયદ બદલર,
હિંદ ન ઈરાન શુદેહ વયરાન ઝ મર અદવાર્દ ગરી ”

યાને આના કગતા વધુ “સુકીતિ” બોલ કઈ હોઈ શકે કે જગતના લોકો કહે કે— ‘હિંદ અને ઈરાન સર એડવર્ડ એથી વેરાન બની ગયા ! બહાર એના એક કાવ્યમાં ઈરાનનો હાલત માટે ઇઆડ અને રસિયાને જ દોષ દે છે તે કહે છે કે —

“ ઝ રસ વ ઇમલીસ આયદ મિતમહા બમા,
ફજુમ આરદ ઝ હરસ દર્દ વ ધમહા બમા ”

યાને રસિયા અને ઇર્નાઝ તરફથી અમારા ઉપર સિતમ વધ્યો છે, અને દરેક દિશાથી અમારા ઉપર દર્દ અને ગમનો હુમલો થયો છે

૧ હિંદ પત્તુ વેરાન થવાનું કારણ એ કે સર એડવર્ડ એની રાજ્યનીતિને પરિણામે રસિયાને ઈરાનમાં પગપેસારો સભ્યો અને પત્તુ એ જ કાવ્યમાં શાયર કહે છે તેમ કબૂતર ઉપર બાજ દાવે તેમ હિંદ ઉપર હવે રસિયા દાવે

ઇરાનના પતનનું મુખ્ય કારણ કાબર શાહોની પ્રજા પ્રત્યેની બેપરવાઈ અને મોજશોખમાં સમાયેલું હતું.

એ શાહોની નિંદામાં આકા પૂરે દાઉદ લખે છે.—

■ ઝ ખુસરવે બીજાને જુઝ ઈન બાર નયાયદ,
અઝ કઝફુમ વ અઝ માર જુઝ આઝાર નયાયદ.
અઝ રાહઝન વ ફુઝદ દિગર કાર નયાયદ,
ઝુરો હુનરે શેર ઝ કઝતાર નયાયદ:
દાદો ફરે પરવીઝ ઝ કાબર નયાયદ,
અઝ શાખેએ શુસ શુસ બરી વ ખાર દેહદ ખાર :”

યાને આ પારકા^૧ શાહોમાંથી આવ્યાં જ ફજ સિવાય બીજાની આશા રાખી ન શકાય: વીછી અને સાપ પાસેથી દુઃખ સિવાય બીજું કશું મળે એમ નથી. હુટારા અને ચોરો આવ્યાં કૃત્યે સિવાય બીજું કશું કરી શકે નહિ: એક તરસ પાસેથી સિંહનાં બળ અને હુન્નરની આશા રહી શકતી નથી. શાહ ખુસરો પરવીઝનાં ન્યાય અને ગૌરવ કાબર શાહો પાસેથી મળી શકવાનાં નથી, કેમકે શુલાબની ડાળીમાંથી શુલાબ અને કાંટાળી ઝાડીમાંથી કાંટા જ નીકળે. ઇરાનને પાયમાલ કરવામાં રશિયાને જ મુખ્ય હાથ હતો તે જાણી આકા પૂરે દાઉદે એક અત્યંત જોશીલું કાવ્ય લેડયું છે જેની પહેલી અને છેલ્લી લીટીઓ આપણે અહીં ઉતારીશું:

“ જામે મયો દિલદાર શુઝારીદ, શુઝારીદ,
પોશીદ સિલ્હ તીર બ્યારીદ, બ્યારીદ: . . .
નક ઝિન્દગીએ ખિસે સિયેહ કામ સરઆમદ,
તાબૂતો કઢન ઝૂદ બ્યારીદ, બ્યારીદ:
તા કાલબુદે ખિસે બગૂર્ બસિપારીદ,
અઝ લારોએ વય દસ્ત મદારીદ, મદારીદ:

યાને શરાબનો પ્યાસો અને દિલદારને હવે છોડી દો, છોડી દો: શસ્ત્ર ધારણ કરો અને તીર છોડો, તીર છોડો. . . જુઓ! કાળા મુખાળા (રશિયન) રીંછની જિંદગી હવે પૂરી થવા આવી છે, માટે શમવાહિની અને કઢનની ઝૂં તૈયારો કરો, તૈયારી કરો. જ્યાંસુધી એ રીંછનું શરીર ધોરમાં ન મુકાય ત્યાંસુધી એની લાશ ઉપરથી હાથ ઉઠાવશો ના, ઉઠાવશો ના. અખગર નામનો શાયર ઇરાનીઓને જોશ વ્યાજવા કહે છે—

“ ચંદ અખગર ખીમ દારી યુન ધરીઆન અઝ સમાન ?
તકિમે જર શમશીર કુનઃ દર ખાને સાહેબખાને બાશઃ ”

યાને અથ અખગર ! પારકાઓ દૂતરાંથી ખીએ તેમ ક્યાંસુધી તું ખીના કરીશ ? શમશેર પર તું આધાર રાખ અને તારા ઘરમાં (ઈરાનમાં) તું જ આડેખી કર. આ રીતે સમકાલીન રાજકારણનું પ્રતિબિંબ આધુનિક ઈરાની સાહિત્યમાં સારા પ્રમાણમાં પડ્યું છે.

વળી સમાજસુધારાના કાર્યમાં પણ રજાશાહને શાયરો તરફનો પૂરેપૂરો ટેકો હતો. પૂરે દાઉદ અનેકપતનીત્વના રિવાજને “ શુઝુર્ગતરીને યુનાહ ” (સૌથી માટો ગુનો) ગણે છે, જે વિગાર કુરાન (૪: ૩) થી તદ્દન જુદો પડે છે, અને જે ઉપરથી આધુનિક શાયરો ઇસ્લામી સિદ્ધાંતોથી કાયમના બંધાવા ઇચ્છના નથી તે ખુસ્તું થાય છે. અનેક-પતનીત્વના વિષયવાળા કાવ્યમાં પૂરે દાઉદ કહે છે:—

“ હાન ’ અથ પિસરે પાકઝાદ, ગિસ્તવ અઝ મન,
ઈઝઝતે ખુદ રા વ મુફક મીદાન અઝ ઝનઃ
આન કે દો ઝન રા ઝ બહેરે ખીશ રવા દીદ,
તરખીયતે કર્ન રાસ્ત કાતિલ વ દુસ્મનઃ ”

યાને ખગરદાર ! અથ પાકઝાદ બેટા ! તું મારી પાસેથી, આ સાંભળી લે કે તારી પોતાની અને દેશની ઇત્તજન સ્ત્રીથી જ છે. જે પુરુષ બે સ્ત્રીઓ સાથે શાદી કરવાનું વાજગી માને છે તે આ મૈકાની સંસ્કૃતિનો ખૂની અને દુસ્મન છે.

પરદા ઉપર પણ શાયરોએ પ્રહાર કર્યા છે. ઈરજ મીરઝા લખે છે કે:—

“ ખુદાયા તા કય ઈન મફુમ બખાનન્દ ?
ઝનાન તા કય ગિરફતારે હિજબન્દ ? ”

યાને રે ખુદા ! આ લોકો ક્યાંસુધી બિંધમાં પડી રહેશે, અને સ્ત્રીઓ ક્યાંસુધી પરદામાં નિરક્તાર રહેશે ?

ઈરાનમાં હવે કન્યાઈજવણીને પણ ઉત્તેજન આપ્યું અને સમાજ-સુધારાને વધુ વેગ આપ્યો. પ્રાચીન ફારસી કાવ્યો બહુધા સનમના સૌન્દર્ય ઉપર પામક બની તેનું જ વર્ણન કરવામાં ધન્યતા અનુભવતા, ન્યારે ઈરજ મીરઝાએ બે અનિ સુંદર અને અસરકારક કાવ્યો “ માદર ” (માતા) ઉપર લખી શાયરોને જુદું જ દિશાચૂચન કરાવ્યું.

હવે ધર્મના વિષય આધુનિક ફારસી સાહિત્યમાં કેવી રીતે ચર્ચાઓ છે તે તપાસીએ. ઘણાખરા આધુનિક કવિઓને ધર્મના વિષય પ્રત્યે કશું આકર્ષણ નથી; અગર કાંઈ હોય તો તે ઇસ્લામ તરફ નહિ પણ જરથોસ્તી ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે છે એમ સાહિત્ય ઉપરથી જ ખુલ્લું જણાય છે. એટલે રઝ શાહે લૌકિક દૃષ્ટિ રાખી સમાજમાં જે પરિવર્તન કયું તેમાં પણ શાપરાએ એમને પૂરા સહકાર આપ્યો છે. ૧૯મી સદી સુધીનું ફારસી સાહિત્ય જોતાં જણાશે કે પ્રથમ અસ્લાહની ગુનિ, પછી હઝરત નબી મુહમ્મદની પ્રશંસા અને તે બાદ લેખક પોતાના વિષયને આરંભ કરે છે. પરંતુ પૂરે દાઉદનાં આખાં પુસ્તકો જોઈ જતા ક્યાંયે અસ્લાહ કે હઝરત મુહમ્મદનું નામ પણ દેખાતું નથી : એટલું જ નહિ પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં અહુરમઝ્દ, અપો ઝરથુસ્ત્ર, પ્રાચીન જરથોસ્તી ઇરાનનું ગૌરવ, અને સાઈરસ, દરાયસ વગેરેના ઇશારાઓ મળશે. પૂરે દાઉદના મંથે ઉપરથી કોઈ એમ ન કહી શકે કે લેખક મુસ્લિમ છે, બદલે તે જરથોસ્તી દશે એમ કોઈ પણ વાચક માની લેવાને લગ્યાય. પૂરે દાઉદે યુરોપમાં અવસ્તા વગેરેનો અભ્યાસ કરી ગાથા, યસ્ન, યસ્તો અને ખોરદેહ અવસ્તા જેવાં જરથોસ્તી શાસ્ત્રોનો અનુવાદ ફારસીમાં કર્યો છે, અને એ રીતે ઇરાની જરથોસ્તીઓ ઉપર બારે ઉપકાર કર્યો છે. ઇરાની મરકારે એમને શાતિ-નિકેતન ખાતે ઇરાની સંસ્કૃતિના અધ્યાપક પણ નીમ્યા હતા. પૂરે દાઉદે “અમગાર્ષ્ટાન”^૧ નામનું એક લાઘું કાવ્ય લખ્યું છે જેમાં અહુરમઝ્દ અને ઝરથુસ્ત્રનો સંવાદ આપ્યો છે. જે પારસી વડીલો ઇરાન છોડી હિંદ આવ્યા તેમની યાતનાઓ ઉપર પૂરે દાઉદે એક અતિ કરુણારસિક કાવ્ય લખ્યું છે, જેમાં અરબો ઉપર સખ્ત ટીકા કરી છે. એ જ કાવ્યમાં જાણે પોતે એક જરથોસ્તી હોય તેમ તેઓ ઇરાન માટે વિશ્વાસ કરતાં કહે છે :—

“મજ નીસ્ત દર તૂ યક આતશકદેહ,
ન નામી ઝ જેહમન વ નેહ અઝ સદેહ;
હમાન શોઅલેએ ઇઝદી શુદ ખમૂસ;
નયાયદ સુરદી ઝ અવસ્તા બમૂસ :”

યાને (હે માતૃભૂમિ !) : તારામાં એક પણ અગ્નિમંદિર જિલું રહ્યું નથી, અને “જેહમન” અને “સદેહ” ના ઉત્સવોનું નામ પણ મળતું

નથી. તે ખુદાઈ આતશની જ્યોત પણ જુઝાઈ ગઈ છે, અને અવગનાના મત્રોચ્ચાર પણ કાને પડના નથી.

રપેન્તા નામના યુવાન કવિએ પ્રાચીન ઈરાનના ગૌરવ ઉપર અનેક કાવ્યો લખ્યા છે, જેમાંનું એક “પદ્મ અઝ માસાનીયાન” (સાસાનીઓ પછી) શરૂ થઈ ઉત્તમા ડો. જે. જે. મોની ગ્રમારક મથમાં લખાયેલું છે. એ જ ગ્રમારક મથમાં નવજખ્ત નામના શાયરનું એક સુદૃઢ કાવ્ય આપવામાં આવ્યું છે.^૧ નવજખ્ત તખ્તે જમશીદ અને નફરી ગ્તમની મુલાકાતે ગયા પછી લખે છે કે —

“અય પદ્મ પુલીમ વ મમનદે જમ,
જમશીદ કુળ શુદ વ જમન કુ!
અય મસકને દારીયુરી અએઝમ,
દારા મલેકે મુઅઝમન કુ!
વ અય કામે રકીએ નફરી રુન્તમ,
આખર બચુ કે રુન્નમત કુ!
રદનદ વ બગનત નકમ દીવાર ”

યાને હે પરસિપોલિમ અને તખ્તે જમશીદ! જમશીદ ક્યાં છે અને તારો જમ ક્યાં ગયો? હે મહાન દરવસના મુકામ! તારો મહાન રાજવી દારા ક્યાં ગયો? હે નફરી રુન્નમના બુદદ મલેક! આખરે એટલું તો કહે કે તારો રુન્નમ ક્યાં ગયો? એ સો ગયા પછી દીવારો ઉપરના કોતરકામો રહી ગયા છે

શાયર આરેફ પણ પૂરેપૂરો દેશબંદ છે અને દરવસના શિનાયેયો જોઈને એણે લખેલું એક કાવ્ય એ જ ગ્રમારક મથમાંના ઉપયુક્ત લેખમાં આપવામાં આવ્યું છે. અર્ધદી નદીમાં નામના એક શાયરે એક લાંબા કાવ્યમાં ઈરાનના મૂળ પુરુષ કયોમર્થથી તે મિકદો મુધી માનુશૂમિના ગૌરવના યગોગ્ધાન ગાતા છે, પણ તે પછી મિકદર અને ગ્રાંસ દેશને દોષ દર્શાવી હમેશા પારકા રાજ્યોને આવીને રહે એવી તે બંદુબા દે છે! ખુદાનો ઝરયુસ્ત્ર ઉપર પણ કેવાકેએ મળ્યો લખ્યા છે. ૧૯૧૮માં દાનિસ હમ્દાનીએ ઝરયુસ્ત્રની પ્રજાસામા એક લાંબું કાવ્ય

^૧ In “Renaissance of Persian Poetry” an article by Mr. Dinshah J. Irani in the Dr. Sir J. J. Modi Memorial Volume

લખ્યું હતું. હકીમ મઆની શીરાઝીએ^૧ પણ એ પયગમ્બર ઉપર શાયરી ચલાવી છે, જેમાંથી નીચલી બે કડીઓ નોંધીશું :—

“જાને મન બાદ ફિદાએ ઝડુંહિસ્ત;
બદિ અમ દર ખાકે પાયે ઝડુંહિસ્ત;
આનકે આલમરા મુનવ્વર કહેંહ અસ્ત
નીસ્ત જુઝ નૂરે સફાયે ઝડુંહિસ્ત :”

યાને મારો જાન ઝરથુસ્ત્ર ઉપર ફિદા હો! હું ઝરથુસ્ત્રના ચરણની રજતો બદો છું. જેણે જગતને પ્રકાશમાન કર્યું છે તે માત્ર ઝરથુસ્ત્રની પવિત્રતાની રેશની છે. આધુનિક ઇરાની મુસ્લિમ કવિઓ અન્ય ધર્મોના પયગમ્બરો પ્રત્યે જે માન અને મહોબ્બ દાખવે છે તે વખાણને પાત્ર છે અને બવિખ્ય માટે મારી આશા આપનારું છે.

મીરઝાદેહ ઇસ્ફી નામના યુવાન કવિએ “રસ્તાખીઝ” (પુનરુજ્જીવન) નામે એક અતિ જાણીતી નાટક લખી હતી. એ નાટક માત્ર ઇસ્ફીનું સ્વપ્ન રજૂ કરે છે અને તેમાં ખુદ પયગમ્બર ઝરથુસ્ત્ર રંગભૂમિ ઉપર આવે છે, જે ઘણું અસામાન્ય કહેવાય. બીજા પાત્રોમાં સાઈરિસ, દરાયમ, નૌશીરવાન, નૌશીરવાનની પુત્રી ખુસરુદુખ્ત, ખુમર પરવીઝ, શીરીન અને ઇસ્ફી પોતે છે. આ સઘળા પાત્રો આવી ઇરાનના પતન ઉપર વિલાપ કરે છે અને ઝરથુસ્ત્રની સહાય દેડે છે. ઝરથુસ્ત્ર આવી કહે છે કે પૂર્વ જાણે છે માટે જ પશ્ચિમ જાગ્યું છે, પણ જો પૂર્વ એઓને (ઝરથુસ્ત્રને) પમયે આવી જાગ્રત થશે તો એની પ્રગતિને કોઈ રૂંધી શકશે નહિ. ઝરથુસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે ઇરાન કોઈ કાળે કાયમનું પડવા સમર્થ નથી. થોડા જ સમયમાં ઇસ્ફીનું સ્વપ્ન મિદ્ધ થયું અને રજાગાહના ઐવામમાં ઇરાન જાગ્રત થયું. આ નાટક પછી પણ કર્નલ એહમદ બદાર મગ્ન નામના એક કવિએ “રસાને ઇરાન યા સિકન્ને અકગીમનાન” (ઇરાનનો આત્મા અથવા દેશોનો પરાજય) નામનું એક નાનું નાટક ૧૯૪૭ના આરંભમાં લખ્યું. અને હાનતા જુરાન શાહની મન્મુખ તે બજવી બનાવવામાં આવ્યું. આ દેશાભિમાનપ્રેરક નાટકમાં પણ ઝરથુસ્ત્ર અને ફિરદૌસી રંગભૂમિ ઉપર હાજર થાય છે, અને ઇરાનીઓને પોતાના દેશને

૧ Quoted by Dr M Ishaque in his article “Regeneration of Iran” in the Doshah J Irani Memorial Volume

૨ Iran League Quarterly” July 1947

અખડ અને અવિભાજ્ય ગણના બોધ આપે છે આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ઈરાનના યુરકો પૂરેપૂરા અવેશાભિમાની છે તેઓ હવે પોતાની ગ્રેન્થા ધર્મામ ધર્મ, સમૃદ્ધિ કે તવારીખમાથી નહિ પણ જરથોસ્તી ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને તવારીખમાથી મેળવે છે રાજાસાહેબે એકનાએ જરથોસ્તી ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે પક્ષપાત જનારો નહોતો, પણ આખા ઈરાને તેમને એ દિશામાં સહમત આપ્યો હતો એમ આધુનિક સાહિત્ય ઉપરથી જાણાય છે આનું પરિણામ શું આવ્યું, અને ઈરાનીઓ પાછા ધર્મપત્રો ફરી જરથોસ્તીઓ થયે કે કેમ તે સમજી શકાતું નથી સાહિત્ય કોર્ડ દિવસ કોર્ડને કેતરતું નથી, પણ દેશનું માનસ દર્શાવતું તે એમ આપના સમાન અચૂક માધન છે, અને આધુનિક ફારસી સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ મરના મુસ્લિમ ઈરાનીઓની હરનામ તરફની નહિ પણ જરથોસ્તી ધર્મ અને સમૃદ્ધિ પ્રત્યેની જાડી રિદાગીરી ખુલ્લી માન્ય પડી આવે છે

કોર્ડ પણ દેશના આધુનિક સાહિત્યની ટુના કરવી અને તેના લેખકોનું વર્ગીકરણ કરવું મુશ્કેલ હોય છે કેટલોક મમત પસાર થયા પછી જ અમુક જનાવ, વ્યક્તિ કે સાહિત્યવર્ગે તેના ચોખ્ખા પ્રમાણમાં જોઈ નકાચ છે વળી જનતા લેખકોના વિચાર અને સૈલીમાં રક્ષાર પણ થાત અમુક પુસ્તકોને તાત્કલિક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ અવિધ્યની પ્રજા તેમને માટે જોયો મન ન પણ ધરાવી શકે આધુનિક સાહિત્ય ઉપર પૂરતું વિવેચન ન થયું હોવાથી અને લેખકોના વિસ્તૃત દબનચરિત્રો ન લખાયા હોવાથી પણ એ સાહિત્ય આપણને ઝાંઝુ પરિચિત હોતું નથી આવા અનેક કારણોસર આ પ્રકરણમાં માત્ર હાનના સાહિત્યના મુખ્ય સંકલ્પો, વિશિષ્ટતાઓ વિષયો વગેરે ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે, પરંતુ કોર્ડ પણ ચાપર ઉપર ખામ ખામ અપાયું નથી આધુનિક સાહિત્યમાં ઘણા જાણીતા નામો છે પરંતુ તેમાંથી હજી એક ફિરદોસ્તી કે સહી જેવો મનાકરિ નીકળ્યો નથી એમ કોઈ ઇસહાક વાગળી રીતે માને છે એમ છતાં આપણે કેટલાક નામોનો ઉલ્લેખ કરીશું પૂરે દાઉદ અને ઇસ્ફા મિશે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ સોમા પ્રસિદ્ધ ચાપર બહાર છે જે “મનેક ઉશ શોઅરા” (કવિજોતો સુવર્ણ) કહેવાય છે સૈયદ અસાદ પ્રત્યાષાતી મુસ્લાઓ ઉપર ચમત્ક્રમતી નીકા કરવા માટે જાણીતા છે ઈરજ મીરજા બા ગાહી કુળનો છે તેની કવિતા વાસ્તવચરિત્રી અને હારા રસિક છે અને તે બહુ લોકપ્રિય પુરવાર થઈ છે આરેશ નામના ચાપર

રાજકારણ અને સ્વદેશાભિમાન ઉપર ખાસ કરી લખ્યું છે: એના સ્વતંત્ર વિચારોને લીધે એને પુષ્કળ વેડવું પણ પડ્યું છે, પરંતુ જગતમાં ચાલી રહેલાં દંભ અને ઢોંગોને એ શત્રુ છે, અને તેની વિરુદ્ધ ટીકાખાણુ છોડ્યા વિના એને એન પડતું નથી. ઈરાનની સૌથી પહેલી કવયિત્રી તે ૧૯મી સદીની અવવયમાં થઈ ગયેલી “કુર્દત ઉવઅધન” (આંખની કીકી) નામની એક બહાર્થ બાનૂ હતી. તેની વિદ્વતા અને વાદપટતા વખાણપાત્ર હતાં, બહાર્થ મઝહબમાં તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, અને પરદેશ તથા એ ધર્મ ઉપર તે વ્યાખ્યાનો કરતી. ૧૮૫૨માં ખીજ બહાર્થએ સાથે તેને પણ શહીદ કરવામાં આવી. ખીજ આપણી સમ-કાલીન સ્ત્રીકવિઓમાં પરવીન અએનસામી અને જન્નતનાં નામે વર્ણવી શકાય. આધુનિક સાહિત્યમાં પણ કવિઓની સખ્યા અતિ મોટી છે અને તેમાંથી પસંદગી કરવી સહેલી નથી.

આધુનિક સાહિત્યનાં અમુક લક્ષણો ઉપર હજી વિચાર કરવાનો રહે છે. જેમ પહેલાંના અને હાલના સાહિત્યના વિચારો અને વિષયોમાં ફેર જણાય છે તેમ કવિનાના રૂપોમાં પણ વિવિધતા દેખાઈ આવે છે. ૧૯મી સદીનો સૌથી શ્રેષ્ઠ કવિ કાઆની અનેક પ્રકારનાં કાવ્યોનાં રૂપો ઉપર અદ્વૈત કાબૂ ધરાવતો, અને અનેક પ્રકારની લાંબી અને ટૂંકી કડીઓમાં તેણે પોતાની કવિતા રજૂ કરી છે. હાલના ફારસી સાહિત્યમાં એ જ વિવિધતા ચાલુ રહી છે અને અસલના સાહિત્યનું એકસરખાપણું ફર થયું છે. ખાસ બેનાડવાની વિવિધ પ્રકારની યોજનાઓ હવે અમલમાં મુકાય છે અને પશ્ચિમની અસર પણ ઠીક પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. આધુનિક યુગનો સમર્થ પિંગળચાઓ આપતી છે: તેણે કવિતામાં નવીન પ્રકારો દાખલ કર્યા છે, જે કે ડો. ઇસહાક^૧ પ્રમાણે જૂની અરબી શૈલી હજી વૂટી નથી અને લોકપ્રિય રહેવા પામી છે.

બાબાશુહિના વિષયમાં આધુનિક લેખકોએ ખાસ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે, અને બાબામાયી જની શકે ત્યાંસુધી અરબી શબ્દોને નિઃશાંજલિ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અરબોએ ઈરાન ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યાર પછી ખસો વગેરે મુઠ્ઠી તેઓએ ફારસી બાબામાં બોત્તવની બંધી કરી, અને જે બોલે તેને દેહાંતદંડ સુવીની સજા કરવામાં આવી. પછી ત્યારે ફારસી બાબાનો ઉદ્ભવ થયો ત્યારે તેમાં ઘનનગ ૭૦ ટકા અરબી

ગાંધેા પેમી ગયેલા જાણાયા, અને જેમ એક કારસી લેખક અરખી શબ્દો વધુ છૂટથી વાપરે તેમ તેને વિગે લોકોમાં જીવો મત બેમતો. સગ એ. ડી. વિશ્વમન પ્રમાણે તે સમયમાં કારસી ભાષામાં હાલકાં અને સ્નાયુઓ જ કારસી હતા, પરંતુ લોહી અને મામ તો અરખી હતાં. પરંતુ આપણે છતાં પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ કિરદોમીએ પહેલવહેલો અરખી ગાંધેનો બની ગયોતો બહિષ્કાર કીડી શુદ્ધ કારસીમાં લખવાનો મહાન પ્રયોગ ગાહતામામા કર્યો. જે એ પ્રયોગ એ સમયે જ ન થયો હોત તો કારસી ભાષા કદાચ પૂરેપૂરી અરખીમય બની જતી. કિરદોમી પછી પણ કારસીમા અરખીનું પ્રાધાન્ય ૧૯મી સદીના અંત સુધી ચાલુ જ રહ્યું, જે કે છટાછવાયા અંથોમાં શુદ્ધ કારસીમા લખવાના પ્રયાસો થતા. ૧૯મી સદીના અંતમાં બહાર્ષિઓના પયગમ્મર બહાર્ષિવાડે “અવવાહ” (પત્રો) અરખી શબ્દોનાં મિશ્રણ વિના શુદ્ધ કારસીમા લખ્યા. જેમ આધુનિક ગૈનો સાદી, સીવી, સરળ બનતી ગઈ તેમ ખાલેસ કારસીમા લખવું વધુ સુગમ થઈ પડ્યું, અને તેમા ન્યારે નાદકોના સવાદો લખાવા પામ્યા ત્યારે તો કુદરતી રીતે જ તેમાથી અરખી ગાંધે દૂર થઈ ગયા અખમારો મોટી મખ્યામાં નીકળવા માડ્યા અને તેમા પણ અનમત સહેલી જ ભાવાનો ઉપયોગ થયો, અને સખેલી ભાવા તે સ્વભાષા એમ સૌને લાગ્યું. અધુનિક કવિઓ તો શુદ્ધ કારસીમા લખવું તે સ્વદેશભક્તિનું એક લક્ષણ ગણે છે, અને અરખી ગાંધેનો ઉપયોગ એ ગુનામી મનોદગાનું ચિહ્ન લેખે છે. આકા પૂરે દાઉદ, હાગી અને આપની ભાષાશુદ્ધિ પ્રત્યે બહુ જ આગ્રહ રાખે છે. હાદીએ “ખિજાનીચેહ” (પાનખર ઝંતુને લગતું) નામનું એક લાજુ પણ અતિ સુંદર કાવ્ય અરખી શબ્દોના મિનકુન મિશ્રણ વિના લખ્યું છે અવાપિપર્યંત કારસી પિંગળમા છંદો નક્કી કરવા માટે

(વિકલેક્ષમા, Academy) ની સ્થાપના થઈ છે, જે દ્વારા દર વર્ષે શુદ્ધ ફારસીમાં લેખો, નિબંધો અને પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે, અને જે મારફતે અરબી શબ્દોના મૂલ્યેલા ફારસી અમાનાર્થક શબ્દો સમાજમાં પ્રચલિત થાય છે. એ “ફરદગિસ્તાન” ના વિદ્વાનો પાતો અરબી શબ્દો માટે ફારસી શબ્દો ગોઠી કાઢે છે, અથવા ફારસી ધાતુ ઉપરથી તેના શબ્દો ઉપજાવી પણ કાઢે છે. ૧૯૩૬ માં ડૉ. મર્ફિ નકીલીએ શુદ્ધ ફારસી શબ્દોના ફારસી-ફ્રેન્ચ અને ફ્રેન્ચ-ફારસી કોશો બહાર પાડ્યા છે. તુર્કીમાં પણ આને મળતો જ પ્રયામ આદરવામાં આવ્યો છે, અને બંને ત્યાંમુખી શુદ્ધ તુર્કીનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ કાર્ય દેશબક્ષિના જનનમાં આવી જઈ કરવા નેવું નથી, કેમકે કેટલાક અરબી શબ્દો ફારસી ભાષામાં એવા રૂઢ થઈ ગયા છે કે તેમને કાઢી શકાય તેમ નથી, અને જો તેમને સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાથી કાઢવામાં આવે તો ફારસી ભાષા જરૂર પાંગળી થઈ જાય. ફારસી ભાષાની ખૂબી અને તેનું કુદરતી માધુર્ય જોખમાય નહિ એવી રીતે જો રાષ્ટ્રમકિતાના ગુરુઆનું નિયમન કરવામાં આવે તો બેહતર થઈ પડે. કેટલીક વેળા પશ્ચિમમાંથી આવેલા નવા શબ્દો માટે ફારસી શબ્દો ઉત્પન્ન કરવા પડે છે; દાખલા તરીકે “ખુદરવ” (સ્વર્ગતમાન . મોટર); “દોઝરમે” (બે પેડા : બાઈ મિક્ચર); “તૈયારેહ” (ગિડનાર . વિમાન), “ધન્વાસેહ” (ફૂંચી મારનાર submarine) વગેરે.

પરંતુ પશ્ચિમથી આવતું શબ્દોનું પૂર એવું પ્રચલ્લ હોય છે કે કેટલાક શબ્દોને ઇરાની ઉચ્ચારો માથે એમના એમ ફારસી ભાષામાં અપનાવવામાં આવ્યા છે. એવા શબ્દોની લામી ટીપ ડૉ. મસહાકે^૧ આપી છે જેમાંથી આપણે થોડાક શબ્દો લઈશું. “બાઈફૂત” (બોયફ્રોટ), “બાઈસિકાઉટ” (બોય રકાઉટ), “પલતીક” (પોલિટીક), “પાઈમાન” (પાર્લામેન્ટ), “દિપલમ” (ડિપ્લોમા). “રાદિયુમ” (રેડિયમ), “ઈદિઆલ” (આઈડિયલ), “તિયાત્ર” (થિયેટર) વગેરે ઇરિજ મીરઝા, આરેફ, અગરફ, બહાર, ઇસ્ફી વગેરે જાણીતા સાયરોએ આના યુરોપી શબ્દોને મોટા પ્રમાણમાં ફારસીમાં દાખલ કર્યા છે. આથી ફારસી ભાષા સમૃદ્ધ થશે, પણ આ પૂર જો નિરંકુશ ચાલુ રહ્યું તો ભાષાના કુદરતી માધુર્યમાં ફેર પડી જવાનો ભય જોમો થાય છે. ઇરિજ મીરઝાએ સૌથી વધુ ફ્રેન્ચ^૨ શબ્દો પોતાની

૧. “Modern Persian Poetry” by Dr M Ishaque (1943)

૨. સુશિક્ષિત આધુનિક ઇરાનીઓ યુરોપી ભાષાઓમાં ફ્રેન્ચ ભાષાથી સૌથી વધુ સુપરિચિત હોય છે.

ઉપસંહાર

એક દેશની મહત્તાની દૃઢતા તેના વિસ્તાર અને વસ્તીથી પણ તેના વનનીઓનાં મહત્ત્વથી, ચારિત્ર્યથી અને મંડકારિતાથી થાય છે. આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ ઈરાનની સંસ્કારિતાની તપાસ કરવા પરંતુ તે દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને ત્યાંના વનનીઓનાં મંડકારિતાની દ્રષ્ટિ અર્થાં છેવટે કરેલી જિનજરરી માત્રમ પડશે નહિ. ઈરાનના વિસ્તાર ૬૩૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો છે, પરંતુ એનો લગભગ ૩ ભાગ "દસ્ત"નામે ઓગળાતા એક નિર્જન રેતાળ રણનો જાય છે. ઈરાનની વસ્તી હાલ માત્ર દોઢ કરોડની છે, એટલે દર ચોરસ માઈલ ૧૫ માણસનું પ્રમાણ આવી શકે. મિનિસ એલા મી. સાઈકલ્સ ૧૯૦૭ ઈરાનની વસ્તી લડન, પેરિસ અને ન્યૂયૉર્ક જેવાં નગરોની સંખ્યા કરતાં પણ ઓછી કહેવાય. વળી આ વસ્તીનો અમુક ભાગ શિયર મુકા અને ખામ ધધા રોજગાર વિનાના "ધલિયાલ"નામે ઓગળાતા સાયદાવાળાઓનો છે. ઈરાનની ઉત્તરે કેસ્પિયન સમુદ્ર અને કૉકેસસ પર્વતો છે, એની પશ્ચિમે યુરેટિસ નદી છે; એની પૂર્વે દિશામાં ઓર્મુમ નદી વહે છે, જ્યારે દક્ષિણમાં ઈરાનનો અખાત આવેલો છે. ઈરાનને દસ પ્રદેશો વહેંચી નાખવામાં આવેલું છે:— (૧) પાર્સ (જે સૌથી અમલની પ્રાંત ઉપરથી "પારગી," "પર્યો" "પરમિયોલિસ" વગેરે કહ્યો ગીકળ્યા છે), (૨) સુલિયાના (ખુઝિસ્તાન), (૩) મિડિયા (જેમાં આજના અખાતન અને ઈરાકનો કેટલોક ભાગ આવી ગયો છે), (૪) એરિયા

ઉપસંહાર

એક દેશની મહત્તાની તુલના તેના વિસ્તાર અને વસ્તીથી નહિ પણ તેના વતનીઓનાં મહત્ત્વો, ચારિત્ર્યગુણ અને સંસ્કારિતા ઉપરથી થાય છે. આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ ઈરાનની સંસ્કારિતાની તપાસ કરવાનો છે, પરંતુ તે દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને ત્યાંના વતનીઓનાં ચારિત્ર્ય વગેરેની ટૂંક ચર્ચા છેવટે કરેલી જિનજરૂરી માલૂમ પડશે નહિ. ઈરાનનો વિસ્તાર ૬૩૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો છે, પરંતુ એનો લગભગ એથેલાગ “દસ્ત”નામે ઓળખાતા એક નિર્જન રેતાળ રણનો ખનેલો છે. ઈરાનની વસ્તી હાલ માત્ર દોઢ કરોડની છે, એટલે દર ચોરસ માઈલે ૧૫ માણસનું પ્રમાણ આવી શકે. મિસિસ એકા સી. સાઈક્સ^૧ પ્રમાણે ઈરાનની વસ્તી લગ્ન, પેરિસ અને ન્યૂયૉર્ક જેવાં નગરોની સંયુક્ત વસ્તી કરતાં પણ ઓછી કહેવાય. વળી આ વસ્તીનો અમુક ભાગ સ્થિર મુકામ અને ખાસ ધધા રાજગાર વિનાના “ઈલ્યાત”નામે ઓળખાતા તાપશ્વણાઓનો છે. ઈરાનની ઉત્તરે કેસ્પિયન સમુદ્ર અને કોકેસસ પર્વતો છે; એની પશ્ચિમે યુફ્રેટિસ નદી છે; એની પૂર્વ દિશામાં ઓક્સસ નદી વહે છે, જ્યારે દક્ષિણમાં ઈરાનનો અખાત આવેલો છે. ઈરાનને દશ પ્રાંતોમાં વહેલી નાખવામાં આવેલું છે:— (૧) પાર્સ (જે સૌથી અગત્યના પ્રાંત ઉપરથી “પારસી,” “પર્સી” “પર્સિપોલિસ” વગેરે શબ્દો નીકળ્યા છે), (૨) સુસિયાના (ખુઝિસ્તાન), (૩) મિડિયા (જેમાં આજરખ્યમન અને ઈરાકનો કેટલોક ભાગ આવી ગયો છે), (૪) એરિયા (જેમાં ખોરાસાન સમાઈ જાય છે), (૫) કરમાનિયા, (૬) ગેર્મશિયા (મકરાન), (૭) પાર્થિયા (તમરિસ્તાન), (૮) હિરકેનિયા (માઝન્દરાન), (૯) એક્ટ્રિયાના (જેનાં દુમખ્ત શહેર બદખમાથી જરથોસ્ત્રી ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો), અને (૧૦) સોષદિયાના. ઈરાનમાં ખનિજ ધ્વજો પુષ્કળ છે, જેને પદ્ધતિસર જો કાઢવામાં અને વાપરવામાં આવે તો એ દેશ શ્રીમંત જતી જાય એમ છે. મિ. ફારૂકી ૨ પ્રમાણે પારસી શહેનશાહ ૧

૧. “Persia and Its People” by Ellis C. Sykes

૨. “Reza Shah Pehlavi” by Mr. M. A. Farooqui